İÇİNDEKİLER

Sunuş
Kudret Emiroğlu
4

Modernleşme, Medeniyet ve Şehircilik Üstüne:
Ebüzziya Tevfik'in Şehircilik Yazıları
Özgür Türesay
5-19

Piri Reis'i Yok Sayan Bir Osmanlı Portolan Metni
Dimitris Loupis
21-29

XIX. Yüzyıl Britanya Süreli Yayınlarında
Osmanlılar ve Türkler -II-
Uygur Kocabaşoğlu
31-46

D o s y a : E s k i ş e h i r

Mahruse-i Sultanyüki'nden Eskişehir'e
Halime Doğru
49-63

Eskiçağda Sessiz Bir Anadolu Kenti: "Dorylaeum"
Erkan İznik
65-76

Eskişehir-Karacahisar Köyünde Karacahisar Kalesi
Ebru Parman
77-83

Eskişehir-Seyitgazi'de İki Kült Kimlik:
Seyyid Battalgazi ve Şücâüddin Veli
Yağmur Say
85-102

Seyyid Battalgazi Külliyesi
Abdullah Deveci
103-120

Frigya Bölgesindeki Kaya Kiliseleri ve Korunmasına
Yönelik Bazı Düşünceler
B. Yelda Olcay Uçkan
121-1129

Osmanlı Döneminde Eskişehir'de Çıkarılan
Krom ve Magnezit Madeni Üzerinde Bir Değerlendirme
Ayla Efe
131-145

Eskişehir Kentinin Cumhuriyet Öncesi Mekânsal Gelişimi
Ali Ulu
147-154

Eskişehir-Odunpazarı Geleneksel Konut
Cephelerinde Yaşanan Değişimler
Osman Tutal - Emrah Gökaltun
155-172

Eskişehir'de Nüfus ve 1916 Nüfus İstatistiği
Kemal Yakut
173-183

Eskişehir Basın Tarihi Üzerine Bibliyografik Notlar
M. Bülent Varlık
185-190

Nerede O Es Es-Ki Ki Günler!..
Özgür Topyıldız
191-198

Rusya Devlet Arşivlerinden -II-
Rusya Devleti Eski Antlaşmalar Arşivi'ndeki Türkiye ile İlgili Belgeler
Eftal Ş. Batmaz
199-223

Sol'un Tarihinden
Türkiye Komünist Fırkası/1925
Üzerine Belgeler -II-
Eftal Ş. Batmaz
M. Bülent Varlık
225-233

Üç Düalizm
Gnostik Mezhepler ile Maniheizm Arasında Gerçekte Bir Bağ Var mıdır?
Savaş Çağman Coşkun
235-241

Avrupa Kenarındaki Diller
Aydın Akın
243-253

15. sayımız ile karşınızdayız.

Anımsayacaksınız, geçmişte İzmir ve Ankara'yı çeşitli yönleri ile inceleyen sayılarımız yayınlanmıştı. Bu sayımızda da dosya konusu olarak özgün bir Anadolu kenti olan "Eskişehir"i seçtik.

Eskişehir'i Frig döneminden kaya kiliselerine, madenlerinden Battal Gazi'ye, Odunpazarı'ndan Eskişehirspor'a kadar inceleyen makalelerin topluca bir Eskişehir fotoğrafı oluşturduğunu ve sevenlerini memnun, bilmeyenlerini mütecessis edeceğini umarız. Dosyanın hazırlanmasında Anadolu Üniversitesi'ndeki dostlarımızın büyük katkısı oldu, hepsine teşekkür ederiz.

Geçen sayımızda başladığımız Eftal Batmaz'ın Rusya devlet arşivlerini tanıtan yazısı devam ediyor. "Sol'un Tarihinden" dizimizde Hikmet Kıvılcımlı'nın ilginç bir mektubu ile 1925'te Ankara işçilerinin durumu üzerine bir belge yer almakta. Uygur Kocabaşoğlu'nun "XIX. Yüzyıl Britanya Süreli Yayınlarında Osmanlılar ve Türkler" dizisi de devam ediyor.

Dosya dışında da her zaman olduğu gibi, farklı çalışmalar bulunmakta. Burada, Osmanlı haritacılığından dinler tarihine, Avrupa'da ölmekte olan dillerden Ebüzziya Tevfik'in şehircilik üzerine görüşlerine kadar çeşitli makaleler yer alıyor.

Bu arada geçen sayımızdaki bir hatamızı kaydetmek gerekiyor. 135. sayfadaki Hakan Kaynar'ın dipnotunun, 29. sayfadaki Aslı Yazıcı Yakın'ın yazısına da sehven ve mükerreren dipnot olarak konulduğunu bildirerek, bilgisayar uygulamasından kaynaklanan bir günahımızı tashih etmeliyiz.

Bir süredir ara verdiğimiz "ek" yayımına bu sayımızda tekrar başlıyoruz. Ek olarak sunduğumuz dergimizin ilk 14 sayısında yayınlanan çalışmaların bibliyografyasını M. Bülent Varlık hazırladı.

Kebikeç'in Temmuz 2003'te yayınlanmasını planladığımız 16. sayısının dosya konusunu biyografilere ayırdık. Bu dosyanın bir tür "meçhul şahıslar ansiklopedisi" olması amacındayız. Yıl sonunda yayınlanacak olan 17. sayıda da Anadolu'nun "nebatat ve hayvanatı" üzerine yazılar bulunacak. Her iki dosya için de okurlarımızdan ve yazarlarımızdan katkı bekliyoruz.

* * *

İki acı haberi okuyucularımızla paylaşmak durumundayız.

Kitapseverlerin yakından tanıdığı, folklor ve Trabzon üzerine yayın ve araştırmalarıyla kültür tarihimize katkılarda bulunmuş olan, daima güleryüzlü Gündağ Kayaoğlu ile Diyarbakır'ın yılmaz müverrihi, *Ziya Gökalp* dergisinin banisi Şevket Beysanoğlu'nu kaybettik. Yakınlarına ve sevenlerine başsağlığı diliyoruz.

Saygılarımızla,

Kudret Emiroğlu

Modernleşme, Medeniyet ve Şehircilik Üstüne: Ebüzziya Tevfik'in Şehircilik Yazıları[**]

Özgür TÜRESAY[*]

Osmanlı basını, son yıllarda yapılan tarih çalışmalarında gittikçe artan bir ilgiyle ele alınıp neredeyse aslî kaynak konumuna yükseldi desek, sanırız yanlış bir saptamada bulunmuş olmayız. Sözkonusu çalışmaların çoğunluğunun siyasal düşünceler tarihi alanında yapıldığını da söyleyebiliriz. Bu olgunun, süreli yayınların ve özellikle de gazetenin doğası ve işlevinden kaynaklandığı açıktır. Bununla beraber, süreli yayınlar, düşünce tarihinin başka alanları için de zengin bir kaynak oluşturabilirler. Örneğin şehircilik düşüncesi.

Modern şehircilik düşüncesi ve pratiği, Batı'da sanayileşmenin ortaya çıkardığı sanayi kentinin sorunlarını çözme arayışının sonucu olarak ondokuzuncu yüzyıl başlarında doğmuştur. Bu şehircilik düşüncesi ve pratiği çok kısa bir süre sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda da etkisini göstermeye başlamıştır. Tabii, Batı'nın sanayi kentine göre farklı koşulların getirdiği farklı sorunlara sahip Osmanlı kentlerinde bu düşünce ve pratiğin yansımaları özgül bir nitelik kazanmıştır. Örneğin, henüz sanayi kentine sahip olmayan Osmanlı toplumunda, sanayi kentinin getirdiği sorunları çözümleme iddiasını taşıyan ütopyacı sosyalist düşünce (Owen, Saint Simon, Fourier ve Cabet) yankı bulamayacak; Osmanlı şehircilik pratiğinin öncelikleri sağlık koşullarının

* Istanbul Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü ve Galatasaray Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde araştırma görevlisi.

** Bu yazının çeşitli taslaklarını okuyup (ya da dinleyip) eleştirilerini benden esirgemeyen Meropi Anastassiadou, Murat Güvenç, Yavuz Selim Karakışla, Ahmet Kuyaş ve Alexander Vezenkov'a teşekkür borçluyum.

iyileştirilmesi ve yangın tehlikesinin azaltılması şeklinde ortaya çıkacaktır. Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı şehircilik düşüncesi ve pratiği olarak adlandırabileceğimiz bu düşüncenin ana hatlarını devletin çeşitli kurumlarına ait resmî belgeler ve daha geç bir dönemde de basındaki tartışmalardan çıkarabiliriz (Tekeli, 1980).

İşte biz de bu çalışmamızda, özellikle yayımcılıktaki başarılarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine kendi alanında damga vurmuş bir Osmanlı aydını olan Ebüzziya Tevfik'in şimdiye kadar hiç bahsedilmemiş -belki fark dahi edilmemiş- bir yönünü ele alacağız: Şehircilik yazıları.

Önce, Ebüzziya Tevfik'in kim olduğunu okurlarımıza kısaca bir hatırlatalım. 1849'da İstanbul'da dünyaya gelen Ebüzziya Tevfik, Şinasi ve Namık Kemal'in çevresinden yetişmiş, 1870'lerin başından ölüm tarihi olan 1913'e kadar yayımladığı beş gazete (kronolojik sırayla *İbret*, *Hadîka*, *Sirâc*, *Le courrier d'Orient* ve *Yeni Tasvîr-i Efkâr*) ve üç derginin (yine kronolojik sırayla *Cüzdan*, *Muharrir* ve *Mecmua-i Ebüzziya*) yanısıra pek çok süreli yayında (*Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, *Terakki*, *Hakayikü'l-Vekayi*, *Diyojen*, *Tercümân-ı Hakikat*, *Gayret*, *Cerîde-i Havâdis*, *Hazîne-i Fünûn*, *Malûmât*, *Musavver Fen ve Edep*, *İrtika*, *İkdâm*, *Servet-i Fünûn*, *Asker*, *Anadolu* ve *Hak*) yazıları yayımlanmış, birkaç da kitap yazmış önemli bir Osmanlı gazetecisidir. 1880'li yıllarda, matbaacılık alanında yaptığı yenilikler ve kazandığı başarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun en önde gelen yayımcılarından biri olmuştur. Abdülaziz tarafından üç yıl Rodos'a, II. Abdülhamid tarafından da sekiz yıl Konya'ya sürülen, ressam, grafiker, seramikçi, pul koleksiyoncusu, çevirmen, hattat ve II. Meşrutiyet'te bir dönem (1908-1912) İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nden Antalya mebusu olan bu çok yönlü Osmanlı aydını, yaklaşık elli yıl boyunca hemen her konuda yazı yazmıştır (Gür, 1998 ; Türesay, 2000).

Ebüzziya Tevfik'in hayatından bahsederken, konumuz açısından ayrı bir önem taşıyan iki noktanın üzerinde durmakta fayda var. İlk olarak, Ebüzziya Tevfik'in doğma büyüme İstanbul'lu olduğunu belirtelim. 1884'e kadar, dünyaya geldiği Yerebatan'da oturan Ebüzziya Tevfik, 1884'te bir köşk satın alarak Bakırköy'e taşınır. 1898'de eşinden ayrılınca yeni eşiyle birlikte Erenköy'e yerleşir (Giz, 1994: 216-219). Yukarıda bahsettiğimiz sürgün dönemleriyle, 1877-1878 arasında Bosna Mektupçuluğu görevini yürüttüğü kısa bir süre dışında, bütün hayatını İstanbul'da geçirmiştir. İkinci olarak, Ebüzziya Tevfik'in 1877 ile 1909 arasında değişik tarihlerde deniz ve karayoluyla tam beş kez Avrupa'ya seyahat ettiğini ve Viyana, Münih, Frankfurt, Brüksel, Budapeşte, Cenevre, Londra, Marsilya, Amiens, Pire, Atina ve tabii Paris'i gördüğünü söyleyelim. Bu yolculukların onun İstanbul'a bakışını ne kadar etkilemiş olabileceğini söylememize herhalde gerek yoktur.

Çalışmamızda, Ebüzziya Tevfik'in bu yolculuklarında edindiği izlenimlerden de

faydalandık.[1] Bununla beraber, bu yolculuklarını anlattığı yazıları çalışmamızın esas kaynaklarını oluşturmuyor. Biz çalışmamızda, Ebüzziya Tevfik'in 1909-1912 arasında gazetesi *Yeni Tasvîr-i Efkâr* ile 1911-1912 arasında dergisi *Mecmua-i Ebüzziya*'da yayımladığı ve doğrudan İstanbul'un şehircilik sorunlarını irdeleyen toplam yirmi altı yazısını ele alacağız.[2] Burada akla bir takım sorular gelebilir: Niçin bu kadar yazı? Yazarın şehirciliğe bu özel ilgisi nereden kaynaklanıyor? Ya da, elli senede yazdığı bu kadar yazı arasında niçin sadece 1909-1912 yıllarındaki yazıları ele alınıyor? Bu sorulara daha doğru cevaplar verebilmek için önce sözkonusu yazıların içeriğine bir göz atalım.

İstanbul'un meseleleri

Ebüzziya Tevfik, sözkonusu yazılarında her türlü şehircilik sorununa değiniyor: Sokakların darlığı ve genişletilmelerinin gerekliliği; kaldırım döşenmesi gerekliliği, var olan kaldırımların hamallar tarafından işgal edilmesi, araç trafiğinin karmaşık hali, temizlik meseleleri, yangınlara karşı alınan önlemlerin yetersizliği, itfaiye teşkilatının sorunları, ahşap yapı inşaatının yasaklanmasının gerekliliği, belediye çavuşlarına verilecek eğitimin önemi, tarihî bina ve anıtların korunmasındaki sorun ve eksiklikler, İstanbul surlarının tamamen yıkılmasının gerekliliği, belediye tarafından devasa istimlak uygulamaları yapılmasının gerekliliği, belediyenin yaptığı ihaleler, lağım şebekesinin düzenlenmesi için yapılması gerekenler, sokakların aydınlatılması, geniş caddeler açılmasının gerekliliği, binaların birbirleriyle uyumlu hale getirilmesi; park ve büyük meydanların yokluğu; limanın yeniden düzenlenmesi, ulaşım ağı ve araçlarının iyileştirilmesi. Tabii, bunların yanısıra II. Meşrutiyet döneminde epey mürekkep akıtılmış bir konu olan yeni Galata köprüsüne ilişkin altı, eski ve yeni İstanbul kahveleri üzerine üç tane -çok ilginç olmakla beraber bizi bu çalışma bağlamında ilgilendirmeyen- yazısı olduğunu da hemen belirtelim.[3]

---

1 Bu yolculukların bir kısmına ait izlenimlerini son derece detaylı bir şekilde aktardığı yazılarının künyesi için kaynakçaya bakınız.

2 Bir yanlış anlamaya meydan vermemek için hemen belirtelim ki Ebüzziya Tevfik'in, ele alacağımız yirmi altı yazısının dışında başka yazılarında da özellikle İstanbul'a ilişkin ilginç gözlem ve saptamaları vardır. Biz bu çalışmamızda, Ebüzziya Tevfik'in yukarıda da belirttiğimiz gibi "doğrudan" şehircilik sorunlarına değinen yazılarını ele almakla yetineceğiz.

3 İlgilenebilecekler için bu yazıların da künyesini kaynakçada veriyoruz.

İstanbul surlarının yıkılması meselesini bir yana bırakırsak,[4] yukarıdaki listenin Tanzimat döneminde uygulanmak istenen şehircilik politikasının temel hedef ve ilkelerinin bir tekrarı olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin, 1855 Mayısı'nda kurulmuş olan İntizâm-ı Şehir Komisyonu'nun kuruluş beyannamesinde saptanan sorunlar, Ebüzziya Tevfik'in değindikleriyle hemen hemen aynıdır (Çelik, 1986: 44; Tekeli, 1992: 33-45). Aynı sorunlar ve İstanbul'un modernleştirilmesinde öncelikle yapılması gerekenler listesi 1868'de kabul ve ilan edilen Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi'nde de aynen tekrarlanmıştır. Ebüzziya Tevfik'in II. Meşrutiyet döneminde yayımlanan yazılarında aynı sorunların dile getirilmesinden, sözkonusu sorunların çözümünde pek yol katedilememiş olduğu sonucuna varmak herhalde yanlış olmaz. Tabii, bu tekrarlanma olgusunun gösterdiği bir şey daha var: Tanzimat'ın şehircilik politikalarının düşünsel devamlılığı. Buna düşünsel devamlılık diyebileceğimiz gibi şehircilik alanında düşünsel bir kısırlık da diyebiliriz. Tanzimat döneminin başlarındaki Osmanlı şehircilik düşüncesinin ilkeleri olarak tanımlayabileceğimiz birtakım ilkelerin, II. Meşrutiyet'ten sonra da hemen hiç değişmeden karşımıza çıkması sanırız bu kısırlığın göstergesidir.

Ebüzziya Tevfik'in İstanbul'u: "Dekadans" ve badana!

Ebüzziya Tevfik, İstanbul'un tüm bu sorunlarına değinirken son derece olumsuz bir şehir imgesi çizer. Yazarımızın bize anlattığı yirminci yüzyıl başındaki İstanbul, her yanından su alan bir gemi gibidir. Aslında İstanbul, Osmanlı toplumunun bir aynasıdır. Bu bağlamda, ele aldığımız yazıların içinde iki kez Fransızca olarak "dekadans" (*décadence*: çöküş) kelimesinin geçtiğini belirtelim. Sözkonusu terimin ilk kullanımında, İstanbul'un şehircilik sorunlarının, Osmanlı toplumunun doğasına ilişkin sert bir özeleştiriye dönüştürülmesiyle karşı karşıyayız: "*Bir millet arasında kanûn ve nizâma inkıyâd fikri kesb-i zevâl edüp de herkes harekâtında ihtiyârına tâbi' bulunacak olursa o millet "dekadans" denilen izmihlâl ve indırâsa kadar gider*" (Ebüzziya, 1912b: 261). Yani, kanunların sayılmadığı, keyfî davranışların egemen olduğu toplumlar çöküşe mahkumdur.

"Dekadans" teriminin ikinci kullanımında da İstanbul özelinden Osmanlı toplumu geneline geçiş yapıldığını görüyoruz: "*Müze müdürü Ahmed Bey* (sözkonusu olan elbette Ahmed Hamdi Bey) *merhûm: "Badana dekadansın en bedîhî bir delîlidir" der idi. O müdekkik-i tecârib-i âzmânın bu sözü bir hakikattir. Zirâ ahd-i zevâline girmekte olan hükûmetlerin*

---

4 Ebüzziya Tevfik 1909'da İstanbul surlarının yıkılmasını öneren uzun bir makale yazmıştır (1909g). Zeynep Çelik, ondokuzuncu yüzyılda İstanbul'un modernleşmesine ilişkin artık klasikleşmiş olan çalışmasında bu makaleyi -her nedense "Konstantiniye Surları" adıyla zikrederek- ağır bir dille eleştiriyor (1986: 169-170, dipnot 97). Ondokuzuncu yüzyılda Batı ve Orta Avrupa'da şehirleri çevreleyen surların sistemli bir biçimde yıkılmaya başlanmasıyla (1804'te Frankfurt, 1859-1860'da Barselona, 1858'de Viyana, 1860-1865'te Antverp, 1864-1865'te Floransa, 1870'de Amsterdam, vs.) Osmanlı İmparatorluğu'nda da pek çok şehrin surları yıktırılmıştır (Yerolympos, 1996: 55-70).

göz boyamak için mürâcaat ettikleri vesâitten birisi, hatta birincisidir; denilebilir. Çünkü fikr-i ta'kip ve meremmeti terk eden milletler setr-i ayûba en âcil bir çâre olmak üzere badanadan istimdâd ederler. Meselâ hükümdârı iğfâl için bir kışlayı, yâhûd devâir-i devletten birini senede bir def'a boyamakla güyâ, ki ona rasânet bahş olurlar" (Ebüzziya, 1912c: 290). Şunu hemen belirtelim ki, kamu binaları ve tarihî eserlerde badana yapılması, son dönem Osmanlı aydınlarının sıkça eleştirdikleri bir uygulamadır (Mağmumi, 2002: 35 ve 39; Mimar Kemaleddin Bey, 1913a: 381-384).

İstanbul'a ilişkin sözünü ettiğimiz olumsuz imgeyi yaratmak için, yazar üç tür karşıtlığa başvuruyor. Bunlardan birincisi, imparatorluğun başkentinin benzersiz doğal güzellikleriyle şehrin halihazırdaki perişanlığının karşıtlığını vurgulamak (Ebüzziya, 1909i: 1). Bu yönde saptamaların, Tanzimat döneminin İstanbul'a ilişkin resmî raporlarında ve şehri ziyaret etmiş yabancı seyyahların eserlerinde de hiç eksik olmadığı bilinen bir gerçektir (Yerasimos, 1992: 20).

İkinci olarak tarihî bir karşıtlık kurulduğunu görüyoruz. Şehrin Bizans döneminde Osmanlı dönemine göre çok daha iyi bir durumda olduğu yolunda ifadeler pek çok yazıda karşımıza çıkıyor. Ebüzziya Tevfik'in Osmanlı şehir düzenine getirdiği en büyük eleştiri, Bizans dönemindeki büyük meydanlara fetihten sonra külliyeler inşa edilerek şehirde meydan bırakılmamış olması.[5] Halbuki, yazara göre, medenî bir şehir için en önemli unsurlardan biri Avrupa'daki gibi geniş meydanlara sahip olmaktır (Ebüzziya, 1909c: 1; 1909j: 1; 1912b: 260). Ebüzziya Tevfik'in İstanbul'a bu şekilde yaklaşması tamamıyla Avrupamerkezci bir bakışla karşı karşıya olduğumuzun açık bir göstergesi. Burada, geleneksel Doğu ve İslam şehirlerinde -her ne kadar bu tür bir kategorileştirmenin bilimsel tutarlılığı tartışmalı olsa da- Batı'daki anlamda meydanların bulunmama nedenleri üzerine çeşitli araştırmacıların bazı toplumsal ve kültürel açıklamalar getirdiklerini hatırlatmakla yetinelim (Kılıçbay, 1993: 29-33; Cerasi, 2001: 197-201; Kuban, 2001: 6; Kuban, 1998: 157-158). Tabii, İstanbul'un herhangi bir kategoriye sokulması son derece güç bir şehir olduğunu da unutmamalıyız.

Üçüncü ve son bir karşıtlık kurma yöntemiyse İstanbul'un "Avrupa" şehirleriyle karşılaştırılması. Paris elbette en önemli örnek, bununla beraber Viyana, Londra, Sofya ve Atina'yla da sonuçta hep İstanbul'un olumsuzlandığı karşılaştırmalar yapılıyor (Ebüzziya, 1909b: 1; 1909i: 1).

Üç temel izlek: Düzen, temizlik ve güzelleştirme

Tüm bu yazılarda üç temel izlek olduğunu söyleyebiliriz. Tabii "düzensizlik" teması bunların birincisi. Aynı kökten türeyen "nizâm", "intizâm" ve "muntazam" kelimeleri İstanbul'da eksikliği en çok hissedilen şeyin ifadesi olmak üzere defalarca karşımıza

5 Sözkonusu külliyelerin inşasıyla meydanların yok olması süreci için bkz. Çelik (1986: 23-25).

çıkıyor. Bunun elbette şaşılacak bir yanı yok; malum, Osmanlı seyyahları Avrupa şehirlerinin en çok "nizâm"ından, sokaklarının muntazamlığından etkilenmişlerdir (Okay, 1991: 31, 65-69, 75-76, 86-87; Tanpınar, 1997: 123). Sözkonusu "düzen saplantısı"nın, Aydınlanma düşüncesinin her şeyi düzenleme yolundaki saplantısının onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı düşünce dünyasındaki yansıması olduğunu söyleyebiliriz. Akla, spekülatif olmakla beraber, şu da geliyor: Bugünkü Türkçe'de kullandığımız "düzen" kelimesinin Osmanlıca'daki muadili "nizam" kelimesi ve ondan türetilen diğer kavramlar kuşkusuz Osmanlı aydını için derin tarihî ve simgesel anlamlar taşımaktaydı. Söylemek istediğimiz, Aydınlanma düşüncesinin temel taşlarından biri olan "nizam" kavramının onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı aydınlarınca algılanışında klasik Osmanlı siyaset felsefesi ve hatta dünya görüşünün çok önemli bir parçası olan "nizam-ı alem" kavramının ne tür bir etki oynadığı konusunun üzerinde düşünülmesi gereken bir nokta olduğudur.

"Nizam/düzen" kavramının Ebüzziya Tevfik'in yazılarında ne şekilde kullanıldığına dönecek olursak, önce düzen kavramının hem soyut hem de somut bir anlam taşıdığını söylemeliyiz. Somut anlamıyla genellikle sokakların biçimleri ve birbirlerine karşı konumları kasdedilir. Örneğin, Ebüzziya Tevfik, trenle geçerken gördüğü Dover'i şu şekilde betimliyor: "*Sokaklar yekdiğerini âmûden ve mütesâviyen kat' eylediğinden, vagonun penceresinden bakılınca bir büyük şatranc tahtası seyr olunuyor zann olunur*" (1897: 1069-1070). Burada, "satranç tahtası" biçimindeki şehirlerin, ondokuzuncu yüzyıl Avrupa şehirciliğinin kurucu düşünürlerinin ideal şehir tasarımlarında önemli bir yeri olduğunu hatırlatmakta fayda var (Ragon, 1986: 23, 72, 121 ve 126).

Düzensizlik kavramı soyut anlamda kullanıldığında ise, sözgelimi "*fikr-i intizâm ve bâ-husûs takdîr-i mutâvaat-ı nazm hasîsalarından mahrûm olan halkımız[a]...havâss-ı mahsûsa-i intizâm ve fikr-i inkıyâd-ı kanûn ve nizâm vermek*" (Ebüzziya, 1909d: 1) gerekliliğinden dem vurulur.[6] Söylemek istediğimiz, sözü edilen "nizâm" kavramının doğrudan "medeniyet" kavramına gönderme yapılarak kullanıldığıdır. Bu noktada, yapılması gereken şey gayet basittir: "*[H]ey'et-i ictimâiyemiz henüz fikr-i intizâma mâlik*" olmadığından "*böyle şeylerle me'lûf bulunmuş ve emr-i idâreyi kendilerine tabîat edinmiş olan milletlere mürâcaat ayıp değil*"dir (Ebüzziya, 1909e: 1).

İkinci ve üçüncü temalar ise karşımıza hemen her zaman birlikte çıkan güzelleştirme (*tezyînât*) ile temizlik (*tanzîfât*) ve bugünün diline halk sağlığı şeklinde çevirebileceğimiz *hıfz-ı sıhha* ya da *hıfzü's-sıhhat*. Ebüzziya Tevfik'e göre belediyenin ilk görevi şehrin sokaklarının temizliğini sağlamak. Bunun önündeki en büyük engel altyapı yetersizlikleri olduğundan, belediye her şeyden önce şehrin lağım şebekesinde iyileştirmelerde bulunmak zorundadır (1909h: 1). Aynı yazıda, birçok evde su kuyusuyla lağım çukurlarının yan

6 Dönemin başka bir Osmanlı aydını olan İsmail Hakkı Babanzade'nin Bağdat'taki "düzensizliğe" ilişkin yorumları için bkz. Babanzade (2002: 93).

yana bulunmalarının tehlikesinin altını çizen yazar, çözüm için lağımların Avrupa'da olduğu gibi kanallar aracılığıyla denize akıtılmasını öneriyor (1909e: 1; 1909i: 1). Bu yapılacakların sadece "*medeniyetin elzemü't-tatbîk olan husûsât-ı mühimmesinden*" olduklarını belirtmekle kalmayıp, zenginlerin de (*erbâb-ı yesâr*) yardımıyla sağlanacak kaynakların kullanımının meşrulaştırılması için faydacı bir akıl yürütmeye de başvuruyor: "*Filhakika İstanbul'da bu emr-i mühimmenin vücûda gelmesi için yüz binlerle liralar sarfina ihtiyâç vardır. Bir memleketin sekenesi üç beş gün çalışmakla yüz binlerle lira istihsâl* [kazanıp] *ve bir emr-i hayra sarf ve isti'mâl edebildiği* [harcayabildiği] *hâlde hayâtı tehlikede kalmış bir belde halkını bir milyon lira fedâsıyla da kurtarmak muhâldir* [olanaksızdır]" (1909h: 1). Yukarıdaki akıl yürütme, yerel siyasetin nihayetinde toplumun "kamu yararı"na yönelik karar alma mekanizması olduğuna dair bir bilinci de ortaya koymaktadır.

Gelelim güzelleştirmeye: "*[T]anzîfât insânın hayât-ı maddiyesine lâzım ise tezyînât da hayât-ı ma'neviyesi için elzemdir*" (1909a: 1). Kaldı ki, "*tezyînât-ı belediye dahî ihtiyâcât-ı medeniyeden*"dir (1909b: 1). Güzelleştirme, bir yandan sokaklar ve binalara ilişkin düzenlemeleri (*aheng-i ebniye, intizâm-ı büyût*) içerirken (1909h: 1) diğer yandan da halkın gezinebilmesi (*tenezzüh*) için geniş meydan ve bahçeler açılmasını gerektirmektedir (1909j: 1).

"Nizâm", "tanzîfât" ve "tezyînât". Evet, ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı şehirciliğinin "kutsal üçleme"siyle karşı karşıya bulunuyoruz. Ebüzziya Tevfik'e kulak verecek olursak: "*Bugün Avrupa'nın neresine gidilse, inşâât-ı belediyece müttehaz olan usûl, üç nokta-i nazara müteveccih bulunduğu görülür. Evvelâ inşâât-ı sıhhıye, sâniyen inşâât-ı umrâniye, sâlisen inşâât-ı tezyîniyedir*" (1909h: 1).

Sokaklar ve "Medeniyet"

Ebüzziya Tevfik, işte bu üç temel izlekten yola çıkarak çeşitli çözüm önerileri getiriyor. Getirdiği önerilerin elbette hiçbir özgün yanı yok. Her yazıda saplantı haline gelmiş bir biçimde sokakların genişletilmesi ve çıkmaz sokakların ortadan kaldırılması gerekliliğine değinildiğini görüyoruz. Bu ısrarın kısmen -gayet haklı- bir güvenlik endişesinden kaynaklandığını belirtmeye herhalde gerek yok. Malum, yangınlar İstanbul'un yüzyıllar boyunca en büyük kabusu olmuştur. Daracık sokaklar ve çıkmazlar, bu yangınlarla mücadeleyi son derece güçleştirmiştir.

Sokakların genişletilmesi için yapılacak her şey mübahtır, örneğin bir yolun genişletilmesini engelleyen bir türbe taşınmalıdır: "*Bir beldede mürûr ü ubûr-ı eb'âdı teshîl için nakl-i küsûra şerren cevâz vardır. Sâniyen zâten İslâm'da türbe câiz değildir. Türbeden sokağa kalbi lâzım gelen mahal pek güzel alınabilir*" (1912f: 2).[7] Bu noktada, İstanbul'da

7 Ebüzziya Tevfik, türbe müessesesinin aslında İslam'a ne kadar aykırı olduğu yönündeki düşüncelerini imzasız yayımladığı başka bir yazısında daha etraflıca açıklar (1912e: 30-32).

Köprülü Külliyesi'nin taşınan türbesini (Çelik, 1986: 61) ya da Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa'da Çekirge Caddesi'ni açarken halkın tepkisinden çekinerek "içindeki dedeyi yürüttükten" sonra yıktığı söylenen Yürüyen Dede türbesini hatırlamamak elde değil. Rivayete göre, şehrin eşrafını yanına alıp cadde açılırken yıkılması gereken sözkonusu türbeye gelen Ahmed Vefik Paşa, türbeye yaklaşıp "yürü, ey meşhur baba, yürü!" diye bağırdıktan sonra kulağını türbeye yaklaştırır ve dedenin çoktan yürüdüğünü ilan eder, hemen ardından da türbeyi yıktırır (Saint-Laurent, 1992: 105-106).

Ebüzziya Tevfik'in yukarıda değindiğimiz sokağın genişletilmesi için türbe taşınmasına dair teklife benzer bir tutuma, *Yeni Tasvîr-i Efkâr*'ın 613. sayısında, yani henüz Ebüzziya Tevfik hayattayken, imzasız yayımlanan bir yazıda da rastlıyoruz. Bu yazı, sokak genişletme çalışmaları için sadece sözkonusu olan Ebu'l-Fazl Mahmud Efendi Medresesi'nin değil, gerekirse onun gibi birçok eski eserin tamamen yıktırılmasının doğal olduğu fikrini savunur.[8] Dönemin önemli simalarından olan Mimar Kemaleddin Bey, eski eserlerin daha geniş sokaklar açılması için feda edilmesini haklı gören bu fikre *Türk Yurdu*'nda yayımladığı bir yazıyla sert bir şekilde karşı çıkmıştır (Mimar Kemaleddin Bey, 1913b: 107-112).

Yine yangınla mücadele bağlamında, yazarımız ahşap yapı inşasının etkin bir biçimde engellenmesi gerekliliği üzerinde de durmuştur. Ahşap yapıların tamamen yasaklanması konusunda Namık Kemal'den yaptığı şu alıntı, savunulan şehircilik politikalarının, aslında devletle toplumsal alan arasındaki ilişkide devletin daha müdaheleci bir tavır benimsemesine ilişkin "modern" bir görüşü ortaya koyması açısından bizce dikkate değer: "*[M]eziyet-i insâniyeye müteallik şeylerde evlâdını temâyül-i tabîîsi hilâfına icbâr etmek bir vâlidin hukukundan olduğu gibi, fâidesi vatana âid olan maddelerde, tebaasına ihtiyârî olmaz ise ıztırârî yaptırmak dahî bir hükûmetin vezâifindendir*". Ebüzziya Tevfik'e göre Namık Kemal gibi özgürlükçü bir insanın halka çıkarının nerede olduğunu göstermek için devleti gerekirse zor kullanmaya çağırması çok anlamlıdır: "*[B]ir halk ki menfaatle mazarrat beynini fark olmaya, onun çocuktan ne farkı kalır. Bu hâlde bulunan bir halkı ise hükûmetin tav'an olmazsa kerhen kabûl-ı ma'kulâta icbârı umûr-ı zarûriyedendir*" (1911d: 890).

Bir kez daha sokaklara ilişkin sorunlara dönecek olursak, yangınlara ilişkin güvenlik endişesinin sokakların eleştirilmesindeki etkenlerden biri olduğunu biraz önce belirtmiştik. Bizce daha ilginç bir eleştiri nedeniyse "Avrupalılar ne der?" endişesi. Örneğin, hamalların yaya kaldırımlarını fiilen işgal etmiş olmaları şöyle dile getiriliyor: "*Şehrimizde bulunan Avrupalılar bu hâle nazar-ı hayretle nigerân oluyor. Ve ekseri ise bizim kabiliyet-i medeniyemizi bu mikyâs-ı garâbetnemâ ile ölçerek hükümlerini de ona binâ ediyor*" (Ebüzziya, 1912a: 166). Zaten, yazara göre bizim sokak adını verdiğimiz yollar gerçekte birer geçittir (1909f: 1). Yine sokak adını verdiğimiz bu mezlekeler sağlık açısından da

8 "Ebu'l-Fazl Mahmud Efendi Medresesi", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 613, 26 Kasım 1912, s. 2.

büyük bir tehlike kaynağı olup (1909a: 1), böyle "sokaklar"da "âdâb-ı meşî"ye uygun bir biçimde yürümek de elbette mümkün değildir: "*Acaba sokaklarımızda sellemeh-üs-selâm yürüyüşümüzün hikmeti nedir? Bana kalırsa pek sâdedir: Evvelâ sokaklarımızın kısm-ı a'zamı o kadar sıktır ki yaya kaldırımını hâvî olması şöyle dursun hiçbiri "sokak" ıtlakına müstehak değildir. Ve pek çoğunda yaya kaldırımı değil, kaldırım taşı bile yoktur*". Öyle sokaklar vardır ki, karşı karşıya gelen iki kişinin aynı anda geçmesine imkan yoktur; meğer ki sırtlarını duvara verip öyle yürüsünler: "*İşte ezikkamızın yalnız pây-ı tahtta değil, hemen her beldede bu hâlde olması sebebiyle halk teshîl-i meşyi te'mîn edecek harekâtı ihtiyâr etmiş ve bundan bi'l-tab' mürûr ü ubûr rastgele, Türkçesi nizâmsız bir hâl almıştır*". Hal böyle olunca, Avrupa'ya giden Osmanlılar ilk sokağa çıktıklarında rastgele yürürken aldıkları tepkiye şaşırıp kalırlar. Bu çok doğaldır, çünkü ne de olsa "*Avrupa'da âdâb-ı muâşeret, âdâb-ı telebbüs olduğu gibi âdâb-ı meşî ve hareket de vardır*" (1912a: 162). Bu yüzden de, "*insan-ı medenî ile insan-ı gayr-i medenî ne olduğu bilinmek istenirse medeniyetin hükümfermâ olduğu olduğu bilâd-ı garbîye gidilmelidir*" (1911a: 1). Zaten medenî ülkelerde caddeler de bir başkadır: "*En işlek caddelerimizin hâline, husûsâ akşam üzeri saat on ile on bir arasında bakılacak olursa zâhir olur ki artık bu caddelere sokak demek bile câiz değildir. Çünkü bilâd-ı mütemeddineden âdî sokaklar dahî bizim caddelerimizden vâsi'dir*" (1910d: 1).

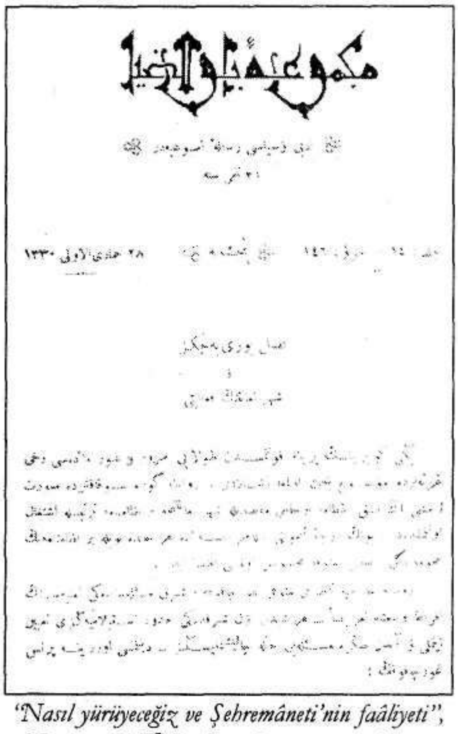

"Nasıl yürüyeceğiz ve Şehremâneti'nin faâliyeti", **Mecmua-i Ebüzziya**, *Sayı: 146, 15 Mayıs 1912, s. 161-167*

Peki "bizde", yani "*medeniyet denilen dilrubâ-i cihânpesendin henüz gelmediği memleketimizde*" (1912f: 2) sokakların bu halde olmasının nedeni nedir? Ebüzziya Tevfik'in bu noktada verdiği cevap hayli ilginç: "*[L]ede'l-iktizâ sözünü dinletebilecek, ta'bîr-i diğerle nizâm ve kanûna inkıyâd ettirilemeyecek olanlar ebniyece muâmelâtında muhtâr bırakılmış, ya'nî mâlik olduğu arsayı sokağa tecâvüzle tevsî'de pervâsız bulunanların seyyiesiyle memleket bu hâle girmiş*" (1912b: 260-261).[9] Uzun lafın kısası, bizde kanun-nizam olmadığı, isteyen istediğini

9 Doğu'da sokakların darlığına dair sunulan bu açıklama tarzı, basite indirgemeci Avrupamerkezci bir bakış ve İslam hukukunun şehir alanına ilişkin ilke ve düzenlemelerinin bilinmemesinden başka bir

yaptığı için sokaklar dardır!

Tüm bu söylenenlerden anlıyoruz ki, sokak deyip geçmemek gerekir; mesele medeniyet meselesidir. Zaten, Ebüzziya Tevfik'e göre de, Çarlık Rusyası'nın meşhur dışişleri bakanı Gorçakof'un Doğu Sorunu'na dair bir soruya verdiği şu yanıt meselenin özüne ışık tutar: *"Hangi şehirde ahâlî yaya kaldırımı üzerinde yürümeğe başlarsa Şark orada nihayet bulur"* (1912a: 162).

Şimdi vereceğimiz bir alıntı sanırız bu noktayı daha da aydınlatacak. Ebüzziya Tevfik'in Paris'te bulunduğu sırada Boulevard de Capucines'de yaptığı bir gezintinin ardından sakin bir muhite geldiğinde yaptığı şu saptamalar, dönemin Osmanlı aydınları için "medeniyet"le şehir(cilik) kavramı arasındaki ilişkinin nitelik ve boyutunu göstermesi açısından son derece anlamlı: *"Güyâ bir çeyrek evvel Garp'ta imişim de şimdi bilâd-ı Şark'a düşmüşüm. Herkes, her yer, her şey uyuyor. Benden başka bîdâr yok [...] Burası adetâ İstanbul, ya'nî akşam karanlığıyla kümeslerine çekilen hayvânât-ı ehliyeye benzeyen Şarklılara dönmüşler, ne sokaklarında bir şemâtet, ne de evlerinde hâlet-i bîdârîye mahsûs bir alâmet var. Eğer sokaklarındaki intizâm-ı vüs'at, ve tahâret ve münevveriyet olmasa buraya mutlaka İstanbul'dur; der idim"* (1911f: 1029).[10] Bu alıntıdaki "oryantalist" söyleme başka bir yazımızda değinmiş olduğumuz için (Türesay, 2002: 22-23), burada yalnızca "şehircilik" bağlamında "modernist" bir söylemle "oryantalist" bir söylem arasındaki çizginin ne kadar ince olabileceğine işaret etmekle yetinelim.

Sonuç yerine

Ebüzziya Tevfik, ilk yazısının yayımlandığı 1865'ten son yazısının yayımlandığı 1913'e kadar, kırk sekiz yıl boyunca akla gelebilecek her türlü konuda yüzlerce yazı yazmıştır. Ancak, şehircilik sorunlarına ilişkin tüm yazıları II. Meşrutiyet dönemine aittir. Şurası da bir gerçek ki, yazar olarak en verimli dönemi de aynı yıllara rastlar.

Burada, yazarın olgunluk döneminde daha üretken bir şekilde karşımıza çıkması olgusunun yanında aklımıza gelebilecek başka bir unsur da II. Abdülhamid döneminin basın rejimi olmalıdır. Şehirciliğin sadece şehircilik olduğu gibi bir yanılgıya kapılmamak gerekir; şehircilik siyasetleri, şehrin modernleştirilmesine yönelik tüm uygulamalar, hele de sözkonusu olan bir imparatorluk başkentiyse, siyasetin ta kendisidir. Tabii, Osmanlı İmparatorluğu'nda yerel yönetim geleneğiyle modern merkeziyetçiliğin eşzamanlı geliştikleri olgusunun da hatırlanması gerekir (Ortaylı, 2000). Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olan İstanbul'un şehircilik sorunlarının dile getirilmesi,

anlama gelemez. Derin hukukî açılımları olan bu konuyla ilgilenen okuru Stefan Yerasimos'un daha önce gönderme yaptığımız makalesine yönlendiriyoruz.

10 Ebüzziya Tevfik'in bu ifadelerinin Namık Kemal'in Londra izlenimleriyle karşılaştırılması ilginç olabilir, bkz. Ekrem Işın (1988: 20-21). Cumhuriyet'in ilk yıllarında şehir(cilik)le "medeniyet" arasında kurulan bağların toplu bir değerlendirmesi için bkz. Ömer Turan (2001: 48-56).

doğrudan iktidarın meşruiyetine yöneltilen eleştiriler olacak ya da en azından II. Abdülhamid tarafından öyle algılanacaktır. Bu yüzden, aklıselim bir "istibdat" yönetiminin, şehircilik sorunları ya da uygulamalarının kamuoyunda serbestçe tartışılmasına göz yumabileceğini düşünmek pek de kolay değil.

Ebüzziya Tevfik'in, üstünde durulan noktalar ve getirdikleri söylem açısından ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı şehircilik düşüncesine göre hiçbir özgünlük göstermeyen şehircilik yazılarının hepsinin II. Meşrutiyet döneminde kaleme alınıp yayımlanmış olmasının nedeni de sanırız bundan ibarettir.

Bize kalırsa, Ebüzziya Tevfik'in sözkonusu yazılarından aklımızda kalması gereken şey, şehircilik sorunlarının ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı aydınlarınca bir medeniyet (değiştirme) meselesi olarak algılandığı olgusudur. Bu olgu kabul edildiğinde, Ebüzziya Tevfik'in yaklaşımını tarihî bir çerçeve içine yerleştirmek daha kolay olacaktır. Bu açıdan bakıldığında, Ebüzziya Tevfik'in bu konudaki görüşlerinin; Tanzimat döneminde devletin bürokratik ve askerî kurumlarında egemen olan merkeziyetçi ve Batılılaşma yanlısı görüşle pek çok noktada örtüştüğü görülür. Yazımızda değindiğimiz bazı noktalar; düzen saplantısı, temizlik ve güzelleştirme, satranç tahtası biçiminde şehir, türbe taşınması, kanalizasyonlar, geniş sokaklar (uğruna gerekirse eski eserlerin yıktırılması), Avrupaî meydanlar ya da ahşap yapıların yasaklanması konusunda takınılması önerilen otoriter tavır, hep bu açıdan değerlendirilmelidir.

Tanzimat bir "modernleşme" projesiyse, buna uygun "modern" bir şehir yaratmak zorundadır. İşte tam da bu yüzden, şehircilik politikaları, Tanzimat'ın öngördüğü modernleşme projesinin tam kalbinde yer alırlar. Başka bir deyişle, şehircilik sorunları Tanzimat reformlarının ayrılmaz bir parçası, bu modernleşme projesinin şehircilik alanındaki izdüşümleridir.

KAYNAKÇA

Ebüzziya Tevfik'in "Şehircilik" Yazıları

(1909a), "İstanbul'da tanzîfât ve tezyînât", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 3, 2 Haziran 1909, s. 1.

(1909b), "İhtiyâcât-ı belediye ve tezyînât-ı belediye", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 86, 26 Ağustos 1909, s. 1.

(1909c), "Nizâm-ı şehri kim anlar onunla söyleşelim?", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 100, 8 Eylül 1909, s. 1.

(1909d), "Belediye çavuşları", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 105, 13 Eylül 1909, s. 1.

(1909e), "Köprü ve o kabîlden olan vesâit ve levâzım-ı belediye", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 108, 16 Eylül 1909, s. 1.

(1909f), "Tramvay, Reji, İdâre-i Mahsûsa ve Şehremâneti'yle devâir-i belediye", *Yeni*

Tasvîr-i Efkâr, Sayı 121, 29 Eylül 1909, s. 1-2.
(1909g), "Sûr-ı Kostantiniye", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 148, 28 Eylül 1909, s. 1.
(1909h), "Şehremâneti'nin ilk yapacağı şeyler", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 149, 29 Ekim 1909, s. 1.
(1909i), "Şehremâneti istikrâzı ve sûret-i sarfına bir numûne", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 191, 10 Aralık 1909, s. 1.
(1909j), "Şehremâneti'nin bir milyon liralık istikrâzı", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 208, 29 Aralık 1909, s. 1.
(1910a), "İstanbul ve civârının 200'e bir mikyâsında harîtası", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 222, 12 Ocak 1910, s. 1.
(1910b), "İstanbul köpekleri", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 333, 3 Mayıs 1910, s. 1.
(1910c), "İstanbul sokakları yükseliyor", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 353, 13 Eylül 1910, s. 1.
(1910d), "Pây-ı taht ile limanda berren ve bahren mürûr ü ubûr", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 381, 13 Ekim 1910, s. 1.
(1910e), "Çırağan Sarâyı", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 388, 20 Ekim 1910, s. 1.
(1910f), "İstanbul'un imâr ve tezyîni neye mütevakkıftır", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 453, 27 Aralık 1910, s. 1.
(1911a), "Sekenesine göre şehir, şehrine göre sekene", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 458, 1 Ocak 1911, s. 1.
(1911b), "Garâib-i belediyeden bir eser-i intizâm", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 462, 5 Ocak 1911, s. 1.
(1911c), "Şehremâneti'nin milyonu", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 464, 7 Ocak 1911, s. 1.
(1911d), "10 Temmuz harîki ve vesâit-i itfâiye", *Mecmua-i Ebüzziya*, Sayı 106, 28 Temmuz 1911, s. 884-891.
(1911e), "10 ve 11 Temmuz harîkleri ile sigortaları", *Mecmua-i Ebüzziya*, Sayı 108, 11 Ağustos 1911, s. 958-959.
(1912a), "Nasıl yürüyeceğiz ve Şehremâneti'nin faâliyeti", *Mecmua-i Ebüzziya*, Sayı 146, 15 Mayıs 1912, s. 161-167.
(1912b), "Pây-ı tahtın hâli", *Mecmua-i Ebüzziya*, Sayı 149, 6 Haziran 1912, s. 257-263.
(1912c), "Pây-ı tahtın hâli", *Mecmua-i Ebüzziya*, Sayı 150, 13 Haziran 1912, s. 289-293.
(1912d), "Pây-ı tahtın hâli", *Mecmua-i Ebüzziya*, Sayı 151, 20 Haziran 1912, s. 321-325.
(1912f), "Evkaf Nezâreti'yle Şehremâneti arasında bir ihtilâf ", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 573, 30 Ekim 1912, s. 2.

Ebüzziya Tevfik'in Metinde Gönderme Yapılan Diğer Yazıları

(1897), "Paris'ten Londra'ya Otel Metropol", *Mecmua-i Ebüzziya*, Sayı 68, 18 Eylül 1897, s. 1052-1063.

(1911f), "Makame-i tevkifiye", *Mecmua-i Ebüzziya*, Sayı 111, 1 Eylül 1911. s. 1026-1032.

(1912e), [imzasız olarak], "Hepsi yetti de lâkin örtüsü kaldı!", *Mecmua-i Ebüzziya*, Sayı 153, 4 Temmuz 1912, s. 30-32.

Ebüzziya Tevfik'in Galata Köprüsü ve İstanbul Kahvelerine İlişkin Yazıları

"Yusuf Razi Bey'den istîzâh", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 109, 17 Eylül 1909, s. 1.

"Galata köprüsünün sergüzeşt-i garîbi", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 141, 21 Ekim 1909, s. 12.

"Galata köprüsünün sergüzeşt-i garîbi", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 147, 27 Ekim 1909, s. 4-5.

"Galata köprüsünün muâmele-i devriyesi", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 423, 24 Kasım 1910, s. 5.

"Karaköy köprüsü", *Mecmua-i Ebüzziya*, Sayı 144, 2 Mayıs 1912, s. 97-103.

"Yeni köprüye târîh", *Mecmua-i Ebüzziya*, Sayı 149, 6 Haziran 1912, s. 285-287. (Bu yazıların bir kısmı şu çalışmada latin harflerine aktarılmıştır: Emin Nedret İşli, "Galata Köprüsü ve Ebüzziya Tevfik Bey", Ömer Faruk Şerifoğlu (Ed.), *Ziyad Ebüzziya Kitabı - Darçağda Bir Çelebi*, İstanbul, Timaş Yayınları, 1998, içinde: s. 217-236)

"Kahvehâneler", *Mecmua-i Ebüzziya*, Sayı 129, 130 ve 131, 11-18-25 Ocak 1912.

Ebüzziya Tevfik'in Avrupa Yolculuklarına İlişkin Yazıları

"Paris'ten Londra'ya ve Otel Metropol", *Mecmua-i Ebüzziya*, Sayı 68-73, 75 ve 79, Yıl 1315-1316. (Bu yazı dizisi, Ebüzziya Tevfik üzerine yapılmış olan bir yüksek lisans çalışmasında latin harflerine aktarılmıştır, bkz. Adnan Akgün, *Ebüzziya Tevfik'in Mecmua-i Ebüzziya'daki Hatıraları*, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1987, s. 31-78).

"Meb'ûslarımızın seyâhati", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 37, 41, 47-52, 54-57, 60-61, 63, 71-72, 6 Temmuz-11 Ağustos 1909.

Diğer Kaynaklar

BABANZADE İsmail Hakkı (2002), *Beyrut'tan Kuveyt'e Irak Mektupları*, İstanbul, Büke Yayınları.

CERASİ Maurice (2001), *Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, (2. baskı).

ÇELİK Zeynep (1986), *The Remaking of Istanbul. Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Seattle ve Londra, University of Washington Press.

GİZ Adnan (1994), *Bir Zamanlar Kadıköy*, İstanbul, İletişim Yayınları.

GÜR Âlim (1998), *Ebüzziya Tevfik. Hayatı; Dil, Edebiyat, Basın, Yayın ve Matbaacılığa Katkıları*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.

IŞIN Ekrem (1988), "Namık Kemal'in Uygarlık Görüntüleri", *Tarih ve Toplum*, Sayı 60, Aralık 1988, s. 20-21.

İmzasız, "Ebu'l-Fazl Mahmud Efendi Medresesi", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 613, 26 Kasım 1912, s. 2.

KILIÇBAY Mehmet Ali (1993), "Kentler ve Meydanlar", Mehmet Ali Kılıçbay, *Şehirler ve Kentler*, Ankara, Gece Yayınları, içinde: s. 29-33.

KUBAN Doğan (2001), "İstanbul'un Tarihsel Yapısının Genel Özellikleri ve Koruma Yöntemleri", Doğan Kuban, *Türkiye'de Kentsel Koruma: Kent Tarihleri ve Koruma Yöntemleri*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, içinde: s. 3-33.

KUBAN Doğan (1998), "Meydanlar", Doğan Kuban, *İstanbul Yazıları*, İstanbul, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, içinde: s. 157-158.

MAĞMUMİ Şerafeddin (2002), *Bir Osmanlı Doktorunun Hatıraları: Yüz Yıl Önce Anadolu ve Suriye*, Hazırlayan: Cahit Kayra, İstanbul, Büke Yayınları (2. Baskı).

MİMAR Kemaleddin Bey (1913a), "Eski İstanbul ve imâr-ı belde belâsı", [*Türk Yurdu*, Cilt 3, Sayı 12, 3 Mart 1913, s. 381-384] İlhan Tekeli ve Selim İlkin (Der.), *Mimar Kemalettin'in Yazdıkları*, Ankara, Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları, 1997, içinde: s. 113-115.

MİMAR Kemaleddin Bey (1913b), "Mektuplar ve cevâbımız", [*Türk Yurdu*, Cilt 3, Sayı 6, 1913, s. 187-191] İlhan Tekeli ve Selim İlkin (Der.), *a.g.e.*, içinde: s. 107-112.

OKAY Orhan (1991), *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı.

ORTAYLI İlber (2000), *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

RAGON Michel (1986), *Histoire de l'architecture et de l'urbanisme modernes: 1. Idéologies et pionniers, 1800-1910*, Paris, Casterman.

SAİNT-LAURENT Béatrice (1992), "Un amateur de théâtre: Ahmed Vefik pacha et le remodelage de Bursa dans le dernier tiers du XIXe siècle", Paul Dumont ve François Georgeon (Ed.), *a.g.e.*, içinde: s. 95-114.

TANPINAR Ahmet Hamdi (1997), *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, Çağlayan Kitabevi.

TEKELİ İlhan (1980), "Türkiye'de Kent Planlamasının Tarihsel Kökleri", Tamer Kök (Der.), *Türkiye'de İmar Planlaması*, Ankara, ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, 1980, içinde: s. 8-112.

TEKELİ İlhan (1992), "Nineteenth Century Transformation of Istanbul Metropolitan Area", Paul Dumont ve François Georgeon (Ed.), *Villes ottomanes à la fin de l'empire*, Paris, L'Harmattan, içinde: s. 33-45.

TURAN Ömer (2001), "1930'lardaki "Şehircilik Tartışmaları": Cumhuriyetin Kamusal Alanını Oluşturması", *Toplumsal Tarih*, Sayı 85, Ocak 2001, s. 48-56.

TÜRESAY Özgür (2000), "Ebüzziya Tevfik ve *Mecmua-i Ebüzziya* (1880-1912)", *Müteferrika*, Sayı 18, Kış 2000, s. 87-140.

TÜRESAY Özgür (2002), "Osmanlı Kimliğinin Peşinde: Ebüzziya Tevfik Bey", *Müteferrika*, Yaz 2002, Sayı 21, s. 3-25.

YERASİMOS Stéphane (1992), "A propos des réformes urbaines des Tanzimat", Paul Dumont ve François Georgeon (Ed.), *a.g.e.*, içinde: s. 17-32.

YEROLYMPOS Alexandra (1996), *Urban Transformations in the Balkans (1820-1920): Aspects of Balkan Town Planning and the Remaking of Thessaloniki*, Selanik, University Studio Press.

Abstract:

This article is an attempt to examine an eminent Ottoman journalist's writings on urbanism. Ebüzziya Tevfik (1849-1913), a polyvalent intellectual of the late Ottoman Empire, was a pioneer in the field of printing and is also known as a prolific writer. In the aftermath of the Young Turk Revolution of 1908, he penned some twenty-six articles on urbanism. This corpus reflects, as suggested in this paper, Ebüzziya Tevfik's perception of urbanism as a question of civilization. In this perspective, Ebüzziya Tevfik identifies urbanism with the westernization of the Empire.

Key words:

Ebüzziya Tevfik, urbanisation.

TÜRK DİLLERİ ARAŞTIRMALARI DİZİSİ: 34

Series Editor / Yayımlayan

Mehmet Ölmez

A 14th-Century Archery Treatise in Mamluk-Kipchak

KİTÂB FĪ 'İLM AN-NUŞŞÂB

Memlûk Kıpçakçasıyla 14. yy.'da Yazılmış Bir Okçuluk Kitabı

Kurtuluş Öztopçu

İstanbul • 2002

XII + 260 s.

Dağıtım

Sanat Kitabevi	Mehmet Ölmez
Karanfil Sok.	Prof. Dr. Mehmet Ölmez
Birlik İş Merkezi 5/60	Yıldız Teknik Üniversitesi
Kızılay/ANKARA	Fen-Ed Fak. T.D.E. Bölümü
sanat@sanatkitabevi.com.tr	Davutpa°a Yerle°im Birimi
sahaf@sanatkitabevi.com.tr	34210 Esenler-İSTANBUL
www.sanatkitabevi.com.tr	**molmez@yildiz.edu.tr**
Tel. 312.418 62 03	Tel. 90.212.449 16 27

Piri Reis'i Yok Sayan Bir Osmanlı Portolan Metni

Dimitris LOUPİS*
Çev: Ekin UŞŞAKLI

Başlangıçlarından beri Akdeniz etrafındaki medeniyetler deniz ve denizcilikle yakın bir ilişki içinde olmuşlardır. Hiçbir yazılı kaynağın olmadığı zamanlardan bile, Akdeniz'de seyahat eden gemi ve gemicilere dair betimlemeler mevcuttur. Suyun yüzeyi, kara ve adalardaki insan yayılışı, ticaretin gelişmesi ile kültürler arası ilişkiler ve genel anlamda değiş tokuş iletişim kanalı haline gelmiştir. Kaptanlık sanatı geometri, astronomi ve coğrafya bilimlerinin ilerlemesiyle orantılı olarak yavaş bir gelişim süreci geçirmiştir. Akdeniz denizcisi, önceleri kıyı şeridinde, ardından açık denizlerde kaptanlık etmesine yardımcı olan bir dizi gerece sahipti.[1] Pusulalar, usturlaplar,[2] denizcilikle ilgili talimatlar içeren kitaplar ve hidrografik tablolar kaptanlık sanatını geç ortaçağa kadar desteklemiştir.[3]

* Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü. Bu makale, 14. CIEPO (Comité International des Études Pré-Ottomanes et Ottomanes Symposium/ Uluslar arası Türk İncelemeleri Sempozyumu İzmir-Çeşme-Manisa 18-22 Eylül 2000'de bildiri olarak sunulmuştur. İngilizce orijinali "An Unpublished Anonymous Ottoman Portolan-Text that ignores Piri Reis", *CIEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XIV. Sempozyumu Bildirileri, İzmir-Manisa, 18-22 September 2000* (Ankara: Türk Tarih Kurumu) olarak basılmak üzeredir.

1 Bkz. John Pryor, *Geography, Technology and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean, 649-1757* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 53.

2 Bkz. J. Randier, *Marine Navigation Instruments* (Londra: John Murray, 1980).

3 Geç Ortaçağa dek Akdeniz'de denizcilik teknikleri için bkz. Konrad Kretschmer, *Die italienischen Potolane des Mittilalters: Ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie und Nautik.* Veröffentlichungen des Instituts für Meereskunde und des Geographischen Instituts an der Universitat Berlin, cilt 13 (Berlin, 1909; yeniden basım Hildesheim: Georg Olms, 1962), 8-33. Aynı zamanda bkz. David W.

Bu kısa çalışma, denizcilikle ilgili talimat metinleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu metinler, uzay geometrisinde limanların konumları, aralarındaki mesafeler ve yönler, suyun doğası (derinlik, resifler, sığlık bölgeler ve boğazlar), içme suyu, yiyecek, gemi kerestesi gibi doğal kaynaklar ve gemideki denizcilerin ihtiyaç duyabileceği diğer bütün bilgileri; yani karanın fizikî görünüşü ve suyun yoğunluğuna dair kısa ve temel bilgileri içermektedir.

Denize dair bu tür talimatlar öncelikle antik Yunan'da görülmüştür ve *periploi* (tekil. *Periplus*) olarak adlandırılmıştır; diğer taraftan Bizans'ta *stadiasmoi* (tekil. *Stadiasmos*) olarak adlandırılırlardı.[4] İtalyanlar bu talimatları *conpasso de navigare* ve aynı zamanda Yunanlılar tarafından da kullanılan bir terim olan *portolano*[5] diye adlandırmışlar; Portekizliler ise *roteiros*[6] terimini kullanmışlardır. Arapça terim, İtalyanca orijinalinin değiştirilmiş hali olan *masâfât* ya da *kunbâş*'tır. Batılı portolan metinleri Arapça'dakilerden tamamıyla farklıdır; Batılı metinler dünya üzerinde iki yer arasındaki mesafe ölçümlerine dayanırken, Arapça metinler bir limanın yıldızlara, özellikle de Kutup Yıldızı'na göre konumunu belirtmekteydi. Bildiğimiz Arapça deniz talimatları Akdeniz'e değil Hint Okyanusu'na dairdir.[7] Gabriel Ferrand, İbn Mâcid ve Süleyman al-Mahrî tarafından

~~Waters, *Science and the*~~ *Techniques of Navigation in the Renaissance* (Greenwich: National Maritime Museum, 1976). On altıncı yüzyıl denizcilik teknikleri için bkz. John Francis Guiltmartin, Jr., *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterrannean Warfare at Sea in the sixteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1974), 64-7. Bkz. Avelino Teixeira de Mota, "L'art de naviguer en Mediterranneé du XIV au XVII siecle et la creation de la navigation astronomique dans les Oceans.", *Le navire et l'Economie Maritime du Moyen Age au XVII siecle, principalement en Mediterranée.* Deuxieme Colloque International d'Histoire Maritime (Paris: SEVPEN, 1958), 127-54. Portekiz ve İspanyol denizcilik sanatı için bkz. *A arte de navegar de Porteguesses e Espahois na Epoca dos Descobrimentos* (Lizbon: Anais do Clube Militar Naval, 1944) ve José Maria Lopez-Pinero, *El arte de navegar en la Espana del Renascimento* (Barselona: Labor, 1985).

4 Bkz. O. A. W. Dilke, "Cartography in the Byzantine Empire", *The History of Cartography* Cilt. 1. Cartography in Prehistoric, Ancient and Medival Europe and the Mediterranean, baskı. J. B. Harley ve David Woodward (Chicago&Londra: The University of Chicago Press, 1987), 259-60. Periploi ve stadiasmoi için bkz. K. Kretschmer, 149-63.

5 Bkz. Henry & Renée Kahane ve Andreas Tietze, *The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin* (Urbana: University of Illinois Press, 1958), §512.

6 Portekiz denizcilik edebiyatı metinlerde çeşitlilik gösterir: *guias nauticos* (denizcilik rehberleri ve astronomik düzenler), *livros de marinharia* (denzicilerin kitaplari), *roteiros* ve *artes de nevigar* (denizcilik sanatlari). *Livros de marinharia* için bkz Luis de Albuquerque, "Textos mal conchecidos respeitantes a Marinha do Sec. XVI-XVIII." *Estudos de Historia*'da, Cilt. IV (coimbra: Biblioteca Geral da Universitade de Coimbra. 1976), 259-361. *Roteiros* için bkz. A. Fontoura da Costa (baskı), *Este Livro he de Rotear. Bibliografia dos Roteiros Portugueses até ao ano de 1700* (Lizbon: Arquivo Historico da Marinha, 1993); ve A. Teixeira da Mota, "Evoluçao dos Roteiros Portugueses Durante o Séeculo XVI." *Revista da Universitade de Coimbra 24* (1969): 201-28. Okuyun: *Coimbra Agrupamento de Estudos de Cartografia Antiga*, 1969, XXXIII.

7 Arap denizcilik sanatı ve teknikleri için bkz. Gerald R Tibbets, "The Role of Charts in Islamic

15. yüzyılın sonları ve 16. yüzyılın başlarında yazılmış olan bu metinleri yayınlamıştır.[8] Batı Avrupa denizciliğinin en eski portolan metninin tarihi geç ortaçağa 1200'e dayanmaktadır. Latince, İtalyanca, genellikle Venedikçe yazılmış çok sayıdaki portolan metni 15 ve 16. yüzyıllarda ortaya çıkmışken; Yunanca portolanların tarihi 16. yüzyıla dayanmaktadır.

1520/1'de Piri Reis Akdeniz üzerine kendi denizcilik talimatları olan *Kitab-ı Bahriye*'yi sunmuştur. Bu, bilinen ilk Osmanlıca denizcilik metnidir. İki versiyonu mevcuttur; ikincisinin tarihi 1525/6'dır.[9] En önemlisi Akdeniz'in tüm liman ve adalarının ayrıntılı şemalarının Arap denizcilik sanatıyla hiçbir ilişkisi olmayan ve İtalyan portolanlarını hatırlatan bu denizcilik talimatlarını takip etmiş olmasıdır.[10] Denizcilikte kullanılan ilk versiyonları 1551'den (Dresden, Sachsische Landesbibliothek, MS. Ed. 389) 1721'e (İstanbul, Süleymaniye, Ayasofya 2605) kadar uzanan yirmiden fazla kopyadır. Aynı zamanda, tabloları olmayan yalnızca metinlerden oluşan kopyalar da mevcuttur. Paris'te Bibliothéque National'de tamamlanmamış bir kopya (MS Suppl. Turc 219) ve Süleymaniye Kütüphanesi'nde de (Hüsrev Paşa 264) 1771'e tarihlenen bir kopya bulunmaktadır. Bu kopyalar iki buçuk yüzyıl boyunca denizcilik kılavuzları olarak kullanılmıştır. Osmanlı denizcileri bu kopyaları 16 ve 18. yüzyıllarda Ege ve Akdeniz sularında kullanmıştır.[11] Belirli noktalarda yaptığı ölçümler ve denizcilikteki büyük deneyimiyle Piri Reis, denizcilik teknolojisiyle ilgili oldukça zengin ve doğru bilgiler

---

Navigation and in the Indian Ocean" *History of Cartography*'de. Cilt. 2, kitap 1. Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies, baskı J. B. Harley ve David Woodward (Chicago & Londra: The University of Chicago Press, 1992), 256-62.

8 Gabriel Fernand, *Le Pilote de mers de l'Inde, de la Chine et de l'Indonesie, par Suleyman al-Mahri et Sihab ad-Din Ahmad bin Mâjid. Texte arabe, reproduction phototypique du manuscrit 2559 de la Bibliotheque nationale de Paris, publié par G. F.* (Paris: P. Geuthner, 1925). Ayrıca, bkz. "Les instructions nautiques de Suleyman al Mahri (XVI siecle)." *Annales de Géographie* 32.178 (1923): 298-312 ve "L'élément persan dans les textes nautiwues arabes des Xve et XVIe siéecles" Journal Asiatique 204 (1924): 193-257.

9 Tıpkıbasımı için bkz. Piri Reis, *Kitab- Bahriye*, baskı. E. Z. Ökte, 4 cilt (Ankara: Tarih Araştırma Derneği - İstanbul Araştırma Merkezi, 1998). Piri Reis hakkında, Kitab-ı Bahriye ve Osmanlı denizcilik tabloları için bkz. Dimitris Loupis, Ο Πιρι Πεις (1465–1553) χαρτογραφει το Αργαιο. Η Οθωμανικη χαρτογραφια του λιμνι του Αργαιου [Piri Reis (1465-1553) and Aegean Charting. Ottoman Cartography and the Eagean Lake] (Atina: Trokhalia, 2000).

10 Arap ve Osmanlı deniz coğrafyası için bkz. Игнатий ю Крачковскийб "Морская география XV-XVI у Арабов и Турок" [15-16. yüzyıllarda Arap ve Türklerde Deniz Coğrafyası] Геоsрафическіш Сборищк [Geographicheskii Sbornik] 3 (1954): 33-8. Osmanlı denizcilik tabloları için bkz. Svat Soucek, "Islamic charting in the traditional Islamic and South Asian Societies, baskı. J. B. Harley ve David Woodward (Chicago & Londra: University of Chicago Press, 1992), 263-92.

11 Geç 17. yüzyıla kadarki kaynaklara göre her Osmanlı kalyonunda tablo ve pusula kullanabilen bir reis olurdu. Bkz. İdris Bostan, *Osmanlı bahriye teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992), s. 86 ve 181.

içeren bir metin derlemeyi başarabilmiştir. 16. yüzyılın ilk yarısında *Kitab-ı Bahriye* Akdeniz'in en güncel ve güvenilir portolanı olmuştur. Piri Reis'in denizcilik tekniği ve sanatı o dönem için, İtalyan denizcilik ustalarınınkinden üstün görünmektedir. Üretilen kopya sayısından da görülebileceği gibi *Kitab-ı Bahriye* denizciler tarafından sıkça başvurulan bir kaynak olmuştur; ne var ki 17 ve 18. yüzyıllarda denizcilik geleneğini sürdüren bir Osmanlı denizcilik kılavuzuna rastlanmamaktadır.

Piri Reis'den sonra,[12] 1783'de *Mühendishane-i Bahrî-i Hümayün*'un[13] yeniden düzenlenişine ve III. Selim (1789,1807) tarafından gerçekleştirilen denizcilik reformlarına dek, Osmanlı denizcilik teknolojisinde çok az bir gelişme kaydedilmiştir.[14] Bu, Ege'de Osmanlı donanmasının dinamik altın çağından, 16. yüzyılda Çeşme'de küçük bir Rus filosunun tüm Osmanlı donanmasını yok ettiği korkunç savaşa (1770) dek Akdeniz'de geçen dönemdir.

Akdeniz denizciliğinde yüzyıllar boyunca edinilen deneyim, denizcilerin teknik donanım ve kılavuzlar olmaksızın Akdeniz'e açılmalarını mümkün kılmıştır.[15]

---

12 Bu dönem için bkz. Daniel Panzac, "La flotte de guerre ottomane au milieu du XVIIe siecle" *Belleten* 60.228 (1996): 389-419.

13 Denizcilik Okulu için bkz. Giambattista Toderini, *Lettura Turchesca*, 3 cilt. (Venedik: G. Storti, 1787), I: 172-81. 1795'te Ekol'de "Fenn-i Derya ve Cografya" adı altında yeni bir denizcilik bölümü kurulmuştur, burada denizcilik, coğrafya ve kartografi öğretilirdi. "Denizcilik üzerine dersler veren üç Fransız deniz subayı vardı; derslerinin çoğu Türkçe'ye tercüme edilir, öğrencilerin kullanımı için İstanbul'daki Fransız elçilik matbaası tarafından basılırdı. 1789'un ortalarında ve özellikle de 1792'deki savaşın sonuna dek Fransız uzmanlar geri çekilince, nitelikli öğretmenlerin eksikliği İsmail Efendi ve İbrahim Efendi'nin en iyi öğrencilerini eğitmen olarak kullanmalarına neden oldu; haftada üç gün kendilerine ders veriyor her Salı ve Cuma ise öğrettiklerini öğrencilere öğretmeleri için onları öğrencilere gönderiyorlardı... Aktif deniz görevine çıkmak isteyenlere özel denizcilik dersleri verilmeye ancak 1792'de başlanıldı." Bkz. Standford Shaw, *Between Old and New. The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1971), 159.

14 Bkz. Stanford J. Shaw "Selim III and the Ottoman Navy." *Turcica* 1 (1969): 212-41; *Between Old and New. The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1971), 150-66. Donanma reformları hakkında bkz. Ali Ihsan Gencer, *Bahriye'de yapılan islahat hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin kuruluşu, 1789-1867* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1985); İdris Bostan, "Osmanlı bahriyesinin modernleşmesinde yabancı uzmanların rolü, 1785-1819." *Tarih Dergisi* 35 (1984-94): 177-92; "Osmanlı bahriyesinde modernleşme hareketleri I. Tersane'de havuz inşası, 1794-1800." *150. Yılında Tanzimat*'ta, baskı. Hakki Dursun Yıldız (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992), 69-90; Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman empire and Modern Turkey*. Cilt I: *Empire of Gazis: The Rize and Decline of the Ottoman Empire 1280-1808* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), 263-4.

15 Bkz. Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (New York: Harper and Row, 1972), 108; yanı zamanda, John H. Pryror, *yeri*, 53; Hamilton Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West. A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Cuşture in the Near East*, cilt. 1: *Islamic Society in the Eighteenth Century*, Bölüm 1 (Londra: Oxford University Press, 1950), 105-6.

Denizciler kendi deneyimleri ile kavrulmuşlardı. Onlar, Tony Campbell'in de doğru bir şekilde ifade ettiği gibi, *zihinsel haritalar*dı.[16] Elbette ki, Akdeniz'in doğası açık denizler ve okyanuslardakinin aksine bu gibi taktikler için müsaittir. Bu da Osmanlıca kaleme alınmış denizcilik rehberlerinin olmayışını açıklayabilir. Bir diğer olgu da, Osmanlı gemilerinin kaptanlarının çoğunlukla Kuzey Afrikalı ya da Yunanlı olmalarıdır. Stanford Shaw'a göre onlar, denizcilik hakkındaki pratik deneyimlerin gerektirdiğinden fazla bir teknik bilgiye sahip değillerdi.[17] Bir başka nokta da bu Yunanlı kaptanların kendi dillerinde kaleme alınmış denizcilik talimatlarını kullanabilmeleridir. 16. yüzyıla ait yedi Yunan portolan metninin varlığından haberdarız. En eski kopya 1543 tarihlidir ve Atina'daki Yunan Parlamentosu Kütüphanesi'nde saklanmaktadır (MS 108). Ayrıca, 1573'te Venedik'te Demetrius Tagias tarafından yayımlanmış bir portolan da mevcuttur.[18] Bu eğitici metinde Tagias Niasn 1559'da eline geçen bir portolan metninden bahsetmektedir. Onun *Potolano*'su Venedik'te 1618, 1614, 1729, 1780 ve 1800'de yeniden basılmıştır. Yani, 1534'den 1800'e[19] kadarki 266 yılı kapsayan yedi elyazması ve Yunanca altı portolan metni baskısının varlığından söz edebiliriz. Bu da, Fransız ve İngiliz donanmasının tablolar, orografik tarifeler, seslendirmeler ve ölçüm detaylarıyla desteklenen güncel denizcilik talimatları kullandıkları bir dönemde, Yunanca konuşan denizcilerin 19. yüzyılın başlarına dek bu portolanları düzenli bir biçimde kullandıklarını göstermektedir. Fransız ve İngiliz rehberleri büyük bir başarı sağlamıştır ve Yunanca da dahil olmak üzere pek çok dile tercüme edilmiştir. Denizcilik üzerine diğer bir kitap olan De Truguet[20] imzalı *Traité de manoeuvre pratique* Türkçe'ye çevrilmiştir ve 1202/1788'de *Uşulü'l maarif fi fenn-i vech-i taşnif-i sefa'in-i donanma ve fenn-i tedbir harekatuha* adıyla basılmıştır; öte yandan Tondot imzalı *élements de géeometrie* Türkçe'ye çevrildiği halde hiçbir zaman yayınlanmamıştır.[21]

---

16 Tony Campbell, "Potolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500." *The History of Cartography*'de. Cilt 1. *Cartography in Prehistoric, Ancient and Medieval Europa and the Mediterranean*, baskı. J. B. Harley ve David Woodward, (Chicago & Londra: The University of Chicago Press, 1987), 386.

17 Stanford J. Shaw (1969), yeri, 214.

18 Armand Delatte (baskı.), *Les Portulans Grecs* (Liege: Bibliotheque de la Faculté de Philosophie et de Lettres de l'université de Liege, 1947), ve *Compléments* (Brüksel: Palais des Académies, 1958).

19 Bkz. St. I. Makrymikhalos, "Ellhnikoi Portolanoi tou 16., 17. kai 18 auwnoV." *EranisthV* ["16, 17 ve 18. yüzyıl Yunan Portolan Metinleri. *Eranistes'de*] 1 (1963): 128-55 & 211-21.

20 Kitap ilk olarak Amiral Cte Laurent-Jean-François de Truget, *Traité de manoeuvre pratique* olarak basılmıştır (İstanbul: Imprimerie de l'Ambassadeur de France, 1787). Bkz. A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde ilim* (İstanbul: Remzi 1991), 204. S. Shaw bu kitabı Charleton'a atfeder (?).

21 Bkz. Stanford Shaw (1969), *yeri*, 227 ve id (1971), *yeri* 442-3 (not 31). Donanma düzenlemeleri ve denizcilik tekniklerini içeren ilk Osmanlı basılı kitapları için, bkz. Henry & Renée Kahane ve Andreas Tietze, *yeri, s.* 605-5.

Borgiano Portolanları Metni

İtalyan kütüphane ve arşivlerinde Osmanlı denizcilik kartografisi üzerine araştırma yaparken, uluslararası bibliyografyalardaki tek Türkçe portolan metni olarak Piri Reis'in *Kitab-ı Bahriye*'sini göstermelerine rağmen, hiç beklenmedik bir biçimde Osmanlıca bir denizcilik talimatları kitapçığına rastladım. Bu kitapçık Roma'daki Biblioteca Apostolica Vaticana'ya aittir ve Borgiano Turco 72 olarak kataloglanmıştır.[22] Karton kapaklı bir yazmadır. Ebatı 22x16 cm'dir. *Nesih* yazısıyla kaleme alınmış 36 folyodan oluşmaktadır. Yer adları kırmızı mürekkep ile yazılmıştır. Yazarın adı ya da tamamlanma tarihi yoktur. Şu içerikten oluşmaktadır:

- yy. 1b-3a Ege Denizi portolan metinninin içerik listesi
- yy. 3b-4a İtalyanca elyazmasının kısa bir tanımlaması
- yy. 4b-5a Boş yapraklar
- yy. 5b-30b Ege Denizi portolan metni (Birinci Borgiano Portolanı)
- yy. 30b-34a Akdeniz ada ve limanlarının tamamlanmamış mesafe portolanları (traverso) (İkinci Borgiano Portolanı).
- yy. 34b-36a Boş yapraklar
- yy. 36b Bir kalyonun bir limana nasıl girdiği ve çıktığına dair teknik talimatları içeren kısa bir not.

İçerik listesi, 15 ve 16. yüzyıl İtalyan ve Yunan portolan metinlerine benzeyen denizcilik talimatları metinlerini kapsamaktadır. Küçük ve büyük kalyonlar için sade ve basit talimatlar *Kitab-i Bahriye*'dekilere benzer tarihi ve mitolojik anlatımlarla bölünmemiştir. Yazarın dili ve üslubu basit ve naiftir; ki bu da tanınmış denizciler tarafından çalışmalarına destek olması amacıyla derlenmiş dönem portolanlarının karakteristik bir özelliğidir.

Birinci Borgiano Portolanı şöyle başlar (yy. 5b-6a):

"[5b] Hâlâ Bahr-i Sefid'de olan cezirelerün limanları bey'anındadır. Manya burnuna dört mil mikdarı karib bir liman vardur. Adına Porto Kalya dirler. İçerü girmek iktiza ider ise limanı bilmek içün bir kırmızı burun var. Ol mahalle doğrı varasın ve ol mahalle mürür eyledikde bir ince burun var. Mukaddem kırmızı burunu kalyonun iskele tarafına ve sonraki ince burunu sancak tarafına kaldıkda ikisinün ortasına gider iken sağ tarafında bir eski Kale vardur. Daima ince burundan tarafa gidilür, zira

22 Ettore Rossi'de katologlanmış, *Elenco dei manoscritti della Biblioteca Vaticana* (Vatikan: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1953), 360. Svat Soucek bunu hatalı bir biçimde bir tablo ya da atlas olarak değerlendirir. Bkz. S. Soucek, 289.

limanun ortasında bir sığı vardur. Üzerinde on beş karış suyu vardur. İnce burundan gecdikde heman temür baragalu taşrasında [6a] palamar bağlanur, dahi içerüye girmeğe tamah eylemiyeler. Zira içerüsi sığdur ve boğaz ağzında gecdikde iki tarafından gecilür." Portolan referansa Peloponnessos'un (Mora) güneydoğu yakasından ve Porto Kayo burnundan başlayarak, Saronikos Koyu, Kuzey Ege Adaları, Kiklad Adaları, Oniki Ada, Kiklad Adaları'nın geri kalan bölgeleri, Girit Adası'yla devam eder; son on referans belirli bir sırayı takip etmeksizin Psara (İpsara), Simi (Sönbek), Lesbos (Midilli), Andros (Andire), Tinos (İstindin), Ayios Stratis (Aya Strati) adaları ve Lemnos (Limni)'deki Ayios Haralambos Körfezi'ne (Kilisecik limanı) değinir. Portolan burada son bulur.

İkinci Borgiano Portolanı Doğu Akdeniz adaları ile limanları arasındaki mesafeleri veren bir traverso'dur. Bu portolan tamamlanmamıştır. Her biri mesafeleri mil olarak ifade eden ve belirli bir ada ya da limandan beş noktanın yönelgelerini veren 37 gruba ayrılmıştır. Son gruplar bu sıralamayı takip etmez.

İlk grup (y. 30b):

> "Mil, aded
> 018 Boğazdan Bozcaada öni limanına kıbla lodosa düşer
> 040 Bozcaada'dan Baba burnına kıblanın bir buçuk kerte lodos tarafına[23]
> 046 Bozcaada'dan Boz Baba batının bir kerte lodos tarafına düşer
> 120 Bozcaada'dan İşkiroza kıbla burnına lodosun bir kerte batı tarafına
> 160 Bozaada'dan Andire boğazı lodosa düşer."

Anonim Birinci ve İkinci Borgiano Portolanları'nın yok saydıkları Piri Reis'in *Kitab-i Bahriye*'si ile hiçbir ilişkileri yoktur. Tarihi, folklorik, mitolojik konulara yer vermeyen kati denizcilik talimatları içermektedirler. Anonim yazar da *Kitab-i Bahriye*'den yararlanmaz. Onun metni *Kitab-i Bahriye*'yi geçmişte bırakır. Gerçekten de Piri Reis'in çalışması geçmişin teknolojisine aittir. Borgiano metni Ege Denizi'ne dair yeni bir denizcilik rehberidir[24]. Yazarı yalnızca daha önceki portolan metinlerini değil aynı zamanda çağdaş Fransız ve İngiliz rehberlerini de yok sayar. Bu makale tamamlanmış bir araştırma sunumundan çok, araştırmanın ilk adımlarını temsil etmektedir. Batı Avrupa denizcilik teknolojisi ve kılavuzlarının ve 19. yüzyıl Osmanlı denizciliğinin araştırılması Borgiano Portolanları ile ilgili konulara ışık tutacak ve onların diğer denizcilik çalışmaları ile bağlantılarının anlaşılmasına da yardımcı olacaktır. Bugüne dek yapılan

23 Bkz. Henry & Renée Kahane ve Andreas Tietze, *yeri*, § 530.
24 Ege Denizi'ndeki deniz rotaları için bkz. H. Pryor, *yeri*, 97-9.

araştırmalar 1200-1650 arası Latin ve İtalyan portolanları[25], 16. yüzyıl Yunan elyazması portolanları ve 1800'de basılan Tagias portolanı[26] ile, aynı zamanda İngiliz Kılavuzu (1771)[27], Henry Michelot imzalı Fransız portolanı (1805)[28], John Stewards imzalı İngiliz portolanı (1826)[29] ve J. W. Norie, L. Lamberti ve I. G. Mavrommatis tarafından kaleme alınan portolan (1872)[30] ile hiçbir bağlantısı olmayan bir metni açığa çıkartmıştır.

25 Aşağıdaki metinler ile hiçbir ilişkisi yoktur:

Patrick Gautier Dalché, *Carte marine et portulan au XIIe siècle. Le Liber de Existencia Riveriarum et Forma Maris Nostri Mediterranei (Pise, circa 1200)*, (Roma: Ecole Française de Rome, 1995). [ca. 1200]

Konrad Kretschmer, *Die italienischen Portolane des Mittelaltres: Ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie und Nautik.* Veröffentlichungen des Instituts für Meerskunde und des Geographischen Inistituts an der Universitat Berlin, cilt. 13 (Berlin, 1090; yeniden baskı Hildesheim: Georg Olms, 1962). [14'ten 16. yüzyıla].

Patrick Gautier Dalché, *Carte marine et portulan au XIIe siècle. Le Liber de Existencia Riveriarum et Forma Maris Nostri Mediterranei (Pise, circa 1200)*, (Roma: Ecole Française de Rome, 1995). [y. 1200]

Opera Nova chiamata portolano laqual narra le terre: & porti de leuante cominiciando a Venetia andando per tutta la Schiaunia fin a Corfu con tutta la Grecia la Morea & Napoli de Romania con tutto Larchipelago: Constantinopoli Candia Rodi Cipro & tutto il Leuante & tutte le isole: terre citta e castelli & porti & quanti miglia da una terra a laltra & da una isola a laltra: & tutte starie porti valle e colphi: scagni: fondi: e sechi dintorno. Novamente stampato (Vineggia: Domenego Zio & Fratelli Veneti, s .d. [y. 1518]).

Nuovo Portolano non piv stampato molto particolare de'l Levante de'l Ponente (Vineggia: Pavlo Gerardo, 1544).

26 Demetrios Tagias (yay.), PortolanoV [Portolanlar] (Venedik: s. N. 1573).

27 *The English Pilot, Bölüm III. Decribing the Sea-Charts, Capes, Head-Lands, Bays, Roads, harbours, Rivers ans Ports; together with the Soundings, Sands, Rocks and Dangers in the whole Mediterranean Sea...* (Londra: J. Mount ve T. Page, 1771).

28 Henry Michelot, *Portulan de la mer Mediterranée, ou Guide des Pilates Côtiers, par H. M., ancien Pilote Hauturier sur les Galères. Nouvelle edition corigée et augmentée de la description des côtes du Levant des Isles de l'Archipel par un autre navigatue* (Marsilya: Jean Mossy, 1805).

29 John Stewards, *General Directions for the Navigation of the Archipelago, with remarks on several ports and anchorages in that sea, together with a few correct latitudes, and magnetic bearings of various places therin, by J. S. Esq., Captain of His Majesty's Ship Seashorse* (s.1 [Londra?]: s.n., 1826).

30 Bu kılavuzun 1872 yılında Hermoupolis/Syros Adası'nda basılan Yunanca çevirisi/tamamlanmış haline başvurdum: Λιμενοδεικτης της Μεσογειου Θαλασσης, του Αδριατικου κολπου, των νησων Αργιου, της Θαλασσης του Μαρμαρα, των ακτων της Ανατολης, Συριας, Αιγυπτου και Αφρικης Λιμενοδεικτης του Ελλησπουντου, της Θαλασσης του Μαρμαρα [*Akdeniz, Adriyatik Körfezi, Ege Adaları, Marmara Denizi, Anadolu Kıyıları, Suriye, Mısır ve Afrika için Rehber...*], συγγραφεισα μεν υπο του Αγγλου υδπογραφου Ι. Γ. Νοριε και του Ιταλου καθηγητου της ναυτικης Λουδ. Λαμβερτου, μεταφρασθεισα δε και επεξεργασθεισα υπο Ιορδαϖου Γ. Μαυρομματου (Ερμουπολις: Τυπογραφειον της Πατριδος, 1872) Derleyici Iordanis G. Mavrommatis iki 19. yüzyıl denizcilik rehberinden tercüme etmiş ve uyarlamıştır: Luigi Lamberti, *Potolano del mare Mediterraneo. Nuova edizione corretta e notabilmente accresciuta da L. Lamberti* (Livorno: Nanni, 1844); genişletilmiş baskı *Portolano dei mari Mediterraneo e Adriatico, del Mar Nero e del Mare di Azof. Compilato dal L.L.*, 5. baskı, 2 cilt (Livorno: Fabbreschi, 1871) ve J. W. Norie, *The New Mediterranean Pilot* (Londra: J. W. Norie, 1817); yeniden baskı *The Complete Mediterranean Pilot* (Londra: Charles Wilson, 1845).

Bir metin olarak Borgiano Portolanları daha eski sade metinlere daha yakındır; öte yandan İkinci Borgiano Portolanı'ndaki gibi bir metne, traversoya, 18. yüzyılda rastlanmaz. Bununla birlikte, yer adlarının da Piri Reis ile hiçbir ortak yanı yoktur; İtalyan toponimisinin değiştirilmiş biçimleri de değildir. Ne yazık ki, elyazmasının kağıdının bir filigranı yoktur, bu yüzden tarihini saptamak zordur. Vatikan Kütüphanesi'nde Türk elyazmaları katalogunu yayımlayan Ettore Rossi, metni 19. yüzyıla tarihlendirmektedir.

Araştırmamın ilk sonuçlarına dayanarak ben elyazmasının 18. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğunu varsaymaktayım. Bir metin olarak 16. yüzyıl kopyaları ile benzerlik göstermektedir, çünkü 17. yüzyıl denizcilik talimatları bilgide çok daha detaylı ve zengindir. Kanımca bu portolan iki yüzyıl boyunca devam eden denizcilik teknolojisindeki eski geleneğin son örneklerinden biridir. Elbette ki, bu kati ve makul metnin kendisinde böyle iddialar olmamasına rağmen, Pirireisci otantiklikten ayrılışın ve reform çabalarının bir işaretidir. Fransız ve İngiliz kılavuzlarının gelişinden ve Osmanlı donanmasının Avrupa denizciliği sanatı ile ilminin boyunduruğu altına girmesinden önce, sıradan denizciler tarafından, yerinde yapılan tekrarlanmış gözlemler ve deneyimler sonucunda yazılmış bir metin olmalıdır[31].

Abstract

Very little is known of the evolution of Ottoman nautical technology after Piri Reis until the reorganization of the *Mühendishane-i Bahrî-i Hümâyun*. This short study presents a new nautical handbook of the Aegean, the anonymous *Kitab-ı Bahriye*, which is housed in Biblioteca Apostolica Vaticana in Rome and catalogued as Borgiano Turco 72, and evaluates its importance both for the history of the Ottoman and Mediterranean portolan texts.

Key words

Ottoman, portolan text, *Kitab-ı Bahriye.*

31 Osmanlı ve Türk denizcilik faaliyetleri için, bkz. genel olarak Ali İhsan Gencer, *Türk denizcilik tarihi araştırmaları* (İstanbul: Türkiye Denizciler Sendikası, 1986) ve Coşkun Güngen, *Türk denizcilik tarihi bibliyografyası* (Ankara: Genel Kurmay Başkanlığı Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 1995).

Milattan önce 213 yılında Çin'in nüfuzlu şansölyesi Li Si, 'kitapların yakılması' emrini vererek 'Şiirler Kitabı' ve 'Belgeler Kitabı' da dahil olmak üzere bazı kitaplara sahip olan tüm özel kişilerin ölüm cezasına çarptırılmaları ve bu kitapların tüm nüshalarının da yetkililer tarafından imha edilmesini emretmiştir.

Ölmek için tıklayın!..

www.sanatkitabevi.com.tr

XIX. Yüzyıl Britanya Süreli Yayınlarında Osmanlılar ve Türkler -II-

Uygur KOCABAŞOĞLU

The British Quarterly Review
Şubat 1845-Ocak 1886

Kırk yılı aşkın süre içinde 83 cilt halinde yayınlanan *British Quarterly Review*, başta dinsel konular olmak üzere, edebiyat eleştirisi, ekonomik ve toplumsal tartışmalar ve siyasal analizleriyle öne çıkan bir dergiydi. Oldukça sekter bir çizgisi olan dergi Nonconformist'ti. Ancak bu sekterliğinin **özgürlük** konusuna yaptığı vurgu ile bir ölçüde dengelendiği söylenebilir. Derginin okuyucu profilini eğitimli orta sınıf oluşturuyordu. Osmanlı İmparatorluğu ve Türkler'le ilgili makalelerin önemlice bir bölümünün kitap tanıtma yazıları olduğu belirtilmelidir. Derginin sahipleri, kısa bir süre dışında editörlüğü de yürüten Robert Vaughan ve Henry Allon'du.

The British Quarterly Review'un ilginç yazarlarından birisi **Edward A. Freeman**'dır. Freeman, 1832-1892 tarihlerinde yaşadı. Oxford Üniversitesi'nden mezun oldu. 1881-1882 yıllarından ABD'de tarih dersleri verdi; 1884-1892 yılları arasında Oxford Üniversitesi'nde yakınçağ tarihi profesörü olarak görev yaptı. Bu göreve ünlü Başbakan William Gladstone tarafından atanmıştı. Irkçı ve Yahudi karşıtı görüşleriyle tanınmıştı. Amerika'daki siyahlara karşı son derece olumsuz görüşleriyle şöhret bulmuştu. Rusya'da Yahudilere uygulanan "pogrom"lara karşı imza vermesi istendiğinde "Her ulusun kendi Yahudilerini pataklamak hakkı vardır" diyerek bundan kaçınmıştı. *British Quarterly Review*'un yanı sıra, *Contemporary Review, Fortnightly Review, Edinburgh Review* ve *Macmillan's Magazine*'de de yazıları yayınlandı. Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde kayıtlı 60'ın üzerinde yayınlanmış eseri bulunuyor. *The Ottoman Power in Europe: Its*

Nature, Its Growth and Its Decline adlı kitabı Osmanlı İmparatorluğu'nu ve Türkleri ilgilendiren çalışmasıdır.

Cilt 12, No 23 (Ağustos 1850): A. V. Kirwan; "Greece and the Greek Question", ss: 111-139, [Tanıtılan kitap: Aubrey de Vede; *Picturesque Sketches of Greece and Turkey*].

Cilt 15, No 29 (Şubat 1852): Robert Vaughan; "Spencer's Travels in European Turkey", ss:163-199, [Tanıtılan kitap: Edmund Spencer; *Travels in European Turkey*, 1851]

Cilt 18, No. 35 (Ağustos 1853): * "Turkey and Russia, The Danube and the Dardanelles", [Tanıtılan kitaplar: *The Frontier Lands of the Christian and the Turk*, Bentley, 1851; Valerian Krasinski; *Montenegro and the Saovonians of Turkey*, Chapman and Hall, 1853 ve *The Eastern Question in Relation to the Restoration of the Greek Empire*, Longman and Co.];

** D. Bratano; *Documents Concerning the Question of Danubian Principalities Dedicated to the English Parliament*, Detheus,1849, [Tanıtılan Kitap: *Russian Turkey or a Greek Empire the Eventual Solution*, Saunders and Stanford, 1853.]

***: Bayle St. John; *The Turks in Europe: A Sketch of Manners and Politics in the Ottoman Empire*, Chapman and Hall,1853.

Cilt 18, No 36 (Kasım 1853): * "The Russian War in the Caucasus", [Tanıtılan Kitaplar: Cames C. Bell; *Journal of a Residence in Circasia During the Years 1833, 38 and 39* (iki cilt), Londra, 1840 ve J.A. Longworth; *A Year Among the Circassians* (iki cilt), Londra, 1840.]

** "Russian Progress: Who is to Blame?", [Tanıtılan kitaplar: David Urquhart; *Progress of Russia in the West, North and South*, Trübner & Co., 1853, Adrian Gilson; *The Czar and the Sultan or Nicholas and Abdulmejid*, Bentley, 1853 ve G. P. D.; *Russian Turkey*, Saunders& Stanford, 1853.]

Cilt 19, No 37 (Ocak 1854): * "The War- Its Seat and Its Prospects", ss: 260-275, [Tanıtılan Kitap: M. M. de Demidoff; *Travels in Southern Russia and the Crimea, Hungary and Moldavia, Wallachia during the Year 1837* (2 Cilt), Londra.]

** Hannah Lawrence; "Modern Syria", ss: 81-112.

Cilt 19, No. 38 (Nisan 1854) : "Christians under the Sultan", ss: 506-524, [Tanıtılan kitaplar: R. Curzon; *Armenia: A Year on the Frontier of Russia, Turkey and Persia*, London, Murray, 1854, Colonel Closny; *The Russio-Turkish Campaigns of 1828-29*, Londra, Smith Elder & co., 1854 ve W. Smyth; *A Year with the Turks*, Londra, Parker & Son, 1854.]

Cilt 20, No. 39 (Temmuz 1854): "The War and What is to Come of it?", ss: 248-271, [Tanıtılan Kitap: Austen Henry Layard; *The Turkish Question*, Londra, Murray,

1854.]

Cilt 21, No. 41 (Ocak 1855):* "Russians at Home: Past and Present", ss: 130-157, [Tanıtılan kitap: Ivan Golovin; *The Nations of Russia and Turkey and their Destiny* (2 cilt), Londra, 1854.]

** "Our Foreign Policy- Who is to Blame?" ss: 182-215, [Tanıtılan kitaplar: James Macqueen, *The War: Who's to Blame?*, Londra, 1854 ve *Lord Carlisle's Diary in Turkish and Greek Waters*, Londra, 1854].

Cilt 21 (Nisan 1855): "The War Controversy: An Exposition", ss: 540-559.

Cilt 25 (Nisan 1857): The New Government for the Principalities", ss: 391-399.

Cilt 32 (Ekim 1860): "Christian Races under Turkish Rulers", ss: 480-497, [Tanıtılan kitaplar: C. W. M. Van der Velde; *Narration of a Journey in Syria and Palestine,* Edinburgh, 1854, Gregory M. Wortabet; *Syria & Syrians*, Londra ,1856 ve Edmund Spencer; *Travels in European Turkey in 1850* (2 cilt), Londra, 1851].

Cilt 36 (Temmuz 1862): "The Turkish Empire", ss: 179-201, [Tanıtılan Kitap: Richard Robert Madden; *The Turkish Empire in Its Relations with Christiantiy and Civilization,* Londra, Newby, 1862.]

Cilt 46 (Ekim 1867) : "Recent Researches in Palestine", ss: 393-429.

Cilt 53 (Ocak 1871): George St. Clair; "The Explorations in Palestine", ss: 69-103. [Filistin Araştırma Fonu'nun yayınları tanıtılıyor.]

Cilt 64 (Temmuz 1876): Humpres Sandwith; "The Independence and the Integrity of the Ottoman Empire", ss: 78-98.

Cilt 64 (Ekim 1876) : E. A. Freeman; "The Turks in Europe", ss: 441-472.

Cilt 65, No 129 (Ocak 1877): Humprey Sandwith; "The Servian War", ss: 195-220, [Tanıtılan Kitaplar: Rev. W. Denton; *The Christianity of Turkey,* Daldy, Isbister & Co. ve Arthur J. Evans; *Through Bosnia & Herzegovina on Foot During the Insurrection,* Londra, Longman, Green& Co.,1875].

Cilt 65 (Nisan 1877): Albert Rutson; "Reform in Turkey and Coersion", ss: 476-505.

Cilt 66 (Ocak 1878): T. C. Throwbridge; "The Americans in Turkey", ss. 28-59.

Cilt 66, No 134 (Nisan 1878): * Humprey Sandwith, "Constantinople", ss: 414-445, [Tanitilan Kitaplar: Charles White; *Three Years in Constantinople,* Colburn, 1844, Rev. R. Walsh, *A Residence in Constantinople,* Richard Bentley, 1838 ve Gallenga; *Two Years of the Eastern Question,* Samuel Tinsley, 1877].

** "The Russian and the Turkish War", ss: 482-506.

*** John W. Probyn; "Phases of the Eastern Quesiton", ss: 506-527.

Cilt 67 (Temmuz 1878): "The Russian and Turkish War",ss; 82-107.

Cilt 67 (Ekim 1878): E. A. Freeman; "The Three Treaties", ss: 465-508, [Treaty of San Stephano, Circular of April First, Treaty of Berlin].

Cilt 70 (Temmuz 1879): John Rae; "England and the Greek Question", ss: 177-200.

Cilt 71 (Ocak 1880): Humprey Sandwith; "Modern Greece", ss: 53-82.

Cilt 75 (Nisan 1882) : T. C. Trowbridge; "Mohammedanism and the Ottoman Turks", ss; 273-295, [Tanıtılan Kitaplar: Syed Ahmad Khan Bahador; *Essays on the Life of Mohammed,* Syed Ameer Moula; *A Critical Examination of the Life and Teachings of Mohammed,* James Baker; *Turkey,* Prof. E.C. Creasy; *History of the Ottoman Turks,* Consul's Daughter; *The People of Turkey,* John P. Brown; *The Dervishes or Oriental Spiritualism* ve Cyrus Hamlin; *Among the Turks*].

Cilt 76 (Temmuz 1882): William Wright; "The Hittites and the Bible", ss: 53-78.

Cilt 76 (Ekim 1882): Stanley Lane-Pool; "The War in Egypt", ss: 388-420.

The Church Quarterly Review
1876-1900

İlk sayısı Ocak 1876 tarihinde yayınlanan *The Church Quarterly Review* dinsel konulara ağırlık veren bir kilise dergisiydi. 1930 yılına kadar olan sayıları arasında üç kez Türkiye hakkında yazı yayınlanmıştı. Bunlardan yalnızca bir tanesi XIX. yüzyıla aitti.

Cilt 6 (Nisan 1878) : "The War Between Russia and Turkey" , ss: 202-227.

The Contemporary Review
Ocak 1866-Aralık 1900

1866 yılında Alexander Strahan tarafından popüler dinsel bir dergi olarak kuruldu. Ayda bir yayınlanan dergi, resmi Kilise'nin sözcüsü olarak yayın hayatına başladı; bununla birlikte müzik ve sanata geniş yer ayırarak ve karşı görüşlere de sayfalarını açık tutarak kısa sürede okuyucu profilini geliştirdi. 1870-1877 yılları arasında J. T. Knowles'in editörlüğü altında ve Herbert Spences, William Gladstone, John Ruskin, Thomas Huxley gibi yazarların düzenli olarak katkıda bulunduğu *Contemporary Review*, Osmanlı İmparatorluğu ve Türklere sayfalarında en geniş yer ayıran dergilerden birisiydi. Yaklaşık 34 yıl boyunca dergide Osmanlılar ve Türkler'le ilgili 91 makale yer almıştır. İstanbul'daki Robert College'in Müdürü George Washburn derginin düzenli haber kaynaklarından ve yazarlarından birisiydi.

Cilt XXVIII (Temmuz 1876): Arthur Arnold; "Turkey", ss: 191-214.

Cilt XXVIII (Eylül 1876): M. E. Grant Duff; "Eastern Affairs at the Close of the Session", ss: 694-712.

Cilt XXVIII (Kasım 1876): Rev. Malcolm Maccoll; "The Christian Subjects of the Porte", ss: 970-989.

Cilt XXIX (Aralık 1876) : * W. E. Gladstone; "The Hellenic Factor in the Eastern Question", ss: 1-27.

** Bosforth Smith; "The Eastern Question: Turkey and Russia", ss:147-168.

Cilt XXIX (Şubat 1877): Edward A. Freeman; "The English People in Relation to the Eastern Question", ss: 489-515.

Cilt XXIX (Mart 1877): [Francey P. Verney] Lady Verney; "Turkish Invasion of Europe in 1670-83: Sobievski's Letter to His Wife", ss: 635-659.

Cilt XXX (Kasım 1877) : Goldwin Smith; "The Slave Owner and the Turk", ss: 1055-1069.

Cilt XXXI (Aralık 1877): Louis Kossuth; "Russian Aggression as Specifically Affecting Austria-Hungary and Turkey", ss: 1-24.

Cilt XXXI (Şubat 1878): Goldwin Smith; "England's Abandonment of the Protectorate of Turkey", ss: 603-619.

Cilt XXXIII (Ağustos 1878): Reginald Stuart Poole; "Cyprus: Its Present and Future", ss:137-154.

Cilt XXXIV (Aralık 1878): Walter C. James; "Woman in Turkey", ss: 108-130.

Cilt XXXV (Haziran 1879): [George Washburn]; "The New Bulgaria", ss:513-519.

Cilt XXXV (Temmuz 1879): Eastern Statesman [George Washburn]; "Contemporary Life and Thought in Turkey", ss: 740-755.

Cilt XXXVI (Ekim 1879): Eastern Statesman [George Washburn]; "Contemporary Life and Thought in Turkey", ss:334-349.

Cilt XXXVI (Aralık 1879): Eastern Statesman [George Washburn]; "Life in Constantinople Fifty Years Ago", ss:601-616.

Cilt XXXVII (Şubat 1880): Eastern Statesman [George Washburn]; "Contemporary Life and Thought in Turkey", ss:.334-356.

Cilt XXXVII (Mart 1880): Anonymous [George Washburn(?)]; "Mysteries of Administration in Turkey", ss: 357-370.

Cilt XXXVII (Nisan 1880): Eastern Statesman [George Washburn]; "The Eastern Question", ss:533-547.

Cilt XXXVII (Haziran 1880): * Eastern Statesman [George Washburn]; "What Can a Liberal Government Do for Turkey?", ss:893-904.

** Edward A. Freeman; "The Election and the Eastern Question", ss: 956-976.

Cilt XXXVIII (Eylül 1880): Eastern Statesman [George Washburn]; "The Impending Crisis in Turkey", ss: 508-517.

Cilt XXXIX (Nisan 1881): Edgard Lenormand; "Turkey and Greece", ss: 637-645.

Cilt XLI (Şubat 1882): Olga Kireef Novikoff; "The Crisis in Serbia", ss: 290-307.
Cilt XLI (Nisan 1882): [An English Resident in Egypt]; "Egypt and Constitutional Rule", ss: 541-559.
Cilt XLII (Ağustos 1882): Sheldon Amos; "Egypt and England", ss: 318-334.
Cilt XLII (Ekim 1882): * Richard Temple; "Principles of British Policy in Egypt", ss: 495-508.
** Sheldon Amos; "Spoiling the Egyptians: Revised Version", ss: 509-524.
*** M. G. Mulhall; "Egyptian Finances", ss:525-535.
Cilt XLII (Kasım 1882): J. Seymour Keay; "Spoiling the Egyptians: A Rejoinder", ss: 764-785.
Cilt XLII (Aralık 1882): John Westlake; "England's Duty in Egypt", ss: 823-839.
Cilt XLIII (Ocak 1883) : William Wright; "Syrian Colonization", ss: 122-140.
Cilt XLIII (Mart 1883): Henry C. Kay; "Land Tenure and Taxation in Egypt", ss: 411-427.
Cilt XLIII (Nisan 1883): Otto Wachs; "The English Military Power and the Egyptian Campaign of 1882", ss: 452-475.
Cilt XLIII (Mayıs 1883): Georg Ebers; "Cairo: The Old in the New", ss: 674-684.
Cilt XLIII (Haziran 1883): Georg Ebers; "Cairo: The Old in the New", ss: 842-857.
Cilt XLIV (Ağustos 1883): R. T. Reid; "The Suez Canal Question", ss: 157-168.
Cilt XLIV (Eylül 1883): Edward Jenkins, "Young Serbia-1883", ss: 437-459.
Cilt XLV (Şubat 1884): Carl Malorite; "The Outlook in Egypt", ss: 266-279.
Cilt XLV (Nisan 1884): A. H. Sayce; "Upper Egypt under English Rule", ss: 504-512.
Cilt XLVI (Temmuz 1884): Henry Duncley; "Egypt, Empire and W. Gladstone", ss: 1-23.
Cilt XLVII (Mayıs 1885): A. H. Layard; "Our Relations with Turkey: Notes of a Conversation with Sir H. Layard", ss: 609-616.
Cilt XLV (Mart 1884): H. O. Arnold-Foster; "The Balkan Provinces", ss: 403-416.
Cilt XLVIII (Ekim 1885): An Old Resident [George Washburn]; "Contemporary Life and Thought in Turkey", ss:585-595.
Cilt L (Ekim 1886): An Old Resident [George Washburn]; "Contemporary Life and Thought in Turkey: the Bulgarian Situation", ss: 583-593.
Cilt LI (Ocak 1887): An Old Resident [George Washburn]; "Is Constantinople Worth Fighting For?", ss: 45-56.
Cilt LIII (Nisan 1888): [George Washburn]; "Contemporary Life and Thought in Turkey", ss: 608-624.
Cilt LIV (Eylül 1888): M. E. Grant Duff; "A Winter in Syria", ss: 354-369.

Cilt LIV (Ekim 1888): M. E. Grant Duff; "A Winter in Syria", ss: 522-542.

Cilt LIV (Kasım 1888): J. Theodore Bent; "Hamdi Bey", ss: 724-733.

Cilt LV (Ocak 1889): M. E. Grant Duff; "A Winter in Syria", ss: 73-93.

Cilt LVI (Eylül 1889): Athelstan Riley; "Christians and Kurds in Eastern Turkey", ss: 452-468.

Cilt LVII (Nisan 1890): W. J. Stillman; "The Cretan Question", ss: 588-604.

Cilt LVII (Haziran 1890), Thomas Hodgkin; "A Palestinian Utopia", ss: 886-899.

Cilt LVIII (Kasım 1890): Carl Peters; "Stanley and Emin Pasha", ss: 634-638.

Cilt LVIII (Aralık 1890): H. A. Sayce; "The Latest Results of Oriental Archeology", ss: 907-912.

Cilt LXI (Mayıs 1892): Isabella L. Bishop; "The Shadow of the Kurd (I. kısım), ss: 642-654.

Cilt LXI (Haziran 1892): Isabella L. Bishop; "The Shadow of the Kurd (II. kısım), ss: 819-835..

Cilt LXI (Haziran 1892): [George Washburn]; "The Fate of the East", ss: 842-854.

Cilt LXIV (Kasım 1893): George Washburn; "Christianity and Mohammedanism: Their Points of Contact and Contrast", ss: 654-669.

Cilt LXV (Mayıs 1894): E. J. Dillon; "Bosnia and Herzegovina", ss: 735-760.

Cilt LXV (Haziran 1894): H. F. B. Lynch; "The Armenian Question in Russia", ss:847-865.

Cilt LXVI (Eylül 1894): * C. R. Conder; "Palestine Research: Past and Future", ss: 405-421.

** H. F. B. Lynch; "The Armenian Question in Turkey", ss: 435-456

Cilt LXVII (Ocak 1895): Eastern Resident [George Washburn]; "Sultan Abd-ul-Hamid", ss: 43-53.

Cilt LXVII (Şubat 1895): Francis Seymour Stevenson; "Armenia", ss: 201-209.

Cilt LXVII (Mart 1895): "The English Failure in Egypt", ss: 390-395.

Cilt LXVIII (Ağustos 1895): E. J. Dillon; "The Condition of Armania", ss: 153-189.

Cilt LXVIII (Eylül 1895): "Macedonia and Macedonians", ss: 305-325.

Cilt LXVIII (Kasım 1895): Malcolm [Canon] MacColl; "The Constantinople Massacre", ss: 744-760.

Cilt LXIX (Ocak 1896): E. J. Dillon; "Armenia: An Appeal", ss: 1-19.

Cilt LXIX (Şubat 1896): H. F. B. Lynch; "The Armenian Question: Europe or Russia?", ss: 270-276.

Cilt LXIX (Nisan 1896): Avedis Nazarbek (*Hınçak*'ın Editörü); "Zeitun", ss: 513-528.

Cilt LXIX (Mayıs 1896): "Armenia and the Powers", ss: 628-643.
Cilt LXX (Ağustos 1896): Ahmed Rıza; "The Khalif and His Duties", ss: 206-209.
Cilt LXX (Eylül 1896): * Ypsilontis; " The Situation in Creete", ss: 316-325.
** Prof. W. M. Ramsay; "The Massacres in Asia Minor", ss: 435-448.
Cilt LXX (Ekim 1896): [George Washburn]; "The Constantinople Massacre", ss: 457-465.
Cilt LXX (Aralık 1896): Diran Kelekian; "Life at Yıldız", ss: 784-792.
Cilt LXXI (Ocak 1897): * G. W. E. Russell; "Armenia and the Forward Movement", ss: 21-29.
** William Wright; "The Syrian Massacres", ss:130-142.
Cilt LXXI (Şubat 1897): Malcolm [Canon] MacColl; "The Musulmans of India and the Sultan", ss: 280-284.
Cilt LXXI (Nisan 1897): J. Gennadius; "The Cretan Struggles for Liberty", ss: 457-476.
Cilt LXXI (Mayıs 1897): [George Washburn]; "The Sultan and the Powers", ss: 622-630.
Cilt LXXI (Haziran 1897): Patrick Geddes; "Cyprus, Actual and Possible: A Study in the Eastern Question", ss: 892-908.
Cilt LXXII (Temmuz 1897): E. J. Dillon; "The Fate of Greece", ss: 1-34.
Cilt LXXII (Ekim 1897), Malcolm MacColl; "The Crisis in the East", ss: 497-509.
Cilt LXXIII (Ocak 1898): [George Washburn]; "The Coming of the Slav", ss: 1-13.
Cilt LXXV (Nisan 1899): By a Turkish Official; " The Future of Turkey", ss: 531-541.

The Cornhill Magazine
1860-1900

1860-1975 yılllları arasında yayınlanmış, yaş, cinsiyet ve toplumsal sınıf açısından oldukça geniş bir kitleye hitab eden ve tiraj itibariyle çok başarılı olan "popüler" bir dergiydi. William Makepeace Thackeray'ın editörlüğünde (1860-1862) 100.000'lik tirajı aşarak o dönem için önemli bir rekora ulaşmıştı. Katkıda bulunanlara iyi telif ücreti ödediği için pek çok iyi yazarı bünyesinde toplamıştı. İzleyen yıllarda *Blackwood, Temple* ve *Macmillan* gibi dergilerin rekabeti karşısında tirajı 12.000'lere kadar düştü. İlk on yıl yazılar imzasız olarak yayınlanmıştı; daha sonra bu uygulamadan vazgeçildi. XIX. yüzyılın son on yılında dergi daha militer ve milliyetçi bir görünüm kazandı. Bununla birlikte oldukça geniş bir konu spektrumuna sahipti. Aktüel, edebi ve kültürel yönü ağır basan bu aylık derginin yazarları arasında Charles Dickens'ın da bulunduğu belirtilmelidir.

Cilt 3 (Ocak-Haziran 1861): [Charles A. Ward]; "The Turkish Bath", ss: 375-384.

Cilt 18 (Temmuz-Aralık 1868): W. Gifford Palgrave; "The Turcomans and Other Tribes of the North-East Turkish Frontier", ss: 539-550.

Cilt 23 (Ocak-Haziran 1871): Miss Nugent; "A Lady's Encounter with Brigands in Asia Minor", ss: 91-98.

Cilt 25 (Ocak –Haziran 1872): W. Gifford Palgrave; "A Tour in North-East Anatolia", ss: 662-673.

Cilt 27 (Ocak-Haziran 1873): * W.G. Palgrave; "Anatolian Spectre Stories", ss: 89-102.

** W.G. Palgrave; "Byzantine Anatolia", ss: 409-423.

Cilt 28 (Temmuz-Aralık 1873): W. G. Palgrave; "Turkish Georgia", ss: 156-172.

Cilt 34 (Temmuz-Aralık 1876): F. E. Albert; "On Turkish Ways and Turkish Women", ss: 279-293; 603-617 [1867-1872 yıllarında İstanbul'da "Harem"de geçiren bir hanımın gözlemleri].

Cilt 35 (Ocak-Haziran 1877): F. E. Albert; "On Turkish Ways and Turkish Women", ss: 340-351.

Cilt 37 (Ocak-Haziran 1877): E. M. Hale; "Over the Balkans with General Gourko", ss: 201-220.

Cilt 44 (Temmuz-Aralık 1881): L. G. Tufnell; "Brigandage in Macedonia", ss: 355-360.

Cilt 11 [Yeni Seri] (Temmuz-Aralık 1888): J. T. Bent; "The Home of Turkish Tobacco", ss:190-200.

Cilt 13 [Yeni Seri] (Temmuz-Aralık 1889): D. G. Hogarth; "The Taking of Osman Oglou", ss: 599-606.

Cilt 15 [Yeni Seri] (Temmuz-Aralık 1890): D. G. Hogarth; "The Loss of the Emir", ss: 395-409.

Cilt 17 [Yeni Seri] (Temmuz-Aralık 1891): Emily A. Riching; "A Glimpse of Asia Minor", s. 628-636.

Cilt 7 [İkinci Yeni Seri] (Temmuz –Aralık 1899): Stanley Lane Poole; "An Ambassador to the Sultan", ss: 468-481.

Dublin Review

Mayıs 1836-Ekim 1900

1836-1969 yılları arasında üç seri halinde yayınlanan, XIX. yüzyılın başlarında İngiltere'deki Katolik uyanışın sözcüsü olarak yayın hayatına giren üç ayda bir yayınlanan dinsel nitelikli bir dergidir. Bununla birlikte tarih, politika, ilahiyat, eğitim ve kadının durumu gibi konularda sınırlı ama eğitimli bir okuyucu kitlesine yönelebilmiştir. 1863'te başlayan yeni seri ile derginin sahipliğine Westminster Başpiskoposu getirilmiştir. Yaklaşık

16 yıl kadar süren bu dönem boyunca dinsel konular ağırlık kazanmıştır ama 1879'dan itibaren eski haline dönmüştür.

Cilt 2 (Nisan 1837): M. Stapleton; "Turkey and its Foreign Diplomacy", ss: 509-546.
Cilt 8 (Mayıs 1840): Hattersley; "Fraser's Travels in Koordistan & Mesopotamia", ss: 414-448.
Cilt 16 (Mart 1844) : Dominick Murphy; "The Nastorian Christians of Koordistan", ss: 122-155.
Cilt 19 (Eylül 1845): "Egypt and Mehmet Ali", ss: 174-195.
Cilt 23 (Eylül 1847): Dr. C. Russell; "Lord Ellesmere's Turkish Sieges of Vienna", ss: 1-26.
Cilt 23 (Aralık 1847): T. Marshall; "The Russo-Greek And Oriental Churches", ss: 405-469.
Cilt 35 (Eylül 1853): Abraham; "The Turco-Russian Question: The Holy Places", ss: 69-92.
Cilt 36 (Mart 1854): Finlayson; "Russia and Turkey", ss: 79-165.
Cilt 37 Haziran 1855): Abraham; "The Turks in Relation to Prophecy", ss: 424-442.
Cilt 47 (Kasım 1859): Abraham; "Senior's *Turkey*", ss: 77-97.
Cilt 29 [Yeni Seri] (Ekim 1877): "Turkey and Russia" ss: 387-417.
Cilt 30 [Yeni Seri] (Nisan 1878): "Islam".
Cilt 30 [Yeni Seri] (Ekim 1878): J. C. Hoey; "The Peace of Berlin".

The Dublin University Magazine
1833-1877
ve
The University Magazine
1878-1880

The Dublin University Magazine, Dublin Üniversitesi Trinity Koleji'nden dördü öğrenci altı kişinin ceplerinden koydukları onar Sterlinle kurdukları ve altı ay sonunda Dublin Yayınevi'ne devrettikleri aylık bir dergidir. Dergi, üniversiteden bağımsız olmakla birlikte onun olanaklarından ve prestijinden yararlanmıştır. *The University Magazine* ise anılan derginin yeniden adlandırılarak 1878 yılından itibaren devamıdır.

Cilt 2 (Temmuz 1833): Robert Walsh; "Turkey and Greece: the Sultan and Capo d'Istries", ss:9-23.

Cilt 3 (Ocak 1834): Robert Walsh; "Critical Notices on Turkey", ss: 104-107.

Cilt 8 (Temmuz 1836): William West; "Rich's Researches in Koordistan and Nineveh", ss: 17-26.

Cilt 8 (Ağustos 1836): Robert Walsh; "Constantinople During the Greek and Turkish Revolutions", ss: 196-209.

Cilt 10 (Eylül 1837): J. C. Mangan; "Literae Orientales: Persian and Turkish Poetry", ss: 274-292.

Cilt 11 (Mart 1838): J. C. Mangan; "Literae Orientales: Turkish Poetry", ss: 291-312.

Cilt 12 (Eylül 1838): J. C. Mangan; "Literae Orientales: Turkish Poetry", ss: 328-346.

Cilt 13 (Şubat 1839): "The Turkish Empire", ss: 137-144.

Cilt 13 (Nisan 1839): "Travels in Greece, Turkey, Russia and Poland", ss: 438-449.

Cilt 15 (Nisan 1840): J. C. Mangan; "Literae Orientales: Arabian, Persian and Turkish Poetry", ss: 377-394.

Cilt 21 (Mart 1843): F. D. Dwyer; "The Political Relations of the East and West of Europe: Servia, Wallahia and Moldavia", ss: 325-338.

Cilt 23 (Mayıs 1844): J. C. Mangan; "Literae Orientales: Ottoman Poetry", ss: 535-550.

Cilt 25 Mart 1845): Charles Lever; "Three Years in Constantinople", ss: 331-337.

Cilt 27 (Ocak 1846): J. C. Mangan; "Literae Orientales: Ottoman Poetry", ss: 43-57.

Cilt 27 (Şubat 1846): H. W. Haynes; "Servia: Her Revolution and Present State", ss: 127-139.

Cilt 36 (Ekim 1850): Horace S. R. St. John (?); "The Euphrates Expedition", ss: 379-392.

Cilt 42 (Ekim 1853): Edward Hincks; "The Nimrud Obelisk", ss: 420-426.

Cilt 43 (Mart 1854): F. D. Dwyer; "The Eastern Question: Russia vs. Turkey", ss: 253-266.

Cilt 43 (Nisan 1854): F. D. Dwyer; "The War [Between Russia and Turkey Now Joined by England]", ss: 379-392.

Cilt 43 (Mayıs 1854): F. D. Dwyer; "The Eastern Question: East vs. West in the War", ss: 624-634.

Cilt 44 (Temmuz 1854): * F. D. Dwyer; "The War", ss: 1-10.

** "Mr Curzon's Armenia", ss: 79-89.

Cilt 44 (Ağustos 1854): F. D. Dwyer; "The War of Russia and Turkey", ss: 194-203.

Cilt 47 (Nisan 1856): "Kars [Fortress in Turkey Captured by the Russians]", ss: 381-394.

Cilt 47 (Mayıs 1856): "Ottoman Turks", ss: 591-606.
Cilt 51 (Şubat 1858): "The Euphrates Valley Railway", ss: 239-248.
Cilt 74 (Ekim 1868): "Ephesus, Pagan and the Christian", ss: 377-402.
Cilt 74 (Aralık 1868): "Paul of Tarsus and the Paganism in Cilicia", ss: 603-618.
Cilt 86 (Aralık 1875): David Marshall; "European Turkey: Its Inhabitants and Their Rulers", ss:. 641-661.

The Edinburgh Review

Ekim 1802-Ekim 1900

The Edinburgh Review XIX. yüzyılın başından 1929 yılına kadar yayınını aralıksız sürdüren etkili siyasi-kültürel bir dergi idi. Bir gözlemci, derginin en büyük icadının yazarlarının bağımsızlığı olduğunu belirtir. Sayfalarında ekonomi politiğe geniş yer verdiği gibi, kuramsal ve uygulamalı bilimsel konuları da ihmal etmemiştir. En önemli özelliği siyasi aydınlanma ve toplumsal reform konularına geniş yer ayırmış olmasıdır. Katkıda bulunanlara iyi telif ücreti ödeyerek, yayıncıların etkisinden kurtulan ilk dergilerden birisi oluşu da zikredilmeye değer. Kuruluşunu izleyen ilk yirmi yıl içinde 14.000 gibi büyük bir tiraja ulaştığı da belirtilmelidir. Militan sayılamayacak Whig [politik ve sosyal reform yanlısı] bir dergi olarak başarısı, daha sonra Tory'lerin [Muhafazakar Parti yanlılarının] rakip olarak *Quarterly Review*'u kurmalarına neden olmuştur. İlk yıllarında Walter Scott, Thomas Arnold, Thomas Carlyle, William Hazlitt gibi yazarlar katkıda bulunmuşlardır. Çağdaş toplumun kötü yönlerini mercek altına alması ve aşırı radikalizme kaçmayan tavrıyla, XIX. yüzyıl Britanya düşünce hayatında iz bırakmış bir dergi olduğu söylenebilir.

Cilt 1 (Ekim 1802): * Alexander Hamilton; "Oliver's *Travels in the Ottoman Empire*", ss: 44-59.
** Alexander Hamilton; "Baldwin's Egypt", ss: 59-61.
Cilt 1 (Ocak 1803): * Alexander Hamilton; "Sonnini's *Travels in Greece and Turkey*", ss: 281-287.
** Francis Jeffrey; "Denon's *Travels in Egypt*", ss: 330-345.
Cilt 2 (Nisan 1803) : Sydney Smith; "Accounts of the Egyptian Expedition", ss: 53-64.
Cilt 12 (Temmuz 1808): * Henry Brougham; "Macgill's *Travels in Turkey*", ss: 318-335.
** Henry Brougham; "Mitford's *History of Greece*", ss: 478-517.
Cilt 25 (Ekim 1815): James Macintosh; "Western Asia", ss: 398-442.
Cilt 27 (Aralık 1816): Francis Palgrave; "Turkish Account of Wars with Russia", ss: 361-372.

Cilt 38 (Mayıs 1823): Henry Brougham; "Sir William Goel's *Greece*", ss: 314-332.
Cilt 50 (Ekim 1829): William Empson; "The Ottoman Empire", ss: 437-485.
Cilt 58 (Ekim 1833): Henry Rich; "State and the Relation of the Turkish Empire", ss: 144-151.
Cilt 59 (Temmuz 1834): Henry Rich; "Travels in the Valley of the Nile", ss: 404-425.
Cilt 62 (Ekim 1835): Herman Merivale; "Thirlwall's *History of Greece*", ss: 83-108.
Cilt 63 (Temmuz 1836): D. K. Stanford; "Greek Idyls", ss: 317-336.
Cilt 64 (Ekim 1836): *Henry Rich (?); "Rich's *Residence in Koordistan*", ss: 35-60.
** Herman Merivale; "Walsh's *Residence in Constantinople*", ss: 125-155.
Cilt 65 (Nisan 1837): James Browne; "Modern Egypt and Modern Egyptians", ss: 146-173.
Cilt 67 (Nisan 1838): J. B. Fraser; "Russia, Turkey and Circassia", ss: 123-141.
Cilt 71 (Temmuz 1840): C. H. Hartshorne; "Fellowe's *Excursions in Asia Minor*", ss: 396-410.
Cilt 84 (Ekim 1846): J. S. Mill; "Grote's *History of Greece*", ss: 343-347.
Cilt 88 (Temmuz 1848): W. B. Donne; "Sharpe's *History of Egypt*: The Valley of the Nile", ss: 32-63.
Cilt 91 (Ocak 1850): H. A. Woodham; "Turkey and Christendom", ss: 173-210.
Cilt 92 (Ekim 1850): James Ferguson; "The Euphrates Expedition", ss: 436-467.
Cilt 99 (Ocak 1854): Henry Reeve; "The Ottoman Empire", ss: 282-314.
Cilt 103 (Ocak 1856): James Ferguson; "The Suez Canal", ss: 235-267.
Cilt 103 (Nisan 1856): E. A. Freeman; "The Greek People and the Greek Kingdom", ss: 386-422.
Cilt 104 (Ekim 1856): C. W. Russell; "Sinai Palestine and Mecca", ss: 363-399.
Cilt 110 (Ekim 1859): Henry Reeve; "Senior's *Journal in Turkey and Greece*", ss: 512-524.
Cilt 112 (Ekim 1860): G. W. Cox; "The Churches of the Holy Land", ss: 423-459.
Cilt 116 (Ekim 1862): E. H. Bunbury; "The Mausoleum at Halicarnassus", ss: 461-490.
Cilt 122 (Ekim 1865): Herman Merivale; "Palgrave's *Arabia*", ss: 482-517.
Cilt 126 (Temmuz 1867): A. P. Stanley; "The Council of Constantinople", ss: 95-124.
Cilt 139 (Nisan 1874): E. H. Bunbury; "Dr. Schliemann's Trojan Antiquities", ss: 506-544.
Cilt 143 (Ocak 1876): Henry Reeve; "The Suez Canal", ss: 250-280.
Cilt 144 (Ekim 1876): Henry Reeve; "Bosnia and Bulgaria", ss: 535-572.
Cilt 145 (Ocak 1877): * Charles Newton; "Wood's *Discoveries at Ephesus*", ss: 204-228.

** Henry Reeves; "Turkey and Russia", ss: 263-298.

Cilt 146 (Temmuz 1877): Henry Reeve; "The Russians in Asia Minor", ss: 256-280.

Cilt 146 (Ekim 1877): G. W. Dasent; "The Russian Invasions of Turkey", ss: 553-584.

Cilt 148 (Ekim 1878): G. W. Cox; "Resent Explorations in Palestine", ss: 409-436.

Cilt 153 (Nisan 1881): Francis W. Rowsell; "Egypt Bound and Unbound", ss: 336-370.

Cilt 154 (Ekim 1881): * Agnes M. Clerke; "Albania and Scanderbeg", ss: 325-356.

** Stanley Lane Poole; "The Koran", ss: 356-397.

Cilt 156 (Ekim 1882): F. W. Rowsell; "The Egyptian Rebellion", ss: 551-595.

Cilt 159 (Ocak 1884): F. W. Rowsell; "The Egyptian Question", ss: 145-185.

Cilt 165 (Ocak 1887): P. H.Colomb; "The Adventures of Hobart Pasha", ss: 150-181.

Cilt 167 (Nisan 1888): G. S. Clarke; "The Egyptian Campaign of 1882", ss: 285-319.

Cilt 170 (Ekim 1889): W. W. Knollys; "The Conquest of Algeria (I. bölüm)", ss: 328-358.

Cilt 171 (Ocak 1890): * W.W. Knollys; "The Conquest of Algeria-(II. bölüm)", ss: 39-75.

** J. Elden Gorst; "The English in Egypt", ss: 267-306.

Cilt 173 (Ocak 1891): J. Elden Gorst; "The French Occupation of Egypt", ss: 144-174.

Cilt 173 (Nisan 1891): Ulick R. Burke; "Cyprus", ss: 438-470.

Cilt 174 (Temmuz 1891): C. R. Conder; "Rawlingson's *History of Phoenicia*", ss: 88-121.

Cilt 182 (Ekim1895): George S. Clarke; "Crimean Letters", ss: 326-350.

Cilt 188 (Ekim 1898): C. E. Dawkins; "Egypt in the 19th Century", ss: 410-438.

Cilt 189 (Nisan 1899): L. S. Amery; "Asia Minor", ss: 515-542.

Cilt 191 (Nisan 1900): C. R. Conder; "Cappadocian Discoveries", ss: 409-428.

The ForeignQuarterly Review

Temmuz 1827-Temmuz 1846

İngiltere'de yabancı dillerde yapılan yayınları izlemeye yönelik ilk dergi olduğu söylenebilir. Ayrıca, XIX. yüzyılda bu işlevi en uzun süre yerine getiren bir dergi olduğu da ileri sürülebilir. *Foreign Quarterly Review* ayrıca, Osmanlılar ve Türklerle ilgili en yoğun yayın yapan dergiydi. Özellikle 1834 yılında David Urquhart'ın dergiye katkıda bulunmaya başlaması üzerine, 1835-1836 yıllarında ileri derecede Türk yanlısı ve Rus karşıtı bir tutum sergilemiştir. Yayın hayatı boyunca yayınlanan 900 kadar makaleden

23'ü Osmanlılar ya da Türkler'le ilgiliydi. Bu durum dergiye, % 2,4'lük bir oranla, incelenen dergiler içinde Osmanlı sorunlarına en fazla yer veren dergi özelliği kazandırıyordu. Britanya'da olduğu kadar Kıta Avrupası'nda da aboneleri vardı. İlk birkaç sayısından sonra, yardımcı editör William Fraser'in ayrılarak *Foreign Review*"u kurmasının ardından 1835 yılında da *British and Foreign Review* yeni bir rakip olarak ortaya çıktı. Dergi, bu tarihten itibaren ultra-Tory bir çizgiyi benimsedi. 1846 yılında *The Westminster* ile birleşerek *The Westminster and Foreign Quarterley* adını aldı. Charles Dickens, John Sterling, Robert Browning ve Trollope gibi ünlü yazarlar dergiye katkıda bulundular.

Cilt 2 (Şubat 1828): W. D. Cooley; "Turkey", ss: 243-274.
Cilt 3 (Eylül 1828): * [Niven] Moore; "Turkey and Russia", ss: 282-301.
** H. J. T. Drury; "Greece", ss: 197-223.
Cilt 4 (Nisan 1829): W. D. Cooley; "von Hammer's *History of the Ottoman Empire*", ss: 236-275.
Cilt 5 (Kasım 1829): James Murray; "The Greek Revolution and the European Diplomacy", ss: 271-317.
Cilt 5 (Şubat 1830): James Murray; "Sovereignty and the Final Settlement of Greece", ss: 668-698.
Cilt 6 (Haziran 1830): Henry Southern; "Fontanier's *Travels in AsiaticTurkey*", ss: 218-242.
Cilt 12 (Ekim 1833): Isaac Cullimore; "Egyptian Antiquities", ss: 353-387.
Cilt 15 (Mart 1835): David Urquhart; "Designs of Russia Against Turkey", ss: 183-194.
Cilt 15 (Temmuz 1835): David Urquhart; "Opinion and Character of Turkish Travelers", (Birinci Bölüm), ss: 424-464.
Cilt 16 (Ocak 1836): David Urquhart; "Russian Policy in Greece", ss: 361-385.
Cilt 17 (Nisan 1836): David Urquhart; "Opinion and Character of Turkish Travelers" (İkinci Bölüm), ss: 176-209.
Cilt 17 (Temmuz 1836): "Recollections of Russia, Turkey and Greece", ss: 457-471.
Cilt 19 (Temmuz 1837): B. E. Pote; "History of Ottoman Poetry", ss: 398-415.
Cilt 21 (April 1838): B. E. Pote; "European and Asiatic Poetry and Tradition", ss: 221-230.
Cilt 22 (Ekim 1838): * B. E. Pote; "Schlegel's *Essays on Egypt*", ss: 167-182.
** "Russian Position and Policy Towards Turkey, Circassia, Persia and Hindistan", ss: 183-213.

Cilt 23 (Temmuz 1839): B. E. Pote; "Russia, Persia, Turkey and France", ss: 411-443.

Cilt 24 (Ocak 1840): B. E. Pote; "Turkey, Egypt, France, Russia, Asia and the British Ministry", ss: 386-421.

Cilt 25 (Nisan 1840): Samuel Birch; "Egyptian Hieroglyphics", ss: 1-24.

Cilt 28 (Ocak 1842): Samuel Birch; "Egyptian Hieroglyphics", ss: 263-286.

Cilt 29 (Nisan 1842): B. E. Pote; "The Druzes, Their Creed and Its Sources", ss: 168-203.

Cilt 30 (Ekim 1842): Bayle St. John; "Russegger's *Travels in Egypt*", ss: 93-104.

Abstract

One of the main sources for the XIX. century Ottoman society is the articles published by the English review and magazines. Bibliography of 1067 articles published in 45 of these periodicals will be introduced together with descriptions of the periodicals and authors; this time included, *The British Quarterly Review* (February 1845-January 1886), *The Church Quarterly* (1876-1900), *The Contemporary Review* (January 1866-December 1900), *The Cornhill Magazine* (1860-1900), *Dublin Review* (May 1836-October 1900), *The Dublin University Magazine* (1833-1877), *The University Magazine* (1878-1880), *The Edinburgh Review* (October 1802-October 1900) and *The Foreign Quarterly Review* (July 1827-July 1846).

Key words

XIX. century Ottoman society, England, history of periodicals, bibliography.

Dosya

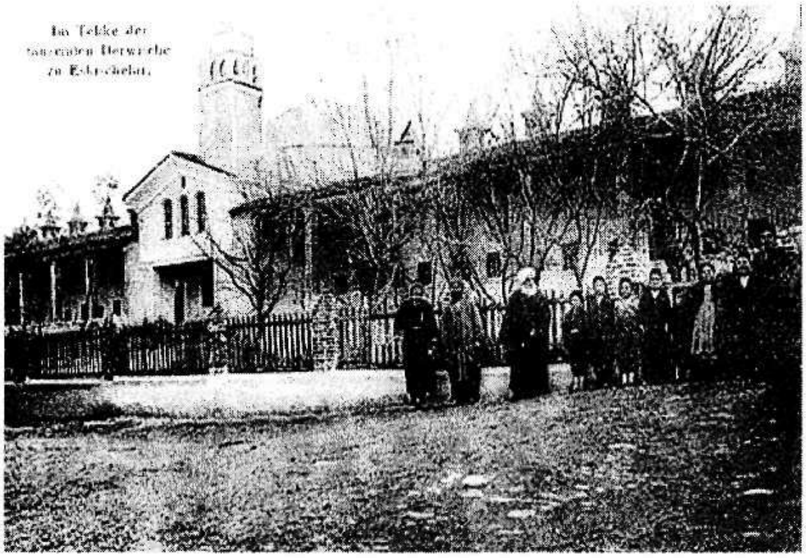

Eskişehir..

Mahruse-i Sultanyüki'nden Eskişehir'e

Halime DOĞRU*

Osmanlı Devletinin kuruluşu ile bütünleşmiş olan Eskişehir; Anadolu Selçuklu Devletinin uç vilayetlerinden Sultanyüki'nin merkeziydi ve vilayetin merkezi, *büyük şehir* anlama gelen Mahruse-i Sultanyüki adı ile tanınıyordu. Mahruse-i Sultanyüki veya daha sonra tanındığı gibi *Eskişehir* antik kent Dorylaion'un 3 km. kadar güney batısında yer alan tepenin yamacında kurulmuş bir Türk yerleşme yeriydi. Yeni kurulan kent Osmanlı kronikleri ve Tapu Tahrir Defterlerinde Osmanlı Devletinin ilk sancağı olan Sultanyüki'nin (sonraları kayıtlarda Sultanönü) merkezi olarak görülmektedir[1].

Antik Kent Dorylaion

Antik kaynaklarda Dorylaion hakkında geniş bilgi verilmektedir[2]. Yazılı kaynaklar Dorylaion'un bir Frig şehri olduğunu ve Eretria'lı Doryleos tarafından kurulduğunu belirtmektedirler[3]. Burası Orta Anadolu'yu Marmara, Ege ve Akdeniz kıyılarına

* Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir.

1 BOA. *TTD.* No 438, s 219-244 ve s. 142-147. BOA. *MMD.* No 18333. *MMD.* No 27, s.2. *TKGM.* Kuyud-u Kadim Arşivi No 145, s. 106. *TKGM.* No 541. *MMD.* No 152, v. 166B- 169A. *Kamil Kepeci*, No 3358. Ahmedi, *Dastan ve Tevarih-i Mülük-i Al-i Osman*, yay. N. Atsız, *Osmanlı Tarihleri*, İstanbul 1949, s.9,15.

2 W.M. Ramsay; (*Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, İstanbul 1961, s.87 ve devamı.) Wiliam Martin Leake; (*A Tour in Asia Minor*, London 1824, s. 19.)Antik kaynaklardan nakletmişlerdir.

3 1992 yılında Dorylaion'da yapılan kazıda Frik dönemine ait taş temelli, kerpiç duvarlı ölçüleri 5.00 x 3.20 m. olan bir mekan ortaya çıkarılmıştır. Odanın korunan duvar yüksekliği 0.95 m. dir. Yapının

bağlayan ana yolların kavşak noktasında idi. Kentin yakınında bulunan termal merkez kente ekonomik ve sosyal zenginlik vermekte, yoğun ziyaretçi sayısı her dönemde kent ekonomisine katkıda bulunmakta idi. Strabon, Diador ve Kinnamos gibi yazarlar da bu konuda fikir birliği içindedir[4]. Özellikle Bizans imparatorları İstanbul, İznik-Amurium yolu üzerinde olan bu sıcak su merkezini dinlenme ve eğlence yeri olarak kullanmışlardır.

Dorylaion Arap kaynaklarında Drusilya adı ile kayıtlıdır. Araplar Anadolu'ya yaptıkları seferler sırasında 708 ve 838 tarihlerinde Dorylaion önlerine kadar geldiler[5].

Bizans İmparatorluğunun Obsikia ve Thrakesia themalarından gelen askerleri ile Domesticus Scholarum adındaki hassa alayları savaş hazırlığı yapmak üzere Dorylaion'un önündeki ovada toplanıyordu. Bizans Tarihçisi Anna Komnena Dorylaion ovasının İmparatorun bütün ordusunu alabilecek kadar geniş olduğunu ve yapılan törenler sırasında ordunun savaş gücünü sergilediğini yazar[6].

Selçuklular ve Dorylaion

Dorylaion,Türkler Anadolu'ya geldikten sonra da önemini sürdürdü. Doğudan gelen Türkmenler 1075'de kurulan Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti İznik'e ulaşmak için Dorylaion'dan geçmek zorunda idi. Yine Süleyman Şah Bizans tahtına geçmesi için kendisine yardım ettiği İmparator Melissenos'un kuvvetleri ile de Dorylaion ovasında buluşmuştu[7].

Büyük Selçuklu Devleti sultanı Melikşah Anadolu'da güçlenen Kutalmış oğullarını denetim altına alabilmek için ünlü komutanı Emir Porsuk'u Dorylaion önlerine kadar göndermişti. Emir Porsuk'un adı, antik adı Temros olan Porsuk Çayı'nda günümüzde

tabanı sıkıştırılmış sert topraktır. Çatıyı destekleyen 2.00 m. boyunda ve 0.20 m. çapında olan ağaç direk odanın içinde devrilmiş olarak bulunmuş ve korumaya alınmıştır. (A. Mühibbe Darga , "Şarhöyük- Dorylaion Kazıları (1989-1992)" *Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 24 Mayıs-28 Mayıs 1993.)

4 Besim Darkot, "Eskişehir" mad. *İA*. Ferudun Emecen, "Eskişehir", *DİA*. Dorylaion'da 1989 tarihinden beri A. Mühibbe Darga başkanlığında arkeolojik kazı çalışılmaları yapılmaktadır. Kazı sonuçları ile ilgili bkz. A. Mühibbe Darga , "Şarhöyük- Dorylaion Kazıları (1989-1992)" *Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 24 Mayıs-28 Mayıs 1993. Anadolu'dan geçen Antik yollar hakkında bkz. W.M. Ramsay; *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, İstanbul 1961, s.87 ve devamı. William Martin Leake; *A Tour in Asia Minor*, London 1824, s. 19.

5 Hakkı Dursun Yıldız; *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul 1976, s. 135.

6 Niketas Khoniates; *Historia*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995, Beşinci Kitap. Anna Komnena; *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İstanbul 1996, s. 487.

7 Osman Turan; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 3. Baskı, İstanbul 1993, s. 35 ve devamı. Mükrimin Halil Yınanç; *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, İstanbul, 1944, s. 105, 109 ve devamı. İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 67, 76. Ali Sevim, Yaşar Yücel; *Türkiye Tarihi, Fetih Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Ankara 1989, s. 100-101.

dahi yaşamaktadır[8].

XI.Yüzyılın sonunda Dorylain'un adı Haçlı Seferleri ile daha sık gündeme geldi[9]. İstanbul'dan İznik önüne gelen Haçlı ordusu, Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkentini Bizans İmparatoru Aleksi Komnen'e teslim ettikten sonra (26 Haziran 1097) Orta Anadolu'ya doğru hareket etti. Anadolu Selçuklu Devleti Sultanı Kılıç Arslan Dorylaion'a kadar çekildi. Ancak Dorylaion ovasında yapılan meydan savaşında da yenildi (1 Temmuz 1097). Osman Turan, I. Kılıç Arslan'ın savaşı Dorylaion'un bulunduğu yüksek yerden yönettiğini, dolayısıyla vilayetin bu savaştan sonra Sultaneyüği/ Sultanönü adı ile tanımlandığını açıklamaktadır[10].

Birinci Haçlı Seferi, Anadolu Selçuklu Devleti üzerinde onulmaz yaralar açtı. Buna rağmen geleneksel yapıları henüz bozulmamış olan Türkmenler, *sultan nerede ise başkent orasıdır*, görüşünü sürdürdükleri için I. Kılıç Arslan'ın etrafından ayrılmadılar. Buna rağmen devletin ne ölçüde zayıfladığını açıklayan Claude Cahen, "Haçlı Seferi gibi dıştan gelen bir etken olmasaydı, Türkler Osmanlılardan iki yüz yıl önce en büyük aşamalarını Batı Anadolu'da ve Rumeli'de gerçekleştirirlerdi" demektedir[11] Gerçi sultan başkentini ve Dorylaion'da hazinesini kaybetmişti ama gelmeye devam eden göçmenlerin verdiği destek ve dinamizm onun savaş azmini yok etmemiş, ordusunu yeniden kurma imkanı vermiştir[12]. Nitekim daha sonra 25 Ekim 1147'de I. Mesud (1116-1155) II. Haçlı Seferinin başında bulunan Alman İmparatorunu Dorylaion'da ağır bir yenilgiye uğrattı[13].

Dorylaion'dan Mahruse-i Sultanyüki'ne

Görüldüğü gibi Dorylaion ve yakın çevresi Anadolu Selçuklu Devleti'nin bir uç vilayeti olan Sultanyüki'de her iki Haçlı seferinde de stratejik önemini ortaya koymuştur. II. Haçlı seferi sırasında Bizans tahtında I. Manuel Komnen (1143-1180) bulunuyordu ki modern Eskişehir'in çizgisi onun zamanında oluşmağa başladı.

---

8 Emir Porsuk'un Anadolu Seferi hakkında bkz. Mükrimin Halil Yınanç , *age.* s. 105-106. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları*, s. 58 ve devamı, Anna Komnena, *age*, s. 199-201.

9 Steven Runciman, *Haçlı Seferlri Tarihi, C I*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1989, s. 256.

10 Runciman, *age*, s. 139, 142-143. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.101, 206, 508. Anna Komnena, *age*, a.327, 336. Ostrogorsky, *age*, s. 336.

11 Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, İstanbul 1984, s.98.

12 Osman Turan, "I. Kılıç Arslan" mad. *İA.* İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular" mad. *İA.*

13 Steven Runciman; *Haçlı Seferi Tarihi*, C II , çev Fikret Işıltan, Ankara 1987, s. 222. Ostrogorsky, *age*, s. 353. Osman Turan, "I. Mesud" ma. *İA.* Osman Turan (*Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 183-184) Guillaume de Tyr (II, s.119) ve İbnü'l Kalanisi (s.297) den naklen I. Mesud'un bu savaşta yüz bin atlı askeri bulunuyordu.

İmparatorun çağdaşı olan II. Kılıç Arslan (1155-1192) Selçuklu tahtına sahip olduktan sonra İstanbul'a bir ziyaret yapmış ve imparatorla bir saldırmazlık anlaşması imzalamıştı. Anlaşmanın diğer maddelerinin yanı sıra sultan bu tarihten itibaren, Türkmenlerin Bizans topraklarına yerleşmesine engel olacak, imparator da buna mukabil Dorylaion-Seyitgazi hattındaki kale, burç ve surların onarımını yaptırmayacaktı (1162)[14]. Anlaşmadan sonra geçen on yıl zarfında özellikle Sultanyüki (Sultanönü) yöresinde yığılan ve batıdaki Bizans topraklarına geçmek için koşulları zorlayan göçmenler denetim altında tutulamayacak hale geldiler. Aşiret reislerinin sözünü sultanın sözünden üstün tutan Türkmenler, sultanın kendilerine gösterdiği hoş görüden de cesaret alarak Bizans topraklarında yağma yapmaktan çekinmediler.

İmparator da verdiği sözde durmamış, 1175 yılında bölgede hızlı bir imar faaliyetine girişmişti. Manuel Komnen Eskişehir-Seyitgazi hattındaki kale, burç ve istihkamların onarımı ve güçlendirilmesi için bölgeye kuvvet gönderdi. Bizans kaynakları onarım işinde bizzat imparatorun da çalıştığını kaydetmektedir. Sonuçta iki tarafın da anlaşma maddelerine uymaması üzerine İmparatorla sultanın ilişkileri bozuldu[15].

Manuel Komnen bölgede Dorylaion'a alternatif bir müstahkem mevkii daha geliştirdi. Önceden haberleşme ağının merkezi olan ve imparator tarafından güçlendirilen bu kale Dorylaion'a 11 km. uzaklıktaki Karaca Hisar kalesi idi. Burası Porsuk vadisini, Ankara yönünü ve İstanbul yolunu aynı zamanda kontrol edebiliyordu. Kale; Türkmen göçmenlerin batıya doğru giderken tercih ettikleri Porsuk vadisi ve Seyitgazi hattını göz altında tutuyordu.

İmparatorla II. Kılıç Arslan arasında yaşanan siyasi gerginlik ve anlaşmazlık kısa zamanda savaş boyutuna ulaştı. Sonuçta Manuel Komnen ile II. Kılıç Arslan arasında savaş kaçınılmaz oldu. 1176 yılında Manuel Komnen Myriokephalon'da yenildi ve öne sürülen ağır koşulları kabul ederek sultanla anlaştı. Savaş alanını terk eder etmez Dorylaion ve Karaca Hisar kalelerini ve Sublaion istihkamlarını yıktırmağa başladı. Anlaşmanın bu maddesi göçmenlerin istediği gibi hareket edebileceği anlamı taşıyordu. Böylece Bizans sınırının geçirgenliği arttırılarak daha batıya çekildi[16]. Yeni durumdan yararlanan Türkmenler batıya doğru daha hızlı göç ederek yerleşmeğe başladılar.

Siyasi gerginlik ve savaşa rağmen Uç bölgelerinde oturan toplumlar genellikle uyum içinde yaşamlarını sürdürdüler. 1170 yılında İstanbul'dan Konya'ya giderken Sultanyüğü'ne uğrayan Arap gezgin el-Herevi bu durumu biraz da hayretle izlemiş ve

14 Osman Turan; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 202. Ostrogorsky; *age*, s. 357. Osman Turan ; "II.Kılıç Arslan" mad, *İA*.

15 Osman Turan; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.206. Ostogorsky, *age*, s. 361. Prof. Dr. Mühibbe Darga ve ekibi tarafından yapılan Dorylaion kazısı strasında onarılan surların maddesel kalıntıları ortaya çıkarılmıştır (bkz. Mühbbe Darga, *agm*.)

16 Mahmud Aksarayi; *Müsameretü'l Ahbar*, yay. Osman Turan, Ankara 1944. Claude Cahen; *age*, s. 116-117. Ostrogorsky; *age*, s. 361-362.

izlenimlerini anlatırken; *Sultaneyüğünün kafir hududu olup Av-germ (ılıca) adını aldığını, buraya ayni zamanda Rumca al-Thirma (hamam) denildiğini, sıcak suların başka yerde misli bulunmadığını ve hastaların tedavi için buraya geldiklerini* belirtmiştir. Ali bin el-Herevi'nin Sultaneyüğü ve Ilıca semtini tanıtmasına rağmen modern Eskişehir'den söz etmemiş olması kentin 1170 yılında henüz iskan edilmemiş olduğu anlamına gelmektedir[17].

Eskişehir'de İlk Yerleşme

II. Kılıç Arslan 1182 yılında geleneksel Selçuklu devlet anlayışına uygun olarak ülkesini oğulları arasında taksim etti. Bu taksimde Ankara merkez olmak üzere Çankırı, Kastamonu ve Sultanönü Muhiddin Mesud'un payına düştü[18]. Bu tarihten sonra Sultanönü, Selçuklu Devleti'nin vazgeçilmez bir uç vilayeti oldu[19].

Dorylaion ve Karaca Hisar kalelerinin yıktırılmasından sonra yörede sayıları hızla artan göçmenler için uygun bir yerleşme alanına ihtiyaç duyulmuş ve bir seçim yapmak zorunluluğu doğmuştu. Yıkılan kale duvarları ve harap olan antik Dorylaion kenti gelen göçmen nüfusu barındıramaz hale gelmişti.

Miryakefalon zaferinden sonra modern çağların Eskişehir'i iskan edilmeye başlandı. Bir göçmen konaklaması şeklinde başlayan yerleşme hiç bir plan ve program ön görülmeden gelişti. Burada ne geleneksel Türk kent modeli ne de İslam kent modeli uygulanmadı. Yeni yerleşme biriminde hiç bir zaman savunma ön plana çıkarılmadığı için kale ve sur duvarı yapılmadı[20]. Yeterli bulunan doğal koşullar bir süre konaklayan göçmenlerin yerleşmesine neden olmuş, artan nüfusla birlikte burası bir uç kenti olarak gelişmiştir. Yeni kent antik Dorylaion ve Ilıca mevkiinden 3 km. uzakta, ovaya hakim tepenin eteğinde konuşlanmıştır.

Ilıca mevkii ovada olmasına rağmen kalabalık sayıdaki göçmenin konaklaması için tercih edilemezdi. Burası Uçta yaşayan iki toplum tarafından, tedavi, tatil ve alış veriş merkezi olarak kullanılıyordu. Bu nedenle yerleşme sırasında Termal merkezin özelliğinin yitirilmemesine dikkat edilmiştir. XVI. Yüzyıla ait Tapu Tahrir Defterleri ile Menzilnamelerde yer alan bilgiler gözden geçirilince böyle bir sonuca ulaşmak daha kolaylaşmaktadır. Örneğin bu yüzyılda yolların kesiştiği yerde bulunan Sultanönü Sancağı'nda, İnönü ve Sultanönü Çayırı menzil olarak kullanıldığı halde Ilıca mevkii menzil olarak kullanılmamıştır. Irakeyn Seferi'nden dönen Kanuni Sultan Süleyman'ın

17 Ali bin el-Herevi; *Kitabü's Ziyarat*, Şam 1953, s.58 . (Osman Turan; *age*, s.206)

18 Osman Turan, *age*, s. 217, 261.

19 Uç vilayetleri hakkında bkz. Mustafa Akdağ; *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C. I, Ankara 1979, s.113.

20 Evliya Çelebi (1611-1682) Eskişehir'de yıkık bir kalenin bulunduğunu, bunun Bursa tekfuru tarafından yaptırıldığını, yıkık olduğu için dizdarının bulunmadığını yazar (*Seyahatname*, C. III, İstanbul 1314, s. 12-13) Kentte kale ve sur kalıntısı bulunmadığına göre Evliya Çelebinin yıkık olduğunu belirttiği kalenin Karaca Hisar kalesi olma ihtimali güçlüdür.

İstanbul'a dönmeden önce Ilıca mevkiinde askerine verdiği arınma ve dinlenme molasını bunun dışında tutmak gerekmektedir[21].

Elimizde yerleşme tarihini açıklayacak bir belge bulunmamaktadır. Genellikle uç kentleri sık sık el değiştirdiği ve tahrip olduğu için yatırım konusunda öncelik taşımıyordu. Bu nedenle XII. Yüzyılda yavaş yavaş terk edilmekte olan Dorylaion ve Türkmenlerin önce konakladığı, daha sonra bir Türk kenti olarak geliştirdiği Eskişehir hakkında tatmin edici bilgiye ulaşmak adeta olanaksızdır. Türkmenlerin Eskişehir'e yerleşmesi Anadolu'daki Türk kolonizasyonu boyunca devam etmiştir. Dorylaion geçen süre içinde tamamen terk edilmemiş, yerli halk bir süre daha burada yaşamağa devam etmiştir. Zaman içinde terk edilen Dorylaion XVI. Yüzyılda düzenlenen Tapu Tahrir Defterlerinde küçük bir köy olarak *Şehröyük* adı ile yer almaktadır[22].

Kent yepyeni oluştuğu için Eskişehir'de yerleşme konusu nadir örneklerden biri olarak farklı gelişiyordu. Kentte; doğudan gelmeye devam eden kentli, yerleşik veya göçebe Türkmenlerin hep birlikte iskanına olanak sağlanıyordu. XIII. yüzyılın başında vilayet adı olarak Sultaneyüğü adının kullanıldığını bildiğimiz halde merkezinin adı hakkında ne yazık ki bilgi sahibi olamıyoruz. Tuncer Baykara kaynaklarda burasının bir uç eyaleti olmasına rağmen yönetim merkezi olan kentin adına tesadüf edilemediğini belirtmiştir[23]

Bütünüyle Türk kenti olarak bir nüvenin etrafında gelişen Eskişehir'in niteliğini tanımlayabilmek için henüz yeterli kaynağa sahip değiliz. Ancak Kırşehir valisi Caca-oğlu Nureddin tarafından 1272 tarihinde düzenlenen vakfiye bize ip ucu vermektedir. Vakfiyede kentten Mahruse-i Sultanyüği veya Medinetü's Sultanyüği olarak söz edilmiştir[24]. Vakfiyeden anlaşıldığına göre nüfus artışı ve Türkleşme faaliyeti hızlı bir gelişme göstermiş ve bu gelişme uçlarda yaşanandan farklı olmamıştır[25]. Göçmenler burada da yeni yerleştikleri toprakları, bir daha geri dönmemek ve terk etmemek üzere yurt edinmişlerdir.

Yeni gelen Türkmenler gerek yerli halk, gerekse önceden yerleşik hayata geçmiş olan göçmenlerle iyi geçinmek zorunda idi. O nedenle uçta toplumlar birbirine hoş

---

21 Nasühü's Silahi (Matrakçı), *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn*, yay. H. G. Yurdaydın, Ankara 1976, s.62, s. 114, Resim 109 B.

22 BOA. *MMD.* No 27, s.37. *TKGM.* No 541, s. 21A, 25B.

23 Tuncer Baykara; *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, I, Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara 1988, s. 55-56.

24 Mahruse-i Sultanyüği: Sultayüği'nin büyük şehri; Medinetü's Sultanyüği : Sultanyüği'nin medeni ve büyük şehri anlamına gelmektedir. Bkz: Ahmed Temir, *Kırşehir Emiri Caca oğlu Nur-el-din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1989, Arapça metin s. 561, satır: 561, s. 561, satır 61-62.

25 Fuat Köprülü , "Anadoluda İslamiyet", *Darü'l Fünün Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1922, S. 2-4, s.281-311.

görülü davranıyordu. Özgürlüklerine düşkün olan Türkmenler bu alışkanlıklarını daha kolay yaşayabildikleri için kenti değil kırsal kesimi tercih ediyorlardı. Kente yerleşenler ise kentleşme sürecinde gelişen atölyelerinde sanayiden ziyade tarıma dayalı üretim yapıyorlardı. Ancak Türkmenler ekonomik olarak kentle ne kadar ilişkili olduklarını çok iyi bildiklerinden yakınlarına yerleştikleri kentler için tahripkar olmuyorlardı[26].

Mahruse-i Sultanyüği'de (Eskişehir) Kentleşmenin Yönlendirilmesi

Türklerin kente yerleşmesi doğal bir uygulama şeklinde başlamışsa da böyle devam etmemiştir. Eskişehir'de kentleşmenin, tamamen başı boş bir hareket olmadığı bilinçli bir şekilde yönlendirildiği açıkça görülmektedir. Bunun en önemli kanıtı kentte Şeyh Şehabeddin Sühreverdi'ye ait bir makam zaviyesinin burada bulunmasıdır[27].

Sultanönü Sancağı'na ait vakıf kayıtlarına göre Şeyh Şehabeddin Sühreverdi zaviyesi XIII. Yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir. Burası halen Şehabeddin Sühreverdi Türbesi veya Salı Tekkesi olarak bilinmekte ve kent halkı tarafından saygı ile ziyaret edilmektedir.

Anadolu'da Sühreverdi tarikatına ait zaviyeler; I. İzzeddin Keykavus (1211-1220) ve I. Alaeddin Keykubat (1220-1237) Fütüvvet teşkilatına dahil olduktan sonra kurulmuştur[28]. Özellikle Fütüvvet teşkilatı ve tarikatın kurucusu Şehabeddin Ömer bin Muhammed Sühreverdi'nin Alaeddin Keykubat'ı teşkilata davet etmek ve kabul törenini yapmak üzere Konya'ya gelmesinden sonra yaygınlaşmıştır. Kent kültürünün yönlendiricisi sayılan Sühreverdi tarikatının kurucusuna ait makam zaviyeleri Uçlarda daha da yaygınlık kazanmıştır. Eskişehir'de kurulan Şeyh Şehabeddin Sühreverdi zaviyesi Bizans sınırında oluşturulan önemli bir örnektir. Diğer uç kentlerinde olduğu gibi; Eskişehir'de de Şeyh Şehabeddin Sühreverdi zaviyesinin Fütüvvet teşkilatına dahil gençlerin eğitiminde ve kent kültürünün gelişmesinde önemli rolü oynamıştır.

---

26 Doğan Kuban "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine bazı gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, VII, Ankara 1968, s. 60. Uğur Tanyeli; *Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci*, İstanbul 1987, s.97. Faruk Sümer "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi", *Belleten*, XXIV, Ankara 1960, s 567-594. Halime Doğru; *XVII: Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, Eskişehir 1995, s.37.

27 BOA. *M.M.Def. No. 18333.* BOA. *Kamil Kepeci Tasnifi*, No 3358, s. 13. TKGM, *Sultanönü Vakıf Defteri*, No. 541, 52 A. BOA. *Cevdet/Vakıf*, No 32079.

28 Daha geniş bilgi için bkz. Abdülbaki Gölpınarlı; "İslam Türk Aleminde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI / 1-4, İstanbul 1950, 6-354. Franz Taeschner "İslam Orta çağında Fütuvva" *İÜ İkt.Fak. Mec.* XV / 1-4, İstanbul 1953- 1954, s. 3-29. Neşet Çağatay; "Fütüvvetnameler nedir, Niçin Düzenlenmiştir", *Makaleler ve İncelemeler*, Konya 1983, s. 253-266. C. Van Berg, "Sühreveri" mad. *İA*. Ahmet Yaşar Ocak; "Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, XII, İstanbul, s.247-269.

1271 Tarihinde Mahruse-i Sultanyüği

Mahruse-i Sultanyüği veya daha sonraki adı ile Eskişehir'in XIII. Yüzyılın son çeyreğindeki durumunu Kırşehir Emiri Caca oğlu Nureddin tarafından 1 Mayıs 1271 tarihinde düzenlenmiş olan vakfiyeden öğreniyoruz[29].

1261 – 1271 yılları arasında Sultanönü valisi olan Caca-oğlu Nureddin 1271 yılında Kırşehir valiliğine tayin oldu[30]. İmar faaliyetine önem veren Selçuklu devlet adamı 1271 yılında Eskişehir ve Kırşehir'de yaptırmış olduğu eserlerin sonsuza kadar yaşaması için zengin vakıflar kurmuş ve vakfiyesini Arapça – Moğolca olmak üzere iki dilli hazırlatmıştır. Düzenlenen vakfiyeden her iki kentin XIII. Yüzyıldaki profilini çıkarmak mümkün olmaktadır. Eskişehir için çok önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

Vakfiyede kent *büyük ve mamur şehir anlamında* "**Mahruse-i Sultanyügi**" adı ile tanımlanmıştır[31]. Verilen bilgiye göre 1261 yılında Eskişehir'in 17 mahallesi bulunmaktadır. O tarihte Eskişehir'in 17 mahallesinin bulunması, kentin mamur ve büyük şehir unvanı taşıması; çok kalabalık nüfus barındırdığı anlama gelmeyebilir. Bu tarihlerde mescidin etrafında yerleşmiş bir kaç hane mahalle sayılabileceği gibi kalabalık mahalleler de bulunabiliyordu[32]. Genellikle kentlerde temel yerleşme birimi olan mahalle, bir dini yapıyı merkez alarak gelişmektedir. Eskişehir'de de mahalleler mescit ve zaviye gibi dini yapıların etrafında oluşmuştur. Ancak uç kenti olması nedeniyle bunlar derme çatma, basit yapılardır, hiç biri yüz yıllara direnecek nitelikte değildir. Dolayısıyla Eskişehir ve yakın çevresinde Selçuklu, hatta erken Osmanlı dönemine ait çok az sayıda eser bulunmaktadır. Buna rağmen mescitlerin adları günümüze kadar gelebilmiştir. Salı Mescidi, Orta Mescidi gibi. XVII. Yüzyılda Eskişehir'i ziyaret eden Evliya Çelebi de kentin 17 mahallesi olduğunu belirtmiştir[33]

Söz konusu vakfiyeden öğrendiğimize göre Caca Oğlu Nureddin 1261 yılında Eskişehir'den ayrılmadan önce kentte bulunan ve **harap durumdaki**[34] 17 mescit ile Abdullah el- Bedevi'ye ait zaviyeyi onartmış, Türk nüfusunun artışını da göz önüne alarak bir Cuma camisi ve vakfı olan hanın içine de bir mescit yaptırmıştır. Bu cami XVI. Yüzyılın ilk yarısına kadar Eskişehir'de tek Cuma camii olarak hizmet vermiştir[35].

29 Ahmet Temir; *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur El-din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1989.

30 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1993, s. 525.

31 Ahmet Temir, *age*, s.61, 62 . Zafer Bayburtluoğlu, "Cacaoğlu Nureddin Vakfiyesinde Adı Geçen Vakıflar" *VD*, XXV / 1995, s. 5-8.

32 Örneğin Kanuni Döneminde Salı Mescidi Mahallesinde 24 Hane, II. Selim döneminde 37 Hane oturuyordu (Halime Doğru; *Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, s. 50). Aynı tarihte Sivrihisar'da Ermeni Mahallesinde 110 hane oturuyordu (Halime Doğru; *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sivrihisar Nahiyesi*, Ankara 1997, s. 30) .

33 Evliya Çelebi, *Seyahatname III*, İstanbul 1314, s. 12.

34 Uçta bulunan kentlerin sık sık el değiştirmesi kentteki harabiyeti açıklayacaktır.

35 Halime Doğru; *Eskişehir ve Sultaönü*, s. 70-71.

1271'de düzenlenen vakfiyede Eskişehir'de vakıf haline getirilen emlakin listesi verilmiş ve gelirin ne türlü kullanılacağı açıklanmıştır.

Eskişehir yakınındaki Kara Gova, Eğri Öz, Göç Özi, Alıncık köylerinin tamamı veya bir kısmı vakıf haline getirilmiş ve vakfedilen arazilerinin sınırları belirtilmiştir. Kırsal kesimdeki tarla, bağ, bahçe ve çayırlardan başka, kentte bulunan: 7 odalı bir menzil, 8 odalı başka bir bina, dış cephesinde 8 adet dükkan ve içinde bir bezzazistan (pamuklu, yünlü ve ipekli kumaş pazarı) bulunan Büyük Han ve bir duvarı Büyük Han'a bitişik küçük konaklama yeri Caca oğlu Nureddin tarafından vakıf haline getirilmiştir. Vakıf geliri vakıf kurucusunun önerileri doğrultusunda harcanacaktır. Buna göre vakıf gelirinin yarısı ile; önce Mahruse-i Sultanyüki'de bulunan 17 mescid ve Şeyh Abdullah el-Bedevi'ye ait zaviye onarılacak[36], ileriki yıllarda adı geçen mescitlerin, yeni inşa edilen cami, han ve dükkanların sürekli bakımı yaptırılarak işlevlerini sürdürmelerine özen gösterilecektir. Vakıf gelirinin Zaviye için ayrılan miktarının yedide biri ile zaviyeye gelen misafirlere yedi gün ücretsiz ekmek ve katık verilecek, zaviyenin aydınlanma ve ısınması ihmal edilmeyecektir. Yeni yaptırılan caminin imamı için 7 odalı menzilin ve 8 adet dükkanın kirası ayrılmıştır. Hanın içindeki mescidin imamının ve müezzinin maaşları vakıf gelirinden ödenecektir. Bu kişiler ayrıca ücret almadan kentte oturanların çocuklarına dini bilgileri ve kur'an okumasını öğreteceklerdir.

Vakıf gelirinin ikinci yarısının dörtte biri vakıf mütevellisine ayrılmıştır. Geri kalan kısmı ile kentin yoksullarına yardım edilecek ve yoksul halkın defin işlemleri ücretsiz yapılacaktır. Vakıf ; hayatta olduğu süre içinde Caca oğlu Nureddin tarafından, ölümünden sonra evladı ve evladının evladı tarafından yönetilecektir. Bunların yok olması halinde yönetim kentin ileri gelenleri tarafından sürdürülecektir. Nitekim XVI. Yüzyıla ait vakıf kayıtlarında vakfın mütevellisi "Ahi Baba" dır[37].

Mahruse-i Sultanyüği'de Ekonomik ve Kültürel Gelişme

Göçebe Türkmenlerin oluşturduğu kentin eğitim düzeyi gelen göçmenlerin sosyal ve ekonomik durumuna bağlı olarak gelişme gösterdi. Babai ayaklanmasından sonra başlayan Babai takibi sırasında, uçta bulunan Sultanönü çok sayıda göç aldı. Kırsal kesime gelenler kente 40 – 45 km. mesafedeki Türkmen Dağının gözden uzak yerlerine yerleştiler, hatta buralarda yeni köyler kurdular[38].

---

36 1261 yılından önce kentteki yapıların bu derece harab olmasının kesin bir açıklaması bulunmamaktadır. Ancak başka örneklerden hareket ederek Moğol yayılması ile baglantı kurmak mümkündür. Bu konu ile ilgili bkz. Uğur Tanyeli; *age.* s.85 . Doğan Kuban; *agm.* S. 64.

37 Ahmet Temir, *age*, s.61. BOA. *TTD.* No 438, s.144. BOA. *TTD.* No 18333, s. 13.

38 Babai hareket hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı*, İstanbul 1980. Fuat Köprülü, "Anadolu'da İslamiyet" s.281-311. Fuat Köprülü; *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara, 1984, s. 98-102. Fuat Köprülü; *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 6. Baskı, Ankara, s. 207-

Türkmenlerin[39] arasında kent kökenli olanlar kente yerleşmeyi tercih ettiler. Meslek sahibi göçmenlerin yeni ortamlarında ayakta kalabilmeleri dayanışma içinde olmalarına bağlıydı. Bu gücü Ahi teşkilatından aldılar. Nitekim Sultanönü vilayeti sınırları içinde ve kentte yaygın olan Ahi zaviyeleri ve Ahi vakıfları bunu açıkça göstermektedir[40]. Moğol istilasından sonra uçlarda oluşan otorite boşluğu Ahi teşkilatı tarafından hızla dolduruldu.

Siyasi otorite kadar kültürel çevrenin de zayıf olduğu düşünülen uç kentlerinde göçler sonucunda önemli bir birikim oluştu. Baba ve dedelerle birlikte çok sayıda şeyh, fakih ve eğitim görmüş kimseler de uç kentlerine yerleştiler. Daha sonraki yıllarda Osman Bey'in kayın pederi olan Şeyh Edebali de bunlar arasındaydı. Eskişehir'de yaşayan Şeyh Edebali, çevrede yaşayanların saygı duyduğu bir bilge kişi idi[41].

Bir süre öncesine kadar Şeyh Edebali'nin ahi şeyhi olduğu ve İtburun köyünde oturduğu kabul ediliyordu[42]. Ancak 1980'li yıllardan beri, şimdiye kadar iyi bilinmeyen yeni bir kaynağın analizine yönelen çalışmalar, Şeyh Edebali'nin mistik kişiliğini yeniden gündeme getirmiştir. Söz konusu kaynak Elvan Çelebi'nin *Menakıbü' Kudsiyye* adındaki eseridir. Bu eser Babailerin isyanına ilişkin klasik bilgileri sarsmış ve Şeyh Edebali'yi Babai çevresinin merkezine koymuştur. Ayrıca eserde Şeyh Edebali'nin Baba İlyas'ın Halifesi olarak Vefai Tarikatına bağlı olduğunu açıklamıştır[43].

Kroniklerde açık olmamakla birlikte Şeyh Edebali'nin İtburun köyündeki zaviyesinden söz edilmiştir[44]. Ancak Vakıf ve Tapu kayıtlarında İtburun köyünde Şeyh Edebali'ye ait bir zaviye bulunmamaktadır. Buna göre Şeyh Edebali kesinlikle kırsal kesimde yaşamamış, daima kentte oturmuş, tarikat mensuplarını ve kent halkını aydınlatmak için gayret sarf etmiştir[45]. Arşiv bilgilerine göre Ertuğrul Gazi ve Osman Bey uçta yerleştiği sırada Şeyh Edebali Eskişehir'de oturuyordu ve zaviyesi günümüzde

211. Türkmen Dağındaki köyler ve halkın itibar ettiği ziyaret yerleri hakkında bkz. Halime Doğru; *age.* s.28.

39 Ahmet Yaşar Ocak; *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: Kalenderiler*, Ankara 1992, s.75-82. Ahmet Yaşar Ocak; *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler,* İstanbul, 1998.

40 Ahmet Yaşar Ocak; "Türkiye'de Ahilik Araştırmalarına Eleştirel Bir Bakış", *Türk Sufiliğine Bakışlar,* İstanbul 1996, s. 169-190. Halime Doğru; *XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağında Ahiler ve Ahi Zaviyeleri*, Ankara 1991.

41 *"Tamam illerde meşhur olmuş idi. Dünyası bi-nihaiye idi."*(Neşri, C.I, s.83)

42 Arşiv kayıtlarında Kelpburnu olarak da geçen İtburun köyü Eskşehir'e 20 km. uzaklıkta olup halen Uludere adı ile bilinmektedir.

43 Şeyh Edebali'nin Vefai Şeyhi olduğuna dair daha geniş bilgiiçin bkz. Ahmet Yaşar Ocak "*Osmanlı Beyliği Topraklarında Sufi Çevreler ve Abdalan-ı RumSorunu*", *Osmanlı İmparatorluğunun Kurucusu Osman Gazi ve Dönemi,* Bursa.

44 Neşri, *age,* s. 85. Aşık Paşa-zade, *age,* s.105. İbn-i Kemal, *age.* s. 95.

45 BOA, *TTD*, No 438. *MMD.* No 18333, s. 12. *MMD*, No 27, s.32. *TKGM.* No 542, 21 B, 52 A.

Şeyh Edebali Türbesi olarak bilinen yerde bulunuyordu. Zaviyenin vakıfları Fatih zamanında devletleştirilmiş, II. Bayezid tarafından vakıf arazileri iade edilirken zaviyenin vakıfları Mihalgazi ailesi tarafından satın alınarak Seyidgazi vakfına ilave edilmiştir[46].

Osman Bey, 1288'de Karaca Hisar kalesini alıp Mahruse-i Sultanyüki'ne, yani Eskişehir'e sahip olduğu zaman kentte Şeyh Edebali'nin etrafında entellektüel bir zümre bulunuyordu. Nitekim Karacahisar Kalesi alındıktan sonra Şeyh Edebali'nin yakını olan Tursun Fakih kaleye ve dışındaki yerleşim yerine kadı ve hatip olarak atandı[47]. Kale dışındaki yerleşim yeri kısa zamanda çevrede yaşayan Türkmenler tarafından iskan edildi ve Müslüman cemaat kalabalıklaştı. Halk Tursun Fakih aracılığı ile Şeyh Edebali'ye başvurarak Karacaşehir'de Cuma namazı kılınmasını istedi. Sonuçta Osman Bey'in onaylaması ile Tursun Fakih Karacaşehir'de hutbeyi Osman Bey adına okumuştur[48].

Eskişehir'de yetişmiş Fakihler fetihlerle birlikte çeşitli yerlerde hizmet vermişlerdir. İbn Batuta'nın Seyahatnamesinden bu konuyu tespit etmek mümkün olmaktadır. İbn Batuta 1326 yılında İznik'i ziyaret ettiğinde o sırada İznik'te imam olan Eskişehir'li Fakih Aleddin-i Sultanyüki'ye misafir olduğunu kaydetmiş ve bu zatın cömert, olgun ve misafirperver olduğundan söz ederek ona övgüler yağdırmıştır. İbn Batuta bu zatla birlikte Nilüfer Hatunu ziyarete gittiklerini, yine İznik'te Müderris Taceddin-i Sultanyüki ile görüştüğünü, müderris Taceddin'in Bağdat,Tebriz ve Şam'da eğitim gördüğünü, zamanının ünlü bilim adamlarından olduğunu yazmıştır[49]. Adı geçen müderris Taceddin ile kroniklerde adı geçen Şeyh Edebalinin son eşinin babası Taceddin Kürd' ün ayni kişi olup olmadığını tespit etmek şimdilik olanaksız görülmektedir[50].

Mahruse-i Sultanyüki'den Eskişehir'e Geçiş

Mahruse-i Sultanyüki ne zaman Eskişehir'e dönüştü, bunun için kesin bir tarih söylemek olanaksızdır. Ancak bilinenlerden yola çıkarak doğru zamana yaklaşmak mümkün olacaktır.

46 *Defter-i Hakanî Dizisi, 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri,* T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No 13,Ankara 1993, s 242.

47 Neşri, *age.* CI, s. 109. Osmanlı Devletinin 700. Kuruluş yıldönümünün kutlandığı 1999 yılında Prof. Dr. Halil İnalcık'ın danışmanlığında, Anadolu Üniversitesi Araştırma Fonunun desteği ile ve Prof. Dr. Halime Doğru'nun proje başkanlığında "Osman Bey'in İlk Fethi: Karacahisar Kalesi" başlıklı araştırma başlatılmış, halen kazı çalışmaları devam etmektedir. Güvenlik sağlandıktan sonra kale alanının dışındaki yerleşme birimi aşağı taşınmıştır.

48 Konu hakkında daha geniş bilgi için: Halime Doğru, "Karacahisar Kalesi ve Osmanlı Devletinin Kuruluşundaki Önemi", *Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi,* C: I, No: I, 2001, Eskişehir, 105-128.

49 İbn-i Batuta; *Tuhfetü'n Nüzzar fi Garabi'l Emsar,* İstanbul, 1983, C: I, s. 214.

50 Neşri, *age,* s. 85. İbn-i Kemal, *age,* s. 95.

1271 tarihli vakfiyede yer alan ve kent için kullanılan Mahruse-i Sultanyüki adı kroniklerde hiç yer almamıştır. Ne yazık ki vakfiyenin tarihi ile erken Osmanlı kroniklerinin kaleme alınışı arasında iki yüz yılı aşkın bir süre bulunmaktadır. Geçen bu süre içinde kuruluş dönemi ile ilgili pek çok bilgi unutulmuştur. İmparatorluk sınırları genişleyip taşra sırasına geçen Eskişehir ve çevresindeki yer adlarının da pek önemsenmediği anlaşılmaktadır. Örneğin Aşık Paşa-zade'nin Tevarih-i Al-i Osman'ındaki ; *Karaca Hisar sancağı kim ona İnönü derler*[51], ve Ruhi Tarihindeki ; *Karaca Şehir'de Hamam yöresinde pazar durur*[52] ifadelerinden yer tayini konusunda ne kadar başarısız oldukları görülmektedir. Nitekim daha sonraki yıllarda düzenlenecek tahrir defterlerinde Karaca Şehir, nahiye adı olarak kullanılacak ve bu nahiyenin 1 kasaba (Eskişehir), 7 mahalle, 2165 hane, 34 mezraa ve 167 köyü bulunduğu kaydedilecektir[53]. Genellikle kronikler kaleme alınırken yeterli alan çalışması ve gözlem yapılmadığı için bu yanılgılar doğaldır. Ancak günümüzde de, alan çalışması ve analiz yapmadan kroniklerdeki veriler kullanılmakta bazı yanlışlar tekrarlanmaktadır.

Osmanlı Kroniklerinden Ahmedi'nin *Dastan ve Tevarih-i Müluk-i Al-i Osman* adlı eserinde vilayet için mi kent için mi olduğu anlaşılamayan bir ifade ile Sultanyüki'den söz edildiği görülmektedir. Ertuğrul Gazi'nin Sultanyüki'ne gelişi ve I. Murad'ın kardeşlerini Sultanyüki'de ortadan kaldırması nazım biçiminde verilmiştir[54]. Ahmedi eserini 1410 yılından önce tamamladığına göre bu tarihte henüz Eskişehir adının kullanılmadığı açıkça görülmektedir. Daha önce görüldüğü gibi Orhan Bey zamanında Anadolu'ya gelen İbn-i Batuta da Eskişehir adını kullanmamıştır.

XV. Yüzyılın sonunda ve XVI yüzyılın başında kaleme alınan kroniklerde *Eskişehir* kent adı olarak kullanılmağa başlanmıştır[55]. Daha önce de açıklandığı gibi Karaca Hisar, Karaca Şehir, Eskişehir, hatta bazan İnönü kavramları adeta birbirine içine girmiştir. Ancak Ilıca mevkii ile Eskişehir hiç bir dönemde karıştırılmamıştır. Muhtemelen Bizans döneminden beri kent pazarı Ilıca mevkiinde kurulmağa devam etmiştir. Ekonomik olarak pazar Kütahya, Bilecik, hatta Çavdar Tatarının oturduğu alana hitap ediyordu. Günümüzde de Eskişehir'in geleneksel çarşısı halen Ilıca mevkiindedir.

51 Aşık Paşa-zade, *age*, s.105.

52 "Ruhi Tarihi"; yay. Yaşar Yücel, Halil Cengiz Erdoğan, *Belgeler*, C. XIV, S. 18, Ankara 1918, s. 321-359.

53 BOA, *TTD*, No 438, s. 225-233. "Ruhi Tarihi"; yay, Yaşar Yücel-Halil Erdoğan *Belgeler*, Ankara 1992, s. 381.

54 Ahmedi; *Dastan ve Tevarih-i Müluk-i Al-i Osman*, yay. N. Atsız, *Osmanlı Tarihleri*, İstanbul 1949, s. 9 ve 15.

55 Aşık Paşa-zade; *age*, s.99. Neşri; *age*, s.89. İbn-i Kemal; *age*, s. 75.

Selçuklu Naibi İle Osman Bey Arasında İktidar Mücadelesi

XIII. yüzyılın sonunda uçta Selçuklu naipleri bulunuyordu. Ertuğrul Gazi ve Osman Bey Selçuklu Devleti adına görev yapan Eskihisar (Eskişehir) ve İnönü beyleri ile iyi geçinmek zorunda idi. Nitekim Osman Bey her iki naiple, özellikle İnönü naibi ile yakın arkadaşlık ediyordu. Aslında Ertuğrul Gazi ile oğulları diğer komşuları ve Bizans tekfurları ile de iyi ilişkiler içindeydiler. Bizans Tekfurlarına gelince, onlar Selçuklu sultanına vergi verip uçta sorunsuz ve güvenli yaşıyorlardı.

Osman Bey daha Ertuğrul Bey'in sağlığında Eskişehir naibiyle anlaşmazlığa düştü. Aslında anlaşmazlığın temelini Selçuklu devletine yapılmış bir başkaldırı oluşturuyordu. Kroniklerde konu gönül ilişkisi şeklinde anlatılarak olayın siyasi niteliği ört bas edilmek istenmiş, Osman Bey'in asi bir uç beyi olarak görülmesi önlenmiştir. Osmanlı kroniklerinin tamamında söz konusu başkaldırı Osman Bey ile Eskişehir'de oturan Selçuklu naibinin ayni kıza ilgi duyması ve aralarındaki rekabetin savaşa kadar gitmesi şeklinde işlenmiştir.

Neşri eserinde olayı "Hikayet" başlığı altında anlatmıştır[56]. Buna göre: Osman Bey, Söğüt'ten Mahruse-i Sultanyüki'ye (Eskişehir'e) gelirken yol üzerindeki İtburun köyünden geçiyordu. İtburun köyünde Mal Hatun adında bir genç kızla karşılaştı, çok beğendi ve babası Ertuğrul Gazi'den bu kıza talip olmasını istedi. Mal Hatun "*Aramızda kifayet yok*" diyerek yapılan teklifi reddetti ve Osman Bey'i üzdü. Osman Bey Eskihisar Beyi ile görüşmesinde, evlilik için naipten aracılık etmesini ve Mal Hatun'u kendisi için istemesini söyledi. Naip yardım etmek yerine Mal Hatun'u kendisi için almağa karar verdi. Konuşmalardan naibin niyetini anlayan Osman Bey, adamlarını gönderip Mal Hatun'u kaçırarak güvenli bir yere yerleştirdi. Kendisi de İnönü Beyi'ne misafir olup birkaç eğlenceli gün geçirdi. Aslında Osman Bey, Eskişehir / Eski Hisar Beyi'ne karşı gösterdiği hareketin olumsuzluğunun farkında olduğu ve Konya tarafından cezalandırılacağını düşündüğü için İnönü Beyi'ne sığınmıştı.

Eskihisar Beyi kızın kaçırıldığını İtburun köyüne gönderdiği adamlarından öğrendi. Eskihisar Beyi Osman Bey'i İnönü naibinden istedi. Eskihisar Beyi'nin geldiğini öğrenen Osman Bey İnönü'den ayrılıp naibin denetiminde bulunan Söğüt yakınındaki İnhisar kalesine sığındı. Eskihisar Beyi askerini toplayıp İnhisar önüne gelip kaleyi kuşattı. İnönü naibinin yanında bulunan ayan ve kethüdaların bazısı Osman Bey'i saklamayı, bazıları da teslim etmeyi teklif ettiler. İnönü naibi Konya ile anlaşmazlığa düşmemek için Osman Bey'i saklamaktan vaz geçti. Osman Bey kardeşi Gündüz'le birlikte savaşarak İnhisar'ı terk etti ve Söğüt yoluna koyuldu. Osman Bey, Söğüt'ten yardıma gelenlerle birlikte kendisini takip eden Eskihisar Beyi'ni ağır bir yenilgiye uğrattı.

Osman Bey daha babasının sağlığında Eskişehir Beyi ile olan mücadelesinde ciddi bir şekilde Selçuklu otoritesine karşı çıkmış ve üstünlük kazanmış oluyordu. Bu olayda

56 Neşri, *age.*, CI, s.75.

Harmankaya Tekfuru Köse Mihal de Osman Bey'e yardım etmişti. Köse Mihal'in yardıma gelmesi uçtaki bazı tekfurların Osman Bey'in korumasını Selçuklu Devleti'nin korumasına tercih ettiği anlamına geliyordu.

Kaynaklarda Eskişehir Adı

Kroniklerde Osman Bey'in Selçuklu naibi ile yaptığı savaş anlatılırken Eskihisar ve Eskişehir yer adları dönüşümlü olarak kullanılmıştır. Bunun nedeni kentte oturan naibin Eski Hisar'ı yani Dorylaion'da bulunan ve Manuel Komnen tarafından yıktırılmış olan kaleyi müstahkem mevkii olarak kullanmış olmasıdır. Aslında kale kullanılamaz durumdaydı, ancak yolları kontrol etmek konusunda stratejik önemi değişmemişti. Ayni tarihte yörede bulunan Bizans tekfuru Karaca Hisar kalesine sahipti ve diğer kalelerdeki tekfurların liderliğini yapıyordu.

XV. yüzyılın sonuna doğru kaleme alınmış olan kroniklerde daha önce belirtildiği gibi Mahruse-i Sultanyüki adı kullanılmamıştır. Onun yerini Eski Hisar; daha sonra *Eskişehir* almıştır. Arşiv belgelerine gelince; Osmanlı döneminde Sultanönü Sancağı hakkında en eski belge Fatih döneminde 1466 tarihinde düzenlenen *Sultaneyği Yaya Defter*'idir. Burada köylerde yaşayan yayalar yazıldığı için Eskişehir adına tesadüf edilmemektedir[57]. On sene sonra hazırlanmış olan 1476 tarihli vakıf icmal defterinde ise Eskişehir adı açıkça okunmaktadır[58]. Caca oğlu Nureddin tarafından yaptırılmış olan camii bu kayıtta *"Eskişehir Camii"* olarak tanıtılmaktadır[59]. 1466 tarihinde kayda geçmemiş olmasına rağmen muhtemelen Eskişehir adı kullanılıyordu[60].

Kroniklerde Eskihisar, Eskişehir, Karacaşehir, Karaca Hisar yer adları zaman zaman birbirinin yerine kullanılarak karışıklık yaratılmasına rağmen Osmanlı döneminde Eskişehir, daima Sultanönü Sancağı'nın merkezi olmuştur. 1476 tarihinden sonra yapılmış olan bütün tahrirlerde de bu değişmemiş, sancak merkezinin Eskişehir olduğu kaydedilmiştir.

Arşiv belgelerinde tespit ettiğimiz *Eskişehir* adı hemen hemen ayni yıllarda yani XV. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren kroniklerde de yer almıştır. Verilerin ışığında Dorilaion antik kenti üzerinde bulunan ve Türkler tarafından Eskihisar adı ile tanınan kalenin adı; sancak merkezi olan Mahruse-i Sultanyüki'ye mal edilmiş, ancak kale değil

---

57 BOA. *MMD*, No 8.

58 Ahmet Refik Altınay, "Fatih Zamanında Sultaneyüği" *Tarih Encümeni Mecmuası*, Sene 14, No. 3, İstanbul 1340/1924. Defter BOA, *Kamil Kepeci Tasnifi*, No 3358 de kayıtlıdır.

59 BOA: *Kamil Kepeci*, No 3358, s. 6.

60 Fatih tarafından yaptırılan tahrirlerin tarihi hakkında bkz. Nicoara Beldiceanu; *XIV Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Tımar*, Çev Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1985, s. 79. Sultanönü Sancağında vakıfların tımara çevrilmesi hakkında bkz. Halime Doğru; *Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*'nda yer alan kayıtlar.

kent olduğu ifade edilerek XV. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren Eskişehir şeklinde değiştirilip kullanılmıştır.

Sonuç

Miryakefalon savaşından sonra Dorylaion yavaş yavaş önemini kaybetmiş, Türkler antik kentin 3 km kadar yakınındaki tepenin eteğinde yerleşmeği tercih etmişlerdir. XIII. Yüzyılın sonunda burası bir Türk kenti olarak gelişmiş, **Mahruse-i Sultanyüği** adı ile uçta Anadolu Selçuklu Devletinin Sultanyüği (Sultanönü) sancağının merkezi olmuştur.

1410'da tamamlanmış olan *Dastan ve Tevarih-i Müluk-i Al-i Osman* adlı eserinde Ahmedi; **Mahruse** sıfatını terk ederek **Sultayüki** adını kullanmıştır. XV. Yüzyılın sonunda kaleme alınan kroniklerde **Eskihisar** adı ile **Eskişehir** aynı zamanda yer almıştır. Eskihisar, yıkılan Dorilaion kalesi idi ve kentte oturan Selçuklu naibi tarafından müstahkem mevkii olarak kullanılıyordu.

Eskişehir adı ile ilgili ulaşabildiğimiz en eski arşiv belgesi Fatih döneminde 1476 yılında düzenlenmiş olan Vakıf Defteridir. Bu defterde **Eskişehir** adı açıkça okunmaktadır.

Arşiv belgelerinin ve kroniklerin incelenmesi ile Mahruse-i Sultanyüki ile **Eskişehir** adının yer değiştirdiği ve bu adın **Dorylaion**'da bulunan **Eskihisar** kalesinden esinlenerek kullanıldığı sonucuna varmaktayız. Türk yerleşmesi olarak kurulan kentin adı XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren belgelere **Eskişehir** olarak geçmiş ve günümüze kadar ulaşmıştır.

Abstract

After the Myriokephalon war, Turks settled near a slope of a hill 3 km to the ancient city of Dorylaion. From 13th century onwards, named *Mahruse-i Sultanyüği*, this settlement evolved into a Turkish city, being the centre of the Seljuk province of Sultanyüği (Sultanönü). In 1410, Ahmedî uses in his *Dastan ve Tevarih-i Müluk-i Al-i Osman*, the name *Sultayüki* alone, while 'Eskihisar' was used for Dorylaion, as the seat of the Seljuk naib. Beginning with the cronicles of the 15th century, the names Eskihisar and Eskişehir were used interchangeably. The name Eskişehir, inspired by Eskihisar and used for Dorylaion, replaced the name *Mahruse-i Sultanyüki*, remained in use until today.

Key words

Dorylaion, Sultanönü, Mahruse-i Sultanyüki, Eskihisar, Eskişehir.

suları

Eskiçağda Sessiz Bir Anadolu Kenti:"Dorylaeum"
(Antik Kaynaklarda eski "Eskişehir")

Erkan İZNİK*

Kentlerin tarihini yazmaya çalışmak, zevkli olduğu kadar zordur. Bir kentin, yazanın araştırmasına bağlı olarak değişen tarihi hakkında, her türlü özelliğini sunabilmek, farklı dokularını aynı anda ortaya çıkarabilmek ve hepsinden önemlisi, geçmişe dönüp, farklı zamanlarda burayı dolaşmış, yaşam görüşleri bambaşka insanların gözünden onu yeniden görebilmek ve bunun sonucunda, o günün şartlarında kenti yeniden okuyanın gözünde canlandırabilmek düşünüldüğünden daha uğraş vericidir.

Antik dönemdeki adı; Grekçe yazılı kaynaklarda "Dorylaion", Latince yazılı kaynaklarda ise "Dorylaeum" ya da "Dorlaeum" olarak geçen[1] Eskişehir[2] ilinin,

* Anadolu Üniversitesi, Tarih Bölümü, Eskişehir.

1 "Dorylaion" sözcüğünün kökeni konusunda farklı görüşler vardır. Bir görüşe göre sözcük, Grekçe "taştan destek direği" demek olan "Dorylas" sözcüğüne, yine Grekçe "yeri" anlamına gelen –eion ya da –ion takısının eklenmesiyle ortaya çıkmıştır. Diğer bir görüş, Dorylaeum'un, Roma egemenliği döneminde bile Hellenleşmediğini ve çevresindeki küçük yerleşimler de dahil olmak üzere Grekçe konuşmadığı savından yola çıkarak ortaya atlan görüştür ki buna göre sözcüğün kökü aslında Anadolu kaynaklıdır. Sözcüğün kökü olan "Dorula/Torula", "kapı-cık" anlamındadır ki bu da kentin bir çok yolun merkezinde olmasından kaynaklanmaktadır. B. Umar, *Türkiye'de Tarihsel Adlar,* İstanbul, 1993, s. 223 ve 232. Bölgede XIX. yüzyılın sonlarından itibaren yapılmaya başlanan arkeolojik çalışmalar, şehrin adının nereden geldiği konusunda bir takım fikirler vermektedir. Bunlardan konuyla doğrudan ilgili olanı bir heykel kaidesinde "şehrin kurucusu Erythrai'li Dorylaos" olarak geçen heykeldir. Bkz. C.W.M. Cox – A. Cameron, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua: Dorylaeum & Nacolea,* (M.A.M.A V), Manchester, 1937, s. xii. Bu noktada, Ronald Syme'nin altını çizdiği durumu da değerlendirmek gerekmektedir. Zira, Syme'ye göre "Midaeum", "Gordium" kentlerinin birer Phryg kenti oldukları, adları içerisinde barındırdıkları hanedanlık isimleri nedeniyle, gayet kesindir. Ancak,

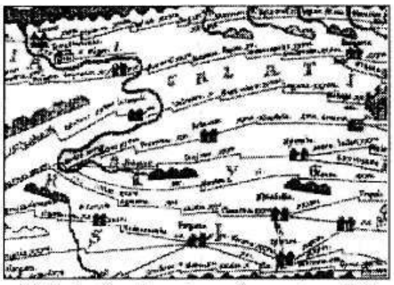
(Tabula Peutingeriana, Segmentum IX)

yukarıda söylenildiği gibi, geçmişine dönüp, belirli bir zaman içersindeki –Eskiçağ'daki - tarihini, başkalarının gözünden aktarabilmek, parçaları eksik olan bir yapbozu tamamlamaya çalışmaya benzemektedir. Üstelik, araştırma derinleştikçe yapbozun parçalarının eksikliklerinin daha da arttığı rahatlıkla görülür. Başka bir deyişle, yazılı kaynaklar açısından, kronolojik olarak geriye doğru gidildikçe, Eskişehir hakkındaki bilgilerin oldukça sınırlandığı, var olanların da oldukça kısıtlı bilgiler olduğu anlaşılır.

Bu noktada coğrafi konumundan dolayı[3] -çok klasik bir söylemle- tarihsel süreç içerisinde uzun dönem iskana maruz kalmış[4] bir yerleşim bölgesi olan ve bu süreçte,

Mordiaeum, Cotiaeum ile birlikte Dorylaeum kentleri için aynı kesinlikten bahsetmek daha zordur. Üstelik, Dorylaeum kentinin kurucusu olarak Herakles soyundan gelen Dorylaeus'un kabul edilmesi sorunu daha da farklı kılmaktadır. Bkz. R. Syme, *Anatolica:Studies in Stabo*, Oxford,1995, s.13 ve n.38.

2 Şehrin adının "Eskişehir" olarak değişmesi ise daha geç dönemdedir. İslam ordularının Anadolu'ya yayılmaları sırasında Dorylaeum önemli bir rol oynamış, önce Araplar ardından Selçuklular'a karşı yapılan savaşlarda Dorylaeum ovası Bizans ordusunun toplanma merkezi olarak kullanılmıştır. Selçuklu hükümdarı I. Kılıçarslan'ın saldırıları sırasında şehir oldukça zarar görmüş, bunun sonucunda bir süre harap ve terkedilmiş kaldıktan sonra başka bir yerde inşa edilmiştir. Bu nedenle, yeni kurulan şehrin yanında yer alan bu harabelerden dolayı Dorylaeum kısmına "Eskişehir" adı verilmiştir. Bkz. "Eskişehir", *İslam Ans.*, (İA) c. IV, s.384.

3 Kuzey'den gelen ve Kilikya bölgesine giden ticaret yolunun üzerinde olması nedeniyle. Bkz. A.H.M. Jones, *Cities of the Eastern Roman Provinces,* Oxford, 1998, s.38; R. Syme, *Anatolica: Studies in Stabo*, Oxford, 1995, s.15 Syme, ayrıca batıdan gelip Ancyra tarafına giden Kraliyet Yolu üzerinde oluşunun da önemini vurgular. R. Syme, a.g.e. ss.8 ve 239. Dorylaeum'un konumunun önemi ile ilgili olarak ayrıca bkz. D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, Princeton, 1950, s.1000. Roma döneminde Dorylaeum'un diğer merkezlere göre istikametlerini ayrıntılı olarak belirlemek için bkz. D. French, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor*, Oxford, 1988. Bugün de Eskişehir ili, bütün İç Anadolu'nun Marmara Denizi'ne açılan kapısı ve gerek karayolu gerekse demiryolu açısından ticari yolların kavşak noktasındadır. Gerçekten de kuzeyden gelip dar vadilere girmeksizin Söğüt yaylası üzerinden geçen yollar Eskişehir ovasında toplanarak, burada bir taraftan Ankara'ya –İç Anadolu'nun kuzeyine -- diğer taraftan da Seyitgazi veya Çifteler – Bolvadin üzerinden Konya'ya – İç Anadolu'nun güney kısmına giden iki ana yola ayrılmaktadır. Eskiçağdaki doğu-batı yolları üzerindeki stratejik önemi bu gün hemen hemen aynı güzergahdaki demiryolları ile korunmaktadır. "Eskişehir", *İA*, c. IV, s. 384. Burada üzerinde durulması gereken bir nokta da Dorylaeum'un konumudur. Bu noktada şehrin asıl yerinin neresi olduğu konusunda iki farklı görüş ileri sürülmüştür. Bir görüşe göre şehrin asıl merkezi Karacahisar iken, diğer görüşe göre gerçek merkez Şarhöyük'tür. Ancak son yıllarda yapılan arkeolojik çalışmalar ışığında, Dorylaeum'un merkezinin Şarhöyük olduğu kabul edilmiştir. Bkz. *MAMA* V, ss. xi-xiv.

4 Yapılan yüzey araştırmaları ve arkeolojik çalışmalar sonucunda bölgenin, İlk Tunç döneminden başlayıp, Orta Tunç, Hitit, Phryg, Hellenistik, Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerine ait iskan yerleşmelerine sahip olduğu görülmüştür ki bu da Eskişehir'de politik ve kültürel yaşamın çok uzun zamandan beri var olduğunu ve kesintisiz devam ettiğini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

farklı kültürleri barındırmış Eskişehir ilinin eskiçağ tarihindeki durumunu anlamada, antik dönem yazarlarının verdikleri bilgilerin yanında arkeolojik buluntular[5] da kesinlikle göz önünde tutulması gereken diğer veri grubunu oluşturmaktadır. Ancak, arkeolojik verilerin de değerlendirildiği ayrıntılı bir araştırma uzun bir zaman gerektireceğinden, bu yazının içeriği belirli bir sınırlandırmayı zorunlu kılmıştır. Buna göre, yazının ana teması, antik dönem yazarlarının sağladığı bilgiler ışığında Eskişehir'in eskiçağ dünyasındaki yerini belirlemeye çalışmak olacaktır. Yazı içerisinde ele alınan yazarlar yaşadıkları çağlara göre kronolojik sıralama ile irdelenecektir. Kentin, eskiçağdaki tarihsel süreci ise, yazının sonunda, değerlendirme kısmında verilecektir.

Burada yöntem konusunda bir noktanın daha altını çizmek de yarar vardır. Konumuz açısından ilk kaynak olan, MÖ. I. yüzyılda yaşamış Cicero'nun eserinden başlayarak diğer antik dönem yazarlarının sunmuş oldukları bilgiler kısıtlı kaldığı için, eskiçağ tarihinin zaman olarak kapsadığı alanın biraz dışına çıkılıp, erken ortaçağ dönemindeki kaynaklara da değinilmek zorunda kalınmıştır. Kentin antik dönemdeki adı, yazının girişinde de belirtildiği gibi, Grekçe ve Latince kaynaklarda farklı şekillerde yazılmaktadır. Yazı içerisinde bütünlüğün sağlanması açısından tek bir yazılış şeklinin kullanılması zorunluluğu doğmaktadır ki yazının tamamında kent, Roma döneminde kısmi bir canlanma gösterdiği için, Latince yazılışı olan "Dorylaeum" ile belirtilmiştir.

Kronolojik açıdan, konuyla ilgili en eski kaynak MÖ I. yüzyıla ait olsa da "Dorylaeum"un, çok daha eski dönemlerden itibaren yerleşmelere maruz kaldığı, arkeolojik çalışmalar sonucunda anlaşılmıştır. Burada üzerinde durulması gereken nokta, eskiçağ dünyası içerisindeki yazarların, kent hakkında MÖ. I. yüzyıldan daha eskiye giden kayıt tutmadıklarıdır. Var olan ilk kayıt da, Phrygler'in diğer kentlerine göre çok geç tarihlere rastlamaktadır. Bu da kentin, bu döneme kadar pek canlı olmadığının ya da diğer şehirlerin gölgesinde kaldığının bir göstergesidir. Phrygler ve Phrygia bölgesinden bahseden ve farklı yüzyıllarda yaşamış yazarlar, bölgenin bir çok kentini eserlerinde vurgulamışlarsa da, görülen odur ki Dorylaeum, çok uzun süre sessizliğini korumuştur. Kentin eskiçağ dünyası içerisinde, kısmen Roma döneminde refaha kavuşabildiği görülmektedir ki bu noktada da başlıca kaynağımız, antik dönem yazarlarından ziyade, arkeolojik buluntulardır.

5 Bu arkeolojik buluntular arasında; Augustus döneminden (MÖ. I- MS.I) başlayıp Caracalla dönemine (III. yy.) uzanan yazıtlar, III. Gordianus'a ait sikkeler (sikke basımı, bilindiği gibi bir anlamda kentin politik ve ekonomik refahının da göstergesi olmakta), Grekçe ve Latince yazılmış mil taşları, sunak taşları, vb. gösterilebilir. Eskişehir ili içerisindeki yüzey araştırmaları ve arkeolojik çalışmalar XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlamış daha sonra artarak devam etmiştir ve etmektedir. Konuyla ilgili olarak; G. Radet'in *En Phrygie*, (Paris, 1895); C.W.M. Cox – A. Cameron'un *MAMA*, vol. V, Manchester, 1937; A. Muhibbe Darga'nın bölgede yapmış olduğu arkeolojik kazılar ile ilgili olarak *Kazı Sonuçları Toplantısı*'nda yayınladığı yazılarına, Peter Frei'in bölgede yaptığı epigrafik ve topografik çalışmalara bakılabilir.

Genel anlamda Phrygia bölgesi ile ilgili bilgi veren antik dönem yazarları incelendiğinde, en eski kaynağın MÖ V. yüzyılda yaşamış Herodot'un eseri olduğu görülür. Herodot, Perslerin Phrygia'yı aşıp Kelainai'ye geldiğinden söz ettiği yerde, Phrygia'nın şehirlerine de ilk kez ışık tutan kaynak olur ki bunlar arasında Dorylaeum'un adı geçmemektedir.[6] Herodot'tan sonra ikinci kaynak Xanthos'un eseridir ki o da başka bir Phrygia kenti olan Lokozos'un adını verir.[7] M.Ö. V. ve IV. yüzyıllarda yaşamış tarihçi Xenophon'un sözünü ettiği şehirler arasında Kollossai, Persler'in özellikle tercih ettikleri büyük ve zengin bir şehir olan Kelainai, Peltai ve Ikonion yer almaktadır. MÖ. I. yüzyılda yaşamış Romalı tarihçi Titus Livius da eserinde Dorylaeum'dan hiç söz etmeden, büyük bir olasılıkla Hellenistik dönem ve Pers dönemindeki zenginliği nedeniyle bir zamanlar Phrygia'nın başkenti olan Kelainai'den ve Apamea'dan bahsetmektedir.[8]

MÖ. V. yüzyıldan itibaren Phrygia bölgesi ve kentleri hakkında bilgi veren antik dönem yazarlarının Dorylaeum hakkında tek sözcük yazmamalarının nedeni iki şekilde açıklanabilir. Bunlardan daha öncelikli neden olarak, çok eski tarihlerden beri iskân görmesine rağmen Dorylaeum'un, çevresindeki daha parlak kentlerin gölgesinde kalması ve bunun sonucunda pek gelişemediği söylenebilir. Hatta bir olasılık önceleri daha çok bir köy görünümünde olduğu, daha sonra ise zamanla büyüyerek kent konumuna geldiği düşünülebilir.[9] Daha düşük bir olasılık olmakla beraber ikinci neden olarak da bu yazarların bir şekilde Dorylaeum'u görmedikleri ve bu nedenle belki de bu kentten hiç haberleri olmadıkları söylenebilir.

Eserlerinde, "Dorylaeum" kentinden söz eden eskiçağ yazarları ise sırasıyla; Cicero, Diodorus Siculus, Strabon, Plinius Secundus, Ptolemaios, Athenaeus, Hieorokles ve Stephanus Byzantinus'dur.

"Dorylaeum" kentiyle ilgili olarak ilk bilgileri sunan yazar, MÖ. I. yüzyılda yaşamış Romalı avukat, politikacı, filozof, hatip ve hakkında diğer Romalılardan daha fazla bilgiye sahip olduğumuz Cicero'dur. Diğer bir çok antik dönem yazarının aksine,

6 Herodot, *Historiae* adlı eserinde Phrygia'nın şu şehirlerine değinir: Anaua, Kolossai, (VII;30), Alabanda, (VIII;136).

7 Xanthos, *Lydiaka*, (C. Müller, Fragmenta Graecorum Historicum) I, 37, 6.

8 Titus Livius, *Ab urbe condita*, XXXVIII, 12,5.

9 MS. I. yüzyılda yaşayan Quintus Curtius Rufus, *Historia Alexandri Magni* (Büyük İskender'in Tarihi) adlı eserinde, Hellenistik dönemi anlatırken, zengin ticaret kenti Kelainai'den, Gordium'dan, Ancyra'dan söz etmesine rağmen Dorylaeum'a değinmez. Zaten, Curtius Rufus'a göre, bu dönemde kentlerden çok köyler çoğunluktadır. III, 1; III, 1-13. II. yüzyılda yaşamış ve Curtius Rufus gibi, Büyük İskender dönemini anlattığı eserinde Grek tarihçi Arrianos da Phrygia'nın kentlerine değinirken Dorylaeum'u anlatmaz. Kelainai ve İskender'in özellikle ilgilendiği Gordion kenti Arrianos'un belirttiği şehirlerdir. Arrianos, *Anabasis*, I, 29, 1; 29, 3-4-5; II, 3, 1. Yine II. yüzyılda yaşamış Grek tarihçi ve coğrafyacı Pausanias da, *Descriptio Graeciae*, adlı eserinde Phrygia'dan söz ederken, Dorylaeum'a değinmeden, Kelainai ve Laodikieia kentlerine değinir. X, 30, 9.

eserlerinin çoğu günümüze ulaşan Cicero, MÖ. I. yüzyılda Asya eyaletinin valiliğini yapmış Lucius Valerius Flaccus'un, yönetimi sırasında karşılaştığı sorunlarla ilgili olarak yazdığı valiyi savunan mektubunda Dorylaeum halkından söz etmektedir. Roma'nın Asya eyaleti içinde yer alan ve valininin zorla para topladığı iddia edilen topluluklar arasında, Acmona, ve Temnus ile birlikte, MÖ. I. yüzyılda kendi yerel hükümetine sahip olan Dorylaeum[10] halkı da yer almaktadır. Cicero, konuyla ilgili şöyle yazar: " *Şimdi de Dorylaeum halkının tanıklığına başvurmak istiyorum. Mahkemeye geldiklerinde, Speluncae yakınlarında, genel kayıtları kaybettiklerini söylediler. Yazılı belgeleri seven ne açgözlü köylüler varmış! Ya da kimbilir belki birileri, bu halktan, sadece ilgili belgeleri çalmıştır! Bense, böylesi saf açıklamaları bir kenara bırakıp, ilgili belgelerin ortaya çıkarıltmaması konusunda farklı bir neden olduğundan kuşkulanıyorum. Bildiğim kadarıyla, devlet kayıtları üzerinde tahrifatta bulunmanın cezası, başka bir yere göre Dorylaeum'da daha ağırdır. Eğer asıl delilleri ortaya çıkarmazlarsa, Flaccus'u suçlamak için ortada bir şey kalmayacaktır. Eğer ki belgeler üzerinde sahtecilik yapmışlarsa, onları bekleyen bir ceza var demektir. Onlar (Dorylaeum halkı), devlet kayıtlarını kaybettiklerini söyleyerek işin içinden çıkabileceklerini zannettiler. Bırakalım, onlar sessiz kalsınlar. Ancak, son şansımı kullanmam için bana izin verin ve ondan sonra başka bir konuya geçelim...*"

Cicero şöyle devam eder. "*(41) Geniş bir kalabalık eşliğinde cenaze töreni yapılan adam kısa bir süre önce Dorylaeum'dan gelmişti. Törende halkını bir araya toplayan, Laelius, adamın ölmesinin suçunu Lucius Flaccus'a attı. Sen, Laelius! Yoldaşlarının ölümü sayesinde durumumuzun tehlikeye gireceğini düşünüyorsan, hatalı davranmış olursun. Çünkü onun ölüm nedeni sizin dikkatsizliğinizdir. Flaccus'a durduk yere çamur atıyorsun! Böylesi açgözlü bir konuğun ölümü sizin için biraz rahatlamaya neden olmuştur. Fakat bunun Flaccus'a ne faydası olur?...*"[11]

Cicero'nun, devlet yanlısı tutumuyla Roma'nın Asya'daki valisi Flaccus'u sıkı bir şekilde savunmaya çalışırken, bir yandan da Dorylaeum halkını belgelerde sahtecilik yaptıkları için suçlaması, o günün politik şartları içersinde oldukça normal karşılanmalıdır. Zira Cicero'nun savunmasındaki en büyük dayanak, Flaccus'un topladığı paranın, aslında Roma'nın Anadolu'daki baş düşmanı olan Pontos kralı

10 Cicero, *Pro Flacco*, 39; *Epistulae ad Fam*, III, 8, 3.

11 Cicero, *Pro Flacco*, 39 – 41. Speluncae, İtalya'da Brundisium ile Egnatia arasında bir yer. "venio nunc ad Dorylensium testimonium; qui producti tabulas se publicas ad speluncas perdidisse dixerunt. O pastores nescio quos cupidos litterarum, si quidem nihil istis praeter litteras abstulerunt! sed aliud esse causae suspicamur, ne forte isti parum versuti esse videantur. Poena est, ut opinor, Dorylai gravior quam apud alios falsarum et corruptarum litterarum. si veras protulissent, criminis nihil erat, si falsas, erat poena. bellissimum putarunt dicere amissas. [40] quiescant igitur et me hoc in lucro ponere atque aliud agere patiantur. non sinunt... [41] atque hic Dorylensis nuper cum efferretur magna frequentia conventuque vestro, mortis illius invidiam in L. Flaccum Laelius conferebat. facis iniuste, Laeli, si putas nostro periculo vivere tuos contubernalis, praesertim cum tua neglegentia factum arbitremur. homini enim Phrygi qui arborem numquam vidisset fiscinam ficorum obiecisti. cuius mors te aliqua re levavit; edacem enim hospitem amisisti; Flacco vero quid profuit?..."

Mithradates'e karşı yürütülen mücadelede kullanıldığının belirtilmesinde yatmaktadır. Dorylaeum'dan gelen halkın, Cicero'nun vurguladığı gibi, belgelerde sahtecilik yapması ya da bilerek ortadan kaldırmaları ve bu doğrultuda yaptıkları bu eylemle Roma'ya karşı bir tavır alması da olağan karşılanabilir. Çünkü Dorylaeum halkının MÖ. I. yüzyılda, Asya halklarının kurtarıcısı olarak ortaya çıkan ve Roma güçlerinin Anadolu'dan atılması için büyük mücadele veren Mithridates'in yanında yer alması dönemin politik yaşantısı içerisinde normal bir durumdur. Arkeolojik buluntuların gösterdiği gibi, Dorylaeum kenti, Augustus sonrası başlayan *Pax Romana* sürecinde kalkınan bir kent görüntüsü çizecektir.[12] Neticede, bir önceki dönemde yani Cumhuriyet zamanında, Grek kültürü ağır basan diğer Anadolu kentleriyle beraber, Dorylaeum'un da Roma düşmanı bir siyaset izlemesi daha güçlü bir olasılık olarak karşımıza çıkmaktadır.

Cicero ile aynı yüzyılda yaşamış, eserinin tarihi itibariyle Cicero'dan sonra ikinci sırada yer alan yazar Grek tarihçi Diodorus Siculus'dur. Mitolojik dönemden başlayıp, zamanına kadar gelen olayları anlattığı, genel dünya tarihi şeklinde yazılmış ve Roma tarihi hakkında oldukça önemli bilgiler içeren "Tarihsel Kütüphane" adlı eserinin, Büyük İskender'in generallerinden Lysimachus'un, diğer generali Antigonos ile yaptığı mücadeleyi anlattığı bölümünde Dorylaeum'a da değinmektedir. Phrygia bölgesinde bu iki general arasında MÖ. IV. yüzyılın son çeyreğinde geçen mücadelede, Lysimachus, ordusunu güçlendirmek için kampına geri çekilmişse de, Antigonus, arkasından onu izleyerek savaşa zorlamıştır. İlk önceleri, bu meydan okumaya ilgi göstermeyen Lysimachus, ordusuna yiyecek olarak lojistik destek sağlayan kimi yerleri Antigonus'un ele geçirmesinin ardından, güçlerinin tükeneceğinden korkarak geceleyin daha da geri çekilerek, Dorylaeum'da yeni bir kamp kurmuştur. Dorylaeum kenti, Diodorus'un

12 Roma döneminde, Anadolu'daki kentlerin canlanmasında en önemli etmen Augustus'un uygulamış olduğu siyasete dayanmaktadır. Zira Augustus, Anadolu'nun zenginliğinin farkına varmış ve yarattığı barış süreci içerisinde, kimi kentlerin borçlarını bile erteleyerek Roma ile Anadolu kentleri arasında uzlaşma noktasında önemli bir adım atmıştı. Bu adım bütün Asya'nın iyi niyetini kazanmak ve kentlerdeki Greklere yalnızca kendi evlerini değil, aynı zamanda kendi kültürlerini yeniden inşa etme şansını vermek demekti. Zaman zaman düzelme hareketleri kimi kentlerde depremlerle kesintiye uğramasına karşın, iyileştirme politikası hızlı bir şekilde iki yüz yıl sürmüştü. Bkz. A. D. Macro, "The Cities of Asia Minor under the Roman Imperium", *Principat*, 7/2, Berlin, 1980, s. 660. Bu süreç içerisinde Dorylaeum'un da kalkınması, ya da önceki dönemlere göre daha iyi bir seviyeye gelmesi mantıklı gözükmektedir. Sikke bastıran bölge kentlerinden biri olması da bunun somut göstergelerinden biridir. Bu noktada sikkeler, gerçekten de kentin politik arenadaki yeri açısından oldukça önemli buluntulardır. Zira, sikkeler, Dorylaeum'un bir Roma eyaleti içinde ve kendi yerel yönetimlerine sahip olduğunun en güzel kanıtlarıdır. Bkz. "Phrygia", *British Museum of Catalogue of Coins*, Levha, XXV. H. Von Aulock, *Phrygiens*: II, Tubingen, 1987, ss. 63-76. Arkeolojik kazılar sonucunda bulunan MÖ. I. yüzyıla tarihli bir yazıt da yine kentin politik tarihi açısından önem taşımaktadır. Yazıt olasılıkla, Dorylaeum kenti tarafından ileride imparator olacak Titus onuruna yazılmıştır ki Dorylaion'un, Flaviuslar döneminde politik olaylara karışmış olabileceğinin en somut göstergesidir. Bkz. Peter Frei, *Epigrafische-Topografische Forschungen im Raum von Eskişehir*, 1983, s.11.

yazdığına göre buğday ve diğer besin kaynakları açısından oldukça verimli bir bölge olduğu gibi, stratejik açıdan da korunaklı bir bölgedir. Zira, burada bulunan ırmak (bu günkü Porsuk Nehri) Lysimachus'un ordusuna korunma da sağlamıştır.[13]

Diodorus'un, Dorylaeum hakkında verdiği bu bilgiler hiç şüphesiz ki kentin Hellenistik dönemdeki durumuna ışık tutması açısından önemlidir. Buna göre Dorylaeum kenti, gerek orduların ilerlerken kamp kurmalarına izin veren stratejik konumu gerekse zengin tarım alanları ile, Hellenistik dönemde Anadolu'nun önemli bölgelerinden birisi gibi gözükmektedir.[14]

MÖ I. yy. – MS I. yy'larda yaşamış eskiçağın ünlü coğrafyacısı ve tarihçisi Amasyalı Strabon, yalnızca coğrafi bilgiler içermeyen, aynı zamanda politik, ekonomik ve toplumsal veriler de sunan eserinde, Dorylaeum kentini Phrygia'nın bölgelerinden[15] biri olan Phrygia Epiktetos[16] kentleri arasında göstererek, antik dönem kaynakları

13 Diodorus Siculus, *Naturalis Historiae Libri*, XX, 107-108. Daha sonra, Antigonus, Lysimachus'un peşine düşmüş askeri kampını kuşatmıştır. Kampı çevreleyen hendek, tamamen sarılmış ve Lysimachus gece yarısı kamptan kaçmıştır.(109) Lysimcahus, bundan sonra, Antigonus'a karşı mücadele edebilmek için, general Seleucus'un güçleriyle kendi gücünü birleştirir. Orduların birleşme noktası, bugünkü Bolvadin ilçesine yakın bir yer olmuştur ki burada atlanmaması gereken nokta, Lysimachus'un ordusunu götürdüğü yoldur. Bilindiği kadarıyla bu güzergâh, kuzeyden gelip, Dorylaeum üzerinde Ege bölgesi içlerine doğrudur. Lysimachus'un, Dorylaeum üzerinden gitmesinin en temel nedeni, büyük olasılıkla, bölgenin lojistik açıdan ordulara önemli destek sağlamasından kaynaklanmaktadır. Bölgenin şartlarını göz önünde tuttuğumuz da, pek de rastlantı olarak göremeyeceğimiz benzer bir olay, Anadolu'da hızla ilerleyen Selçuklular'a karşı Konya'da bir askeri sefer düzenlemek isteyen Alexius Komnenos'un, komutası altındaki Bizans ordusunu Dorylaeum civarında konaklatmasıdır. Ayrıca bkz. C.H.E. Haspels, *The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments*, I, Princeton, 1971, ss. 147-148 ve 256.

14 Anadolu'nun tarihi coğrafyası üzerine ayrıntılı çalışmalar yapmış olan W. Ramsay'in bir makalesinden yaptığı bir alıntı ile benzer bir açıklama Haspels tarafından da yapılmıştır. Buna göre, yiyecek kaynaklarının bolca bulunduğu yer olan Dorylaeum yakınlarında Lysimachus'un ordugâh kurması gayet normaldir. Bkz. C.H.E. Haspels, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. M. Pektaş, İstanbul, 1961, s. 153 n. 36.

15 Phrygia devleti MÖ.VII. yüzyılda Kimmerler tarafından politik anlamda ortadan kaldırıldıktan sonra bölge, zaman içerisinde başka istilalara da uğramış ve yeni fetihlerle beraber, kendi içerisinde bölgelere ayrılmıştır. Şüphesiz ki bölgenin siyasal-yönetsel anlamda ilk kez bölümlere ayrılması Persler'in satraplık düzenlemesi sonrasında ortaya çıkmıştır. Ardından, Hellenistik dönemde bölgede egemen olan kralların kendi aralarında yaptıkları mücadeleler ve Roma egemenliği ile birlikte sürekli değişen sınırlar karşımıza çıkacaktır. Buna göre Phrygia devletinin içerisinde yer alan bölümler şunlardır: Phrygia Magna, Phrygia Hellespontia, Phrygia Pareoreios, Phrygia Epiktetos. Geç Roma döneminde Phrygia bölgesinin güney ve güney batıdaki kesimleri Pisidia eyaletine bırakıldıktan sonra geriye kalan toprakları ikiye ayrılmış ve bunlara önce "Prima" ve "Secunda" adı verilmiş, ardından IV. yüzyıla doğru "Pacatonia" ve "Salutaris" olarak anılmaya başlamışlardır. Bkz. W. M. Ramsay, *a.g.e.* s. 464.

16 MÖ. II. yüzyılda, Pergamon kralı II. Eumenes ile Bithynia kralı II. Prusias arasındaki bölgede egemen olma mücadelesi için yapılan savaşı, Pergamon kralı kazanınca, Phrygia'nın yukarıda adı geçen

içerisinde ilk kez kentin bölgesel anlamda yerini belirten yazar olarak karşımıza çıkmaktadır. Strabon, eserinde; *"Aizanoi, Nakolia, Kotiaeion, Midaeion, Dorylaion, Phrygia Epiktetos'un kentleridir. Bazı yazarlara göre Mysia'ya ait olduğu kabul edilen Kadoi de bunlar arasındadır*"[17] diye yazmaktadır.

Buna rağmen Strabon'un eserinde Dorylaeum hakkında pek de ayrıntılı bir bilgi olmadığı görülür. Örneğin, Ana Tanrıça'nın tapınağının yer aldığı ve ticaret açısından zengin bir kent olan Pessinus, tarım açısından zengin toprakları olan Ikonion, geniş zeytin ağaçları olan Synnada, büyük bir ticaret merkezi Apamea, daha ayrıntılı olarak betimlenirken, Dorylaeum, sadece bir sözcük olarak karşımıza çıkmaktadır.[18] Buradan şunu söyleyebiliriz ki, Strabon'un eserini derlediği dönemde Dorylaeum, diğer Phrygia kentlerinin aksine; ne politik, ne ekonomik ne de dinsel anlamda öne çıkan bir kent gibi gözükmemektedir. Tam aksine, Dorylaeum'un çevresindeki kentler, bu anlamda kendine özgü çok daha belirgin niteliklere sahiptir. Kısacası, ünlü coğrafyacı Strabon açısından Dorylaeum Anadolu'daki herhangi bir kent konumundadır.

Kuzey İtalya'daki Como kentinde doğduğu düşünülen ve yazdığı ansiklopedik eserinde; askerlik, bilim, tarih, eğitim ve dil konularına değinerek Roma uygarlığının toplumsal, dinsel, ekonomik ve politik kurumlarının bir çok yönü hakkında bir bilgi veren, I. yüzyılda yaşamış Romalı tarihçi Gaius Plinius Secundus da, Strabon gibi, Dorylaeum'u pek de önemli bir kent olarak göstermez ve şöyle yazar: "*Diğer bir merkez adını Synnade'den almıştır. Burası, Lycaones, Appiani, Corpeni, Dorylaei, Midaei, Iulienses ve diğer on beş halkın merkezidir.*" Plinius, Dorylaeum kentini bölgedeki önemli kentler arasında görmese de, üzerinde durulması gereken nokta, Plinius'un, kentleri belirtirken bunların halklarını farklı farklı olarak yazmasıdır. Gerçekten, Dorylaeum kenti, Roma döneminde bir kabile şeklinde mi örgütlenmiştir; adını halkından alan bir Anadolu kenti midir, yoksa bölgedeki merkezi –siyasal- boşluğu dile getirmek için Plinius böylesi bir ifade kullanmıştır? Bu soruların yanıtları şimdilik tam olarak verilemeyecek olsa

kentlerini de barındıran bölge, Pergamon Krallığı'na ilhak olmuştur. Yeni kazanılan bu topraklara da Pergamonlular, "Phrygia Epiktetos", yani "İlaveten kazanılmış Phrygia" adını vermişlerdir. Bu noktada Dorylaion'un da egemenliği Pergamon Krallığı'na geçmiştir. Bkz. Strabon, *Geographika,* XII, 4, 4. Ayrıca bkz. bölge üzerinde arkeolojik verileri de göz önünde bulundurup bir sınır çizmeye çalışan S. Şahin, "Phrygia Epiktetos", *IV. Arkeoloji Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1986, ss. 256- 268.

17 *Geographika*,(Coğrafya)XII,12.σ δ επικτ του Πηρυγιασ Αζανοι τε εισι και Νακολια και Κοτιαειον και Μιδαειον και Δορυλαειον πολεισ και Καδοι: τουσ δε Καδουσ ενιοι τ σ Μυσιασ πηασιν.

18 Strabon, *Geographika,* XII, 5, 3; XII, 6, 1; XII; 8, 13; XII; 8, 14; XII, 8, 15..Strabon'un sözünü ettiği büyük kentler; Laodikeia (Goncalı) ve Apameia Kibotos (Dinar)'dır. Bu kentlerin yanında komşu kasaba olarak; Aphrodisias (Geyre), Kollosai (Honaz), Themisonion (Karahöyük), Sanaos, Metropolis (Tatarlıhöyük) ve Apollonia (Uluborlu)'yı gösterir. Strabon ile hemen hemen aynı dönemde yaşamış Romalı ünlü mimar Vitrivius da, Phrygia ile ilgili kısmında Hieropolis'den söz ederken, Dorylaeum hakkında hiç bir bilgi vermemektedir. Vitrivius, *de Architectura,* VIII, 3, 10.

da, Roma döneminde Dorylaeum'un *Synnada Conventus*'unda[19] yer alması, kente Romalılar tarafından ilgi gösterildiğinin belirtilerinden biri olarak gösterilebilir.

Plinius, ayrıca Dorylaeum'un fiziksel coğrafyası ile ilgili şöyle yazar: "*Symrna'dan sonra Hermes (Gediz) ırmağı ovalar oluşturur ve buralara adını verir. Bu ırmak, Phrygia şehri Dorylaus'dan doğar ve pek çok kola sahiptir.*"[20] Burada da görüldüğü gibi, Dorylaeum'un sadece bir Phrygia şehri olduğu bilgisi yer almaktadır. Bu bilginin geçtiği kısma bakıldığında, coğrafi özelliklerin ve diğer kentlerin açık açık anlatıldığı, Dorylaeum'un hiç dikkate alınmadığı görülmektedir.[21]

II. yüzyılda yaşamış ve çalışmaları ortaçağda doğu dünyasında önemli etkiler yapmış, eseri Arapça'ya çevrilmiş olan eskiçağın önemli matematikçisi, astronomu ve coğrafyacısı İskenderiyeli Cladius Ptolemaios da, eserinde Dorylaion'a değinen yazarlardandır. Ptolemaios, ilk kez kendisinin uyguladığı iz düşüm yöntemiyle Dorylaeum kentinin coğrafi konumunu, 58*15 - 41°20 olarak belirlemiş ve kenti Büyük Phrygia'nın kentleri arasında göstermiştir.[22] Ptolemaios, kentlerin sadece konumlarını belirlediği çalışmasında, ayrıntıda herhangi bir bilgi sunmamaktadır.

Mısır'da Naucratis'de doğmuş, üçüncü yüzyılın ilk yarısında yaşamış ve çağı hakkında oldukça değerli bilgiler bırakmış Grek düşünürü Athenaeus, Mısır'dan ayrılıp Roma'ya gittikten sonra hazırladığı ve hazırlarken kendinden önceki yazarlardan da alıntılar yaptığı ansiklopedik eserinde, diğer yazarlara göre Dorylaeum'un farklı bir yönüne değinmektedir. Athenaeus, Dorylaeum hakkında şöyle yazmaktadır: "*...Phrygia'da, Men köyü yakınındaki sular daha kötüdür ve soda içerir. Phrygia'da Leon köyündekiler de öyledir. Dorylaion yakınındaki suların ise içilmesi hoştur...*'[23] Burada yanıtlanması gereken soru, Athenaeus'un Mısır'dan Roma'ya yaptığı yolculukta Anadolu üzerinden giderek

19 Conventus: Roma eyaletlerinde yönetim ve yargı işlerine bakan meclis.

20 *Naturalis Historia Libri*, V, 29; 105 ve 119. [105] alter conventus a Synnade accepit nomen; conveniunt Lycaones, Appiani, Corpeni, Dorylaei, Midaei, Iulienses et reliqui ignobiles populi XV. [119] a Zmyrna Hermus amnis campos secat et nomini suo adoptat. oritur iuxta Dorylaum, Phrygiae civitatem, multosque colligit fluvios, inter quos Phrygem."

21 Gerçekten de erken imparatorluk döneminde, Menderes ırmağı boyunca yer alan bütün şehirler zenginleşmiş ve bunu da vadi boyunca yapılan ticaret sayesinde başarmışlardır. Burada özellikle Kelainai kenti, Strabon'un da dediği gibi (XII; 4, 5; XII; 8, 15) "Asya eyaletinin birinci ticari kenti" olmuştur.

22 *Claudii Ptolemaei Geographia*, 5; 2, 22. Ptolemaios'a göre Büyük Phrygia'nın diğer şehirleri şöyledir: Synnaus, Midaium, Tricomia, Ancyra, Nacolea, Tribanta, Dioclea, Amorium, Abrostola, Cotiaium, Aezani, Conna, Lysias, Cercopia, Eucarpia, Prymnesia, Docimaeum, Synnada, Gammausa, Melitara, Juliopolis, Aemonia, Eumenia, Druzon, Tiberiopolis, Bleandrus, Stectorium, Silbium, Philomelium, Pelta, Metropolis, Apamea, Cibotos, Hierapolis, Cibyra, Diocaesarea, Sanis, Themisonium, Phylacaeum, Sala, Gazena.

23 Athenaeus, *Deipnosophistae* (Akşam Yemeğindeki Bilginler), II; 43. Athenaeus'un sözünü ettiği suyun, Eskişehir halkının bugün içme suyu olarak kullandığı Kalabak suyu olma olasılığı yüksektir.

mi bu bilgilere ulaştığı, yoksa bölgeyi ziyaret edenlerin anlattıkları bilgilerden mi faydalandığıdır. Ancak her ne olursa olsun, Athenaeus'un Dorylaeum'un sularına dikkat çekmesi ve bu konuda ilk yazı yazan kişi olması kendisini ve eserini oldukça değerli kılmaktadır.[24]

Eskiçağın önemli okullarından biri olan İskenderiye Okulu'nu, Atina Okulu'nun bir benzeri durumuna getiren, VI. yüzyılda yaşamış, Yeni Platoncu Grek düşünürü Hierokles, eserinde, sadece Dorylaeum'un adını veren yazarlardandır.[25] Benzer şekilde, VI. yüzyılda yaşayan ve kendinden önceki yazarlardan da alıntılar yaparak oluşturduğu coğrafi sözlük niteliğindeki eserinde Stephanus Byzantinus da, Phrygia bölgesini anlatırken, Metropolis, Eukarpia, Aizonai, Ankyra, Gordion gibi, bölgenin önemli kentleri hakkında ek açıklamalar yaparken diğer bir çok yerleşme gibi Dorylaeum'un da sadece adını vermektedir.[26]

Tespit edebildiğimiz ve yaşadıkları yüzyıllara göre kronolojik olarak ele aldığımız, antik dönem yazarlarının vermiş oldukları bilgileri genel olarak değerlendirdiğimizde, iki temel sonuca ulaşılmaktadır.

Antik dönemde yaşayan bir çok yazar, kendi dönemiyle ilgili olarak, doğrudan ya da dolaylı günümüze bir çok bilgi ulaştırmayı başarmıştır. Bu doğrultuda, "Eskiçağ Tarihi"ni anlamada önemli birer tarihsel kaynak olan yazarların eserleri incelendiğinde yazının ana konusu olan "Dorylaeum" kentinin, çok eski dönemlerden beri iskân görmesine rağmen, uzun bir dönem Anadolu'da sessizliğini koruyan bir kent görüntüsü çizdiği söylenebilir. Üstelik, Cicero'dan başlayıp Stephanus Byzantinus'a kadar hiç bir klasik dönem yazarı, Dorylaeum'un Phrygler tarafından kurulmuş bir Phryg kenti olduğuna dair kesin bir bilgi vermez. Bu yazıda kastedilen Phrygia bölgesi, adını Phrygler'den alan ancak daha sonra bir yönetim bölgesi olarak adlandırılmış Phrygia'dır. Başka bir deyişle "Phrygia'daki Dorylaeum" demek, kentin bir Phryg kenti olduğu anlamı taşımamalıdır.

24 İçme suyu kaynakları, maden suları ve kaplıca merkezleri ile Phrygia bölgesi geçmişten günümüzde önemli bir yere sahip olmuştur. Bunu destekleyen veriler de mevcuttur. İlki, başkahramanları Phrygler'in efsanevi kralı Midas ve onun kızı olan ve doğrudan su kaynağı ile ilgili olan efsanedir. İkinci kanıt daha somuttur. Zira, Phrgygia içerisinde oluşturulan bölgelerden birine "Phrygia Salutaris", yani "Şifalı Phrygia" adının verilmiş olması bu durumun açık bir kanıtıdır. Hemen hemen Afyon ilini kapsayan bölgedeki kaplıcalar ve maden suları bugün hala kent ekonomisi açısından oldukça önemli rol oynamaktadır.

25 Hierokles, *Synecdemos*, 678, 2. Burada ilginç olan nokta Hieorokles'in, Dorylaeum ile birlikte, Nacoleia, Midaion, Lykaon, Aurakleia, Alamassou, Prypniasa, yerleşimlerini aynı numara (678) altında göstermesidir. Zira, yukarıda da değinildiği gibi Strabon, kenti Phrygia'nın bölgelerinden biri olan "Epiktetos"'da göstermiş ve bu bölgenin kentleri arasında Hierokles'inkinden farklı olarak Aizonai (Çavdarhisar), Cotyaion (Kütahya), Cadoi (Gediz) kentlerini belirtmiştir. Bu da bölgede sınırların, ortaya çıkan politik şartlara bağlı olarak dönem dönem değiştiğini göstermektedir.

26 Stephanus Byzantinus, *Etnicorum Quae Supersunt*, 15, 9.

Kentin, ilk kez kendini göstermeye başladığı dönem Hellenistik dönemmiş gibi durmaktadır. Büyük İskender'in ölümü sonrası ortaya çıkan siyasal boşluktan sonra uzun bir dönem sürecek olan savaşlarla dolu kaos ortamı içerisinde, yiyecek kaynaklarının ve sularının bolluğu nedeniyle, ordular için yaşamsal merkezlerden biri olmuştur. Üstelik, MÖ. I. yüzyılın çalkantılı politik yaşamı içerisinide Roma'ya karşı, Pontus kralı Mithridates'e gizliden gizliye destek veren kentlerden birisi olması da ihtimal dahilindedir.

Yazarların verdiği bilgilerden ziyade, arkeolojik bulgulardan anlaşıldığına göre, Augustus'un *Pax Romana* politikasının uzun vadedeki sonuçları doğrultusunda, Dorylaeum kentinin Roma döneminde bir ara, stratejik konumundan da yararlanarak çevresindeki kentlerle birlikte parlak günler yaşadığı söylenebilir. Ancak yine de, söz konusu kent, diğer Phrygia şehirleri arasında pek öne çıkmamaktadır. Kelainai gibi ticaret açısından zengin bir kent, ya da Pessinus gibi dinsel açıdan önemli bir kent, Dorylaeum'dan daha öncelikli şekilde yazarların eserlerinde ayrıntılarıyla belirtilmişlerdir. Hele hele Hıristiyanlık, Roma imparatorluğu içerisinde kendini hissettirmeye başladıktan sonra, Dorylaeum'a komşu olan Nacoleia ve Cotiaion gibi merkezlerin hızla birer dinsel kent konumuna gelmeleri ve bu anlamda piskoposluk merkezleri olarak yükselmeleri, Dorylaeum'un, ilkçağın sonları, ortaçağın başlarında sıradan bir kent görüntüsüne bürünmesine neden olmuş gibi gözükmektedir.

Bütün bunların yanında "Dorylaeum" kentinin eskiçağdaki yeri ile ilgili olarak ulaşılan bir diğer sonuç da metot ile ilgilidir. Zira, şu görülmüştür ki antik yazarların vermiş olduğu bilgiler, kentin tarihini anlamamızda oldukça kısır kalmaktadır. Kentin, antik dönemdeki sosyo-politik tarihini anlamada asıl bilgi arkeolojik çalışmalardan elde edilecektir. Bu nedenle, Eskişehir ili ve çevresinde yapılmakta olan ve ileriki yıllarda yapılacak olan kazıların, şehrin bu dönemini anlamamızda daha somut ve gerçekçi buluntular vereceği kesindir.

Abstract:

This article aims at defining the situation of the city of Eskişehir, called as "Dorylaion" in Greek or "Dorylaeum" in Latin, in the ancient history according to the classical authors. Although the city is in the Phrygian region, it is not a Phryg settlement. Although Eskişehir has been inhabited since the prehistoric times, the ancient history of the city has some black holes. Classical authors, on the other hand, state that the city and its environs had an important place in the Hellenistic and Roman periods. During the Hellenistic period, Eskişehir provided logistic supports to the political powers in Anatolia. The fertile plains of the region were indispensable for the Hellenistic armies. Yet, the city remained as a small settlement until the Roman period. By the Roman conquest of Anatolia, Eskişehir began to develope and gained

significance. The city first minted its own coins in Roman period, although, according to the sources, it was not as a glorious city as some other Roman cities in Anatolia. This article, however, pays attention to the shortcomings of the classical sources and points out the need for archaeological studies in furthering our knowledge of ancient Eskişehir.

Key words:
Dorylaion, Dorylaeum, Eskişehir, Classics, Classic Authors, Hellenistic Period, Roman Empire, Ancient History, Phrygia Epiktetos, Phrygia, Anatolia.

Eskişehir-Karacaşehir Köyünde Karacahisar Kalesi

Ebru PARMAN*

Karacahisar'ın Kısa Tarihçesi

Karacahisar, Eskişehir'in 7 km., Dorylaion'un ise 11 km. güney-batı yönünde Karacaşehir adıyla anılan köy yerleşiminin tepelerinde, ortaçağda inşa edilmiş Phrygia bölgesinin önemli bir savunma kalesidir.

Porsuk çayının kenarında yüksek platonun denizden 1010 m. yükseklikteki tepesinde yeralır.

Kalenin Bizans'tan önce de kullanılıp kullanılmadığı hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. W. M. Ramsay, Kiepert'e dayanarak kalenin eski adının Melangeia olabileceğini ileri sürmüşse de kesin olarak kanıtlanmamıştır.[1]

Karacahisar, Antik ve Ortaçağ yollarının Marmara bölgesinden ve Konstantinopolis'den Nicaeia üzerinden geçip Dorylaion'a uzanarak doğuya, güney-doğuya" Kutsal Topraklar"a ulaşan önemli kavşak noktalarından biri üzerindedir. Roma ve Bizans imparatorlukları döneminde Kotyaion (Kütahya) ve Dorylaion (Eskişehir) arasındaki yolda ateşle işaret veren önemli bir kale konumunda Kayser Kale yeralır; bu kalenin aynı zamanda Karacahisar ile de ateşle işaretleştiği yayınlarda belirtmiştir.[2]

* Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Eskişehir

1 W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (çev. M.Pektaş), İstanbul,1960,14.

2 C. Foss, *Survey of Medieval Castles of Anatolia, I:Kütahya*, Oxford, 1985, 92-94; ayrıca Karacahisar'ın I. Haçlı seferi sırasında, harekatı izlemek açısından önemli bir tepe konumunda olduğu da yayınlarda belirtilmiştir.bkz.: S. Runciman, (çev. F.Işıltan), *Haçlı Seferleri Tarihi*, I.Cild, TTK Basımevi, Ankara 1986,143'de not.15

Ateş ve dumanla tehlike işareti verilmesi, özellikle Arap ve Türk akınlarına karşı kendini koruma durumunda olan Bizans savunma sistemlerinde çok yaygındır.

Karacahisar'a, Kütahya yakınındaki Kayser Kale'den bakılınca kuzeyde Porsuk kıyıları boyunca aşınmış tepeler sonunda en yüksek noktada, Eskişehir'in görüntüsünü tamamen kapatarak yeraldığı dikkati çeker. Karacahisar'ın kuzeyinde Bozdağlar, Sakarya vadisini de kuzeyden kapatır. Kuzeydoğuda ise Porsuk barajının ötesinde Bursa yönüne doğru Uludağ eteklerine doğru bir sıra kuru tepeler, hiçbir yerleşimin olmadığı bir coğrafyadır. Karacahisar'ın bu panoramik görüntüsü Kütahya ve Kayser Kale'yi de içerir. Bu geniş ufuklu, elverişli görüntü ve konumu ile Karacahisar, hızlı mesaj için çok uygundur. 9.yy.da bu tür ateşle haber verme sistemi çok kullanılıyordu ki en ünlü örnek Kilikya Kapısı (Toros geçitleri) cephesiyle Başkenti birbirine bağlayan sistemdi.

Tüm Anadolu içinde 9 yüksek tepeye yerleştirilmiş, açık ufuklu istasyonlarla bir mesaj, çok çabuk bir biçimde yerine ulaştırılıyordu. Bu yöntem, Theophilos (829-842) tarafından yaygınlaştırılmıştır.

Kaynaklarda[3] bu dokuz tepenin isim ve yerleri ve genel hat belirtilmekle birlikte bazılarının adları ve yerleri hakkında tam ve kesin bilgi hâlâ belirsizdir. Esas olarak ateş ile haber verme zinciri güneyde Tarsus' dan Kappadokia'daki Hasan Dağ'a ve buradan Tuz gölünün batısına, Phrygia' da Dindymos Dağı eteklerine ve Dorylaion'a yani Eskişehir'e ulaşıyordu.

Bu mesajları veren istasyonlar, Bithynia ve Propontis'teki yani Marmara Bölgesindeki istasyonlarla bağlantı kurup sinyali, Başkente iletiyordu.[4]

Bizans imparatorluğu, 7.yy.da Arap akınlarına karşı savunma düzeni içinde Thema denilen askeri bölgelere ayrıldığında Dorylaion ve Karacahisar, Opsikion Thema'sında önemli iki merkezdirler. Bu Thema'larda askeri birliklerin toplandığı merkezlere de Aplekta[5] denir: l.Aplekta: Malagina, 2.Aplekta: Dorylaion, 3.Aplekta: Çifteler'dir

Ramsay ve bazı araştırmacılar Dorylaion'un yerinin bugünkü Karacahisar olabileceğini ileri sürmüşlerse de son arkeolojik ve epigrafik araştırmaların sonunda ortaya çıkan somut buluntularla örneğin Dorylaion'dan Karacahisar'a uzaklığın 7 mil olduğunu gösteren bir yazıtın bulunması[6] ve 1989'dan beri Dorylaion'da yapılan kazılarda ortaçağa ait sur bedeninin ortaya çıkarılması[7] ile bu öneri de değişmiştir.

---

3 Pseudo Symeon, *Symeon Magister et Logotheta* (der. I. Bekker), CSHB, Bonn, 1838, 681-82.

4 P. Pattenden," Early Warning sistem" *Byzantion* 53 (1983), 258-259: K.Belke-N.Mersich, *Phrygien und Pisidien Tabula Imperii Byzantini* 7 (1990), 163.

5 G. Huxley, "A List of Aplekta "*GRBS* 16 (1975), 87-93.

6 P. Frei, "Epigraphisch topographische Forschungen im Raum von Eskişehir "*Türk Ark Dergisi* 25/1 (1980), 71-85.

7 M. Darga, "Şarhöyük-Dorylaion Kazısı" *XV.Kazı Sonuçları Toplantısı*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1993,486-87.

Ortaçağda Anadolu'da Bizans devletiyle Türkler arasındaki en önemli stratejik bölge, 1097'de Dorylaion ve 1176'da Mryokephalon savaşlarının yapıldığı Phrygia Bölgesidir. Komnenos sülalesinin I. Aleksios ile başlayan en önemli hedefi, bu bölgeyi güvenli tutmak; siyasal ve ekonomik krize girdikleri bir dönem dahi olsa Bizans'ın egemenliğini Anadolu'da tekrar oluşturup devleti güçlü kılmaktır.

Bu nedenle önce 1097'de I. Haçlı ordusuyla birleşip Dorylaion / Eskişehir savaşında Türkleri yenmişler ve kısa sürede Kuzeyden güneye pek çok kıyı bölgesi de dahil olmak üzere Anadolu'da yeniden güç kazanmışlardır.

Phrygia bölgesinde ise Manuel Komnenos (1143-1180) döneminde de Türkmen akınlarına karşı kendini korumak için Bizans'ın özel bir koruma organizasyonu olduğu ileri sürülmektedir. Özellikle de Manuel Komnenos bu organizasyonla yoğun olarak uğraşmıştır. Kütahya ve çevresinde de çok emek verilerek yapılmış kale ve surlar karşımıza çıkar ki bu emek ve masrafın ancak imparatorluk yönetiminin desteğiyle ve büyük bir güvenlik planının bir parçası olarak gerçekleştirildiği açıktır. Ancak tüm bu çabalara rağmen Komnenosların, Anadolu'da tekrar Bizans egemenliğini güçlendirme düşü, 1176'da Mryokephalon yenilgisiyle tamamen ortadan kalkmış ve Türklere başkentin yolu açılmıştır.

Karacahisar Kalesi, Osmanlı kroniklerinde de bir Bizans Kalesi olarak geçer; Osman Bey tarafından fethedilmeden önce Selçuklu Sultanı I.Alaeddin Keykubat tarafından kuşatılmış, Moğol tehlikesi ortaya çıkınca Sultan, kuşatma görevini Osman Bey'in

babası Ertuğrul Gazi'ye bırakmıştır. Kuşatma sona ermiş, Kale Selçukluların eline geçmiş fakat kısa bir süre sonra Bizans tarafından geri alınmıştır. Karacahisar Kalesi, 1288 tarihinde Osman Bey tarafından tekrar kuşatılmıştır. Kale, geniş bir görüş alanına ve güçlü bir savunma sistemine sahip olduğundan büyük zorluklarla ele geçirilmiştir.

Karacahisar'ın ele geçirilmesinden sonra Osman Bey, kalenin denetiminde olan ve o tarihte Sultanyügi yada Sultanönü adı ile bilinen Eskişehir'e de (Dorylaion) sahip olmuştur.

Osmanlı tarihi için çok önemli olmasına rağmen bugüne kadar Karacahisar kalesi ile ilgili herhangi bir bilimsel çalışma yapılmamıştır. Tarihçiler de kroniklerde verilen bilgilerle yetinmiş, bugüne dek alan çalışması yapma girişiminde bulunmamışlardır. Hatta yapılan bazı çalışmalarda idari olarak Sultanönü Sancağında yer alan Karacaşehir nahiyesi ile Karacahisar Kalesi adlarının karıştırılması bile gözden kaçmıştır.[8]

Bu bağlamda 1999 yılında Prof. Dr. Halil İnalcık ve Prof. Dr. Halime Doğru'nun Osmanlı İmparatorluğunun 700. kuruluş yıldönümü kutlama etkinlikleri çerçevesinde başlattıkları Karacahisar Projesi Çalışmaları önem kazanmaktadır[*]. Biz de 2000 yılından itibaren arkeolog ve sanat tarihçisi olarak bu projeyi, Kültür Bakanlığı'nın öngördüğü biçimde yürütme görevini yüklendik. Karacahisar Projesi'nin tarihsel araştırmalarının yanısıra, arkeolojik boyutunu ortaya koyabilmek için Bölüm elemanlarımız ve öğrencilerimizle çalışmaktayız.

Bugüne dek çalışmaların yok denecek kadar az olmasının bir başka nedeni de Kalenin yer aldığı alanın askeri bölge olması, daha doğrusu halen platonun doğusunda yeralan radar istasyonunun yasak bölge oluşu; ancak kalenin yeraldığı, platonun batı ucunun bu yasak bölgenin dışında kalışının dikkatlerden kaçmış olmasıdır.

Buraya 1553 yılında ilk gelenlerden biri olan Dernschwam[9], İznik'ten Ankara'ya

---

8 H. Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, İstanbul 1992, 22-32,94-95

* 1999 yılında Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunun 700. kuruluş yıldönimü kutlama etkinlikleri çerçevesinde, "Osman Beyin İlk Fethi: Karacahisar Kalesi" başlıklı Proje Çalışmalarına Prof. Dr. Halil İnalcık'ın önerisi ve danışmanlığında, Prof. Dr. Halime Doğru'nun başkanlığında Prof. Dr. Ebru Parman, Yrd. Doç. Dr. Taciser Sivas, Yrd. Doç. Dr. Sema Altunan, Öğr. Gör. Nurullah Aydın, ve Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesinin tarih, sanat tarihi, arkeoloji öğrencileri katılmışlardır. Bu vesileyle 1999 yılında, Karacahisar'da ilk kez bilimsel bir ekiple çalışmalara başlatılmasına öncülük eden ve 2000 yılında da bu çalışmalar için Kültür Bakanlığı'ndan parasal destek alınmasını sağlayan Sayın Prof. Dr. Halil İnalcık'a, Prof. Dr. Halime Doğru başkanlığında arkeolog, tarihçi ve sanat tarihçilerden oluşan ekibe ve öğrencilerine, başta Sayın Rekör Prof. Dr. Engin Ataç ve Üniversite Araştırma Fonuna, Üniversitenin çalışmalarımıza destek veren tüm birimlerine, alandaki çalışmalarımız için lojistik desteği sağlayan Eskişehir I. Taktik Hava Komutanlığı, Grup Komutanlığı, Radar Alanı Komutanlığına sonsuz teşekkürlerimizi belirtiriz.

9 F. Babinger, *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise, nach Konstantinopel and Kleinasien* (1553/55 München-Leipzig 1923; Hans Dernschwam, *Istanbul ve Anadolu Günlüğü*, (çev.Y.Önen), Ankara

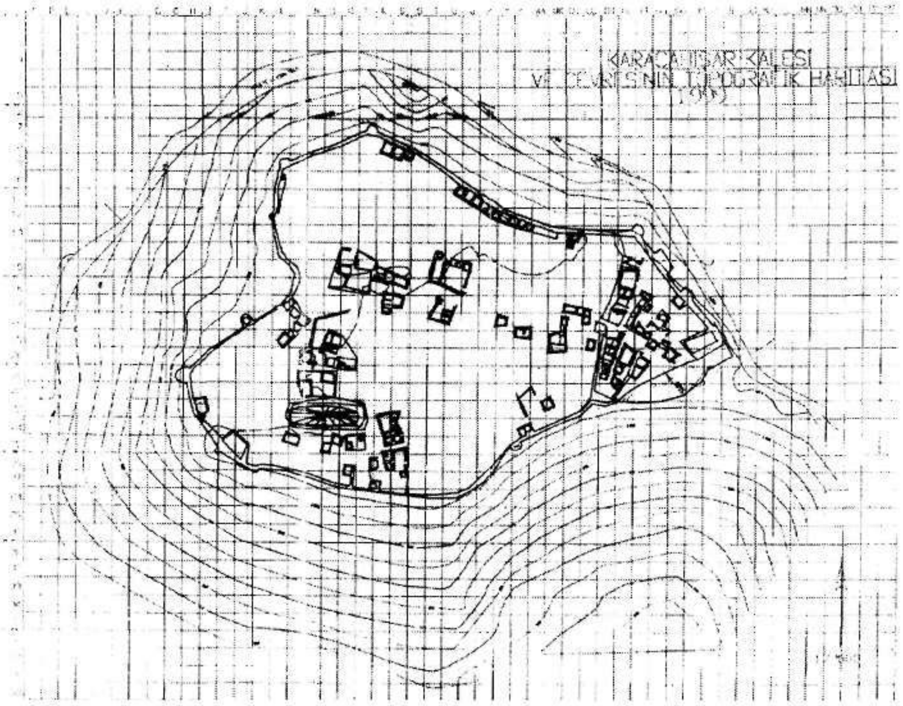

Karacahisar ve çevresinin topoğrafik haritası, 1999

giderken Karacaşehir'e de uğramış, burada Türklerle Ermenilerin birlikte yaşadıklarını, küçük bir yerleşim olduğunu belirtmiştir; ancak kaleden sözetmediği de anlaşılmaktadır. 19. yy. sonunda demiryolu inşası için gelen alman mühendis ve araştırmacılardan F. Dernburg[10] ve R. Hartmann[11], kalenin mimarisinden, inşa tekniğinden ve tarihlendirme denemelerinden sözetmişlerdir. 1936-37 yıllarında gelen ingiliz araştırmacılar, kaleye çıkmış çeşitli fotoğraflar çekmiş ve tanımlar yapmışlardır.[12]

1939 da Karacahisar'a da uğrayan K. Bittel'in *Anadolu Araştırmaları* adlı kapsamlı yayınında belirttiği gibi Karacahisar kalesinin yer aldığı platonun üzerinde yaklaşık 1 km genişliğinde bir alanda çok sayıda ev kalıntıları, haçsız duvar yıkıntıları çok harap bir biçimde yayılmıştır.[13]

Bittel, bu evlerin Anadolu'da sıklıkla görülen ahşap balkonlu taş-moloz taş yığma evlerin tipinde yapıldığını ileri sürer. Kalenin mimarisinden ve yapı tekniğinden ayrıntılı olarak sözeder. Moloz taş-tuğla ve dış cephelerde, köşelerde, dikdörtgen düzgün

10 F. Dernburg, *Auf deutscher Bahn in Kleinasien*, Berlin 1892, 135 vd.

11 R. Hartmann, *Im Neuen Anatolien,Leipzig* 1928, 61.

12 C. W. M. Cox-A.Cameron, *Dorylaion and Nakolea*.MAMA, V.1937, xx.

13 K. Bittel, *Kleinasiatischen Studien, Istanbuler Mitteilugen*, 5/1942,201-204.

kesme taşlarla almaşık olarak üç veya dört sıra tuğla dizilerinden oluşan duvar tekniğini, Schneider'in İstanbul ve İznik surlarıyla ilgili yayınlarıyla karşılaştırdığında Bittel de Schneider gibi geç Bizans - erken Osmanlı dönemine tarihlendirme yapmıştır. Ancak Karacahisar kalesinin Başkent ve İznik'teki surlar gibi görkemli olmadığını da belirtmiştir. Kalenin yer aldığı platonun güneyinde dışa taşkın üç kule gördüğünü anlamaktayız; ancak bugün bu kulelerden bir tanesi ayakta olup diğerleri yıkılmıştır.

Karacahisar Kalesi'yle ilgili yayınlardan en sonuncusu ise son yıllarda ortaçağ Anadolu kaleleriyle ilgili monografik ve toplu yayınlarıyla dikkati çeken C. Foss'tur; Kütahya ve Ankara kalelerini, ortaçağ Anadolu kalelerini, İzmit (Nikomedia) ve çevresindeki kaleleri inceleyen araştırmaları en son bilgileri içerir;[14] ancak Foss, bu yayınlarında da Karacahisar'dan çok kısa sözetmiştir.

1990 yılında yayınlanan *Tabula Imperii Byzantini* serisinin 7.cildi, *Phrygia ve Pisidia*'da[15] ise Karacahisar'ın kısa tarihçesi, konumu, kısaca özellikleri ve hakkındaki yayınların tümü verilmiştir.

Karacahisar ile ilgili ayrıntılı bir yayının olmaması, kapsamlı bir yüzey araştırmasının ve arkeolojik bir kazının bu güne dek yapılamamasından kaynaklanmaktadır.

1999 yılından itibaren Kültür Bakanlığı izni ve Anadolu Üniversitesi, I. Taktik Hava Komutanlığınan katkılarıyla başlatılan çalışmalarda kalenin ilk kez topografik planı çıkarılmış; hava fotoğrafları çekilmiş; kale girişindeki dolgu toprak temizliğine başlanmış ve temizlik sırasında 14.-15.yy.'lara tarihlenebilen seramik buluntuları ortaya çıkarılmıştır. 1999 yılında başlatılan bu yüzey araştırmaları 6 alanda gerçekleştirilmiştir: l. Kalenin doğusunda bulunan giriş kısmı, 2. Kale içi girişin hemen arkasında Kaleyi kuzey-güney doğrultusunda bölen omurga duvarı denilen kısım, 3. Omurga duvarının doğusundaki mekânlar, 4. Kalenin güney batısındaki sarnıç, 5. Sarnıcın güney ve kuzeyindeki mekânlar, 6. Sur bedeni ve kulelerin üzeri.

Temizlik çalışmalarından sonra, arazi terk edilmeden önce Anadolu Üniversitesi Sivil Havacılık Yüksek Okulu'na ait helikopter ile tekrar kalenin hava fotoğrafları çekilerek, çalışmamızın son durumu belgelenmiştir.

Görüleceği gibi Karacahisar Kalesi'nin ve çevresinin l. derece arkeolojik ve doğal sit alanı olarak tescili, isabetli alınmış bir karardır (22. 1. 1996 / Karar No. 48) ve böyle kalması da gerekir düşüncesindeyiz.

Karacahisar'da 1999-2000 yıllarında yapılan yüzey araştırmaları ve temizlik çalışmalarından sonra ilk kez 2001 yılında (2-25 Temmuz) Eskişehir Arkeoloji Müzesi Başkanlığında kazıya başlanmıştır.

Kazı, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Başkanı Prof.

14 C. Foss, *a.g.e* (1985), 93 vd.

15 K. Belke-N. Mersich, *Phrygien und Pisidien, Tabula Imperii Bizantini* 7, Wien 1990, 290-91 .

Dr. Ebru Parman ve Bölüm Elemanları Yrd. Doç. Dr. Yelda Olcay Uçkan, Öğr. Gör. Yalçın Mergen ve Bölüm öğrencileri Muradiye Bursalı, Hande Yeşilova, Nergis Kılıç, Dağhan Şarvan, Gökçen Öztaşkın, Seçkin Evcim, Çığır Ercan, Fahri Yıldırım, Ebru Kalender, Fatih Karahan, Dilek Şen ve 9 işçinin katılımıyla Anadolu Üniversitesi Araştırma Fonu desteğiyle ve Üniversitenin ayrıca yemek ve ulaşımı sağlamasıyla I. Hava Taktik Komutanlığının çadır, su tankı gibi lojistik destekleri ile gerçekleştirilmiştir.

2000 yılı temizlik çalışmalarında ortaya çıkan veriler doğrultusunda, 2001 yılında plan rölövesi ve mimari restorasyon projelemesi açısından önem taşıdığından çalışmaların giriş kapısı olduğu tahmin edilen alanda başlatılması öngörülmüştür. Bu nedenle önceki yıllarda sayısal olarak gerçekleştirilen ve harita üzerine işlenen 10x10'luk kareleme sistemi, 30 metre aralarla arazi üzerinde gerçek Kuzey - Güney'e göre yerleştirilen noktalardan hareketle araziye adapte edilmiştir. Bu çalışmanın sonucunda kazılacak olan kareleme sisteminde sayısal ve rakamsal olarak GG- 22 HH-22 ve II-22 şeklinde tanımlanmıştır. Kazı 2002 yılında da devam etmiştir. Kalenin girişi tamamen ortaya çıkarılmış kuzey cephede bir yarım kule daha ortaya çıkarılmıştır. Bakanlığın izniyle 2003 yılında da kazılarımız devam edecektir.

Abstract:
Karacahisar, founded in the middle ages, served as an important defensive stronghold during subsequent centuries. Referred to by Ottoman chroniclers as a Byzantine citadel, Karacahisar was captured in 1288 by Osman Bey and thus nearby Eskişehir fell under the Ottoman rule. Although a number of early Western travellers and scholars wrote about the citadel, modern archeological studies only began in 1999. The article aims to establish the significance of the citadel in early Ottoman history and evaluates the preliminary findings of the still ongoing archeological excavations at the site.

Key words:
Karacahisar Citadel, Eskişehir.

1 — Eskişehirin
İzmir Pazarı

Eskişehir-Seyitgazi'de İki Kült Kimlik: Seyyid Battalgazi ve Şücâüddin Veli

Yağmur SAY*

İç Batı Anadolu'da oluşmuş kült kimlik ve alanlardan ikisi Eskişehir-Seyitgazi'de büyük izler bırakmıştır. Onların kültürel, dinsel ve folklorik etkileri günümüzde de devam etmektedir. Sözünü ettiğimiz bu iki kült kimlik; Seyyid Battal Gazi ve Şeyh Şücâüddin Veli'dir.

Emeviler döneminde Anadolu'da Bizans'a karşı yapılan savaşlarda ünlenmiş, Müslümanlar ve özellikle Alevi-Bektaşi Türkler arasında büyük bir gazi-velî kimliğiyle yüceltilip, destan kahramanı yapılmış "Müslüman Emîr"[1] olarak adlandırılan Battal Gazi'nin tarihsel kimliğiyle, söylencelere dayanan edebî ve efsanevî kimliği bilimsel çalışmalarda dahi birbirine karışmıştır. Anadolu'da gerçek tarihî kişiliğine oranla efsanevî kimliği daha geniş bir etkiye sahip olan Battal Gazi, Endülüs'den Orta Asya'ya kadar bütün İslam uluslarının ortak malı haline gelmiştir.

Türkler Anadolu'ya geldikleri zaman onun kahramanlık menkıbeleriyle karşılaşmışlar ve kendisine büyük hayranlık duymuşlar, bu sebeple onun menkıbelerini yeni bir yorumla ele almışlardır.

Bu suretle Anadoluyu fethetmiş bir Türk kahramanına dönüşen Battal Gazi, muhtemelen XIII. yüzyıl ya da XIV. yüzyılda "Seyyidlik" payesi verilerek Peygamber soyuna bağlanmıştır. Böylece daha XIII. yüzyılda gerek halk, gerekse Bizans sınırındaki gaziler arasında bir "Gazi-Evliya" olarak kutsanmaya başlanan Seyyid Battal Gazi'nin aynı dönemde başta Kalenderiler olmak üzere Alevi ve Bektaşiler arasında da yaygın

---

* Anadolu Üniversitesi, Tarih Bölümü, Eskişehir.

1 A.Y.Ocak, "Battal Gazi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.V, İstanbul, 1992, s.204.

bir külte konu olduğu görülmektedir. Ancak bu önemli olayın nasıl ve hangi bağlantılarla meydana geldiği; önce Anadolu Kalenderîlerinin, daha sonra da Alevi-Bektaşilerin ne gibi sebepler yüzünden onu Pir-i Abdâlân kabul ettikleri bilinmemektedir[2].

Ayrıca, Seyyid Battal Gazi, efsanesinin geniş ölçüde ün kazanması sonucu, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde büyük izler bırakmıştır. İstanbul, Maltepe'de Seyyid Gazi Kayası, Erdek'te kalesi, Kapadokya Karacadağ'da bir Cami, Caesarea (Hacı Halife-Hacı Kalfa)'da adına bir vakıf bulunmaktadır. Kırşehir'de ise ikinci bir türbe görülmektedir. Üçüncüsü de Çorum yakınlarındaki Ali Dağı'ndadır.

Seyitgazi yakınlarındaki Kırk Kızlar Dağı (Kırk Bakire Dağı), büyük bir ihtimalle Battal Gazi'nin romantik hikayelerinden biri olan "Kırk Prenses" menkıbesiyle bağlantılıdır[3].

Battal Gazi'nin nereli olduğu hakkında da değişik görüşler mevcuttur. Battal Gazi, kimi yerde Şamlı, kimi yerde Antakyalı ya da Malatyalı, kimi yerde bir Türk[4], kimi yerde de bir Arap[5] olarak gösterilmektedir.

Menkıbevi eserlerde Seyyid Battal Gazi'nin bir de Nesebnâmesi kaydedilmektedir. Bu Nesebnâme Seyyid Hüseyin Gazi'den, Seyyid Ali'den başlayarak Seyyid Battal Gazi'yi dokuzuncu göbekte Hz. Ali'ye ulaştırmaktadır[6].

Taberî ve diğer birçok kaynağın da gösterdiği gibi Battal Gazi'yi VIII. yüzyılda Emevîler devrinde yaşamış kabul etmek gerçeğe daha yakın görünmektedir[7].

Bu durumda Battal Gazi'nin bilhassa 717-740 yılları dolaylarında, Emevîler'in

2 Ocak, "Battal Gazi"..., s.188.

3 F. W. Hasluck, *Bektaşilik Tedkikleri*, Anadolu'nun Dini Tarih ve Etnografyasına Dair Tedkikat Merkezi Neşriyatı I, Çev.: Ragıp Hulusi, İst.1928, s.90-98 ; Hasluck, *Christianity and Islam Under the Sultans*, C. I-II, Oxford, 1929, s. 704-716.

4 Ayrıntılı bilgi için bkz. A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, Madison, Wisconsin 1952, s. 238.; M. Önder, *Şehirden Şehire, (Efsaneler, Destanlar, Hikayeler)* Yapı Kredi Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1972, s. 190; V. C. Aşkun, *Eskişehir ve Ululan*, Eskişehir, 1978, s.1 7; İ. A. Sarar, "Edebiyatımızda Seyyit Battal Gazi", *Eskişehir I. Seyyid Battal Gazi Bilimsel Semineri, 22-24 Eylül 1977, Bildiriler*, Eskişehir, s. 97.; T. Alangu, *Türkiye Folkloru El Kitabı*, İstanbul, 1983, s. 14.; M. Şimşir - Y. Candemir, *Seyyid Battal Gazi*, Eskişehir, 1966, s. 6.; S. Arısoy, "Seyyit Battal Gazi ve Atı", *Eskişehir I. Seyyid Battal Gazi Bilimsel Semineri, 22-24 Eylül 1977, Bildiriler*, Eskişehir, s. 23.

5 F. W. Hasluck, Vasiliev'in tam aksine Battal Gazi'nin bir Arap kahramanı olduğunu kesin bir ifadeyle eserinde zikretmektedir (Hasluck, *Bektaşilik Tedkikleri* ..., s. 64).

6 Ayrıntılı bilgi için bkz.M. Aslanbay, *Seyyid Battal Gazi'nin Hayatı ve Bazı Menkıbeleri*, Eskişehir, 1953, s. 44.

7 Ayrıntılı bilgi için bkz. Hayrüddinü'z-Zirkilî, *Kamûs-u Teracim*, C. IV, Beyrut, 1992, s. 74; Abdullah b. Mehmed - Abdurrahman b. İlgaz, *Tarih-i Dımaşk*, C. I, Beyrut, 1988, s. 137 - 141; M. F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, 1976, s. 232; Köprülü, *Türk Edebiyat Tarihi*, Ötüken Yay., İstanbul, 1980, s. 255; H. Tolasa, "Battal Gazi Destanı Geleneğinin Türk Halkı Arasında Doğuşu, Gelişmesi Üzerine Düşünceler ve Bu Gelenekle İlgili Bibliyografik Bir Döküm", *Eskişehir I. Seyyid Battal Gazi Bilimsel Semineri, 22-24 Eylül 1977, Bildiriler*, Eskişehir, s.103, 104; S.Arısoy,

Bizans'a karşı yürüttükleri mücadelelerde rol aldığını ve hem Müslüman hem de Hıristiyan kaynaklara yansıyan efsanevî şöhretini bu sırada kazandığını kabul etmek doğru olacaktır. Belirtilen kaynaklar Battal Gazi'nin Bizanslılarla Anadolu'da yaptığı mücadeleleri ayrıntılı olarak zikrederler.

Battal Gazi'nin muharebelerini anlatan söz konusu kaynakların zikrettikleri bölge, şehir ve kasaba isimlerine bakıldığında onun başta Malatya, Antakya, Amasya, Kayseri, Afyon ve Eskişehir yöresi olmak üzere, el-Cezîre (Güneydoğu Anadolu dahil) ve Suriye bölgelerinde faaliyet gösterdiği görülür. Hiç şüphesiz bu coğrafya gerçek muharebelerin olduğu coğrafyanın aynı olmalıdır[8]. *Battalnâme* başta olmak üzere birçok Türk kaynağı[9] ise onu daha çok Malatya ve Antakya yöresinde savaşmış gösterirler ki bu; Abbâsîler dönemi Bizans mücadelelerinin menkıbeleşmiş şekillerinin Battal Gazi'nin kişiliği etrafında toplanmasından kaynaklanmış gibi görünmektedir. Osmanlı kaynakları da bu bilgileri tarihsel olaylar olarak kabul etmektedir.

Menkıbevî bilgilerle karışmasına rağmen tarihî kaynaklar Battal Gazi'nin öldüğü zamanı ve yeri tesbit ediyorlar.[10] Ölüm tarihi üzerinde kaynaklar her ne kadar birleşmiş değillerse de olaylar ve bölgelerin tarihî yapıları bilindiğinden en azından 10 yıllık bir dönem içinde ölüm tarihine ulaşabiliyoruz. Ölümü ile ilgili rivayetlerin[11] en gerçeğe yakını; Battal Gazi'nin, bugün Eskişehir'in Güneybatısında yer alan Seyitgazi kasabasının bulunduğu antik Akroinon mevkiindeki bir muharebe sırasında şehid olduğudur[12]. Birçok kaynak, onun ölüm tarihini 113 (731), 122 (740) ve 123 (741) olarak zikretmektedir[13]. Buna göre Battal Gazi'nin M. 730'lu veya 740'lı yıllarda Akroinon

---

"Seyyid Battal Gazi ve Atı", *Eskişehir I. Seyyid Battal Gazi Bilimsel Semineri, 22-24 Eylül 1977, Bildiriler*, Eskişehir, s.33.

8 Ocak, "Battal Gazi",..., s.189.

9 Bu kaynaklar menkıbevî bilgilerle iç içe girmiş olup, ayrıca Battal Gazi'nin de bir Anadolu Müslüman Türk savaşçısı olduğundan hareketle kaleme alınmışlardır. Bu tarz yaklaşımı Evliya Çelebi *Seyahatname*, 1982-1983, s.18,71 ve Mustafa Âlî, *Mirkatü'l-Cihad*, Topkapı Sarayı, No: 364.vrk., s.10 b'de de görmek mümkündür.

10 Battal Gazi'nin yaşamı ve ölümü menkıbevî bilgilerle o denli iç içe girmiştir ki, bunun en güzel örneğini günümüz araştırmacılarından F. Çelikkanat (F.Çelikkanat, *Eskişehir*, Eskişehir, 1990, s.97'da görmek mümkündür.

11 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullah b.Mehmed-Abdurrahman b.İlgaz, *Tarih-i Dımaşk*, C.I, Beyrut, 1988, s.140,141.

12 Ayrıntılı bilgi için bkz. F. W. Hasluck, "Graves of the Arabs in Asia Minor", *Bulletin of the British School at Athens*, C. XIX, 1912-1913, s.187.; M.Canard "Al Battal", *Encyclopedie de l'Islam*, Leiden, 1971, C. II, s. 1136; P. N. Boratav "Battal", *İslam Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul, 1993, s.344; Hasluck, *Bektaşilik Tedkikleri...*, s.90-98; K.Wulzinger, *Drei Bektaschi - Klöster Phrigiens*, Berlin, 1913, s.7.

13 Bu konuda bkz. Abdullah b. Mehmed - Abdurrahman b. İlgaz, *Tarih-i Dımaşk* ..., s.141.; Teophanes, Cf. Les Travaux de E.W Broks, "The Sources of Teophanes and the Syciac Chronicles", *Dans Byzantinische Zeitschrift*, t.XV, 1906, s.578-587.

mevkiinde şehid düştüğü kabul edilebilir[14].

İslam, Hıristiyan, Türk, Arap, Bizans vb. destani roman ve kahramanların çizdiği kültürel çevre ve karakter birbirine son derece benzeyen ögeler taşır. Farklı gibi duran, değişik etnik ve kültür çevresinin ürünü gibi görünen bu kaynaklarda sadece isimler ve yer adlarının değişmesidir. Özde anlatılan kahraman ve onun etrafında dönen olaylar hemen hemen hep aynı olmuştur. Kültürel açıdan aynı coğrafyalarda yaşamanın, birbirini etkileyen kültür alışverişlerinin olmasının yanında tarihî açıdan da buna benzer bir görüntü çıkar ortaya.

Hıristiyan ve Müslüman unsurlar karşılıklı iki düşman sıfatı ile Türk-Bizans sınırları üzerinde yaşadıkları halde bile aralarında asla derin bir düşmanlık olmamıştır. Bizans yazarları daha XII. yüzyılın başlarında o zaman bir sınır bölgesi olan Beyşehri Gölü üzerindeki adacıklarda oturan Rumların, Türklerle sıkı ilişkileri sebebiyle Türk adet ve geleneklerini kabul ettiklerini hatta onlarla dostane ilişkilere girişerek Bizans İmparatoru'nun emirlerine önem vermediklerini kaydediyorlar . Digenis Akritas Destanı ile Seyyid Battal Destanı birbirinden derin dinî uçurumlarla ayrılmış iki düşman toplumun ifadesi değil, tam tersine yaşam şartları birbirine çok benzeyen ve birbirleriyle sıkı, hatta dostça sürekli iletişim halinde bulunan sosyal zümrelerin bir görüntüsüdür. Bunu Seyyid Battal romanının bir devamından başka birşey olmayan diğer bir Türk romanında yani *Danişmendnâme*'de, Trabzon İmparatorluklarıyla Akkoyunlu Türkmenlerinin mücadelelerinden bazı sahneleri içeren Dede Korkud'da da görmek mümkündür[15].

Bu etkileşimlerin bir boyutu da Saint Georges kültünde ortaya çıkmaktadır. Saint Georges ya da Aya Yorgi kültünün, İslamiyetin Arap Yarımadası'nın dışına çıkarak Suriye, Irak ve Mısır bölgelerine yerleşmeye başladığı ilk dönemlerden itibaren Müslüman topluluklar arasında yer bulabilen, İslamileştirilmiş en eski Hıristiyan kültlerden biri olduğu düşünülebilir.

Örneğin İbn Kuteybe, Taberî, Mes'ûdî vb. tarihçi ve yazarlar eserlerinde Saint Georges menkıbesine ait önemli açıklamalar yapmışlardır. Sözkonusu kaynaklarda Saint Georges, Cercis, Circis veya Curcis Nebî Aleyhisselam tarzında zikredilmektedir. Cercis Nebî'nin Musul'da bulunduğuna inanılan bir mezarının, çok erken dönemlerde Müslüman halk arasında bir ziyaretgâh mahalli özelliğini kazandığı anlaşılmaktadır. Herevî, İbn Batuta ve Makrizî bu ziyaretgahtan saygı ile bahsetmektedirler[16].

---

14 Ocak, "Battal Gazi",..., s.204.

15 M. F. Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, TTK Yay., Ankara, 1991, s.79, 80.

16 Ocak, "Anadolu'da XIII-XV. Yüzyılda Müslim-Gayr-ı Müslim Dini Etkileşimler ve Saint Georges (Aya Yorgi-Hagios Georgios) Kültü", *X. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1991, s.963.

Bazı kaynaklara göre Saint Georgios Kapadokyalı olup Diokletianus döneminde yaşamış bir askerdir. Hıristiyanlığı yaymaya çalıştığı için İznik'te başı kesilerek öldürülmüştür. Ölüm tarihi olarak Jülien takvimine göre 23 Nisan 303 kabul edilmektedir. Bizde de bu tarih Hıdırelleze rastlamaktadır. Müslüman Türklerin Anadolu'ya geldikleri zaman Saint Georges kültü ile ilgileri burada başlamaktadır. Müslüman Anadolu Türkleri onu Cercis Nebî olarak kabul etmenin yanında daha çok Hızır İlyas'la özdeşleştirmişlerdir. Zamanla bütün fethedilen bölgelerde Aya Yorgi kilise ve manastırları Hızır İlyas makamı olarak takdise ve 23 Nisan (6 Mayıs) da Hıdırellez günü olarak kutlanmaya başlanmıştır. Saint Georges'un beyaz atlı, savaşçı ve ejderha öldüren bir aziz oluşunun bu özdeşleştirmede en önemli bir araç olduğu açıktır. XIII.-XIV. yüzyıllarda Anadolu, XV. yüzyıldan itibaren de Rumeli fetihleri sırasında Saint Georges'un bu niteliklerinden faydalanmışlar ve onu kendi atlı savaşçı şeyhleriyle özdeşleştirmişlerdir. Örneğin Mecidözü'nde Baba İlyas-ı Horasanî'nin; Sulucakarahöyük'de Hacı Bektaş'ın; Rumeli Dobruca'da Sarı Saltık'ın ve Üsküp civarında Karaca Ahmed Sultan'ın Saint Georges'la aynı şahsiyet kabul edildiklerini söylemeliyiz. Bu kişilerin türbelerinin hem Müslüman, hem de yerli Hıristiyanlar tarafından ziyaret ve takdis olunduklarını, gerek yerli gerekse yabancı kaynaklar sayesinde tesbit edebiliyoruz. Bilindiği gibi Baba İlyas, Karaca Ahmed ve Sarı Saltık da beyaz atlı, savaşçı ve ejderha öldüren velîlerdir[17].

Arap vekayinâmelerinde çizilen Battal Gazi portresinin geniş ölçüde Türk kaynaklarının tasvir ettiği portreye benzediği hemen dikkati çeker. Arap vekayinâmelerine göre O, Hıristiyanların çok korktuğu bir cengaverdir[18]. Anneler yaramazlık yapan çocuklarını onunla korkuturlar[19], çocuklarına onun kim olduğunu öğretmek için kiliselerinde resimlerini bulundururlar. Battal Gazi sık sık kilise ve manastırlara saldırır, rahiplerle temas halindedir. Ele geçirmek istediği kale ve şehirleri bazen kılıç kuvvetiyle bazen de aklını kullanarak kendisine bağlar. Bu tablo Türkçe Battalname'ye de uymaktadır.

Battal Gazi'nin menkıbevî kişiliği Anadolu Türkleri arasında da kendisini kuvvetle ortaya çıkarmaktadır. Türkler bu savaşçıyı gerçek kimliğinden çıkarıp klasik bir Türk Alp'ı şeklinde düşünmüşler ve *Battalnâme*'yi muhtemelen XI. yüzyılın sonlarıyla XIII. yüzyılın başları arasındaki dönem içinde[20] bu anlayışa göre yeni bir yorumla oluşturmuşlardır. Destanın Türkçeye adapte edilmiş şeklinde Danişmend ailesi Battal Gazi'ye kadar gitmektedir.

---

17 Ocak, "Anadolu'da XIII-XV..." s.964.

18 Ayrıntılı bilgi için bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, (Giriş), Haz. İ. Parmazsızoğlu, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara, 1983, s. 71 ; Taberî, *Tarih-i Taberî*, Beyrut, 1987, s. 612 ; Abdullah b. Mehmed-Abdurrahman b. İlgaz, *Tarih-i Dımaşk*, Beyrut, 1988, s. 137-139.

19 Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullah b. Mehmed - Abdurrahman b. İlgaz, *Tarih-i Dımaşk*,..., s. 137.

20 Ocak, "Battal Gazi..., s. 204,205.

Battal Gazi'nin Türkler arasında bu kadar çok sevilip bir "Gazi-Velî (Alp Eren) kimliğiyle yüceltilmesinde ve ululanmasında, şehit olduğu yerde eski bir Bizans dinî yerleşimi üzerinde bulunduğu varsayılan mezarının, I. Alâeddin Keykubad'ın (1220-1237) annesi tarafından bir rüya sonucu keşfedildiğini[21] nakleden menkıbenin önemli bir katkısı olsa gerek. Bunun yanında bu tür sosyal-dinî yapıların inşaasında özellikle Seyyid Battal Gazi Külliyesi'nde Selçuk Sultanının Danişmendlere karşı olan minnetdarlığının ispatı olarak gerçekleştiği tezi de ilginç bir değerlendirmedir[22].

Wulzinger'e göre; Hazarasp'ın emriyle orada bir ziyaret tekkesi[23] yapılmış ve herhangi bir isteği olan herkes orayı ziyaret etmeye başlamıştır[24].

Menkıbelerin ve edebî ürünlerden Battalnâmenin etkileri o denli büyük olmuştur ki, Battal Gazi daha Selçuklular döneminden itibaren Anadolu'da özellikle sünni İslam inanışı dışındaki Türkler (önce Kalenderîler, sonra Aleviler ve Bektaşîler) tarafından çok benimsenip yüceltilmiştir. Burada dikkatlerden kaçmaması gereken olgu; gerçekte Hz. Ali ve soyuna hiç de iyi gözle bakmayan bir hânedana, Emevîler'e mensup bir kişiliğin, bu niteliğinin unutularak en ön safta gelen bir evliya mertebesine çıkarılmış olmasıdır. Böylece, Emevî komutanı Battal Gazi, heterodoks Türk zümreleri arasında yerini Hz. Ali soyundan gelen Seyyid Battal Gazi'ye bırakmıştır.

Seyyid Gazi Zâviyesi, bütün Selçuklu ve Osmanlı dönemleri boyunca, mevcut Kalenderî zâviyelerinin en önemlilerinin de başında gelmiştir. Bu önem yalnızca onun merkez zâviye olmasından değil, aynı zamanda, yakın çevresinde bulunan Uryan Baba, Sultan Şucâ' (Şucâu'd-dîn) vb. diğer Kalenderî zâviyeleriyle çevrili bulunmasından da doğuyordu[25].

Battal Gazi'ye muhtemelen XIII. veya XIV. yazyılda bir de Seyyidlik pâyesi uygun görülerek Peygamber soyuna bağlanmıştır. Battal Gazi'yi Hz. Ali soyuna bağlayan bir Siyâdetnâme vaktiyle zâviye şeyhleri tarafından muhafaza edilmekteydi[26].

Böylece daha XIII. yüzyılda gerek halk, gerekse Bizans sınırındaki gaziler arasında bir Gazi-Evliya olarak takdis edilmeye başlanan Seyyid Battal Gazi'nin aynı devirde başta Kalenderîler olmak üzere çeşitli sünnilik dışı topluluklar arasında yaygın bir külte konu teşkil ettiği görülür. Ancak bu önemli olayın nasıl ve hangi bağlantılarla meydana geldiği; Anadolu Kalenderîlerinin ne gibi sebepler yüzünden onu "Pîr-i Abdâlân" kabul ettikleri henüz tam olarak bilinememektedir[27].

21.Ayrıntılı bilgi için bkz. F. W. Hasluck, *The Christianity...*, s. 704-716.; K. Wulzinger, *Drei Bektaschi...*, s. 6.

22 İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. I, İst. 1971, s. 28.

23 Wulzinger'e göre burası Aslında bir Atryum "avlu" idi.

24 Wulzinger, *Drei Bektaschi* ..., s. 6.

25 Ocak. "Battal Gazi ..., s.187, 188.

26 Ocak, "Battal Gazi ..., s.187, 188.

27 Ocak, "Battal Gazi ..., s.187, 188.

Battal Gazi geleneği ve onun yarattığı edebî kişilik Anadolu insanını gerek kahramanlığı gerekse evliya kimliğiyle o derece etkilemiştir ki daha XIII. yüzyılda, o zaman Anadolu'nun hemen her tarafında kalabalık kitleler halinde görülmeye başlayan Kalenderî dervişleri O'nu kendilerine "Pîr" kabul etmekte tereddüt göstermemişlerdir. Battal Gazi'nin türbe ve tekkesi, Kalenderiler'in merkez tekkesi durumuna yükselmiş ve bu konumunu XVI. yüzyılın son çeyreğine kadar korumuştur. XV. yüzyılın başlarında Bektaşîlik, pek çok şey gibi Battal Gazi kültünü de devralmıştır[28]. Bektaşî şairleri XVI. yüzyıldan itibaren gerek Battal Gazi'yi gerekse babası Hüseyin Gazi'yi hürmetle yâdeden nefesler söylemişler, aynı şekilde Alevî zümreler de onu büyük evliyadan saymışlardır. Alevî şairleri söyledikleri nefeslerin bir kısmını ona ithaf ettikleri gibi bir kısmında da onu ululamışlardır; ayrıca Battal Gazi'nin ve babasının kahramanlıklarını anlatan uzun manzum destanlar da yazmışlardır[29].

XVI. yüzyılda Seyid Battal Gazi adının, Türk ordusunun itici gücünü oluşturduğunu görüyoruz. Seyyid Battal Gazi Tekkesi bu dönemde, yeniçerilerle yakın bağları olan Bektaşîlerin elinde bulunmaktadır[30].

Battal Gazi, sünnî halk şairleri tarafından da XV. yüzyıldan beri hem gazilik ve kahramanlık, hem de evliyalık yönleri vurgulanarak yüceltilegelmiştir.

Battal Gazi, erken dönemlerden itibaren Osmanlı gazileri arasında da büyük bir saygıya mazhar olmuştur. İçiçe geçmiş durumdaki menkıbe ve kaynaklar, O'nun, XV. yüzyıldan beri savaşa giden gaziler tarafından "Gazilerin Ulusu" olarak kabul edildiğini gösteriyor. Askerler yola çıkmadan önce onun türbesini ziyaret etmişler ve ruhaniyetinden yardım dilemişlerdir[31].

Ayrıca bazı Batılı bilim adamları[32] Gâziyân-ı Rûm diye adlandırılan Anadolu Gazilerini; "Elleri tahta kılıçlı Müslüman misyoner şövalyeler" olarak eserlerinde zikretmektedirler.Bu görüşe Müjgan Cunbur[33]'da iştirak edip; "Onlar gerçekten de Müslüman misyonerlerdir. Onlar, yalnız şecaatleriyle tanınmış savaşçı kılıç erleri değil, Anadolu insanını millî-dinî birlik potasında sevgiyle birleştirmek isteyen gönül erleridirler" demektedir.

---

28 Cahit Öztelli ("Seyyid Battal Gazi Romanı Üzerine Düşünceler", *Eskişehir I. Seyyid Battal Gazi Bilimsel Semineri, 22-24 Eylül 1977, Bildiriler*, Eskişehir, s. 94) menkıbevî eserlerin tahlilini içeren kısa makalesinde; Battal Gazi'yi Alevilerin, Bektaşîlerin ve Ahilerin de "Pîr" olarak tanıdıklarını belirtmektedir.

29 Ocak, "Battal Gazi..., s. 204, 205.

30 Hasluck, *Christianity* ..., s. 704-716.

31 Ocak, "Battal Gazi..., s. 204-205.

32 İ. Melikoff, *La Geste de Melik Danişmend*, C. I-II, Paris, 1960, s. 7.

33 Müjgan Cunbur, "Danişmendnâme ve Saltuknâmeye Göre Seyyid Battal Gazi", *Eskişehir I. Seyyid Battal Gazi Bilimsel Semineri, 22-24 Eylül 1977, Bildiriler*, Eskişehir, s. 48.

Battalnâme'nin yazıya geçirildiği dönemden itibaren halk arasında çok okunmakta olduğu ve yüzyıllar boyunca birçok ilaveler gördüğü açıktır. Ayrıca eserdeki kültürel ürünlerin yüzyıllara ve coğrafyalara göre de değişiklikler gösterdiği açıktır.

Bunlardan biri Battal Gazi'nin Hızır İlyas ile olan menkıbeleridir. Hızır bu destanî romanlarda kahramanların yardımcısı, yol göstericisidir. Başları sıkıştığında veya ölümle burun buruna geldiklerinde Hızır ortaya çıkar ve kendilerini kurtarır.[34] Buna benzer bir başka destan da yine XIII. yüzyılda Arif Ali tarafından yazıya aktarıldığı sanılan ve Melik Danişmend Gazi'nin ilk Anadolu fetihlerini nakleden Danişmendnâmedir[35]. Bunda da Hızır ile ilgili dikkate değer bölümler bulunmaktadır. Bunun yanında Dede Korkut[36] hikayeleri de önemli birer kültür ürünüdür. Aynı şekilde, aslında büyük bir menâkıbnâme kimliği de göstermesine rağmen kahramanlık destanı türüne de sokulabilecek olan Ebu'l-Hayr-ı Rûmî'nin *Saltıknâmesini*[37] de sayabiliriz.

Kahramânâne-dinî bir içeriğe sahip olan Battal Gazi Menkıbesi, Selçukluların ilk zamanından beri, manzum ve mensur birçok Battalnâmeler oluşmasına sebep olmuştur ki, H. Ethé haklı olarak, bunun esasında, askerleri Anadolu fethine hazırlamak amacıyla yazılmış bir eser olduğunu iddia etmektedir; önce kimin tarafından ve her ne amaçla yazılmış olursa olsun, o dönem Türklerinin ortak duygularını yansıtan bu eser halk arasında büyük bir ün kazanmış, hattâ Doğu Türkistan'a kadar yayılmıştır; orada da bu menkıbevî kahraman hakkında birtakım menkıbelerin varlığı, hattâ Aksu şehrinde onun mezarına rastlanması bunu gösterir; oradaki menkıbeye göre[38], Battal Gazi, H.

---

34 Ayrıntılı bilgi için bkz. *Menâkıb-ı Gazavât-ı Seyyid Battal Gazi*, İstanbul, (Tarihsiz - Taşbasma), C. IV, s. 26,27).

35 Destan, Battal Gazi etrafında yine Türklerin yarattığı Battal Gazi Destanının bir devamıdır. Danişmend Ahmed Gazi de Battal Gazi gibi merkezi Malatyada bulunan İslam gazilerinin ve Ahmed Gazi de Battal Gazi vasıtasıyla Hz.Peygamber soyuna bağlanmaktadır.Bununla birlikte o, Türk kahramanları gibi Harezmlilerin yadigârıdır. Danişmend, Peygamberin bir işareti ile Rum gazasına memur olur (O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1993, s. 123; Ayrıca Bkz. I. Melikoff, *La Geste de Melik Danişmend Gazi*, Paris, 1960, C. II).

36 Bkz. *Dede Korkut Kitabı*, Yay.: Muharrem Ergin, Ankara, 1964.

37 *Saltuknâme*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine Kısmı, No: 1612; Eser ve müellif için bkz. A. Gölpınarlı, *Yunus Emre ve Tasavvuf*, İstanbul 1961, s. 33-41; F. İz, "Saltuk-nâme", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1981, C. II, s. 971-977.

38 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ocak, "Sarı Saltuk ve Saltukname", *Türk Kültürü*, s. 195, Yıl XVII, Ocak 1979, s. 273-275; H.Ethé, bu menkıbeyi Almancaya tercüme etmiştir (*Die Fahrten des Sajjid Batthal*, Leipzig, 1871). Ayrıca, Ethé, eserinin genel muhtevasında O'nu bir Osmanlı kahramanı olarak görür ve kişiliğinin Hıristiyanlığa karşı savaşan bir Müslüman olarak ortaya çıktığını vurgular. Ayrıca, Georg Husing (*Zur Rostahmsage, Sajjid Batthal*, Leipzig, 1913)'in eseri de dikkate değerdir; bununla beraber, bütün bu araştırmalara rağmen, bu olay derinlemesine bilimsel anlamda incelenmemiştir. Ayrıca M. F. Köprülü ("Abdal"), *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul, 1935)'nün verdiği bilgiler de son derece önemlidir.

81 (M. 700-701)'de Medine'de vefat ederek, Bakü'de defnedilen Muhammedü'l-Hanife'nin dördüncü torunu olup, İmâm Abdu'r-rahmân Alevî ismiyle tanınmıştır.

Battalnâme, tarihî bir şahsiyet olduğunda şüphe olmayan Battal Gazi'nin menkıbevî yaşamını, Anadolu'ya yerleşen Müslüman Türkler'in gözüyle aksettirir. Bu menkıbelere göre Battal Gazi, Hz. Ali soyundan Hüseyin Gazi'nin oğludur. Çok güçlü ve zekidir. Daha çocukken dinî ilimleri çok kısa bir zamanda öğrenmiştir. Savaş yöntemlerini aynı düzeyde iyi bilir. Abdülvehhâb[39] Gazi tarafından kendisine ulaştırılan Hz. Peygamber'in tükürüğü sayesinde bütün dilleri konuşur. Keşiş kılığında manastırlara girip İncil'den vaazlar verir. Rahiplerle tartışarak onları mağlup ederek İslama dönmeye mecbur eder. Hızır'la yoldaştır; sıkışık zamanlarda ondan yardım görür. Aynı şekilde perilerle de dosttur. Devler ve cadılarla savaşır; okuduğu dualarla büyülerini bozarak onları yener. Ateşte yanmaz. Vahşi hayvanlar emrine âmâdedir. Doğa güçlerine hâkimdir. Göz açıp kapayıncaya kadar uzun mesafeler aşar. Kullandığı silahlar "Dahhak", "Rüstem" ve "Hamza" gibi eski ünlü cengâverlerin silahları, bindiği atlar onların atlarının soyundan gelen atlardır. Bunlarla Hıristiyanlara karşı savaşır. Onları İslâm'a davet eder, davetini kabul etmeyenleri öldürür.

Battalnâme esas olarak Battal Gazi'nin Anadolu'da Hıristiyanlarla (Rumlar, Ermeniler ve diğerleri) yaptığı savaşları konu edinmekle beraber, bunlarla ilgili menkıbeler büyük çapta eski Türk inançlarından ve İran peri masallarından alınan motifler ve sahnelerle süslenmiştir. Bunlar ayıklandığı zaman geri kalan savaş menkıbeleri ise VIII. yüzyıldaki Emevî-Bizans mücadeleleri devrinden XI. yüzyılda Anadolu'da Türk fetihlerinin sürdüğü dönemlere kadar uzun bir zaman diliminin anılarını taşır[40]. Bu savaşlarda merkez alan genellikle Malatya ve yöresidir[41]. Savaşlar, eserde, siyasî bir mücadele değil bir din savaşı (İslâmiyet-Hıristiyanlık mücadelesi) kimliği taşır. Cihad

39 Kaynaklarda adı sıkça geçen bir diğer Arap savaşçısı tarihi bir kahraman olan Abd-el Vahâb'dır. Hüseyin Gazi'nin babası olarak anılır. Mezarı Sivas'tadır. Arap vakanüvistlerine göre 730-731'de Roma topraklarında öldüğü söylenmektedir. Bütün bu kahramanların hemen hepsi, Seyyid Battal Gazi'nin söylencelerinde anılır. Abd-el Vahâb, sürekli olarak bahsedilen bir kişidir (Hasluck, *Christianity* ..., s. 704-716).

40 P. N. Boratav ("Battal", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., M. E. Basımevi, C. II, İstanbul, 1993, s. 349-351); İ. Melikoff ("Al-Battal", *Encyclopedie de l'Islam*, C. II, Leiden, 1971, s. 1137) çalışmalarında; Battalnâmenin ana bölümlerinin Haçlı Seferlerinden etkilendiğine inanıldığını ve özellikle Battal Gazi'nin mezarının bulunuşuyla ilgili yeni bölümün büyük bir olasılıkla XIII. yüzyılda Selçuklular zamanında eklenmiş olabileceğini belirtirler. Bunun yanında F. Çelikkanat (*Eskişehir*, Eskişehir, 1990, s. 96) eserinde; Battalnâmenin sonlarına doğru Selçuklular tarafından Anadolunun nasıl kuşatıldığını, fethedilen yerleri, kahramanlıkları içeren bölümlerin olduğunu ve ayrıca Battal Gazi'nin mezarının bulunması olayı, Çoban Baba'nın kerametleri ve Ümmühan Hatun hakkındaki bilgilerin bulunduğunu kaydetmekte, bu bölümlerin, belki de sonradan eklendiğini belirtmektedir.

41 F. Çelikkanat (*Eskişehir*, Eskişehir, 1990, s. 96, 97) eserinde; yukarıdaki bilgiye ek olarak İstanbul, Kız Kulesi, Bolu ve Seyitgazi ve çevresini de göstermektedir.

ve gazâ ruhu kendini çok kuvvetli bir şekilde hissettirir. Şehirlerde oturan Müslüman Türkler arasında meydana geldiği muhakkak olan bu destanda Battal Gazi "yarı evliya" bir karakter sergiler; bu onun öteki Türk destan kahramanlarıyla olan en önemli ortak yanıdır. Melik Dânişmend Gazi ve Sarı Saltuk, Battal Gazi'nin isim değiştirmiş şekillerinden başka bir şey değildir. Bu da Battalnâme'nin tanımıyla Müslüman-Türk geleneklerine göre oluşmuş destanî bir halk hikâyesi olduğunu gösterir[42].

Türk gazi tipini mükemmel bir biçimde aksettiren Battalnâme sadece halk arasında değil, XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlılar'ın Rumeli topraklarında başlattıkları fetihler ve mücadeleler çağında da gaziler arasında sevilerek okunmuştur. Kısaca O, Anadolu ve Rumeli coğrafyasıyla bütünleşmiştir. Battalnâme Anadolu dışında yaşayan Türk toplulukları arasında da sevilmiş, yazılıp okunmuştur. Bilhassa XIX. yüzyılda Rus işgali altında kalan Asya Türkleri Battalnâme menkıbeleriyle âdeta teselli bulmuşlardır[43].

Bölgedeki diğer önemli kült kimlik de Şeyh Şücâüddin'dir.

Kaynaklarda birbiri içine geçmiş birkaç Şücâüddin söz konusudur. Kaynaklar, bu konuda doğru ve ayrıntılı bilgi vermemenin yanında menkıbelerin de etkisiyle velî ve bir ermiş haline gelen Şücâüddin adeta birbirine karıştırılmış, birbiri içine sokulmuş, kimi yerde tek, kimi yerde de birkaç Şücâüddin görüntüsü yaratılmıştır. Buna örnek olması açısından Şücâüddin Külliyesi dedelerinden Nevzat Dede'nin bir açıklaması ilginçtir. Burada da kaynaklar gösterilmekle birlikte XV. yüzyılda yaşamış Şücâüddin XIII. yüzyıla kadar götürülmektedir; Sultan Şücâüddin, Baba İlyas ile aynı kişi gibi gösterilmek istenmektedir. Nevzat Dede'nin açıklamasında bu verileri Enver Behnan Şapolyo'nun *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi* isimli kitabına dayandırmakta, ancak Seyitgazi yöresinde külliyesi bulunan Şücâüddin ile açıklamasını verdiği Şücâüddin Ebu'l-Bekâ Baba İlyas'ın aynı kişi olmadığını belirtmemektedir. Burada daha çok menkıbevî bir yaklaşım izlenmekte ve Şücâüddin kültüne inanan insanların düşünceleri bu eser kaynak gösterilerek adeta bir "don değiştirme" gibi bir izlenim yaratılmak istenmektedir. Nevzat Dede Şücâüddin'in 160 yaşında öldüğü bilgisini vererek bu kimliğin erenliğini, velîliğini ve bu kaynağın adeta doğruluğunu ispata çalışır. Şapolyo'daki kaydın hiçbir maddi delili yoktur[44].

Vilâyetnâme'de "Sultan Varlığı", "Şücâ" şeklinde adı geçen Şücâüddin'in ailesi, doğduğu tarih ve yer hakkında hiç bir kayda rastlanılmamaktadır. Ancak, Sultan Şücâüddin'in yaşadığı dönemi ve çevreyi , Şücâüddin'in temasta bulunduğu tarihî kişilikler yardımı ile elimizdeki vilâyetnâmeden nisbeten tesbit etmek mümkün olabiliyor.

42 Ocak, "Battal Gazi ..., s. 204,205.
43 Ocak, "Battal Gazi ..., s. 204,205.
44 Nevzat Dede, Açıklama, Tarihsiz, s. 2 (Y. Say Özel Kütüphanesi).

Vilâyetnâme'ye göre Şücâüddin'in "velâyet" gösterdiği yerler özellikle Seyitgazi merkez olmak üzere, buraya civar bulunan Melik Gazi, Bayındırözü, Nigârînçalan, Atlaçalın, Çamağaç, Karkın köyü ve Kırkkavak gibi yerlerdir.

Yine *Vilâyetnâme*'ye göre, yanındaki abdalları 200-300 arasında değişen ve içlerinde nüfuzlu Babalar bulunan Sultan Şücâ', genellikle köyün içinde değil daha ziyade köyün civarında oturmaktadır. Yazları bir yerden diğer yere giden Sultan, kışları bir mağarada geçirmekte ve bu müddet zarfında zengin müridlerinden biri tarafından beslenmektedir; fakat daha sonra Sultan Şücâüddin'in Seyitgazi'de bir tekke yaptırarak, bu tekkede yerleştiği de anlaşılıyor[45].

Özetle; Sultan Şücâüddin hakkında çok önemli bilgiler veren *Vilâyetnâme-i Sultan Şücâüddin*'e göre; XV. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı, Çelebi Mehmed, II. Murad dönemlerini gördüğü, Rum Abdalları zümresine mensup önemli bir kimlik olduğu anlaşılmaktadır[46]. *Vilayetnâme*'de adı geçen bu iki sultanın isimleri ve onların çevresindeki bazı Osmanlı devlet adamları ile olan ilişkileri Sultan Şücâüddin'in yaşadığı dönemi açıkça ortaya koymaktadır. Ancak bununla birlikte doğum ve ölüm tarihi, ailesi ve yaşamı ile ilgili birçok olgu bugün için açık değildir.

Sultan Şücâüddin vilayetnâmesine bakılırsa, bütün yaz durmadan dolaşan, kışın ise Seyitgazi'deki tekkesinde veya yakınlardaki bir mağarada yaşayan tipik bir Kalenderî şeyhidir. Döneminde bu zümre tarafından çokça takdis edildiği bilinmektedir. Sultan Şücâ veya "Sultan Varlığı" olarak adına rastladığımız Sultan Şücâüddin'in Timurtaşoğlu Ali Bey gibi devlet adamları, Seyyid Nesîmî, Kaygusuz Abdal vb. ünlü şeyhlerle de ilişkisi vardır. Müridleri Üryan Şücâiler olarak tanınan Sultan Şücâüddin'in gazilerle yakınlığı bulunduğu ve zaman zaman fetihlere de katıldığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında Sultan Şücâüddin adının birçok Alevi-Bektaşî nefesinde hürmetle yâd edildiğine bakarak onun bu zümre tarafından da önemli evliyadan sayıldığı tarihî bir vâkı'âdır[47].

Sultan Şücâüddin hakkındaki yetersiz bilgi ve menkıbevî alışkanlık yetersiz veya yanlış sonuçlara ulaşan araştırmalara konu olmuştur. Örneğin Sultan Şücâüddin XIII. yüzyılda yaşamış gösterilmekte ve Babaî tarikatına mensup olup Hacı Bayram-ı Veli'nin

45 Köprülü, "Abdal"..., s.182.

46 Köprülü, *Tarih Kaynağı Olarak XIV-XV. Asırlara Ait Bazı Türkçe Menâkıbnâmeler*, Basılmamış Doktora Tezi, İst. 1953, s. 19; O. Köprülü, "Velâyetnâme-i Sultan Şücâeddin", *Türkiyat Mecmuası*, XVII'den Ayrı Basım, İst. 1972, s. 177-184; Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: Kalenderîler*, Ank. 1992, s. 92, 93; Ocak, *Alevi ve Bektaşi İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İletişim Yay., İst. 2000, s. 42; Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler (Metodolojik Bir Yaklaşım)*, TTK Yay., Ank. 1992, s. 55.

47 Köprülü, *Tarih Kaynağı*...,s. 20; Ocak, *Alevi ve Bektaşi* ...,s. 42 ; Ocak, *Kültür Tarihi* ..., s. 55; M. F. Köprülü, Üryan Şücâiler olarak adlandırılan Abdalların Baba Şücâ'ın âsâsını taşıdıklarını, böylece onun büyük saygıya mazhar bir kişi olduğunu belirtmektedir (Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ank.1976, s. 30).

müridlerinden biri olarak medresesinde ders okuttuğu ve Babaî İsyanına katıldığının da bilindiği şeklinde tarif edilmektedir. Ayrıca ismi de "Şücaaddin Veli Baba Horasanî" olarak zikredilmektedir[48].

Romanya'da bir kısım Babaîlerin el aldıkları merkez Şücâüddin Ocağıdır. Mürşidleri Romanya'dan gelip buradaki Pîr evinden inabe almadıkça secde edilmeye layık bir kişi (*mescûd*) olamazlar. Yörükan, Büyük Yayla Köyünde Bulgaristandan gelme Alevi muhacirlerin oturduğunu, bunlara Çelebi Alevileri, Şücâüddin Ocaklıları, Seyyid Battal Gazi'deki Bektaşî Babasının hulûl etmeye çalıştığını ancak her birinin buna karşı çıkarak izin vermediklerini, ayrıca Otman Baba Pîr Evinden de Şücâüddin'e süreklerin geldiğini belirtmektedir[49].

Ocak, *Vilâyetnâme-i Sultan Şücâüddîn*'in yazım diline bakarak eserin XV. yüzyıla ait olduğunu, II. Murad'ın adı geçtiği yerlerde kendisinden yaşayan biri olarak bahsolunduğuna ve Fatih'in hiç anılmadığına dikkat edilirse, 1421-1450 tarihleri arasında kaleme alındığını söylemektedir[50]. Buna karşılık O. Köprülü, eserin yazarının bilinmediğini, belki şeyhin müridlerinden biri tarafından yazılmış olabileceğini iddia ederken[51], Ocak, metin içindeki bir beyitte yazarın adının açık bir şekilde Esirî olarak geçtiğini belirtmektedir[52].

Vilâyetnâme-i Sultan Şücâüddîn[53], Sultan Şücâüddin'in menkıbelerini içermektedir. Eser doğumdan ölüme kadar bir tercüme-i hâl niteliğinde değildir. İçinde bazen argo deyimler hatta ağır küfürler de vardır. Menkıbelere dikkat edilirse, merkez Seyitgazi olmak üzere, adı zikredilen yaşam alanının; Bursa, Kütahya, Manisa, Ankara dolaylarından ibaret bir bölgeyi kapsadığı görülür. Buraları, XVIII. yüzyıla kadar Anadolu'da Kalenderîlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerdir[54].

48 Kültür ve Turizm Envanteri 1987, Kültür ve Turizm Bakanlığı Eskişehir Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Esk.1987, s. 3; Suzan Albek'de "Şücâeddin Veli Baba Horasanî İlyas" ismini kullanmakta ancak bu isim konusunda bir kaynak göstermemektedir (S. Albek, *Dorylaion'dan Eskişehir'e*, Esk. 1991, s. 169).

49 Yörükan, *Anadolu'da Aleviler...*, s. 337.

50 Ocak, *Alevi ve Bektaşi...*, s. 43.

51 Köprülü, *Tarih Kaynağı...*, s. 13.

52 Ocak, *Alevi ve Bektaşi...*, s. 43.

53 Y. Z. Yörükan, Vilayetnamenin tek nüshasının Hacı Bektaş Ocağından gelen kitaplar içinde Ankara Umumi Kütüphanesi, Tasavvuf, 2-27 numarada kayıtlı bir mecmua içinde olduğunu, mecmuanın kimsenin dikkatini çekmediğinden vilâyetnâmenin şimdiye kadar kimse tarafından bilinmediğini söylemektedir (Yörükan, *Anadoluda Aleviler ve Tahtacılar*, Kültür Bak.Yay., Ank.1998, s. 113). Ancak bizim araştırmalarımızda Ankara'da hiçbir kütüphanede bu kayıt tarzı içinde bir katolog tesbit edilmemiştir. Buradaki kütüphanelerdeki yetkililer yukarıda zikredilen tasnifin Ankara kütüphanelerinde hiç olmadığını belirtmişlerdir. Bunun için vilâyetnâmenin bu nüshasına ulaşılamamıştır.

54 Ocak, *Kültür Tarihi...*, s. 55; A. Y. Ocak, *Alevi ve Bektaşi...*, s. 43.

Yörükan, Babaî kollarından birini temsil etmekte olan Şeyh Şücâüddin'in vilâyetnâmede eski bir şaman gibi hareket ettiğini, bu ananeyi yaşattığını söylemektedir. Vilâyetnâmeye göre ; Sultan Varlığı, bazen geyik oluyor, insanlara doğru yolu gösteriyor, bazen bir kaz olup suya dalıyor, Seyitgazi yakınlarında bir dağ kovuğunda yaşıyor, müridleriyle çıplak olarak geziyordur[55].

Şeyh Şücâüddin Veli Vilâyetnâmesinde işlenen olguları ve bunlara bağlı olarak çizilen Şücâüddin portresini tek tek incelersek karşımıza şu olgular çıkar: Kaygusuz, Cabbar Kulu, Sultan Varlığı (Şücâüddin) Vilâyetnâmesi gibi eserlerde dervişler ve atalar ile kötü ruhların, şeytanların mücadeleleri eski ananelerin değiştirilmiş, Alevileştirilmiş bir şekli olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Vilâyetnâmede "Yemin=And" (Yer Gök hakkı için) yapılmaktadır. Yörükan, bu yemin olgusunun yer ile göğün Tanrı telakki edildiği bir devirden kalma olduğunu ifade etmektedir[56].

Vilâyetnâmedeki bazı kelime ve deyimlerin de önemi büyük olduğu gibi bunların da tarihsel ve kültürel alt yapılarının Türklerin İslamlaşma süreci öncesi dönemlerde bulmak mümkündür. Örneğin, "çarpmak", "çarpılmak" kelimeleri ile "burası tekin değil" veya "şurada hayalet vardır" cümlelerinin İslam dini veya kültürü ile bir ilgisinin olmamasına rağmen varlıklarını İslamlaşmadan sonra da sanki islam yaşantısının veya kültürünün içindeymiş gibi sürdürmüşlerdir. Keza "hortlak", "cadı", "iyi saatte olsunlar", "ermen", "eren", "yatır", "keşkem", "öcü" ve "ilah" kelimeleri de ifade ettikleri kavramlar unutulmuş olsa bile, varlıklarını eski devrin bir anısı olarak sürdürmektedirler[57].

Vilâyetnâmede de görüldüğü üzere Alevi-Bektaşî inanç ve kültüründe "Dedelik", "Pirlik", "Erenlik" çok önemli bir hareket noktasını işgal eder. Bu cümleden olarak Yörükan, İslamlaşma sürecinde adeta o topluluğun genel başkanlığına sahip "Kam"lar ortadan kalkınca, "Kamlık" işbölümünün gereklerinin dedelere kalmış olduğunu veya hükümet teşkilatı yüzünden beyliklerini kaybetmiş olan oymak beylerinin bu eksikliklerini kamların güç ve imtiyazlarını benimsemekle telafi etmeye çalışmış olduklarını, dedelerde görülen "Sihrî" faaliyetin, bu intikalin bir semeresi olduğunu söylemektedir. Bunun içindir ki, Alevi-Bektaşâler erenlerine "Baba", "Ata", "Dede" demekle birlikte, onlara Sultan Varlığı, Hacı Bektaş, Hüsam Şah, Yediveren Sultan vb. tabirlerinde olduğu gibi başkanlık ve hükümet ünvanları da vermişlerdir[58].

"Dede, Şeyh, Ata, Baba vb." kimlikler o derece etkilidir ki yazılı veya yazılı olmayan efsanelerde bütün Anadolu'nun bunlar tarafından fethedildiğini görürüz. Efsane ve menkıbe geleneği bazı olayları daha detaylandırmış ve kişileştirmiştir. Örneğin,

55 Yörükan, *Anadolu'da Aleviler...*, s. 113.
56 Yörükan, *Anadolu'da Aleviler...*, s. 118.
57 Yörükan, *Anadolu'da Aleviler...*, s. 122.
58 Yörükan, *Anadolu'da Aleviler...*, s. 50.

Timurlenk'i Anadoludan çıkaran kişi Şeyh Şücâ'dır.Bursa'yı Geyikli Baba, İstanbul'u ise Yavdud Baba fethetmiştir[59].

Bunun yanında yine vilâyetnâmede görüldüğü üzere eski Türk geleneğine uygun olarak "Yer" ve "Gök"e dua etmeyi ibadetlerinin bir parçası haline getirmişlerdir. Yatırlar, evliyalar ve bereket gülbanklarında görüldüğü gibi dualarında "Allah ve Erenler" eşit ağırlıklı olarak ve yanyana yeralmaktadır. Bununla birlikte "Cennet" ve "Cehennem" kavramları bile bu düşünce içerisinde dünyevî bir anlam içerir[60].

Kalenderî soylu olan Şücâüddin'in vilâyetnâmesi onun ve müridlerinin bu Kalenderî yaşantıyı halen sürdürdüğünün en önemli tanığı olarak görülebilir. Şöyle ki; Ocaklılar içerisinde bazen öyle cerbezeliler, meczuplar bulunur ki, bunlar aynen eski şamanların hallerini yaşayarak ve onların tavırlarını takınarak diyar diyar dolaşırlar. Her fırsatta bir takım sihrî törenler icra ederler. Bunlar fakir, derviş kılıklı kişilerdir. Üzerlerine eşya parçaları veya *tus*'lar asarlar. Ellerinde bir boynuz ve garip bir kıyafet ile göğsü bağrı açık olarak dolaşırlar. Bazıları dağ kovuklarında yaşar. Gerektiğinde cinleri toplayarak hastaları tedavi ederler. Şamanlar gibi fal bakarlar, gaibten haberler verirler. Bunlar içerisinde Allah ile kavga edenler ve onun görev ve selahiyetine şamanlar gibi müdahale edenler bulunur[61].

Vilâyetnâmede işlenen önemli bir menkıbe ve kült "kemiklerden tekrar dirilme" olarak karşımıza çıkar. Kemik, çok eski çağlardan beri insan ve hayvan vücudunun en devamlı unsuru olarak görülmüştür. Bazı kavimlerdeki inançlara göre, ölümsüz olan ruh, kemiklerde bulunmaktadır. Bu nedenledir ki, aralarında Türklerin, Moğolların, Fin-ogurlar ve Laponların bulunduğu bazı kavimlerde kemik, saygı duyulan bir nesne olarak görülmüş, avlanan hayvanların eti yendikten sonra kemikleri titizlikle korunmuştur. Bu düşüncenin temelinde, yeniden dirilişin kemikler sayesinde meydana geleceğine dair olan inanç yatmaktadır. Şamanizmde iskeletin bir anlamda yaratılıştaki ilk duruma dönüş kabul edildiği görülmektedir[62]. Bu düşüncenin izlerini Şücâüddin menkıbesinde de görmek mümkündür. Menkıbeye göre; Baba Mecnun adında İranlı bir şeyh müridleriyle Rûm (Anadolu) diyarına gelip Sultan Şücâüddin'e mürid olmak ister. Ancak daha önce onu denemeyi de düşünmektedir. Bu amaçla bir oğlak kılığına girer. Sultan adamlarına emrederek onu kestirir, derisini yüzdürüp kafasını ayırdıktan sonra etini bir kazanda pişirtir. Pişen et topluca yenilip bitince, geri kalan kemikler bir yerde toplanır. Baş ve deri getirilip kemiklerin üzerine konur. Bu işlem tamamlanır tamamlanmaz oğlak dirilir ve hemen arkasından yeniden insan şekline döner. Baba

59 Yörükan, *Anadolu'da Aleviler...*, s. 476.

60 Yörükan, *Anadolu'da Aleviler...*, s. 133.

61 Bu tarz yaşantı örneklerini Otman Baba ve Hacı Bektaş Vilâyetnâmelerinde de görmek mümkündür (Yörükan, *Anadolu'da Aleviler...*, s. 255).

62 Ocak, *Alevi ve Bektaşi...*, s. 170.

Mecnun olur. Bu kerameti gören Baba Mecnun hemen müridliği kabul eder[63].

Bektaşî menkıbelerinden nakledilen bu menkıbede kemiklerden yeniden dirilme inancı açık bir biçimde dile getirilmektedir. Martin van Bruinessen, Bektaşîlerdeki bu inancın aynen İran'da Ehl-i Hak Kürtler arasında da çok yaygın olduğunu belirtmektedir[64].

Vilâyetnâme-i Sultan Şücâüddîn'de tenâsüh inancını yansıtan iki tipik menkıbe bulunmaktadır. İlkinde; Sultan bir gün abdallarıyla birlikte otururken onlara şöyle der: "Pîrler Seyyid Gazi donunda iken burada peltek dillü kardaşlar ile kapışur iken pîrlerün şunda bir altun sikke künk gibi geçüb dururdu. Hem bir altun maşraba ve bir altun üzengimiz kalub dururdu. Gelün, varalum, açalum." Bu söz üzerine dervişler söylenen yeri açıp Sultan'ın bahsettiği eşyayı bulurlar. Böylece şeyhlerinin çok zaman önce aynı yerlerde, yani Eskişehir çevresinde Seyyid Battal Gazi olarak yaşadığını, şimdi de Sultan Şücâüddîn'in bedeninde zuhur ettiğini anlamış olurlar[65].

İkinci menkıbede anlatıldığına göre ; bir gün birisi Sultan'a hiç kullanmadığı halde niçin elinde bir âsâ, başında bir frenk şapkası taşıdığını sorar. Sultan'ın âsâ için verdiği cevap şudur : "Köçegüm, pîrler Âdem donuyla cennetden çıktığımızda Havva bizden nice gün ayrı düşdü. Havvayile girü buluşıcak bize vâhişlik eyledi. Hakk'un izniyile Cebrâil cennetden getürdü, virdi, Havva'yı terbiyet eylemek içün..." Şapka hakkında ise şunları söyler : "Pîrler Ali donuyla gelüb şehid olduğumuzda deveyi yedüb cismimizi götürmeğe geldik... Ol vakt yüzümüzde urduğumuz nikabdan didi."[66]

Vilâyetnâmelerde anlatılan menkıbelerde sıkça rastlanılan diğer bir olgu da don (şekil) değiştirme ile ilgili motiflerdir. Eskiçağ insanlarının düşüncesinde yeryüzünde mevcut her cisim, her madde, bir kuvvetin taşıyıcısıdır. Ayrı (farklı) görünseler de türler arasında temelde yine de birtakım benzerlikler vardır. Bu benzerlikler, aralarında bazı şekil değişikliklerine yol açarlar. O halde bir cisim birden fazla görünüşler altında ortaya çıkabilir. Bir insan, hayvan veya bitki, veya bir eşya biçimine girebilir. Ancak bu görünüşte değişik şekiller geçici olup o cismin asıl özünü değiştirmezler. Şekil değiştirme genellikle üstün bir güç (Allah, cadı, sihirbaz, evliya vb.) tarafından, ya yapılan bir iyiliğe karşılık ödül veya kötülüğe ceza olarak gerçekleştirilmektedir.Çoğu defa bu motifle bir ağacın[67], hayvanın veya cansız bir nesnenin şimdiki haline nasıl geldiği

63 Ocak, *Alevi ve Bektaşi...*, s. 171.

64 Martin van Bruinessen, *Kürtlük, Türklük, Alevilik : Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, Çev.: Hakan Yurdakul, İst. 2000, s.153, 154, 178, 179; Ocak, *Alevi ve Bektaşi...*, s. 171.

65 Ocak, *Alevi ve Bektaşi...*, s. 186.

66 Ocak, *Alevi ve Bektaşi...*, s. 186.

67 Kalenderî, Alevi-Bektaşî menkıbelerinde ağaç (kutsal ağaç) motifi sıkça işlenir. Örneğin Hacı Bektaş vilâyetnâmesinde; "Hacı Bektaş Sulucakarahöyük'e gelir. Kendisine inanmadıkları için yüz çevirdiği kişilerden kurtulmak ister. Hırka Dağı'ndaki ardıç ağacına sığınıp kendisini kurtarmasını ister. Ağaç dal ve yapraklarıyla Hacı Bektaş'ı saklar.Gelenler O'nu bulamazlar. Hacı Bektaş burada 40 gün çile

açıklanmaya çalışılmaktadır. Şekil değiştirmeyi anlatmak için Türk menkıbe, masal ve efsanelerinde "donuna girmek" deyiminin kullanıldığı görülür. Geyik donuna girmek; geyik olmak, güvercin donuna girmek; güvercin olmak anlamına gelir. Eldeki menakıbnâmelerde de don değiştirmenin pek çok örneği bulunmaktadır. Bunların hemen hemen tamamı hayvan şekline girme biçimini yansıtır[68].

Vilayetnâmede işlenen menkıbeye göre; bir gün Acem erenlerinden Baba Hâkî adıyla meşhur biri abdallarıyla Sultan Şücâüddin'e mürid olmak üzere Rûm'a doğru yola koyulur. Yolları bir çöle düşer. Tam çölün ortasında ilerlerken ani bir fırtına çıkar, yönlerini şaşırırlar. Yorgunluktan ve ümitsizlikten tükenmiş bir haldeyken, birden yanlarında yorgun tavırlı bir geyik belirir. Dervişler onu yakalayıp yemek amacıyla boğazına bir kuşak bağlarlar. Ama geyik silkinip az öteye kaçar. Tekrar yakalarlar. Geyik yine kurtulur. Bu şekilde onunla uğraşırken bir köyün yanına kadar geldiklerinin farkına varırlar. O sırada kovaladıkları geyik kayboluverir. Bunu gören müridler ve Baba Hâkî, erenlerden birinin kendilerini kurtarmak için geyik donuna girerek böyle yaptığını anlarlar. Nice zaman sonra Rûm'a gelip Sultan Şücâüddin'e misafir olurlar. Yemekten sonra Sultan, Baba'ya başlarına geleni o söylemeden bir bir anlatır ve geyiği yakalamak için kullandıkları kuşağı çıkarıp önlerine atar. O zaman Baba Hâkî ve abdalları kendilerini çölde fırtınadan kurtaran ve köyün yolunu gösteren geyiğin Sultan Şücâüddin olduğunu anlarlar ve topluca müridi olurlar. Bu menkıbede işlenen çok önemli bir olgu vardır ki o da, geyik şekline girmiş velîlerin yol göstericilikleridir. Geyikler, kendilerini avlamak, zarar vermek isteyenleri bile mistik yola götüren bir kılavuz rolündedirler[69].

Bunların yanında kuş şekline girme motifi de sıkça işlenen bir diğer olgudur. Bu motif en çok *Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî*'de göze çarpmaktadır. Hacı Bektaş, Horasan'a hücum edip Müslümanların mallarını yağmalayan ve Ahmed-i Yesevî'nin nefes oğlu Katbuddîn Haydar'ı esir alan kâfir Bedahşan halkıyla savaşmaya şahin donunda gitmiştir. Bedahşan ülkesini zapdedip kâfir halkı imana getirmiş ve onlara Kur'an okuyup namaz kılmasını öğretmiştir. İşinin sona erdiğine kanaat getirdikten sonra silkinip bir güvercin olmuş ve halkın gözü önünde Horasan'a uçup gitmiştir[70]. Hacı Bektaş, Ahmed-i Yesevî tarafından icazetle Rûm'a halife gönderildiğinde ise yine bir güvercin şeklinde Sulucakaraöyük'e inmiş ve bir taşın üstüne konmuştur[71]. Hacı Bektaş'ın, savaşa giderken

---

çıkarır". Bu ağaç o günden beri kutsanmaktadır. Şücâüddin Veli vilâyetnâmesinde ise ; "Sultan Şücâ, sık sık Kırklar Çamı ve Bölük Çam adlı iki çamın dibinde tapınmaktadır" (Nejat Birdoğan, *Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevilik*, İst. 1994, s. 480).

68 Ocak, *Alevi ve Bektaşi*... s. 206, 207; P. N. Boratav, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, İst. 1978, s. 109.

69 Ocak, *Alevi ve Bektaşi*... s. 208, 209.

70 *Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî*, s. 10, 13; Ocak, *Alevi ve Bektaşi*... s. 219.

71 *Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî*, s. 18, 19; Ocak, *Alevi ve Bektaşi*... s. 220.

bir şahin, barış zamanlarında ise barış ve sükunet timsali olarak güvercin donuna girmesi dikkate değer bir olgudur. Yani O, yaptığı işin türüne göre don değiştirmektedir[72].

Bu konuda daha birçok örneğin yanında bir menkıbe de Sultan Şücâüddin'e aittir. Rivayete göre bir gün, kendisine kurban olarak bir koyun vermeyen sürü sahibine kızan Sultan, oradakilerin gözleri önünde göğe havalanarak bir şahin donunda geri dönmüş ve koyun sürüsüne saldırmıştır[73].

Menkıbelerde kuş şekline bürünmenin yanında diğer hayvan motifleri de işlenir. Bu motiflerin işlendiği menkıbelerden ilkine hiç şüphesiz *Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî*'de rastlamaktayız. Rivayete göre Ahmed-i Yesevî'nin şan ve şöhretinin artmasını çekemeyen bazı kimseler, onu hırsızlıkla itham etmek için boğazladıkları bir öküzü gizlice tekkenin mutfağına bırakırlar. Ertesi günü hırsızlık şâyiâsını yayıp her tarafı aramaya başlarlar. Bu arada tekkeye de girerler. Mutfaktaki öküzü görürler. Duruma çok üzülen Ahmed-i Yesevî dua ederek iftiracıları hemen oracıkta herkesin gözleri önünde köpek şekline sokar. İftiracılar önce ete saldırıp yerler, sonra birbirlerini parçalarlar[74].

Vilâyetnâme-i Sultan Şücâüddîn'de ise şöyle bir menkıbe anlatılır: Acem diyarından Rûm'a gelerek Sultan'a mürid olan Baba Mecnun, zaman zaman onun velâyetinden şüphe duymakta, fakat bunu içinde gizlemektedir. Bir ara topluca otururken Baba Mecnun aniden bir keçi olup melemeye başlar ve cemaatin ortasında gidip gelir. Bunun üzerine Sultan müridlerine keçinin başına bir tas su dökmelerini emreder. Dediği yapılınca Baba Mecnun yeniden insan haline döner ve gidip yerine oturur. Artık Sultan Şücâüddin'in gerçek velî olduğunu anlamıştır. Anlatılan bu iki menkıbede insanın doğrudan doğruya bir hayvan donuna girmesi, üstelik bu işin bir lânet sonucu oluşması söz konusudur[75].

Külte konu edilen diğer önemli bir motif de havada uçma olgusudur. Bu konuda iki menkıbe mevcut olup bunlar da *Vilâyetnâme-i Sultan Şücâüddîn*'dedir. Bunlardan ilkine göre; bir gün Sultan müridleriyle otururken aniden vecde gelip herkesin gözü önünde bulunduğu yerden havalanarak göğe doğru yükselmiş ve bulutların üstüne çıkarak bir süre uçtuktan sonra yine yere inmiştir. İkinci menkıbe ise yukarıda da zikrettiğimiz gibi kendisine bir koyun vermeyi reddeden sürü sahibine kızarak havalanıp

---

72 Ocak, *Alevi ve Bektaşi...*, s. 220; Kuş şekline girme konusunda ayrıntılı bilgi ve örnekler için bkz. Şenay Yola, "Zur Ornithophanie im Vilâyet Nâme des Haggi Bektaş", *Islamkundliche Abhandlungen H. J. Kissling*, 1974, s.178, 179; Ergun, *Bektaşi Şairleri ve Nefesleri*, İst. 1955, C. I, s. 21; Öztelli, *Pir Sultan Abdal*, s. 200.

73 Ocak, *Alevi ve Bektaşi...*, s. 221.

74 *Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî*, s. 14; Ocak, *Alevi ve Bektaşi...*, s. 223.

75 Ocak, *Alevi ve Bektaşi...*, s. 224.

uçmuş ve bulutlara doğru yükselmiştir[76].

Bölgede varlığını hâlâ kuvvetle sürdüren, dinsel ve sosyal yaşamın her alanında, Veli-Evliya kültü içinde, bölge insanının ve Alevi-Bektaşî düşüncesinin sıkı sıkıya bağlı olduğu Battal Gazi ve Sultan Şücâ kültleri, külte yeni oluşumlar katarak devam etmektedir[77].

Abstract:

Seyyid Battal Gazi and Sheikh Sucauddin are two cult figures whose influences are still alive in folkloric culture today. Battal Gazi, an Umayyad commander well known in the Islamic world from Andalusia to Central Asia, has become a legendary person in time. Though little is known about Sheikh Sucauddin, he is thought to have lived in the 15th century in Anatolia. Seyyid Battal Gazi and Sheikh Sucauddin cults constitute an important place in the Alevi tradition and their tombs are also venerated by non-Alevi groups.

Key words:

Seyyid Battal Gazi, Sheikh Sucauddin, cult personality.

---

76 Ocak, *Alevi ve Bektaşi...*, s. 236, 237.

77 Seyyid Battal ve Sultan Şücâ ile ilgili kitabımız yayınlanmak üzeredir.

Seyyid Battalgazi Külliyesi

Abdullah DEVECİ*

Giriş

Modern öncesi toplumların efsaneleri, efsane olmaktan başka şeyler de ifade ederler. Bu efsanelerle harmanlanan sonu gelmez maceralar, savaşlar, amaçsız girişimler, yitip giden yaşamlar üzerine düşünmek, bir bakıma efsanenin üretildiği dönemin imge dünyasını anlamaya çalışmaktır. Seyyid Battalgazi Külliyesi gibi bir mimari araştırma nesnesinin kuruluşuna bağlanan efsanesi ise sanat -mimarlık - imge bağlantılarının irdelenmesine açık kapı bırakmaktadır. Bugünün değer yargıları ve düşünce tarzı ile bu durumu kavramsallaştırmak ise oldukça zor görülüyor.

Seyitgazi'de 1208 yılında inşa edilen külliyenin efsanesi için bir çok anlatım vardır. F.W. Hasluck'un derleyip 1927 yılında yayınladığı efsanede, Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde, oğlu I. Alaeddin Keykubad'ın Mesih adlı bir kaleyi komutanlarından Hazaraps'a vermesi ile olaylar gelişmeye başlar. Bu komutanın çobanlarından Kutluca (Çoban Baba), koyunları otlatırken mucizevi bir ışık sayesinde Battalgazi'nin kabrini görür. Komutan Hazaraps mezarın üstüne küçük bir türbe yaptırır. Burası inanan insanlar tarafından bir ziyaretgâha dönüştürülür. Daha sonraları I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in hanımı ve I. Alaeddin Keykubad'ın annesi Ümmühan Hatun da rüyasında Battalgazi'yi görür. Bu rüyada Battalgazi, Ümmühan Hatun'dan kalan kemiklerinin üzerinde büyük bir türbe yaptırmasını ister. Ümmühan Hatun hazineden aldığı paralarla ustalar tutar ve kendisinin de öleceği topraklara gelir. Mesih Kalesi yakınlarında konaklar, buraya bir kervansaray yaptırır ve kervansarayın

* Anadolu Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi öğretim üyesi, Eskişehir.

yakınlarında bir köy kurulur. Battalgazi'nin türbesini yaptırdıktan sonra, kendi türbesi ile birlikte bir mescit ve bir tekke daha yaptırır. Daha sonra da tekke için eğitilmiş dervişler getirtilerek külliye yaşamının sürekliliği sağlar.

Ortaçağda efsanelerle ilişkilendirilen mimarlık ve sanat üretimi sadece Anadolu'ya veya İslam'a özgü bir şey değildir. Ayasofya için hem Bizans döneminde hem de Osmanlı döneminde, hatta günümüzde de inanılan efsaneleri hatırlayabiliriz. Ya da asıl adı Jacopo Robusti olan Tinterotto'nun Aziz Markos'un mezarının bulunması ve kemiklerinin Venedik'e getirilmesi efsanesi üzerine yaptığı resim efsane-imge-sanat üretimi için bir başka örnek olarak gösterebiliriz. Resimde İskenderiye'deki katakombların birinde inançsız mezar soyguncularının arasında, inançlı Katolik Venedikliler mezarını bir türlü bulamadıkları Aziz Markos'un ilahi görüntüsü ile karşılaşırlar. Aziz Markos mezarının yerini söyler ve kemikleri Venedik'e getirilir. Azizin kemikleri için Venedik'de 1042-71 yılları arasında San Marcos Kilisesi inşa edilir[1].

Seyyid Battalgazi ve Aziz Marcos'un kutsal kemikleri üzerine kurulan bu hikayelerin birbirine ne kadar benzediği ayrı bir konu. Ama külliye ve kilisenin yapımları, modern öncesi toplumlarda günümüz düşünce tarzından farklı olarak, efsanelerin efsane olmaktan başka şeyler ifade ettiğini gösterir. Yapılışı bir efsaneye dayandırılan Seyyid Battalgazi Külliyesi'nin gerek mimarlık tarihi değerlendirmeleri, gerek Battalgazi'nin kişiliğine ilişkin yorumlar, bu mimariyi üreten ve sahiplenen sosyo-kültürel yapı, Anadolu kültür süreçlerini anlamak için ilginç olanaklar sunmaktadır.

Seyyid Battalgazi

Asıl adı ve nereli olduğu tartışmalı olan Seyyit Battalgazi, 717 -740 yıllarında Anadolu'ya yapılan Arap akınları sırasında savaşmış bir Emevi komutanıdır[2].

1 1204-61 yıllarında İstanbul'un Latinler tarafından işgali sırasında, hipodromdan sökülen Lysippos'un yaptığı dört at heykeli ve yine İstanbul'dan götürülen birçok devşirme malzeme bu kiliseyi süslemektedir. San Markos için bkz. Pevsner, N., *Ana Çizgileriyle Avrupa Mimarlığı* (Cev.S. Batur), İstanbul 1977, s. 39; Gombrich, E.H. *Sanatın Öyküsü* (Çev. B. Cömert), İstanbul, 1980 (12. baskı), s. 283-284, res. 234.

2 Genel olarak araştırmacılar asıl adının "Abd Allah" veya "Abdullah" olduğunda birleşirler (Boratav, 1949: 344-351; Say, 1998: 45-50). 'Büyük', 'çok büyük' anlamlarına gelen *battal* lakabı ise kahramanlık anlamında kullanılarak bütün kaynaklarda "Abd Allah" ve "Abdullah" isimleri ile birlikte zikredilmektedir (Say, 1998: 47). Bunların dışında Battalgazi'nin künyesi olarak Abu Yahya, Abu Husayn ve Abu Muhammed adları geçmektedir (Aslanbay, 1953: 41; Boratav, 1993: 341; Say, 1998: 47). F. Köprülü (1976: 232) ise, Battalgazi için "Ebu Muhammed Ca'fer b. Sultan Hüseyin b. Rebi' b. Abbâs El Haşimi" künyesini vermektedir. Böyle bir künye kullanım tarzı, Köprülü'nün belirttiği gibi, menkıbelerde Battalgazi'nin Peygamber soyuna bağlanmasından kaynaklanmaktadır. Menkıbelerde geçen soy kütüğü oluşturma çabası ile birlikte Seyyit Gazi'nin nereli olduğu sorunu ortaya çıkmaktadır. Bu konuda iki rivayet vardır: İlk rivayet, Emeviler döneminde VII. yüzyılda yaşadığı ve Malatya'lı olduğudur. İkincisi ise, Emevilerin azadlı kölesi olup Antakya'da doğan Arap asıllı birisi olduğudur. Battalgazi'nin ölümü ile ilgili rivayetlerin en gerçeğe yakın olanı Eskişehir'in

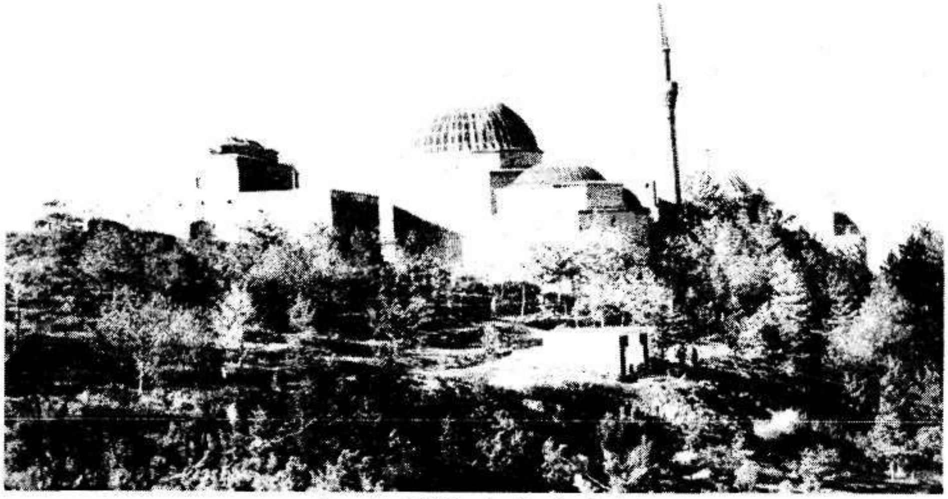

Battalgazi Külliyesi, güneyden bakış

Battalgazi, Anadolu'da Bizans'la yaptığı savaşlarla efsanevi bir kişiliğe dönüşür.[3] Bu efsanevi anlatımların Battalgazi'nin tarihi gerçek kimliğinde değişimlere yol açtığı anlaşılmaktadır. Battalgazi, Anadolu Türkleri arasında bir Türk Alp'ine dönüşerek, *Battalnâme*'lerde, 11. yüzyıl sonları ile 13. yüzyıl ortaçağ imgeleri ile yeniden yorumlanır. Türkler Anadolu'ya geldikleri zaman onun kahramanlık menkıbelerinden etkilenerek, zamanla onun bir Emevi komutanı olduğunu unutup menkıbelerini yeni bir yorumla ele aldılar. *Battalnâme* adlı büyük destani roman bu yeni yorumun sonucunda ortaya çıkmıştır (Ocak, 1992: 187, 204-205; Say, 1999: 26).

güney-batısında Seyitgazi yakınlarındaki antik Akroinon mevkiindeki bir savaşta şehit olduğudur. Kaynaklarda ölüm tarihi olarak 731, 740 ve 741 yılları verilmektedir (Say, 1998: 63). Y. Say, *Seyyid Battalgazi Külliyesi*, Ankara: H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1999, s. 23-24, dipnot 10 ve 11'de, Hayrüddinü'z- Zikiri, *Kamus-u Teracim*, c. IV, Beyrut 1992, s. 74'den alıntı yaparak, Battalgazi'nin ölüm tarihi olarak 740 yılını verir. Battal'ın Beni Ümeyye zamanında yaşamış, Şamlıların savaş emirlerinden cesur bir komutan olduğu belirtiliyor. Bu kayıtlar, Abdullah b. Mehmet–Abdurahman b. İlgaz, *Tarih-i Dımaşk*, c. I, Beyrut 1988, s. 137-141'de de aynıdır: " El-Musenne oğlu Muammer Ebu Ubeyde şöyle ziketti; Rumlar Battal'ı (H.) 112'de öldürmüşlerdir. Ebu Hassan El-Ziyadi de şöyle zikretti; Battal 113'de ölmüştür. Halife şöyle demiştir; Rum topraklarında 121'de ölmüştür." Ayrıca bu eserde, (s.140) Battal'ın öldüğü yıl hacca da gittiği ifade edilmektedir.

3 Rivayetler ve menkıbeler dışında Battalgazi hakkında çok az bilgi vardır. Bu tarihsel kaynaklarda da genel olarak Battalgazi'nin savaşları ve kahramanlıkları anlatılmaktadır (Hasluck, 1928: 90-98; Ocak, 1992; 204; Say, 1998; 47). Başta menkıbeler olmak üzere, Arap, Bizans ve Osmanlı tarih

Yeni yorumda Battalgazi, Anadolu'yu fethetmiş bir Türk kahramanına dönüşmüştür. Battalgazi, olasılıkla 13. ya da 14. yüzyılda seyyidlik payesi de verilerek peygamber soyuna bağlanır. Böylece daha 13. yüzyılda sınır boylarındaki gazi savaşçılar ve halk arasında, gazi-evliya (*alp-eren*) olarak büyük saygı duyulan kişilik olmuştur. Aynı devirlerde başta Kalenderiler olmak üzere, çeşitli sünnilik dışı kesimler için de bu durum geçerlidir. Ancak bu durumun hangi bağlantılarla ortaya çıktığı, özellikle Anadolu Kalenderilerin onu neden Pir-i Abdal'dan kabul ettikleri bilinmemektedir. Anadolu Selçuklu döneminden başlayarak Anadolu'da özellikle hetorodoks gruplar arasında yüceltilen Battalgazi, manevi lider olarak görülmüştür. Hz. Ali ve soyu ile siyasal çekişmeler içinde bulunan Emevi hanedanına mensup bir komutanın, hetorodoks gruplar tarafından yüceltilmesi ilginç bir olgudur (Ocak, 1992: 187-188, 204-205; Say, 1999: 26).

Ortaçağ Anadolu'su için Seyyid Battalgazi örneği tek değildir. Battalgazi romanının bir devamı olan *Danişmendnâme*, *Saltuknâme* ve Türkmenlerin Trabzon Rum Devleti ile mücadelelerinden bir kısmını öyküleştiren *Dede Korkut* (Köprülü, 1991:80), Anadolu'yu Türkleştiren kültürün ürünleridirler. Bunlar sadece masalsı anlatımlar değil, aynı zamanda sosyolojik boyutu da olan metinlerdir. Toplumun örgütleşmesi, alışkanlıkları, değer yargıları ve siyasi durumu hakkında ipuçları veren bu tarihi metinler, Anadolu'nun Türkleşmesini betimlerler. Edebi kültür ile birlikte kamusal mekânlara dönüşen ziyaretgâhların ortaya çıkması bundan dolayı olmalıdır. Seyyid Battalgazi Külliyesi çevresindeki fiziki ve kültürel oluşum, Ankara'da Hacı Bayram Veli Camii çevresi ve birçok örnekte görüldüğü gibi Anadolu'nun mekânsal olarak da başkalaşmasını ifade ederler.[4]

---

kaynaklarına da kaynaklık eden 727 (H.109) yılında yapılan savaş Battalgazi'nin hangi yıllarda yaşadığı hakkında bilgi verir (Say, 1998: 60). Yakubi Tarihi'ndeki kayıtta H.109 yılında yapılan Bizans İmparatoru Leon ile yapılan savaşta Muaviye İbn Hişam ile Battalgazi'nin ordunun başında olduğu gösterilir. Beş yıl süren savaş ortamında Seyyid Battalgazi en önemli kişiliklerden birisidir (Say, 1998: 60, dpn. 21). Gösterilen kahramanlıklar ise, Suriye ve el-Cezîre (Güney-doğu Anadolu dahil) ile Amasya, Kayseri, Afyon ve Eskişehir yörelerinde gerçekleşir (Say, 1998: 61). H. Tolasa, "Battalgazi Destanı Geleneğinin Türk Halkı Arasında Doğuşu, Gelişmesi Üzerine Düşünceler ve Bu Gelenekle İlgili Bibliografik Döküm", *Eskişehir I. Seyyid Battalgazi Bilimsel Semineri, Bildiriler, 22-24 Eylül 1977*, Eskişehir 1977, s.103-104'de Battal Gazi'nin Emeviler devrinde 7. yüzyıl sonları ile 8. yüzyılın ilk yarısında yaşadığının bilindiğini, Emeviler'in 8. yüzyılın ilk yarısında Bizansla yapılan savaşlara ve İstanbul kuşatmalarına katıldığını ifade etmektedir.

4 Seyitgazi'deki türbenin dışında adına, Kırşehir ve Çorum yakınlarındaki Ali Dağında iki makam türbesi daha yapılmıştır. Bu türbelerin dışında anısına yapılan başka yapılar ve kendiliğinden oluşmuş mevkiler vardır. Bunlar İstanbul-Maltepe'de Seyyid Gazi Kayası, Erdek'te kale ve Malatya'daki kubbe örtülü tek mekanlı bir ziyaretgâhtır (Hasluck, 1928: 90-98; Say, 1998: 51).

Külliye Yapıları

Seyyid Battalgazi Külliyesi, Eskişehir-Seyitgazi ilçe merkezinin güney-batısında yer alan Üçler Tepesi'nin güneydoğusunda yer almaktadır. Tepe ilçeden 100-150 m. yükseklikte olup, ilçeye ve ovaya hakimdir. Külliye eğimli bir arazi üzerinde kurulmuştur. Külliye yapılarının bulunduğu arazi batıya ve güney-batıya doğru giderek yükselir. Külliye avlusuna iki ayrı kapıdan girilir. Külliyenin doğu tarafındaki kapı II.Beyazıt döneminde yapılan ve Bektaşi Dergâhı olarak adlandırılân kısmın altında yer almaktadır. Kapı, kuzey-güney istikametinde rampa bir yola açılır. Yol güney uçta kırılarak doğu-batı istikametinde devam eder ve külliye avlusuna kuzeyden revak biçiminde açılarak batı uçta cami giriş mekânının kapısı önünde son bulur.

Doğu-batı doğrultusunda uzayan, asimetrik planlı avlunun güney, batı ve kuzey kenarlarında külliye yapıları sıralanmıştır. Avlu ortasında bir çeşme ile şadırvan kalıntısı yer alır. Külliyede günümüze gelmiş Selçuklu dönemi yapılarından Ümmühan Hatun Türbesi ve bu türbeye bitişik medrese ile Kadıncık Türbesi avlunun güney batısındadır. Osmanlı Döneminde yapılan yapılar avlunun diğer cephelerine dizilir. Kuzey cephede, (doğudan batıya doğru sırası ile) fırın, aşevi, kırklar odası, halife meydanı odası, Müderris Odaları yer alır. Bu yapılar iki katlı olup, üst katların zemini, avlu zemini seviyesindedir. Doğu cephesinde Bektaşi Dergâhı olarak adlandırılan önü hayatlı odalar vardır. Güney cephesinde ise, sözü edilen Selçuklu yapıları ve revak arkasında zikir odası ve semahane yer almaktadır. Bu mekânla bağlantılı Kesikbaşlar Türbesi ve cami daha güneydedir (Şekil. 1).

Bir dış duvarla çevrilmiş olan batı cephesinde yapı bulunmamaktadır. Daha önemsiz olan ikinci kapı, avlunun güney-batısındadır. Bu kapıya medresenin batısında yer alan merdivenli bir yoldan ulaşılır. Medrese kapısı, külliye avlusuna açılmamaktadır. Külliyenin bu ikinci kapısı ile, külliye avlusuna ters istikamette, güney cephede bulunan medrese kapısına ulaşılır.

Onarımlar

Osmanlı döneminde külliyeye hem yeni binalar eklemiş, hem de onarımlar yapılmıştır. Külliyede tespit edilebilen en eski onarım, 1569-70 ya da 1588-89 yıllarında bir dizi tamire izin veren bir fermandan sonra yapılmıştır. İstanbul'dan külliyenin vakıf yöneticilerine gönderilen bu fermanda, cami örtü sistemi ve değirmenlerin 80.000 akçelik maliyet ile onarılması öngörülmüştür (Say, 1999: 116).

İkinci onarım 1600/1 yılında gerçekleşmiştir. Külliyenin bu yıllardaki toplam 328.490 akçelik giderleri içinde 158.393 akçe söz konusu onarım giderlerine ayrılmıştır (Faroqhi, 1981: 105; Say,1999: 115). Belgeden onarılacak bölümler ve nitelik çıkarılamasa da, maliyete bakarak, bu tarihte büyük çaplı bir onarım faaliyeti gerçekleştiğini düşünebiliriz.

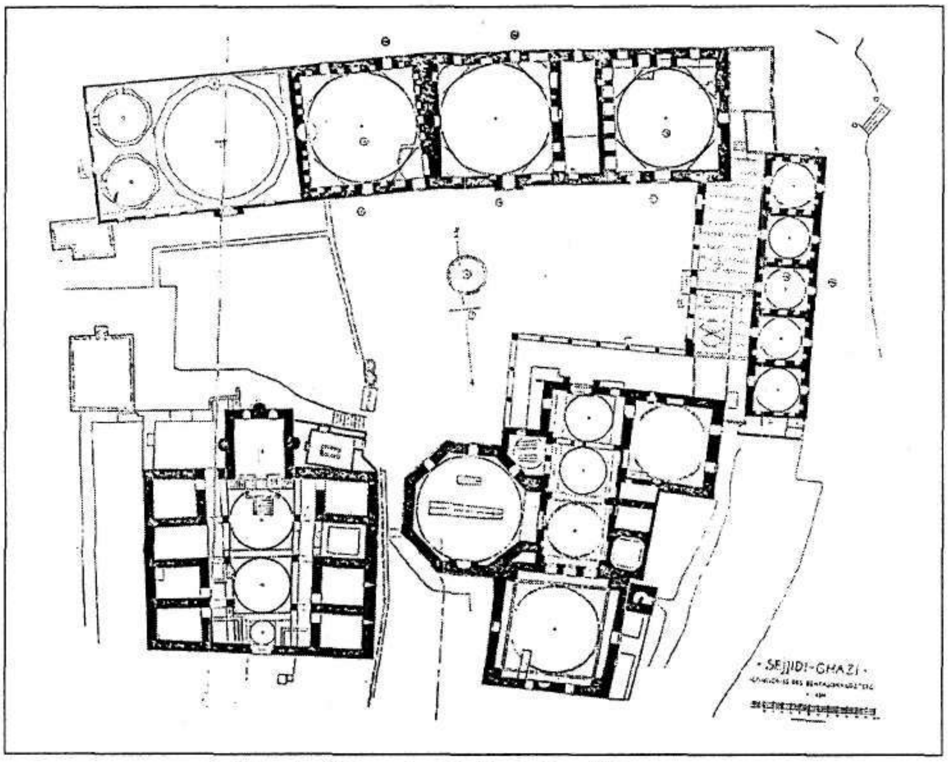

Şekil 1: Seyyid Battalgazi Külliyesi planı (Wulzinger: 1913)

20. yüzyıl başlarında külliyeye gelmiş Wulzinger ve T. Menzel'in dervişlerin anlatımlarından naklettiğine göre, 1826 yılındaki yeniçerilerin kanlı tasfiyesi[5] sırasında külliye çok tahrip olmuştur. 1826 yılından sonra, yapılarda işlev değişikliği ile beraber büyük çaplı onarımların yapılmıştır (Menzel, 1925: 207)[6].

Cumhuriyet döneminde külliye, Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Seyyid Battalgazi Vakfı tarafından yaptırılan önemli onarımlar geçirmiştir[7]. Ancak, avlu düzenlemesi

5 Yeniçeriliğin kaldırılması ile sonuçlanan olaylar, Osmanlı vakanüvisleri tarafından Vak'a-i Hayriye olarak adlandırılmıştır. Bu olay 15 Haziran 1826'da, başta şeyhülislam Kadızade Mehmed Tahir Efendi olmak üzere İstanbul ulemasının teşviki ile, batılı askeri yöntemlerle eğitilmiş birliklerin yeniçerileri topa tutması ile başlamıştır. Daha sonra büyük bir yeniçeri kıyımı yapılır. Vak'a-i Hayriye olayından sonra yaklaşık iki boyunca kıyımdan kurtulan yeniçeriler takibe alınır (Sakaoğlu, N., "Vak'a-i Hayriye," *İstanbul Ansiklopedisi*, VII: 357-358).

6 T. Menzel, "Das Bektasi-kloster Sejjid Ghazi", *MSOS*, 28/2, 1925, s.207'da Menzel'e göre, türbenin dışında yıkılmış 3 kubbeli yapı bulunmaktadır.

7 1967 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğünün yaptığı onarımlar sırasında yapının rölevesi Ali Saim Ülgen yapmıştır. Ancak röleve çıkartılırken külliyeye gelmediği anlaşılan Ali Saim Ülgen, çizim

dışında, yapılan onarım ve eklemelerin niteliği Vakıflar Genel Müdürlüğü kayıt ve raporlarından anlaşılamamaktadır. İki katlı olarak yapılan aşevi ve fırının, Wulzinger'in (1913: 57) çizimlerinde ahşap gösterilen kat döşemelerinin betonarme olarak yeniden yapıldığı görülmektedir. Külliye bugün sağlam ve çeşitli işlevlere cevap veren yapılarıyla kullanımdadır.

Küliyedeki Yapılaşmanın Evrimi

Külliyedeki ilk fiziki oluşumun, I. Alaeddin Keykubat döneminde, 1207/8 yılında Ümmühan Hatun'un yaptırdığı türbe, medrese ve cami ile başladığı kabul edilir. Ancak, tarihi kaynaklar, buradaki fiziki oluşumun daha önceleri başladığını göstermektedir. 1173 yılında Anadolu'ya gelen Arap seyyahı Ali b. Ebu Berk el-Herevi, Selçuklu sınırında bir tepe üzerinde Seyyid Battalgazi'nin mezarından ve Bizans sınır boyundaki Sultan-Höyüğü'ndeki şifalı kaplıcalardan söz eder (Thomine, 1953: 58; Say, 1999: 47). Battalgazi kabrinin bu tarihten de önce var olduğu düşünülebilir. Türbenin bulunduğu alan, İslam öncesinde de bir dini alandır. Bu durum kült alanı anlamında bir sürekliliği akla getirmektedir. Buna bağlı olarak, kültün niteliksel değişim süreci Seyyid Battalgazi'ye atfedilen simgesel ve dini kişilik ile kendini gösterir.

Daha önceki fiziki durum ne olursa olsun bilinçli ilk yapılaşma 1208 yılında Selçuklu sultanlarından I. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde başlamıştır. Bugünkü külliye kuruluşunun güney kanadında gerçekleşen ilk yapılaşma günümüze gelmiş, Ümmühan Hatun Türbesi ve Medresesi ile günümüze ulaşmayan Seyyid Battalgazi Türbesi ve cami ile oluşmuştur. Plan özellikleri, iki katlı olması ve sırlı tuğla kullanımıyla yapılan geometrik süslemeden dolayı, 13. yüzyıl başlarına tarihlediğimiz Kesikbaşlar Türbesi, iki çilehane ve işlevi tespit edilemeyen bir yapının kapısı buradaki Selçuklu dönemi fiziki oluşumunun yoğunluğunu göstermektedir. Bu yapılaşmanın Seyyid Battalgazi Türbesi merkezli olduğu söylenebilir: Türbenin doğusunda Ümmühan Hatun Türbe ve Medresesi, batısında diğer yapılar yer almaktadır. Ancak bu kuruluşun Kesikbaşlar Türbesi, çilehaneler ve kapısı günümüze ulaşan yapının batı cephelerinin bir sokak oluşturacak biçimde, çok düzenli olarak kuzey-güney doğrultusunda sıralanması dikkat çekicidir.

1208 yılında yapılan[8] Ümmühan Hatun Türbesi, medresenin kuzeyinde orta

---

altına ölçülerin kendisine ait olmadığını, dolayısıyla çizim yanlışlıklarının ölçü alanlara ait olduğu vurgusu yapan notlar koymuştur. Kesikbaşlar Türbesi'nin örtüsü için ahşap konstrüksiyon tasarlayan Ali Saim Ülgen, ayrıntılı çizimler de yapmıştır. Ancak bu tasarının uygulanmadığı yapının bügünkü halinden anlaşılmaktadır.

8 Anadolu Selçuklu Dönemi yapılarının günümüze gelebilmiş kitabeleri yoktur. Semahane içindeki paravanın güney yüzünün doğu tarafındaki 1511 yılı tarihli kitabede, Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde 1208 yılında yapılan mescidin yenilendiği kaydedilmiştir (Say 1999: 66). Diğer Anadolu Selçuklu Dönemi yapılarının da aynı tarihlerde yapılmış olduğu akla yatkındır.

bölümde ana eyvan konumunda yer alır. Yapı, 'eyvan türbe tipi'nde, dikdörtgen planlı ve iki katlıdır. Her iki katı da kuzey-güney doğrultusunda sivri beşik tonozla örtülü olan türbenin alt katında, mekanın ortasına yerleştirilmiş sanduka bulunmaktadır. Üst kat güneyindeki daha sonra eklenen medrese avlusuna eyvan ağzı ile açılır. Türbe, medresenin eklenmesiyle ana eyvan konumuna gelmiştir. Bu özelliği ile türbe, Anadolu Selçuklu türbe ve medrese mimarisinde sonradan bir medresenin ana eyvanına dönüşen tek yapıdır (Altınsapan, 1998; 189).

Ümmühan Hatun Türbesi, bugünkü hali ile medresenin kuzey eyvanı gibi algılanmaktadır. Yapı için ilk restitüsyon denemesini yapan Wulzinger, ön cephedeki silmeleri takip ederek, türbenin, bitişik medreseden ve avlunun örtü sisteminden önce yapıldığını göstermiştir. Wulzinger restitüsyonunda, tek merkezli yaya sahip eyvan ağzı kemeri, üst kata çıkışı sağlayan merdivenin biçimi ve üst kata yerleştirilen Roma dönemi lahitleri dikkati çekmektedir. Çizimlerde, yapının üst kısmının dıştan basık piramit biçiminde kapatılması, Wuzinger'in yapıyı türbeye dönüştürülmüş antik döneme ait bir mezar yapısı olarak düşünmesinden kaynaklanmaktadır (Wulzinger, 1913: 18, 34). Medrese ve türbenin duvarları arasındaki kalınlık farklılığı ve dilitasyon izleri, türbenin kuzey cephesindeki silmelerin avlunun örtü sistemi tarafından kapatılması bu yapıların farklı dönemlerde yapıldığını gösterir.[9] Ümmühan Hatun Medresesi, açık avlulu, çift yönden revaklı tek katlı, türbe mekanı ile birlikte üç eyvanlı plan şeması ile Eskişehir bölgesinde tek örnektir (Altınsapan, 1999: 181). Menzel ve Mordtmann gibi yabancı araştırmacılar ve seyyahlar, yapının bir Bizans kilisesinden medreseye çevrildiğini söyleseler de, bu sav dayanaksızdır. Yapıda kullanılan devşirme malzemelere ve dış görünüşüne bakılarak söylenen bu sav, kimi Türk araştırmacılar tarafından da kabul görmüştür.[10] Yapının avlusu Osmanlı döneminde, olasılıkla 1511 yılında üç kubbeyle örtülmüştür.[11] Kubbe eteğindeki sivri kemerli pencereler ve ana eyvan konumundaki türbedeki pencereler dışında, iç ve dış avluya açılan penceresi yoktur. Sadece doğu kanat eyvanının güneyindeki iki odada doğu duvarlarının orta kısmına yerleştirilmiş, birer mazgal pencere vardır. Bu haliyle medrese avlusu oldukça karanlıktır. Odalar ise neredeyse hiç ışık almamaktadır. Orijinalinde açık avluya göre tasarlanmış yapının öğrenci odaları yeterince ışık alıyor olmalıydı.

Seyyit Battalgazi Türbesi, cami, çilehane, Kesikbaşlar Türbesi ve zikir odası yapıları gruplaşarak, külliyede mekansal olarak ayrı bir bütün oluşturan kısımda yer alır. Kesikbaşlar Türbesi, iki katlı ve 'eyvan tipi'dedir. Alt kat doğu-batı doğrultusunda

9 Önge, (1970: 57). Türbe ve medresenin ayrı tarihlerde yapılmış olduklarını söyler.

10 Wulzinger (1913:14), Hasluck (1928: 90-98), Şükrü (1334: 1-28) ve Albek (1991: 168) yapıyı Bizans yapısı olarak tanımlarlar.

11 Bkz. A.Kuran, (1969: 69)

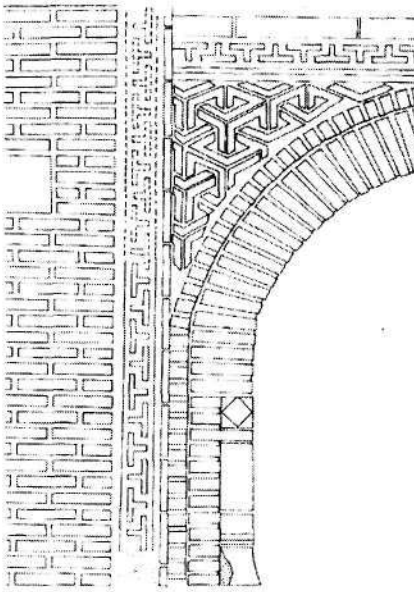

Şekil: 2 Kesikbaşlar Türbesi

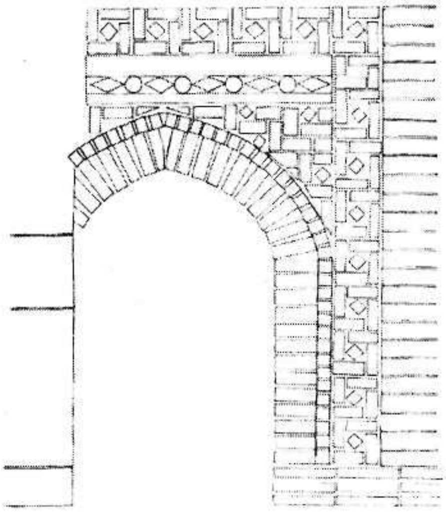

Şekil: 3 Çilehane Kapısı

dikdörtgen planlı olup, içinde iki sanduka bulunmaktadır. Bu kata giriş yoktur ve tek bağlantı semahaneye açılan demir parmaklıklı bir pencere ile sağlanır. Yapının güney yanındaki çilehane kapısı zemininin konumu, orijinal zeminin 20-25 cm. daha aşağıda olabileceği izlenimi bırakır. Üst kat eyvan ağzı ile semahaneye açılmaktadır. Üst kat kareye yakın dikdörtgen planlı olup, Cumhuriyet dönemi onarımlarında yapılan pandantif geçişli kubbe ile örtülmüştür.

Kesik Başlar Türbesi araştırmacılar tarafından bir Selçuklu yapısı olarak değerlendirmeye alınmamıştır. Yapıyla ilgili tarihi kaynak da yoktur. Soruna ilişkin -az da olsa- tek bilgi, yapıdaki tuğla örgülerin Selçuklu dönemi ile bağlantılı olduğu şeklindedir. O. C. Tuncer, Beylikler ve Osmanlı türbeleri bölümünde Kesik Başlar Türbesi'nin tuğla örgüsü için Selçuklu özellikleri gösterdiğini söyler (Tuncer, 1991: 223). Kesikbaşlar Türbesi eyvan ağzı kemer köşeliklerinde, kuzey çilehane kapısı ve zikirhane önündeki kapatılmış kapıda sırlı tuğla ile yapılmış geometrik süslemeleriyle (Şekil. 2-3) karşılaştırabileceğimiz Kemah Mengücek Gazi Türbesi (XII. yüzyıl sonları), Tokat Ebul Kasım Ali Tusi Türbesi (1233) ve Akşehir Ferruhşah Mescidi (1224) süslemeleri erken örnekleri oluşturur. Amasya Gök Medrese Camii'deki türbe (1266) ise, daha geç tarihli olmasıyla diğerlerinden ayrılmaktadır. Amasya'daki bu türbe benzer geometrik formlara karşın, daha karmaşık süsleme örgüsüyle de diğer yapılardan farklıdır. Türbe ve cilehane kapıları, daha çok Kemah Mengücek Gazi Türbesi'de

kullanılan malzeme ve süsleme özellikleriyle benzerliğinden ve türbenin plan özelliklerinden dolayı XIII. yüzyıl başlarına tarihlendirilebilinir.

Osmanlı döneminde, külliyenin ilk ne zaman kullanılmaya başlandığına ilişkin yazılı kaynak bulunmamaktadır. Gazi dervişlerin anısında güçlü bir yeri bulunan Seyyid Gazi kültü, 14. yüzyılın başlarında bölgenin Osmanlı egemenliğine geçmesinden hemen sonra külliyenin kullanılmasını sağlamış olabilir. Osmanlı döneminden ilk yazılı belgemiz Fatih dönemindendir. Seyyid Battalgazi Türbesi yenilendiği bilgisini ve 1464 yılını veren kitabe[12], yapının avluya bakan kuzey cephesinde yer alır. Sekizgen planlı Seyyit Battalgazi Türbesi külliyedeki ilk Osmanlı yapısıdır.

Kentin batı kenarına konumlandırılan külliye, kentten soyutlanmış gibi görünse de, kent siluetine hakim olması ile kentin dini ve sosyal merkezidir. Bu merkezilik sadece kentliler için değil, dini motiflerin de etkisiyle tüm bölgeyi kapsamaktadır. Evliya Çelebi İstanbul'dan Akşehir'e giderken Eskişehir ve Seyitgazi'ye uğramış, kısa da olsa seyahatnâmesinde külliye ile ilgili tanımlar yapmıştır. Anlatımlardan külliyenin, dini mistik bir merkez olduğu anlaşılıyor. Ancak dini anlayışlarla ilgili herhangi bir ifade yoktur. Belli ki, Evliya Çelebi külliyenin belirli bir mezhep ya da tarikat tarafından kullanılmasını anlatımlarına sokmak istememiş veya önemli görmemiştir (Evliya Çelebi, 1966: 700-701).

Külliye, İstanbul'dan Anadolu'ya giden hac, sefer, kervan ve ulak yolları üzerine yer alır. Osmanlı döneminde yol şebekesi Anadolu ve Rumeli'de genel olarak kuzey, orta ve güney olmak üzere üç ana güzergâh ile bunlara bağlı tali yollardan oluşmuştur (Hallaçoğlu, 1982: 31). Osmanlı İmparatorluk topraklarının siyasal açıdan örgütlenmesinde de büyük payı bulunan İstanbul'dan Arabistan'a ulaşan yol ağı içinde Seyyid Battalgazi Külliyesi önemli bir menzildir. Bu yol ağında, İstanbul tarihi yarım adasından sonra ilk durak Üsküdar olarak karşımıza çıkar. Pendik, Hersek (Hereke), Derbent üzerinden İznik'e ulaşan yol, burada çatallaşarak, bir kolu ile Yenişehir, Akbıyık, ve Pazarcık'tan, diğer kolu ile Lefke (Osmaneli), Söğüt ve Bozüyük'den Eskişehir'e ulaşır. Eskişehir'den sonra ilk durak Seyitgazi'dir. Seyitgazi Külliyesi'nden sonra, Eskişehir sınırları içinde, Bardakçı ve Han menzilleri gelir. Menzil yolu, Eskişehir sınırından sonra Afyon, Ilgın, Konya, Karapınar, Payas, Belen ana menzillerinden sonra Suriye bölgesinden Mekke'ye kadar uzanmaktadır.

Külliyenin doğu kanadında, 1511 tarihli Bektaşi Odaları'nın[13] bulunduğu kısmındaki

12 Türbenin küzey cephesindeki pencerenin sivri kemerli alınlığındaki kitabede, bani olarak Mihaloğullarından Ali Bey ismi ve 1464 tarihi kaydedilmiştir (Say 1999). Yapıya ait ikinci kitabe, 1932 yılında külliyedeki diğer taşınabilir eşya ile birlikte Ankara Etnograyya Müzesi'ne getirilen ve halen bu müzede bulunan gümüş kapı üzerinde yer alır. Kitabe 1509 yılı ve "Amel-i Ali bin Abdullah" ismi verir.

13 Batı cehedenin ortasındaki kapının sivri kemerli alınlığındaki kitabede II. Beyazıt döneminde Mihaloğullarından Mehmet ve Ali Bey'lerin 1511 yılında yaptırdığı yazılıdır Say (1999: 64).

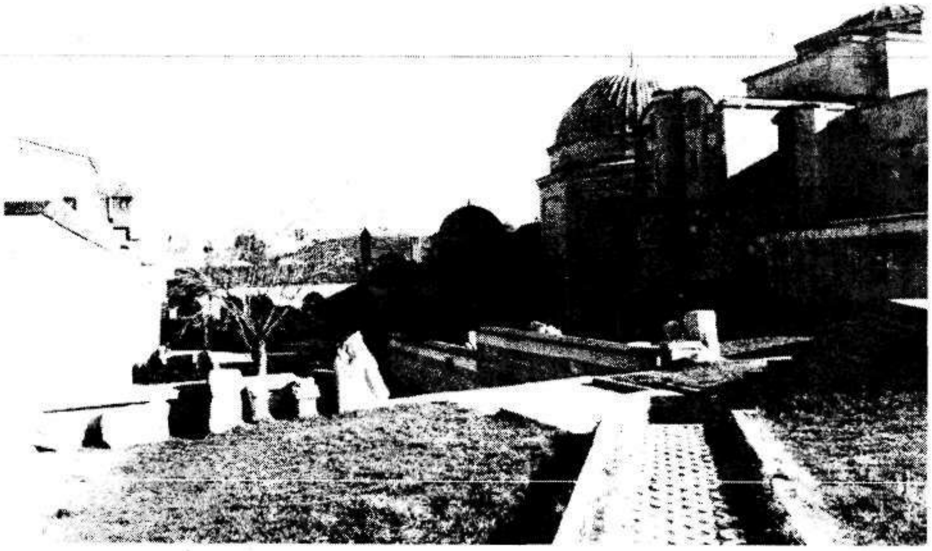

Battalgazi Külliyesi, avlu, batıdan bakış

fiziki oluşumun daha Selçuklular zamanında başladığı düşünülmelidir. Alt kattaki Çoban Baba kabrinin varlığı, Seyyit Battalgazi'nin gömüldüğü yerin bulunması ve Ümmühan Hatun'a bildirilmesi efsanesinde Çoban Baba'nın rolü düşünüldüğünde buradaki fiziki çehrenin Selçuklular döneminde oluşmaya başladığı akla yatkındır. Wulzinger'e (1913: 34) ve Aslanbay'a (1953: 105) göre, Çoban Baba'nın külliye için önemli bir simge özelliği vardır. Kabrin yanındaki taştan yapılmış ekmek imgesini, sağlık getirdiği inancı ile ziyaretçilerin öptüğü bilinmektedir. Bu inanış 20. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir (Say, 1999: 60). Bu inanışın 13. yüzyıldan bu yana sürüp sürmediği konusunda tarihi kaynaklar bilgi vermezse de, 1511 yılında, açıkta bulunan Çoban Baba Kabri, topografyanın zorlaması ile alt katta kalarak yeni giriş rampası ve üst kattaki odalar yapılmıştır.

1511 tarihinde yenilenen kareye yakın dörtgen planlı ve tek mekanlı cami, Battalgazi Türbesi'nin güneyindedir. Menzel, caminin dervişler tarafından hiç kullanılmadığını ve minarenin de ezan için kullanılmadığını, gözetleme için uygun konumda olduğunu kaydeder. Ezanın sadece cumartesi günleri avludaki bir taşın üzerine çıkılarak bir derviş tarafından okunduğu kaydı, 20. yüzyıl başları için, külliyedeki dervişlerin dini anlayışlarının merkezi dini doktirinden farklı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir (Menzel, 1925: 315; Say, 1999: 66).

Selçuklu dönemi yapılarından çilehaneler ve Kesikbaşlar Türbesi ile Battalgazi Türbesi ve yenilenen cami arasında kalan ve 1511 yılında üstü örtülen semahaneye[14] ve buradaki fiziki oluşuma özel bir önem verildiği anlaşılmaktadır. Bir paravanla iki bölüme ayrılan ve doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı semahanenin, sema ayinleri için uygun olmadığı akla gelebilir. Ancak, semahane mekanlarının yer seçimini etkileyen gelenekler vardır. Özellikle Osmanlı döneminde hemen hemen her tekkede vazgeçilemeyen bir uygulama türbe-ayin mekanı bağlantısıdır (Tanman, 1994b: 239). Burada da Seyyid Battalgazi Türbesi ile semahane bağlantısı, birbirine açılan mekanlar olması ile güçlü bir biçimde vurgulanmıştır. Bani Mihaloğulları'nın türbe yeri seçimi de bundan dolayı olmalıdır.

Mihaloğulları Türbesi, Seyyit Battalgazi Türbesi'nin kuzey-batı duvarı ve giriş mekanı kuzey duvarından yararlanılarak yapılmıştır. Kadıncık Türbesi de benzer bir kuruluş göstermektedir. Daha önce yapılmış olan medrese doğu kanadının kuzey dış duvarı ile Ümmühan Hatun Türbesi'nin doğu duvarından yararlanılarak yapılan Kadıncık Türbesi, Osmanlı döneminde burada bulunan bir sandukanın bir yapı içine alınması isteği ile oluşmuştur.

Külliyenin menzil yolları üzerinde yer almasından dolayı, burada han yapısının olması gerekirdi. Ancak tarihi kaynaklarda net biçimde sözü geçen veya betimlemesi yapılan ve külliye ile organik bağı olan han yapısı ile karşılaşmadığımız gibi, günümüze gelebilmiş hiç bir mimari veri de yoktur. Külliyenin 150 m. güneyinde yer alan tarihi bilinmeyen Deve Hanı külliyenin bir parçası değildir. Evliya Çelebi bu handan hiç söz etmese de, 1909 yılında buraya gelen Menzel bu yapıyı kullanılır durumda görmüştür. Bugün kalıntıları duran han, külliye ile organik bağı olmasa da yolcular için hizmet veriyor olmalıydı. Matrakçı Nasuh'un yaptığı minyatürden (Yurdaydın, 1976: 114, minyatür 109a) varlığını bildiğimiz bugün ortadan kalkmış bir yapı, külliyenin kuzeyinde yer almaktadır (Şekil. 4). Külliyedeki hanlarla ilgili başka bir kayıt, Menzel ve Wulzinger'in anlatımlarıdır. Menzel, genel olarak külliyeyi kastederek tekkenin altında hacıların misafir edildiği yıkık durumdaki "Misafir Han" ve "Büyük Han" adlı yapılardan söz eder (Menzel, 1925: 206).

Genel olarak sünnilik dışı dini motif ve külliyeyi kullanan Kalenderi dervişlerinin etkisiyle, külliye yapılarının kullanımı konusunda zaman zaman değişikliğe gidildiğini göstermektedir. 16. yüzyılın ortalarında külliyedeki tarikat mensupları takibata

14 Yapının beş kitabesi vardır. Ahşap kapı kanatları ile ilgili kitabelerden sağ kanat üzerindeki kitabe bir dua olup, sol kanatta Mustafa Hızır Bey ismi ve 1500 tarihi kaydedilmiştir. Bu kapının üstündeki aynalı basık kemer üstündeki dikdörtgen pano üzerindeki yapıyla ilgili kitabede bani Mihaloğullarından Ali Bey'in oğlu Ahmet Bey ismi ve 1511 tarihi yazılıdır. Semahaneyi ikiye bölen paravanın kitabesi 1516 tarihi ve Battal Gazi Türbedarı Miskin Dede ismi geçmektedir (Say 1999: 45, 66). Son kitabe ise onarım kitabesidir.

uğramışlar, bunlar dağıtılmış ve tekke medrese haline getirilmiştir (Köprülü, 1935: 32). Y. Say'ın (1999: 65-140) mühimme defterlerine dayanarak verdiği bilgilere göre, Kalenderi dervişlerinin karıştıkları eşkiyalık olaylarından dolayı, bunların bir kısmı Kütahya Kalesine hapsedilmişlerdir. 1556-59 yılları arasında merkezi otoritenin uygunsuz gördüğü dini anlayışları kontrol etmek için bir medrese kurulmuştur.

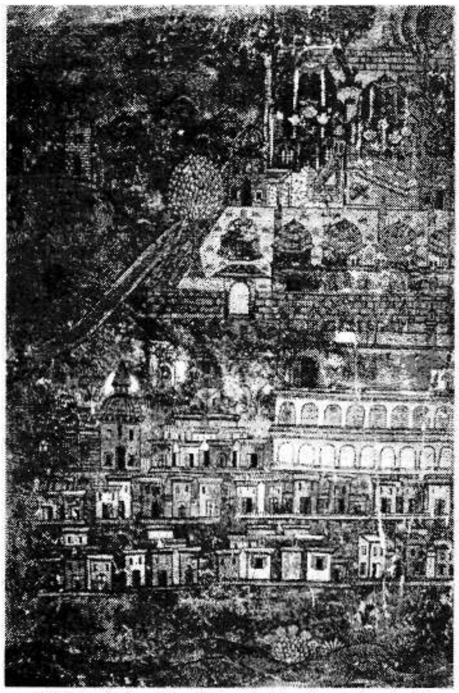

Şekil 4: Matrakçı Nasuh; Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Hân, Seyitgazi Minyatürü, (Yurtaydın, 1962: min. 109a

Merkezi otoritenin müdahaleleri sadece külliye için değil, zaman zaman Seyitgazi yerleşimine ve sosyal yaşamına karşı da olmuştur. Bir fermanla yasaklamasına rağmen, her sonbahar panayır kurarak "Seyyid Gazi Mahiyesi" isimli izinsiz bir şenlik düzenlendiği (Say, 1999: 139-140), bu şenliklere 16. yüzyılın sonlarına doğru başta acemioğlanlar ve yeniçeriler olmak üzere İslama dönen kitlelerin rağbet etmesi ilginç bir olgudur (Faroqhi, 1981: 96)

1511 tarihinde caminin ve zikirhanenin yenilendiği, semahane kısmının üstünün örtüldüğü ve Mihaloğulları Türbesi'nin eklendiği kitabelerden ve farklı dönemleri işaret eden duvar örgülerinden anlaşılmaktadır. Külliyedeki diğer Osmanlı yapıları Matrakçı Nasuh'un minyatür resmi dikkate alınarak alarak değerlendirilebilir. Baca ayrıntılarının dikkatlice çizilmesinden dolayı aşevi, fırın, kırklar odası, halife meydanı yapılarının 1534 yılından önce varlığı kesindir. Ayrıca aşevi ile Bektaşi Odaları'nın duvar örgülerindeki farklılık ve duvarların birleşme yerleri aşevinin, 1511 yılından önce yapıldığını söylememize olanak vermektedir.

Külliye avlusunun doğu kanadında, giriş rampasının üstünde yer alan Bektaşi Tekkesi (Önü Hayatlı Odalar) kitabesine göre 1511 yılında yapılmıştır.[15] Wulzinger ziyaret ettiği

15 Matrakçı Nasuh'un minyatüründe, giriş rampası ve bunun üzerindeki önü hayatlı odaların betimlenmediği görülür. Bu minyatürden yola çıkarak, önü hayatlı odaların 1534 yılından sonra yapıldığı ileri sürülmektedir (Yuraydın 1976: 114, minyatür 109a). Matrakçı Nasuh'un minyatürlerinde temel kaygı gerçeği olduğu gibi kopya etmek olmamış ve önem verdiği nesneleri engelleyen bölümleri kolaylıkla görmezden gelmiştir. Matrakçı Nasuh, bu minyatürününde de özel önem verdiği anlaşılan, tüm ayrıntılarını işlemeye çalıştığı ve kesit gibi gösterdiği cami ve Seyyid Battalgazi Türbesi'nin önündeki bu odaları işlemeyi amacına uygun bulmamış olmalıdır.

1909 yılında, bu odaların işlevini oturma odaları olarak tanımlamıştır. Bu odalardan kuzeyde yer alanı, Derviş Mustafa adlı birisinin makam odasıdır. Bu odanın, kahve ocağı olarak da kullanıldığı verilen bilgiler arasındadır. Wulzinger'in aktardığı bilgilerde, kuzeydeki bu odanın en büyük şeyhin odası olduğu ve 1826 olaylarında şeyhin ölümünden sonra yıkılan harem diye adlandırdığı bir yapı vardır. İkinci oda ise, tekkenin ikinci şeyhi Nakip'e ait olup, diğer odalar sırası ile kayyum odası, vekil-i harç odası ve türbedar odasıdır (Wulzinger, 1913: 50; Say, 1999: 72).

Halife Meydanı, cem ayinleri için ayrılmış mekandır. Kırklar odası ise kırklar meclisi ile ilgili simgesel anlam taşıyan toplantı yeri olmalıdır. Bu iki yapı birbirine bitişik olarak yapılmıştır. Anıtsal bir ocak nişi ve çok sayıda dolap nişlerinin bulunduğu iç mekan düzenlemesi vardır. Yapıyla benzer örnekler Eskişehir çevresinden Şeyh Şücaüddin Külliyesi (Aydın, 1971: çiz. 20) ve Üryan Baba Külliyesi'nde aşevi olarak bilinen Halife Meydanı yapılarıdır. Meydan Evi olarak da adlandırılan bu yapılar, plan ve iç mekan düzenlemesi bakımından benzerlik göstermektedirler. Örneğimizde olduğu gibi, kuzey cephe ekseninde bir kapı, kapının ekseninde güney duvarda anıtsal ocak nişi bu yapılarda da görülmektedir.

Bektaşi Odaları'nın avluya açılan hayat kısmı aşevinin güney duvarından yararlanarak yapılmıştır. Bu durumda aşevi 1511'den önce yapıldığı ileri sürülebilir. Külliyeye yapı eklemelerinin yoğun olduğu II. Bayezıt döneminde, önce aşevi, sonra bu kanatdaki diğer yapıların 15. yüzyılın sonu 16. yüzyılın başlarında yapıldığını düşünebiliriz. Kırklar Odası ve Halife Meydanı'nın duvarlarında kullanılan malzeme ve örgünün benzerliği, bu yapıların aynı dönemde yapıldıklarını düşündürür. Bu yapılar fırın ile birlikte aşevinden kısa bir süre sonra yapılmış olmalıdırlar. Menzel ve Wulzinger'in, 1911 yılı tespitlerinde 15-20 derviş külliyede hâlâ yaşamaktadır. Ancak, "kırklar meydanı" ve medrese II. Abdülhamid'in redif askerlerince kullanılmaktadır (Wulzinger 1913: 10; Menzel, 1925: 117; Say, 1999: 145-146). Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra, tekkede (külliyede) birçok şey yeniden bir araya getirilmiştir. Onarım ve yeniden yapılanma sırasında bir çok değişiklikler olmuş ve özellikle de cami yeniden yapılmıştır (Say, 1999: 48).

Külliyenin güneyinde "cennet gibi derviş mezarları" (Jacop,1912: 242; Wulzinger, 1913: 25) tanımlamaları bir hazirenin varlığını işaret etmektedir. Ancak bu hazireden günümüze ulaşan veri yoktur.

Sonuç

Eskişehir İli, Seyitgazi İlçesi Üçler Tepesi mevkisinde yer alan Seyyid Battalgazi Külliyesi, Selçuklu dönemindeki yapılan ilk yapılara, Osmanlı döneminde eklenen yapılarla giderek büyümüş bir yapı topluluğudur.

1208 yıllarında, Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanınında, hanımı Ümmühan Hatun adına yaptırılan türbe ve medrese ile Kesikbaşlar Türbesi, çilehaneler

ve Osmanlı döneminde yenilenen cami ve Seyyid Battalgazi Türbesi külliyenin ilk nüveleridir. Ancak, Anadolu'ya 1173 yılında gelen Arap seyyah Harevi'nin Eskişehir bölgesi anlatımlarında, Battalgazi Kabri'nden bahseder. Dolayısıyla, burada 1208 öncesi Seyyid Battalgazi kişiliğiyle ilgili bir kültün varlığı tespit edilebilmektedir. Günümüze ulaşan Selçuklu yapıları külliye avlusunun güney kanadında birbirine yakın konumda yer alırlar. Türbelerin plan tipleri, Selçuklu türbe mimarisinde örneğini sıkça rastladığımız eyvan tipi türbeler grubuna girer. Yazılı tarihi kaynağı olmayan Kesik Başlar Türbesi araştırmalara konu olmamış ve yapı için dönem ve tarihlendirme önerisi getirilmemiştir. Sırlı tuğlayla yapılan geometrik süslemeleriyle bu yapı, benzer örneklerden yola çıkarak 13. yüzyıl başlarına tarihlendirilebilir. Ümmühan Hatun Türbesi, bugünkü hali ile medresenin kuzey eyvanı gibi algılanmaktadır. Ümmühan Hatun Türbesi'nin kuzeyinde yer alan medrese, Eskişehir bölgesinde Selçuklu döneminden günümüze gelen tek medrese örneğidir. Yapıdaki Osmanlı dönemi eklerini göz önüne almazsak, yapı, açık avlulu, çift yönden revaklı, tek katlı, iki eyvanlı plan şeması yansıtır. Osmanlı döneminde açık avlu üç kubbe ile kapatılmıştır. Yapı bu eklerle yeni bir çehre kazanmıştır. Yapı, Osmanlı döneminde -olasılıkla tahıl depolamak için yapılan havuzlardan anlaşıldığı kadarıyla- depo olarak da kullanılmıştır.

Külliye, Osmanlı döneminde Anadolu yol ağının menzillerinden biridir. Külliyeye eklenen yapılar ile bu özellik arasında bağlantı vardır. 1534 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın Irak Seferi sırasında Osmanlı Ordusu burada konaklamış ve Matrakçı Nasuh'un külliyenin bir minyatürünü yapmıştır. Osmanlı merkezi otoritesinin buradaki yoğun yapı etkinliğine karşın, külliyede merkezi otorite ile daima çatışan heterodoks İslami gruplar etkin olmuştur.

Günümüzde önemli bir Alevi merkezi olan külliyenin yapıları sağlam ve bakımlıdır.

Bibliyografya:

ALBEK, Suzan; 1991, *Dorylaion'dan Eskişehir'e*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi.

ALEVSAÇAR, K. ve S. ALPSAR; 1985, "Seyitgazi'de Bilinmeyen Üç Yapı", *Vakıflar Dergisi*, XIX: 185-192.

ALTINAY, Ahmet Refik; 1340, "Fatih Zamanında Sultan Öyüğü", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 12. Sene/ 2-79.

ALTINSAPAN, Erol; 1990, "Seyyit Battalgazi Külliyesinde Yer Alan Ümmühan Hatun Türbesi", *1.Uluslararası Seyyid Battalgazi Semineri Bildirileri*, Eskişehir, 1:47-57

__________; 1991, "Eskişehir Seyitgazi Külliyesi", *Dekorasyon*, 45: 115b-115d.

__________; 1997, *Ortaçağ'da Eskişehir ve Çevresinde Türk Sanatı (11.-15. Yüzyıllar Mimarisi)*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

ASLANBAY, Muhiddin; 1953, *Seyyid Battalgazi'nin Hayatı ve Bazı Menkıbeleri*, Eskişehir: Ticaret Matbaası.

HAULOCK, Hans V.; 1971, *Munzen und Staedte Phrygiens I-II, (İstanbuler Mitteilungen 25)* Tübingen: Verlag Ernst Wasmuth.

AYDIN, Filiz; 1971, "Seyitgazi Aslanbey Köyünde Şeyh Şücaaddin Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, IX: 201-243.

BAĞCI, Serpil; "Seyyid Battal Gazi Türbesi'nin Gümüş Kapısı Üzerine Bazı Gözlemler", *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Bildiriler*, Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 1:225-238.

BAKIRER, Ömür; *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı*, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Yayınları.

BELKE, K. ve N. MERSICH; 1990, *Phrygien und Pisiden Tabula Imperii, Byzantini 7*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenchaften.

BORATAV, Pertev Naili; 1949, "Battal", *İslam Ansiklopedisi*, II: 344-351.

COX, C. W. C. ve A. CAMERON; 1937, *Monuments from Dorylaeum and Nacolea, Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, vol. V.

ÇELİKKANAT, Fikret; 1963, *Eskişehir, İlimiz ve Bölgemiz*, Eskişehir: Bozkurt Matbaası.

DARKOT, Besim; 1948, "Eskişehir", *İslam Ansiklopedisi*, IV: 726-728.

DOĞRU, Halime; 1990, *Osmanlı İmparatorluğunda Yaya-Müsellem Taycı Teşkilatı (XV. ve XVI. yy. Sultanönü Sancağı)*, İstanbul: Uycan Yayınları.

__________; 1991, *XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağında Ahiler ve Ahi Zaviyeleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

__________; 1992, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, İstanbul: Gülen Ofset.

EVLİYA ÇELEBİ; 1969-71, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, III-IV, (Haz. Zuhuri Danışman), İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınları.

FAROQHİ, Suraiya; 1981, "Seyyid Gazi Revisited: The Foundation As Seen Through Sixteenth and Seventeenth- Century Documents," *Turcica*, XIII: 92-110.

GOODWİN, Godfrey; 1971, *A History of Ottoman Architecture*, London.

GÖKBİLGİN, M. Y.; 1960, "Mihaloğulları", *İslam Ansiklopedisi*, III, İstanbul: M.E.B. Yayınları, 285-292.

HASPELS, William J.; 1971, *The Highlands of Phrygia Sites and Monuments*, New Jersey: Princeton University Press.

JACOPS, G.; 1911, "Seyyid Gazi", *Zeitschrift für Assyriologie*, XXVI: 240-248.

KÖPRÜLÜ, M. Fuat; 1935, "Abdal" , *Türkiye Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul, 1:32.

__________; 1942, " Vakıf Müessesinin Hukuk Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü", *Vakıflar Dergisi*, II:1-35.

KRAMERS, J. H.; 1973, "Architektureile des Seyyitgazi-Tekke (Vilayet Eskişehir) und die Michaelskirche von Nakoleia", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, XXII: 241-250.

MENZEL, Thedor; 1925, "Das Bektasi Kloster Sejjid Gazi", *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen*, XXVIII: 100-105.

MORDTMANN, A.D.; 1925, *Anatolien Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859)*, Hannover: Orient Buchhandlung Heinz Lafaire.

OĞUZOĞULU, Yusuf - Ferudun EMECAN; 1996, "Eskişehir", *İslam Ansiklopedisi*, IV: 399-401.

ÖNGE, Yılmaz; 1970, "Seyyid Battalgazi Külliyesinde Sultan Ümmühan Hatun Türbesi", *Önasya*, 5/57: 9-11.

SARAR, İ. A.; 1977, "Edebiyatımızda Seyyid Battal Gazi", *Eskişehir I. Seyyid Battal Gazi Bilimsel Semineri*, 22-14 Eylül 1977, Bildiriler, Eskişehir.

SAY, Yağmur; 1998, "Seyyit Battal Gazi", *Alevilik Araştırmaları*, I:45-83.

___________; 1999, *Seyyid Battal Gazi Külliyesi*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

SÖZEN, Metin; 1968, "Anadolu'da Eyvan Tipi Türbeler", *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, I: 167-210.

___________; 1970, *Anadolu Medreseleri, Selçuklular ve Beylikler Devri*, I, İstanbul: İ. T. Ü. Matbaası.

___________; 1972, *Anadolu Medreseleri, Selçuklular ve Beylikler Devri*, II, İstanbul: İ. T. Ü. Matbaası.

SUNGU, İlhan; 1934, "Eskişehir Kitabeleri", *Türk Tarihi ve Etnoğrafya Dergisi*, II: 37-39.

ŞİMŞİR, M. - Y. CANDEMİR; 1966, *Seyyid Battalgazi*, Eskişehir: Ticaret Matbaası.

ŞÜKRÜ; 1334, *Seyyit Battal Gazi'nin Tarihçesi ve Divanı*, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası.

ŞÜKRÜ, Faruk; 1929, *Eskişehir.*

TOKGÖZ, Dündar; 1978, "Seyyid Battalgazi Külliyesi", *Eskişehir'i Anma Günleri Dergisi*, II: 4-7.

TUNCER, Orhan Cezmi; 1989, *Anadolu Kümbetleri, 2, Beylikler ve Osmanlı Dönemi*, Ankara; Sevinç Matbaası.

TUNÇDİLEK, Necdet; 1953, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV: 1-4.

WULZINGER, Karl; 1913, *Drei Bektaschi- Klöster Phrygiens*, Berlin: Verlag von Ernst Wasmunt, A.G.

YURTAYDIN, Hüseyin G.; 1976, *Nasuhus-Silahi (Matrakçı) Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.

Abstract:
Battal Gazi, an Umayyad commander during the Arab raids into Byzantine Anatolia, was in time transformed into a Turkish 'alp' in Anatolian folklore. The tomb of Seyyid Battal Gazi, first constructed by the Seljukids, was later expanded into a complex through additions by the Ottomans. This study examines the complex which is still in good condition and is an important place of veneration for Alevis in Turkey.

Key words:
Seyyid Battalgazi, Battalname, complex, legend

Frigya Bölgesindeki Kaya Kiliseleri ve Korunmasına Yönelik Bazı Düşünceler

B. Yelda Olcay UÇKAN*

Frigya, Anadolu'nun zengin tarihi coğrafyasında önemli yeri olan bir bölgedir. Son yıllara kadar kültürel birikimi açısından fazla tanınmayan bölge, çağlar boyu süren farklı uygarlıkların eserlerini kendi doğal ortamında büyük oranda koruyarak günümüze kadar barındırmış olması nedeniyle önemlidir. Bölgenin önemi son zamanlarda yoğunlaşan alan çalışmalarıyla belgelenen kültür hazinesiyle birlikte artmaktadır. Günümüzde kültürel mirasın korunmasına ilişkin temel sorunlar, giderek hız kazanan globalleşme, teknolojik değişimler ve dolayısıyla bunların topluma yansımasıyla ortaya çıkmaktadır. Bir çok yönden doğallığını koruyan bölge, son yıllarda artan maden ocağı işletme talepleri nedeniyle tahrib olma tehlikesi ile karşı karşıyadır.

Anadolu'nun tarih boyunca önemli bir ulaşım ve ticaret noktası olan Frigya bölgesi, bu konumu ile adeta bir kavşak noktası oluşturur. Bölgenin kaya yapısı tarih öncesi çağlara uzanan jeolojik formasyon içindeki tüf oluşumlarına dayanmaktadır (Res.1). Kalınlığı yer yer 200 metre olan tüf oluşumu yapısının yumuşak olması nedeniyle rüzgar ve sel sularının etkisiyle farklı kaya şekilleri ortaya çıkmıştır[1]. Büyük kaya kütlelerine farklı işlevde mekanların oyulması ise Frig döneminden başlamak üzere Bizans dönemine kadar uzanmaktadır. Kappadokya'dan sonra kaya oluşumları ve mimarisi bakımından Anadolu'daki en zengin bölge olan Frigya, eşsiz doğası ve kültürel birikimiyle dikkati çeker.

* Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi (Yrd.Doç.Dr.), Eskişehir.

1 İ.Yüksel, *Şifalı Frigya*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon 2002,17-24.

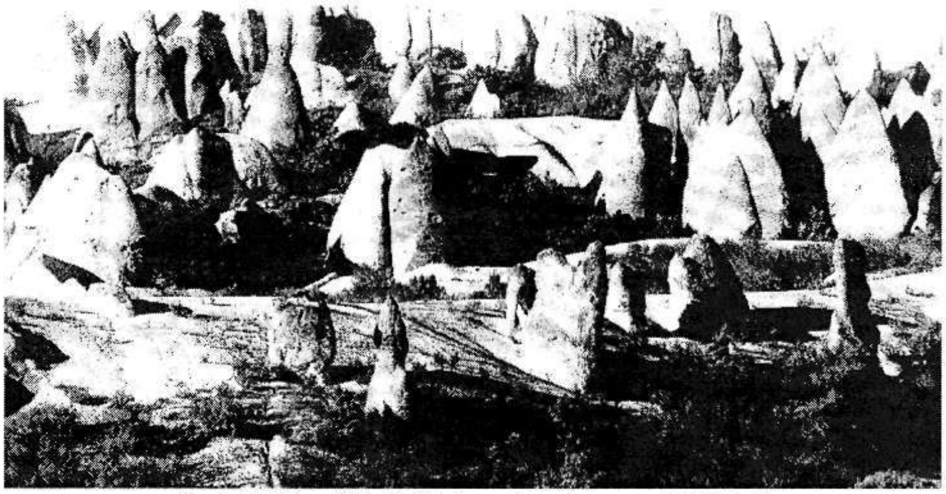

Resim 1: Frigya Bölgesindeki kaya oluşumlarının genel görünümü

Frigya bölgesi ve dolayısıyla barındırdığı kaya kiliseleri, kendine özgü mimarisi ile çağlar boyu süren sosyal ve fiziksel evrimin hikayesini anlatması nedeniyle ele alınmalı ve korunmalıdır. Bu makalede, öncelikli olarak bölgede yer alan kiliselerin genel bir tanıtımı yapılacak ve bu alanın korunmasına yönelik öneriler üzerinde durulacaktır.

Frigya olarak tanımlanan bölge günümüzde Eskişehir, Kütahya, Afyon illeri arasında kalan alandan oluşur. Bu alan antik kaynaklarda *Küçük Frigya* olarak anılır. Aynı kaynaklar *Büyük Frigya* bölgesini doğuda Kızılırmak ve Kappadokya ile, batıda Lidya, kuzeyde Köroğlu dağları, güneyde Konya ile sınırlanan büyük bir alan olarak tanımlar.

Önemli yolların kavşak noktasını oluşturan bölge, 16.yüzyıldan itibaren Avrupa'lı seyyahlar tarafından ziyaret edilmiştir[2]. Frigya bölgesine ait ilk bilimsel çalışmalar ise 19.yüzyılın ilk yarısında başlamıştır. Bunlardan ilki 1836-37 yıllarında E. Chaput

2 Bunlardan ilki 1597'de İstanbul'dan Halep'e yolculuk eden John Sanderson'dur (*The Travels of Sanderson in the Levant 1584-1602*, W. Foster (ed.), Londra 1961)1800'de beş İngiliz'den oluşan askeri misyon İstanbul'dan Mısır'a yolculuk yapmak üzere Anadolu'dan geçmiş; içlerinden W. M. Leake 1824'de notlarını yayınlamıştır (M. Leake, *Journal of a Tour in Asia Minor*, Londra 1824). Leake vadiyi izlerken oda mezarları, oyulmuş kayaları anlatır. Daha sonra onbir yıl içinde ikisi Fransız biri İngiliz olmak üzere üç araştırma yapılmıştır. 1826'da oğlu Leon ile birlikte Alexandre de Laborde (L. de Laborde, *Voyage en Orient, Asie Mineure et Syria*, Paris 1837-1862), 1834'de C. Texier (C. Texier, *Description de l'Asie Mineure, faite per ordre du gouvernement Français de 1833- 1837*, Paris, 1839), 1837'de J. R. Steuart (Y. R. Steuart, *A Description of some Ancient Monuments with Inscriptions still existing in Lydis and Phrygis, several of which are supposed to be Tombs of the Early Kings*, Londra 1842), gezilerine Hüsrev Paşa Hanı'ndan başlamışlar ve Yazılıkaya bölgesini tanıtmışlardır. 1858'de Barth ve Mordtmann (H. Barth, "Reise von Trapezunt durch die nördliche Halfte Klein-Asiens nach Scutari im Herbst 1858"- *PGM*, Enganzungsheft 3, 1860), Seyitgazi'den bir rehberle Doğanlı Kale'yi

tarafından gerçekleştirilmiştir[3]. Bu çalışma bölgeye ilişkin yapılan ve günümüze ulaşan fotoğraflarıyla ilk belgeleme çalışması olması nedeniyle önemlidir. 1930'lu yıllarda MAMA (Monumenta Asiae Minors Antiqua)'nın çeşitli bölümlerinde Epigrafik malzemeler yayınlanmış Eskişehir-Seyitgazi arasındaki bölge ile Ayazin, Yapıldak gibi önemli Bizans yerleşimleri tanıtılmıştır[4]. 1937'de A. Gabriel tarafından Midas Yazılıkaya'da başlatılan kazılar[5] sırasında ekipte yer alan E. M. Haspels, daha sonra birkaç kez daha bölgeye gelmiş ve bölgedeki kaya anıtları ve kiliseler ile ilgili kapsamlı ilk yayını yapmıştır[6]. E. M. Haspels'ın kitabı, Frigya'daki kaya kiliselerine ilişkin yapılan en önemli çalışma olarak değerlendirilebilir. Bölgeyle ilgili önemli bir diğer çalışma 1990 yılında Avusturya Bilimler Akademisi'nin süreli yayınlarından Frigya bölgesinin Bizans dönemi için yapılan en detaylı tarihi-coğrafya çalışması olarak yayınlanmıştır[7]. Bölgede yapılan Bizans dönemine ait son çalışma E. Parman'ın kitabıdır[8]. Frigya bölgesinin Bizans dönemine ilişkin yapılan ilk Türkçe yayın olan kitapta, mimari-plastik eserlerin yanısıra bölge Bizans dönemi tarihi-coğrafyası kültleri ile de ele alınmıştır.

Frigya bölgesi ile ilgili yapılan çalışmalara son yıllarda hız kazanan kazı ve yüzey araştırmaları da eklenebilir. Günümüze kadar yapılan araştırmalar ve kazılar bölgenin tarihöncesi çağlardan itibaren yerleşime sahip olduğunu gösteren veriler sunar. Frigya'da 4.-13.yüzyıllar arasında varlığını sürdüren Bizans döneminde bölge, *Anatolikon* ve *Opsikon* olmak üzere iki Thema'ya bölünmüştür. Roma vilayetlerinin yerine düzenlenen *Thema*'lar Bizans imparatorluğunun Anadolu'da yeniden yapılanması sırasında ortaya çıkan ve hem yerel yönetim hem de askeri organizasyonlar olarak yapılandırılmış ve birer *strategos* tarafından yönetilmişlerdir. Bu yönetim biçimi, Bizans imparatorluğu döneminde tarihsel olayların gelişiminde de belirleyici bir rol oynamıştır.

Bizans imparatorluğu döneminde bölgenin sahip olduğu yol ağı, hem askeri hem de ticari yönden stratejik önemdedir. Buna bağlı olarak, gerek Bizans dönemi kaynakları gerekse kısmen günümüze ulaşan kalıntılardan Frigya'nın önemli bir dinsel merkez

görmüşler, kayalara oyulmuş odaları, duvarları kemerlerle süslenmiş şapeli gezmişlerdir. 1861'de G. Perrot, Frigya kaya kalesinin planı ve iki görüntüsünü yayınlamıştır (G. Perrot, *Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure*, Paris 1867). İlk kez 1881'de olmak üzere 1884-1887 ve son olarak da 1907'de bölgeyi araştıran W. M. Ramsay, Köhnüş vadisi ve Ayazin kaya yerleşiminden söz eder (W. M. Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, Oxford 1895.

3 E. Chaput, *Phrygie, Tome I.: Geoglogie Géographie Physique*, Paris, 1941.

4 C. W. M. Cox-A. Cameron, *Monuments from Dorylaeum and Nacoleia*, Monumenta Asiae Minors Antiqua V , Manchester, 1937.

5 A. Gabriel, *Phrygie, Exploration archéologique II, La Cité de Midas, Topographie, Le site et les fouilles*, (Phrygie II), Paris, 1952.

6 E. M. Haspels, Highlands of Phrygia: Sites and Monuments, Princeton, 1971.

7 K. Belke ve N. Merisch, *Phrygien und Psidien*, Tabula Imperii Byzantini 7, Wien, 1990.

8 E. Parman, *Ortaçağ'da Bizans DönemindeFrigya (Phrigya) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2002.

olduğu anlaşılmaktadır. Frigya Bölgesinin özellikle verimli kıyılara sahip olan Ege'ye geçiş sağlaması nedeniyle sık sık Türklerin akınına uğradığı görülür. Bölgenin yol ağına sahip olmak arzusuyla Türklerin akınlar yapması nedeniyle, Frigya Ortaçağ'da batı Anadolu'nun savunması için Bizans ve Türkler arasında önemli bir kilit noktası haline gelmiş ve sürekli bu mücadeleye sahne olmuştur.

İslamiyet'in Arap yarımadasında güç kazanması ve giderek yayılma çabaları 7. yüzyılda Anadolu'ya akınlar başlatılmasına neden olmuştur. Bizans imparatorluğu ile Araplar arasındaki ilk şiddetli çatışmalar Frigya bölgesinde meydana gelmiştir. Bu dönemde bölgede yer alan önemli merkezler uğradıkları saldırıyla hem ekonomik hem de askeri yönden giderek zayıflamıştır. 837 yılında Anatolikon thema'sının en önemli kalesi konumunda olan Amorium'un halife Mu'tasım tarafından zaptı ile Bizans imparatorluğu ciddi bir yara almıştır. Suriye'ye uzanan yol üzerinde her zaman stratejik bir öneme sahip olan kent Bizans ve Araplar arasında birçok kez el değiştirir[9]. İmparator Theophilos (829-842) zamanında, Amorium kapsamlı onarımlar geçirmiş; ticaret ve savunma merkezi olarak tekrar önem kazanmıştır.

Haçlı seferlerinin başladığı 11. yüzyılda Frigya bölgesi stratejik olarak yeniden önem kazanmıştır. Komnenos henedanlığının hüküm sürdüğü dönem Bizans'ın kültürel, siyasi ve askeri yönlerden yeniden yapılanmasını içerir. Bu süreç 11. yüzyılda başlayan ilk Haçlı Seferi ile ne yazık ki kesintiye uğramıştır. Özellikle doğuya uzanan yol üzerinde yer alan Frigya bölgesinin bu dönemde yeniden stratejik önem kazanması tesadüfi sayılmaz[10].

11. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'ya Türkler'in gelişiyle birlikte Bizans tarihinde yeni bir dönemin başladığı izlenebilir. Bu yüzyılda İconium (Konya) Anadolu Selçukluları'nın merkezi konumundaydı. Bu nedenle savaşların büyük bölümü bu merkeze bağlanan yol güzergahları üzerinde gerçekleşmiştir. Bu yollardan biri Dorylaion (Eskişehir), diğeri ise Kotiaion (Kütahya)'dan geçmekteydi. Üçüncü yol, Bilecik ve Basilica'dan geçerek Dorylaion'a iniyordu[11]. Tüm bu yollar stratejik olarak son derece önemliydi. İç Anadolu'yu verimli topraklara sahip Ege bölgesine bağlayan bu yolların, batıya ulaşmak isteyen Türkler tarafından ele geçirilmesi öncelikli olmuştur. Özellikle Konstantinopolis'den başlayıp Dorylaion ve İconium içlerinden Toros dağları, Kilikya ile en son Suriye'ye kadar uzanan yol Anadolu'nun en müstahkem yolu olarak önemini korumuştur[12].

---

9 G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1981, 195.

10 S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Universiy of California Press, Berkeley-Los Angeles-Londra, 1971, 180-185.

11 W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. M. Pektaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1960, 81.

12 C. S. Lightfoot, "Bizans Döneminde Afyonkarahisar", *Afyonkarahisar Kütüğü*, c. I, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon, 2001, 113.

Türkler'in gelişiyle Anadolu'da hakimiyeti zayıflamaya başlayan Bizans imparatorluğunu yeniden eski gücüne kavuşturma çabasıyla imparator I. Aleksios Komnenos I. Haçlı Seferi ile güç birliği yaparak İznik'i Türklerden geri almış ve İznik'ten sonra Dorylaion'da 1097 yılında Türklere karşı I. Haçlı Seferi ordularıyla ortak bir zafere imza atmıştır. Ancak Haçlılar'ın yapılan anlaşmaya uymayarak 1098'de Antakya'yı ele geçirmeleri ilişkileri bozmuştur. Dorylaion'daki bu savaşın ardından Frigya bölgesi yaklaşık yüz yıl kadar Bizans egemenliğinde kalmış; 11. yüzyılda Türklerin bölgeye gelişiyle yeniden mücadeleler başlamıştır. Bu yüzyılda tahrib edilen Dorylaion kalesi ise kaderine terk edilmiştir. İmparator Manuel Komnenos zamanında ise Dorylaion yeniden inşa edilerek surları onarılmıştır[13]. Ancak bu tarihten sonra Bizans İmparatorluğu yeni bir karışıklığa düşmüş ve 1176 yılında Sultan II. Kılıç Aslan'a karşı Myrokefalon'da büyük bir yenilgi almıştır. Bu yenilgi aynı zamanda Bizans'ın Anadolu'ya tekrar sahip olma şansını da tamamen ortadan kaldırmıştır.

Bölgenin bu günkü durumuna bakıldığında Bizans dönemine ait arkeolojik verilerin azlığı dikkati çeker. Bu durum, Bizans yerleşimlerinin büyük bir yağmaya uğradığını göstermektedir. Kentleri tahrib eden bu yağma büyük olasılıkla Arap akınları sırasında yaşanmıştır. 7-9. yüzyıllar arasında sürekli Arap akınına maruz kalan bölgede insanların korunma amaçlı olarak kaya yerleşimlerini yaptıkları düşünülebilir. Dışa karşı korunaklı olan kayaların içine oydukları mekanları gerek gündelik yaşam gerekse dini ibadetlerini gerçekleştirebildikleri yerler olarak tasarladıkları muhtemeldir. Buna bağlı olarak Bizans dönemi öncesinde Frigler tarafından yapılan kaya yerleşimlerinin Bizans döneminde de kullanıldığı ve bunlara yenileri eklendiği söylenebilir. Büyük olasılıkla mevcut mekanlar, Bizanslılar tarafından Hıristiyan inancına uygun ibadet mekanlarına dönüştürülmüş ve Bizans mimarisinin plan tiplerini içeren yeni örnekler eklenmiştir. Günümüzde kısmen yıkılmış olan Frig dönemi Küçük Kapıkaya anıtı içindeki ana tanrıça Kybele figürünün kaldırılarak niş etrafına haç motiflerinin kazınmış olması ikinci kullanıma iyi bir örnek oluşturur[14].

Özellikle Eskişehir ve Afyon il sınırları içinde kalan ve dağlık Frigya olarak adlandırılan platoda tüf ve kayalardan oluşan jeolojik doku Kappadokya ile aynı özellikleri yansıtır. Bizans döneminde bu kayaların içine çok sayıda barınma, ibadet ve mezar mekanları yapılmıştır (Res.2). Bölgede gerçekleştirilen araştırmada Eskişehir'de onbir; gerek sayısal gerekse plan tipolojisi açısından daha zengin örnekleri barındıran Afyon il sınırları içinde kalan bölgede ise onsekiz yerleşim tesbit edilmiştir. Tümünün planı tamamlanmamakla birlikte gerek önceden yapılan yayınlar gerekse ön araştırma

13 N. Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev.F.Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, 121-122.

14 Haspels [note 6], 254.

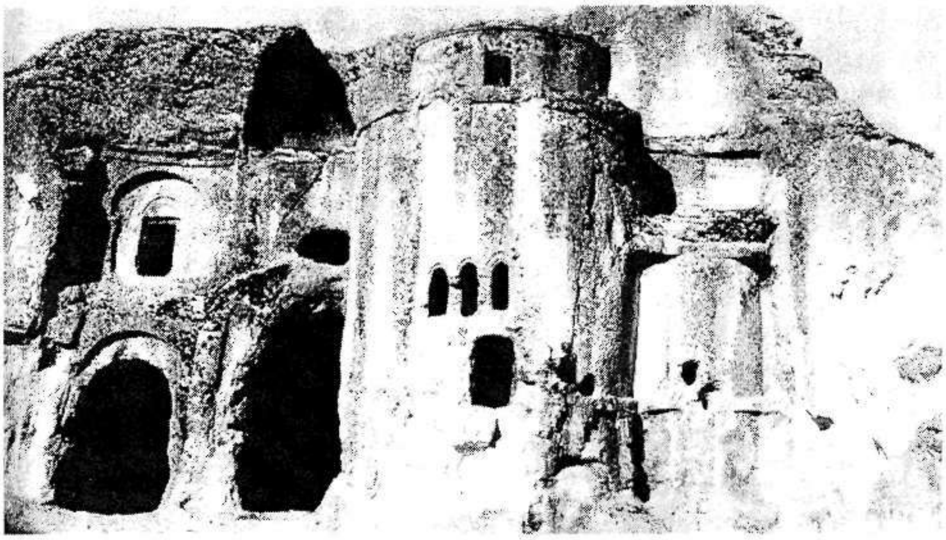

Resim 2: Afyon, Ayazin Kaya Kilisesi, doğu cephesi

sonucu bölgede Bizans dönemi duvar ve kaya mimarisinden tanıdığımız plan tipleri (Tek nefli, Tek nefli ve ek şapelli, Üç nefli Bazilika, Kapalı Yunan Haçı, Transeptli, Trikonkhos) saptanmıştır.

Plan tipleri ile özellikle kaya mimarisinin en zengin örneklerini barındıran Kappadokya bölgesiyle paralellik kurabileceğimiz Frigya kaya kiliselerinde fresko izine rastlanmayışı ise şaşırtıcıdır. İç mekanları süsleyen zengin ikonografisiyle Bizans resim sanatının önemli örneklerini barındıran Kappadokya kaya kiliselerinin tersine Frigya bölgesindeki kaya kiliseleri son derece yalındır. Bununla birlikte günümüzde tespit edilen izlere dayanarak en azından bazılarının resim programına sahip oldukları söylenebilir. Ayazin'deki kaya kompleksinin içindeki şapellerden birinin duvarında yer alan fresko izleri bu açıdan önemlidir. Kısmen günümüze ulaşmış bu örnekte haleli üç figür yer almaktadır. Ancak mevcut şekliyle ikonografisi ve üslubu üzerinde yorum yapmak biraz güçtür.

Frigya bölgesindeki kaya komplekslerinin içinde tasvir sanatına ilişkin izlerin olmayışını bazı araştırmacılar, kiliselerin büyük olasılıkla 730-843 yılları arasına rastlayan İkonaklast dönemde yapılmış olabilecekleri şeklinde yorumlar[15]. Araştırmacıları bu görüşe yönelten en belirleyici unsur ise bazı örneklerde dekorasyon ögesi olarak haç tasvirinin kullanılmış olmasıdır. Afyon'un Seydiler kasabası, Kırkinler yerleşimi içinde yer alan tek nefli kilisenin beşik tonozu üzerinde ve duvarlarında kabartma olarak yapılmış haç motifleri bu açıdan iyi bir örnektir (Res.3).

15 Lightfoot [not 12], 117; Belke-Mersich, [not 7], 380-381.

Resim 3: Afyon, Seydiler kasabası, Kırkinler yerleşimi, tek nefli kilisenin beşik tonozu üzerinde ve duvarlarında kabartma olarak yapılmış haç motifleri

Frigya bölgesinde yer alan kaya kiliseleri, kültürel açıdan önem taşımalarının yanısıra içinde bulundukları vadinin eşsiz doğasıyla bütünleşen yapısından dolayı benzerlerinden ayrılır. Kültürel ve doğal ortamın içiçe geçtiği vadinin bir bütün olarak ele alınıp korunması gereklidir. Kültürel mirasın korunması ve geleceğe aktarılması günümüz Türkiye'sinde her kesimin üzerinde yoğunlaşması gereken en önemli konudur. Doğal ve kültürel varlıklarımızı korumak, koruma süreci içinde geliştirerek aktarmak ise çağdaş yaklaşımdır. Bu noktada dünyada geliştirilen çağdaş yaklaşımları ülkemizde de uygulamak ve bunu sürekli kılmak için konuya bütün olarak bakmak gereklidir. Bu bakış için çok yönlü düşünce ve örgütlenme süreci kaçınılmazdır.

Son yıllarda, kültürel mirasın sürdürülebilir korumayla kuşaklara aktarılabileceği düşüncesi yaygın hale gelmiştir. Sürdürülebilir korumayı gerçekleştirebilmek için ise üzerinde düşünülmesi ve acil önlem alınması gereken unsurların başında, günümüzde Türkiye'nin hemen her yerinde görülen tahribat gelmektedir. Bu tahribat kimi zaman tarihi eser üzerinden para kazanmaya dayalı olabileceği gibi özel sektörün ekonomi sisteminden kaynaklı da olabilir. Örneğin: Frigya bölgesinde giderek artan sayıda maden ocağı açma talepleri bölgenin doğal ve kültürel mirasını tehdit eden önemli bir sorundur.

İkinci nokta ise, kültürel mirasın ekonomik boyutunu oluşturan turizmdir. Özellikle turizmin kontrolsüz oluştuğu bölgelerde bu tahribat tüm çıplaklığıyla görülmektedir. Son yirmi yılda hızla artan turizm potansiyeli, kültürel tarihi koruma eylemine ticari açıdan yaklaşan bir bilinçlendirme yaratmıştır. Bilinçli bir kültür turizmi geliştirmek, bu bağlamda tarihe ve kültüre sahip çıkmak yerine müşteri sağlama amacıyla kültür mirasını "korumuştur". Başlangıçta iyi niyetli ve olumlu gözüken bu ekonomik girişim ne yazık ki bir süre sonra diğer Akdeniz ülkelerinde de olduğu gibi ucuz tatil yaptırma eylemine dönüşmüştür. Bu politika sonucu Türkiye'de kültür turizmi gerçek anlamda ne yazık ki oluşamadığından tarihi eserlerimizin geleceğe aktarılması süreci tehlikeye

girmiştir. Bu açıdan ele aldığımızda Frigya bölgesinin henüz turizme açılmamış olması bir ölçüde şanstır. Temel özelliklerini yitirmeyen bir bölge olarak kültür turizminin uygulanması ve bu anlamda kültür ve tarihe ilgili nitelikli ziyaretçilerin geleceği bir programın uygulanması için pilot bölge oluşturabilir.

Tarihi çevreyi korumak, devlet, yerel yönetimler, özel sektör ve sivil toplum örgütlerinin katılımlı işbirliği ile gerçekleşir. İnsanlığın ortak mirası olarak kabul edilen kültürel varlıklarımızın sürdürülebilir korunmasının herkes tarafından üstlenilmesi gereklidir. Bunun sağlanması ise toplumun her alanına yayılacak şekilde koruma kültürünü geliştirmekle sağlanabilir. Kültürel kimliğimizin oluşumunda ve tanımlanmasında önemli rolü olan koruma bilinci toplumun tüm katmanları tarafından benimsenerek hayata geçirilmelidir. Dolayısıyla bu konuda tüm kesimlere görev düşmektedir. Bunun sağlanması için ise toplumun bilgilendirilmesi ve buna bağlı olarak bilinçlendirilmesi gerekir. Bu bilinçlendirme sürecinde katılımcıların ortak sorumluluk duygusuyla davranması kaçınılmazdır.

Tarihi değerlerin korunması amacıyla sürdürülebilir yaklaşımların hayata geçirilebilmesi için öncelikle politikacıların bunu kabul etmesi ve politikanın içine alması zorunludur. Bu bağlamda ekonomik açıdan zor şartlara sahip ülkemizin dünyada başka bir ülkenin daha sahip olamayacağı kadar zengin bir kültürel mirasa sahip olduğu ayrıcalığını ve bunun gururunu ulus olarak hissetmemezi sağlayacak politikalar geliştirmeli ve dünyaya bu açıdan kendimizi anlatmamaız gerekmektedir.

Şüphesiz bölgedeki doğal kaya oluşumlarının barındırdığı kültürel mirasın korunmasında yöre halkının rolü önemlidir. Bu bağlamda bölgenin yöre halkı tarafından aidiyet duygusuyla benimsenmesi, kültürel değerlerin sahiplenilmesi ve kişisel çıkarlar düşünülmeksizin hemşehrilik bilinciyle bu mirasa sahip çıkılması kaçınılmazdır. Bu noktada eğitim önemli bir unsur olarak karşımıza çıkar. Korumaya yönelik hazırlanacak eğitim programlarını zamana yayarak çeşitli etkinliklerle yöre halkına aktarmak koruma bilincinin geniş kitlelere yayılmasını sağlamak açısından önemlidir. Bu etkinliklerin yöre halkının katılımını sağlayacak şekilde yerinde yapılması kısa sürede sonuç alınması için etkili olacaktır.

Bölgeyle ilgili koruma koşulları belirlenirken üzerinde durulması gereken önemli noktalardan biri de yöresel bakış açısının sağlanmasıdır. Sorunların bölge ölçeğinde ele lınması ve çözüm önerilerinin yerel mantığa uygun olarak belirlenmesi, bu önerilerin hayata geçirilebilmesi için bir ön şarttır. Kültürel varlıkları korumanın yöreye gelir kaynağı oluşturabileceği ve belirli bir yaşam dinamiği sağlayacağı şüphesizdir. Bunun yöre halkına aktarımı, bölgeye sahip çıkılması konusunda önemlidir. Bölgeyi gezmeye gelenlerin yörenin anıtsal değer taşıyan kültür hazinesinin yanısıra günlük yaşama yönelik kültürel değerleriyle de ilgileneceği gerçeği anlatılmalıdır.

Frigya vadisinin sahip olduğu kültürel mirasın içinde yer aldığı ve bütünleştiği

doğal çevre ile birlikte değerlendirilmesi ise kaçınılmaz bir durum olarak karşımıza çıkar. Bu noktada kültürel mirasın korunmasında doğrudan doğruya sorumlu olan kamu kurum ve kuruluşların yanısıra dolaylı olarak buna katılım sağlayacak diğer kurumlar da eğitim programının içine alınmalıdır. Bu birlikteliğe sivil toplum kuruluşları, akademik kurumlar, meslek odaları ve yerel yönetimler de katılmalıdır.

Abstract

Constituting the present day provinces of Eskişehir, Kütahya and Afyon, ancient Phrygia is important for its geological formation and archeological monuments from Phrygians up to the Byzantium era. This natural and cultural heritage linking physical and social history needs to be protected. The study draws attention to the importance of such a protection as the technological changes have diverse effects on people, such as increasing demands for the operation of mine pits in the region.

Key words

Frygia, Byzantium studies, rock churches, preservation.

Eskişehir :

Osmanlı Döneminde Eskişehir'de Çıkarılan Krom ve Magnezit Madeni Üzerine Bir Değerlendirme

Ayla EFE*

I. Osmanlı Devletinde Madencilik

Osmanlı devletinde "madenler ve madencilik sektörü" kuruluşundan itibaren stratejik öneme sahip olmuştur. Özellikle maden ocaklarının madeni para düzeni içinde tedavül ihtiyacını karşılaması ve askeri araçların temin edilmesinde hammadde konumunda olması askeri ve mali açıdan bu sektörü vazgeçilmez yapmıştır. Bu nedenle madenlerin yönetimi, yeni maden ocaklarının ele geçirilmesi, işletilmesi ve bu sektörde istihdam edilen reayanın statüsünün belirlenmesine devlet özel bir önem vermiş ve titizlikle uygulamıştır. Özellikle, XV. ve XVI.yy'larda uygulanan fetih politikasının bir gereği olarak maden rezervleri açısından zengin olan bölgeler sınırlar içine dahil edilmeye çalışılmıştır. Nitekim, bu durumun sonucu olarak tür, cins ve rezerv açısından zengin maden yataklarına sahip olan devlet, eline geçen bu fırsatı çok iyi değerlendirerek kendi kendine yeterlilik politikasını ilke olarak benimsemiştir. Üstelik, aynı süreç içinde mevcut maden yataklarında cevherin ayırt edilmesi için kullanılan metotlar ve çalışma usulleri de hemen hemen Avrupa'da ki düzeyle paralel gelişim izlemiştir. Ancak ilerleyen dönemde maden teknolojisi yeteri kadar geliştirilememiş hatta zamanla geri kalmıştır[1].

Bununla birlikte, yine de XIX. yy.'lın ortalarına kadar bir yerde maden bulunduğu haber alınır alınmaz "çaşnisine bakılmak üzere" cevherden alınan örneklerin İstanbul'a

* Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

1 M.Altunbay "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik" *Türkler*, Ankara, Yeni Türkiye Yay, 1999, s. 791.

gönderilmesine devam edilmiştir. Çünkü alınan bu örnekler darphanede eritildikten sonra cevherin işletilmesinde "nef'i azim" olacağına kanaat getirilirse örneklerin bulunduğu alan "maden ocağı" olarak kabul ediliyordu. Aynı şekilde yakın köylerin halkı da "reaya"dan ayırt edilerek madenlerde çalıştırılırdı. Üstelik, reaya olmadıkları için raiyet rusumudan ve sayıları 97'ye ulaşan "örfi" vergilerden de muaf tutulurlardı[2].

Bu nedenle, Osmanlı Devleti'nde madencilik faaliyetleri; ekonomik, sosyal ve hukuki fonksiyonları olan bir sektördü ve reaya ile maden idarecileri, maden idarecileri ile devlet, devletle reaya arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi anlamına gelmekteydi[3]. Bundan dolayıdır ki devlet, bu çift yönlü gelişen ilişkinin sürekli ve güvenli bir şekilde devam edebilmesi için gerekli her türlü tedbiri alma yoluna gitmiştir. Bunun en güzel örneğini de periyodik biçimde yayınlanan maden kanunnameleri ile görmekteyiz. Nitekim bu kanunnameler sayesinde madencilik alanında bir otokontrol sistemi oluşturularak madenlerin belirli esaslar dahilinde üretim yapar durumda bulunmaları sağlanmıştır. Örneğin, maden işlerine valiler, hakimler vb. bölge idarecilerinin karışması engellenmiş, madenlerdeki küçük, büyük her türlü işlerden "serbestiyet" kuralı gereğince maden eminleri sorumlu tutulmuştur[4]. Ayrıca, maden ocağına getirilen her türlü eşyaya da vergiden muafiyet sağlanmıştır[5].

Ancak, madenlerde üretiminin devamı için her türlü tedbiri alan ve maden çalışanlarına çeşitli ayrıcalıklar tanıyan devlet, madenlerin mülkiyeti ve maden mevzuatının uygulanması söz konusu olduğunda "tekelci" bir zihniyete sahip olmuştur[6]. Şöyle ki, sahip olduğu miri rejim anlayışının bir sonucu olarak toprağın mülkiyetinin kendisine ait olması ve madenlerin askeri ve mali açıdan taşıdığı yaşamsal önem nedeniyle ülkede özel şahısların maden işletmesine hemen hemen hiç izin verilmemiştir. Bu kuralın tek istisnası ise, kendi arazilerinde veya metruk bir arazide maden bulan kişilere tanınmıştır. Ancak bu kişilerde "hums nizamı" doğrultusunda elde ettikleri ürünün 1/5'ni devlete vermek zorunda kalmışlardır[7].

2 A. Refik Altınay, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri*,İstanbul, 1931, s. 5.

3 N. Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Maden İşletme Hukuku" *DTCF*, C. II, S. I, s. 118.

4 Örneğin, madencilerin gerek kendi aralarında, gerekse başkalarıyla olan sorunlarında davalarının görülmesi için İstanbul'a veya başka bir bölgeye gitmelerine de izin verilmemiş, maden işçisinin hapse atılması durumu ortaya çıktığında, en uzun hapis süresi bir hafta olarak belirlenmiş ve borçlu olan bir işçinin borcuna karşılık olarak ürettiği cevheri alacaklının alması engellenmiştir. Bkz; F. Tızlak, *Omanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik 1775-1850*, Ankara, TTK, 1997, s. 1-5.

5 Altınay, *a.g.e.*, s.5.

6 Tızlak *a.g.e.*, s. 313. Osmanlı maden kanunnamelerinin özünü de Sakson madencilik kanunları oluşturmaktadır. Bkz. Altunbay, *a.g.e.*, s.792; Ayrıca Bkz. H. Nail Kubalı, "Eski Maden Mevzuatımız ve Maden Mülkiyeti" *Ebul Ula Mardine Armağan*, İstanbul, 1944, s. 795-825.

7 Bu dönem süresince maden işletmeciğinde emanet, iltizam,malikane ve ihale yöntemleri kullanılmıştır. Bu yöntemlerden en yaygın olarak kullanılanı, devletin ücretli kendi memuru aracılığıyla madenleri yönetimi anlamına gelen emanet sistemiydi. Çünkü, emanet sistemi ile madenlerde gelir-giderin

Nihayet, madencilik sektöründe özel mülkiyete geçiş süreci, 1858 tarihli arazi kanunnamesiyle başlamıştır. Çünkü bu yasa ile, herhangi bir mülk arazide bulunan madenin mülkiyet hakkı tamamıyla arazi sahibine ait olduğu kabul edilmiştir. Ayrıca, arazi-i metrukede veya arazi-i mevatda maden bulan bir kişiye de 1/5'lik miri payı ödemek şartıyla bulmuş olduğu madenin mülkiyet hakkı tanınmıştır[8]. Bunu takip eden 1861 tarihli yönetmelik ile, yabancılara Osmanlı vatandaşları tarafından kurulan şirketlere ortak olabilme hakkı, 1810 tarihli Fransız kanunundan iktibas edilerek hazırlanan 1869 tarihli maden nizamnamesi ile de toprak mülkiyetinden bağımsız olabilen bir maden işletme yetkisi tanınmıştır[9]. Üstelik, aynı süreç içinde hazırlanan 1887 ve 1906 tarihli maden nizamnameleriyle de ihale şekilleri, vergilerin tahsil yöntemleri, maden çalışanların konumu yeniden tespit edilerek Avrupa normları doğrultusunda çalışma usul ve yöntemleri uygulanmaya başlanmıştır[10]. Nitekim, mevzuat açısından getirilen bütün bu gelişmeler ve endüstri devrimin sonucu olarak ortaya çıkan hammadde gereksinimi Avrupa'nın Osmanlı madenlerine olan talebini artırmıştır. Öyle ki, XIX. yy' lın sonlarından itibaren madenlerin işletmesinde gayri müslim Osmanlı vatandaşları ile yabancı yatırımcıların etkinlikleri artmaya başlamıştır[11].

Ancak hala ulaşım hizmetlerinin yetersiz olması, maden kaynakları üzerinde hiç bilimsel çalışma yapılmaması ve sermaye yetersizliği, madenlerin işletmeye açılmasını engellemeye devam etmiştir. Ayrıca, yabancı sermayeye karşı duyulan isteksizlik ve güvensizliğin de etkisiyle hükümetin imtiyaz vermede çok yavaş davranması ve devam eden işçi kıtlığı varolan güçlükleri daha da artırmıştır[12]. Fakat, söz konusu olan bu olumsuzluklara rağmen madencilik sektörü bölgeden bölgeye farklılık gösterse de ülke ekonomisi, maden alanı ve maden bölgesinde yaşayan ve çalışan

---

kontrol edilmesi ve huzurun sağlanması temin edilmiş oluyordu. İltizam sistemi ise madenlerin belirli bir süre karşılığında açık artırma ile mültezimlere devredilmesiydi. İltizamın uzantısı olan malikane usulüyse 1695 tarihinden itibaren uygulanmaya başlamıştır ve sistem işleyiş olarak en genel tanımlama ile madenlerin işletme hakkının belirli bir bedel karşılığında kaydı hayat şartı ile mültezimlere verilmesi demekti. Maden işletme yöntemlerinin sonuncusu olan ihale usulü ise 18. yy. ortalarından itibaren yaygınlık kazanmıştı ve maden araştırmaları için devlet toprağının kişilere ya da şirketlere uzun dönemli imtiyazla kiraya verilmesi anlamındaydı. Bkz; Altunbay, *a.g.e.*, s. 793.

8 Çağatay, *a.g.e.*, s. 121; Tızlak, *a.g.e.*, s.317.

9 G. Ökçün, "XX. yy. başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık,Yabancı Payları" *İktisat Tarihi Yazıları*, Ankara, Sermaye Piyasa Kurulu Yay, 1997, s. 113-114; 1869 tarihli maden nizamnamesi için bkz; *Düstur*, Birinci tertip, c. 2, s. 318-338.

10 B. Varlık, "Osmanlı Devletinde Madenlerde Çalışma Koşulları" **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, s. 917-918.

11 Tızlak maden işletme yetkisine sahip olan gayrımüslim Osmanlı vatandaşlarının müslüman Osmanlı vatandaşlarına göre %50 daha fazla olduğunu bildirmektedir. Bkz; Tızlak "19.yy'ın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları" *Belleten*, 229, Ankara, 1997, s. 717.

12 D. Quataert, *Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş*, Ankara, 1987, s.45.

insanlar açısından önemini korumaya devam etmiştir. Öyle ki, sınırları dahilinde maden bulunan bölgeler diğer alanlara göre ekonomik, sosyal ve kültürel gelişim açısından daha çağdaş ve daha bayındır hale gelmişler, ülke ve dünya ekonomileriyle bütünleşme sürecine diğer bölgelere nazaran daha erken dahil olmuşlardır.

Nitekim, bu bölgelerden birisi de çalışmamızın konusunu oluşturan Eskişehir'de yaşanmıştır. Çünkü, Eskişehir ve çevresi, demiryolunun kente ulaşmasıyla kazandığı ivmeyi, sahip olduğu zengin maden yataklarının da katkısıyla daha da ileri bir aşamaya getirmeyi başarmıştır. Çünkü gerek Osmanlı döneminde, gerekse Cumhuriyet döneminde işletilen bu madenler bölge ekonomisinin gelişiminde ve dış satımın artmasında önemli katkılar sağlamıştır. Hiç kuşkusuz bu madenlerin başında "Eskişehir taşı" olarak ta bilinen "lületaşı" gelmektedir. Lületaşının bölgede kullanımını bazı kaynaklar XII.yy'a kadar götürmektedirler. Fakat taşın gerçekte kullanımının ve ticaretinin yaygınlaşması XVIII. ve XIX.yy'da olmuştur[13]. Tarihsel gelişim çizgisi doğrultusunda yörede bilinen ve üretimi yapılan diğer madenler ise; krom, magnezit, bor, toryum ve perlit'tir[14].

Çalışmamız, Eskişehir yöresinde çıkarılan iki madenin, krom ve magnezitin, 1896 ve 1920 tarihinde verilen "çıkarma ve ihraç etme" yetkisini kapsamakta, ayrıca imtiyaz anlaşmalarının mevzuatını ve uygulamada getirdiği kuralları somutlaştırmaktadır.

II. Eskişehir' de Çıkarılan Krom Madeni

1. İmtiyaz Sözleşmesine Göre İmtiyaz Sahibi, İmtiyazın Süresi ve Madenin Nitelikleri

Günümüzde başta metalürji sanayi olmak üzere çok geniş bir kullanım alanına sahip olan krom madeni, ülkemizde ilk kez 1848 yılında Bursa civarında keşfedilmiş ve kısa süre içinde dünyada tüketim alanlarının genişlemesine ve talebin artmasına bağlı olarak büyük gelişme kaydetmiştir[15]. Ancak XX. yy'dan itibaren bir ihraç maddesi olmasına rağmen dünya fiyat dalgalanmalarına uyum sağlayacak işletmelerin bulunmaması nedeniyle gerileme sürecine girmiştir[16].

13 C. Bilim "Deniz Köpüğü, Lületaşı" *OTAM*, 8, Ankara, 1999, ss. 89-130.

14 "Eskişehir" *Yurt Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul, 1982, s. 2871.

15 V. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara, 1994, s. 54; F. Tızlak ise, XIX.yy'ın ortalarında Osmanlı Devletinde krom üretimi yapan sadece bir maden ocağı olduğunu, bunun da Kütahya'da bulunduğunu bildirmektedir. Bkz: F. Tızlak "Osmanlı Devletinde Madencilik" *Osmanlı*, Ankara, Yeni Türkiye Yay., C. 3, s. 320; Issawi ise hem Bursa hem de Kütahya'daki krom madeninin varlığından bahsetmektedir. Bkz. C. Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Londra, 1980, s. 288-289.

16 Krom madenin modern metotlarla işlenmesine öncülük eden ve Bursa'daki madeni işleten Ingiliz Paterson firması olmuştur. XIX yüzyıl sonunda Türkiye, Dünya krom ihtiyacının yarısından fazlasını

27 Zilhicce 1313/ 9 Haziran 1896 tarihli irade ile imtiyazı verilen krom madeni, Mihalıççık kazasının Kavak köyündedir[17] ve "şimalen Kalpaklı noktasından bed' ile Körükler Tepesi beynindeki hatt-ı müstakim ve garben mezkur noktadan bed' ile Halilin Kaş Tepesi beynindeki hatt-ı müstakim ve cenuben mezkur tepeden bed' ile Karaağaç tepesinden bi'l-mürur Sarıkaya noktası beynindeki hatt-ı mezkur ve şarken mezkur noktadan bed' ile mebde-i hudud olan Kalpaklıkaya noktasına" ulaşan 189 cerip alanı kapsamaktadır[18].

Miri arazi üzerinde bulunan krom madeni aynı zamanda 18 Zilhicce 1304/6 Eylül 1887 tarihli maden nizamnamesinin birinci maddesinde yapılan sınıflandırmaya göre de maden-i asliyye grubuna dahil edilmektedir. Çünkü aynı nizamnamenin ikinci maddesi uyarınca maden-i asliyye "zeminde arazinin derinliğine doğru ya damar ya tabaka ya da mahzen halinde vakidir ve altın, gümüş, krom vesaire" madenleri kapsar. Sözü edilen bu madenlerin işletmesi ise ancak padişahın iradesi ile mümkündür. Ayrıca bu madenlerin işletme süresi 99 yıl olarak tespit edilmiştir. Ancak krom, zımpara ve boratlı madenler ile "mümasil-i saire mevaddan olup ta damar halinde bulunmayan ve bütün bütün yığın halinde bulunan" madenlerin işletme süresinin maden idaresinin takdiri ile en az 40 en çok 99 yıl olması kararlaştırılmıştır[19]. Bu nedenle Mihalıççık kazasının Kavak köyünde çıkarılacak krom madeninin imtiyaz süresi de yapılan görüşmelerden sonra 60 yıl olarak tespit edilmiştir[20].

Yine mukavelenin birinci maddesine göre imtiyaz sahipleri ; Yazıcı Yuanaki ve Şişman oğulları Kosti ile Antes Efendilerdir. İhale işlemlerine göre de madenin 100 hissesinden 45'er hissesi Şişman oğulları Kosti ve Antes Efendilere ait iken Yazıcı Yuanaki'ye ait olan hisse miktarı 10 olarak gösterilmiştir. Şuray-ı Devlet'le yapılan görüşmelerde madendeki cevher oranının %52 olduğu da bildirilmiştir[21].

---

karşılar duruma gelmiştir. I. Dünya Savaşı'ndan önce de Krupp firması Türk kromunu ithal etmeye başlamıştır. Issawi, *a.g.e.*, s. 279-280.

17 Mihalıççık bu dönemde idari açıdan Ankara vilayetine bağlı bir kazadır. Bu nedenle İmtiyaz sahipleri ile her türlü ilişkiyi yürüten mahalli makam da Ankara'dır. Bkz. *Ankara Vilâyeti Sâlnâmesi 1325*, 1325, s. 132.

18 Mukavelede madde 2.

19 1887 tarihli Maden nizamnamesi için bkz. *Mecmua-i Lahika-i Kavanin*, s. 496-525.

20 Mukavelede madde 1.

21 12 Ramazan 1313 /25 Şubat 1896 tarihli tezkerede "taharri ve zahire ihraç olunan madenin numunesinin tahlil sonuçları 56 oranında halis krom" olduğu belirtilmiş fakat mühendis Mösyö Valis tarafından sunulan raporda bu miktarın tüm maden için değil sadece numune için geçerli olduğu bildirilmiştir. *BOA. İMT* 31. Yine de % 52 oranında ki cevher miktarı Kavak köyündeki kromun kaliteli olduğunu göstermektedir. Çünkü, yılda 15 bin ton üretim yapılan Bursa'daki krom madeni ile yılda 10 bin ton üretim yapılan ve kaliteli olduğu bildirilen Kütahya istasyonundan 70 km. uzaklıktaki krom madeninin cevher oranı da % 52-54 olarak gösterilmiştir. Issawi, *a.g.e.*, s. 289.

Bunun dışında, yine Şura-yı Devlet'te yapılan görüşmeler esnasında her ne kadar mukavele ve şartnamede yer verilmemişse de ihraç edilecek cevherin 10 saat kadar uzaklıktaki Anadolu demiryolu hattına yapılacak bir tali yol vasıtasıyla iskeleye taşınması istenmiştir. Hiç kuşkusuz bu durumun işletme masraflarını artıracağı düşünülmüşse de Maadin Nizamnamesine aykırı olmadığına da karar verilmiştir[22].

2. İmtiyaz Sahibinin Yükümlülükleri

2.1 Belirli Süreler İçinde Yapılması Gereken Hazırlıklar

İmtiyaz sahibi, imtiyaz fermanının verildiği tarihten itibaren altı ay içinde belirlenen sınırlar dahilinde düzenleyeceği 3 adet haritanın bir tanesi Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti'nin Fen Odası'na göndermek zorundadır. Diğer iki haritadan birisi mahalli idarede, diğeri de imtiyaz sahibinin kendisinde kalacaktır. Yine aynı süre içinde mahalli mühendislerinin de onayı ile "alamet-i mahsusa rekz" ettirilecektir ve durum kaza siciline kayıt ettirildikten sonra hazırlanan zabıt, imtiyaz sahibi ve mahalli idareden tayin edilen memurların da imzalaması ile Nezaret'e gönderilecektir[23].

İmtiyaz sahibi aynı zamanda, 6 ay içinde ödemek zorunda olduğu vergileri ve "imalatın usulünü" gösteren layıhayı hazırlayıp, mühendis bulunan yerlerde mühendislere, yok ise doğrudan Nezaret'e göndermek zorundaydı. Eğer bu işlemlerden sonra Nezaret'in onayı alınabilirse kendisine ruhsat verilecekti[24]. Şayet mahzur görülen yönler olur ise, layıha Nezaret tarafından "ta'til ve ıslah" edilebilecekti[25]. Ayrıca asıl ocak dışında yeni bir ocak daha açmak gerektiğinde ya da mağaralara girmek veya hava aldırmak amacıyla arazi yüzeyine açılacak yol, baca ve kuyular için de yeni bir layıha düzenleyip Nezaret'ten yeniden ruhsat almak gerekiyordu[26].

2.2 Ödemek Zorunda Olduğu Vergiler

Mukavelenameye göre, 189 cerip arazi üzerinde işletme izni alan imtiyaz sahibinin hem arazi vergisini, hem de hasılat vergisini ödemesi gerekiyordu. Özellikle de maden nizamnamesinin 42. maddesi uyarınca 1 cerip arazi için 10 kuruş hesabıyla toplam 1890 kuruş rüsum-ı mukarrereyi Mart ayı başında Nezaret'e ödemek zorundaydı.

22 *BOA, İMT.* 31.

23 Şartname madde 1.

24 Ruhsat ile imtiyaz birbirinden farklıdır. İmtiyaz sözleşmeleri daha ayrıntılıdır ve özellikle de öngörülen uğraşı alanında imtiyaz sahibine belirli nitelikleri olan imtiyaz ya da tekel hakkı tanır fakat ruhsatlarda böyle bir haktan söz edilmemiştir G. Ökçün "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri" *İktisat Tarihi Yazıları*, Ankara, 1997, s. 60.

25 Şartname madde 2.

26 Şartname madde 3 ve 4.

Eğer ödemede herhangi bir gecikme söz konusu olursa yıllık % 9 hesabıyla ayrıca faiz ödeme mecburiyeti de getirilmişti[27]. Üstelik bu vergiyi madende üretime ara verilse ya da ihale fesh olunsa dahi imtiyaz sahibinin resmen araziyi terk ettiği tarihe kadar ödeme şartı vardı[28].

İmtiyaz sahibinin ödemekle yükümlü olduğu ikinci vergi ise, resm-i nisbiyye idi ve bu vergi madenlerin hasılat-ı gayr-ı safiyyesinden ihraç edeceği cevher için % 12 oranında ödenecekti. Ancak bu vergiyi imtiyaz sahibi Nezaret'in isteği doğrultusunda "aynen ya da rayiç bedel üzerinden bedelen" ödeyebilecekti. Fakat arazi vergisinde olduğu gibi bu vergi için de herhangi bir gecikme olursa % 9 oranında faizi ödeme mecburiyeti de getirilmişti[29].

Ayrıca imtiyaz sahibi bir defaya mahsus olmak üzere 150 Osmanlı altınını ferman harcı olarak ve patent nizamnamesi uyarınca da hangi sınıf ve derecede bulunur ise o sınıfa ait vergiyi ödemeye de mecbur tutulmuştu[30].

Aynı zamanda imtiyaz sahibi her yıl maden hasılatının 100 kuruşta 5 parasını Darülacizeye sosyal yardım parası olarak vermeyi de kabul etmişti[31]. Fakat bütün bu zorunlu vergi ödemelerinin dışında, imtiyaz sahibine madenin inşa, kazı ve üretimi esnasında kullanacağı araç, makine vb. aletlerin yurt dışından getirilmesi esnasında bir defaya mahsus olmak üzere gümrük vergisi muafiyeti tanınmıştır[32]. Ancak, Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti'nin krom madeninin ihalesi konusunda Şura-yı Devlet'e gönderdiği tezkeresinin 18 Zilhicce 1313/ 31 Mayıs 1896 tarihinde görüşülmesi esnasında imtiyaz sahibinin "maden-i mezkurdan memalik-i ecnebiyyeye nakil ve ihraç olunacak cevherden % 1 ihracat ve gümrük resmini" ayrıca ödeyeceği de bildirilmiştir.[33]

27 Mukavele madde 4 Rüsum-u mukarrrere, 18 Zilhicce 1304/1887 tarihli maden nizamnamesi öncesinde dönüm üzerinden alınmakta iken bu tarihten itibaren cerip üzerinden alınmaya başlanmıştır. Bir cerip on iki dönüme karşılık gelmektedir. bkz: A. Vefik, *Tekalif Kavaidi*, Ankara, 1999, s. 575; Şura-yı Devlet'te yapılan görüşmelerde rüsum-ı mukarrere'nin %12'den daha fazla oranda alınması yönünde görüş ortaya çıksa da dünyada krom fiyatlarının düşmesi ve Anadolu demiryoluna bağlanacak tali yolun yapım masrafları da dikkate alınarak %12'lik oranın korunması kabul edilmiştir. *BOA. İMT.*, 31.

28 Vefik, *a.g.e.*, s. 579.

29 Mukavele madde 6 Resm-i nisbiyye 1887 tarihli Maden Nizamnamesinin 43. maddesine göre ihraç edilecek cevherin "mevadd-ı safiyyesinin" iskeleden Avrupa'ya kadar olan nakil ücreti ve "kal ve izabe" masrafı düştükten sonra kalan kıymeti üzerinden hesaplanmaktadır. Eğer maden cevherinin Osmanlı Devleti içinde satışı söz konusu olur ise, sadece "kal ve izabe" fiyatının indirilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. Vefik, *a.g.e.*, s. 579.

30 Mukavele madde 8 ve 9.

31 Mukavele madde 12.

32 Mukavele madde 8.

33 *BOA.İMT.*, 31.

2.3 Tazminat, Kefalet ve Ceza-i Nakti Ödeme Zorunluluğu

İmtiyaz sahibi miri araziye vereceği zarar ve ziyandan dolayı tazminat ödemeyi ve çevredeki binaların altında kazı yapmak mecburiyeti ortaya çıktığında ise, mahkemenin tespit edeceği oranda kefalet ödemeyi de taahhüt etmişti[34]. Ayrıca ihraç edeceği cevherin miktarını gösteren bir cetvel de hazırlamak zorundaydı[35]. Eğer bu cetveli zamanında hazırlamaz ise 500 Osmanlı altınından 2500 Osmanlı altınına kadar ceza-i nakti ödeme zorunluluğu ortaya çıkacaktı. Üstelik, hazırlanacak bu cetvelde hasılat miktarının noksan gösterildiği tespit edilirse ayrıca ceza ödeyecekti. Bu cezaya imtiyaz sahibinin itiraz ettiği durumlarda ise mahalli idare 2 ay içinde borcunu ödemesi için yazılı tebligatta bulunacaktı. Bu süre içinde de ödeme olmaz ise Maadin Nizamnamesinin 50. maddesine göre hareket edilecekti[36]. Bunun dışında "umum menfaatine min'el vakt" bölgeden demiryolu geçirilecektir. Bu nedenle imtiyaz sahibinin hiçbir surette tazminat istemeye hakkı olmayacaktır. Fakat yolun maden tabakalarının üzerinden geçirilmesi söz konusu olduğunda oluşacak zarar doğrultusunda mahkemenin belirleyeceği hüküm uygulanacaktı[37]. Ancak mukaveleye eklenen özel bir maddeye göre işletme imtiyazı verilen krom madeninin "mevkii ve civarında" askeri amaçlarla inşa edilecek bina vb. tesisler söz konusu olduğunda maden işletmesinde aksamalar olsa bile imtiyaz sahibinin hiçbir surette muhalefet etmeye ve tazminat istemeye hakkı olmayacaktı.

2.4 Sağlam Makineler Kullanma Zorunluluğu

İmtiyaz sahibi mağara ve su yollarının emniyeti için güçlü makineler kullanmayı da kabul etmiştir[38].

2.5 Mahalli İdarenin Denetimine ve Mahkemelere Tabi Olma Zorunluluğu

İmtiyaz sözleşmesine göre, imtiyaz sahibi daha başlangıçta bütün işlemlerinde Osmanlı kanunlarına bağlı olacağını ve mahkeme kararlarına uyacağını kabul etmiş

34Şartname madde 5 ve 6.
35Şartname madde14.
36Şartname madde15. 1887 tarihli maden nizamnamesinin 50. maddesine göre; ceza-i nakdiyelerin ödenmesi konusunda valiğin verdiği tebligat sonrasında da ödeme olmazsa imtiyaz sahiplerinin "eşya-ı menkuleleri mahkeme aracılığıyla zapt ve füruht ile tahsil" edilecektir. Şayet bu eşyaların fiyatları borcu karşılamaya yetmezse "emlakından istifa-yı deyn" yapılacaktır. *Mecmua-i Lahika-i Kavanin*, s. 513.
37 Şartname madde 13.
38 Şartname madde 10.

oluyordu. Çünkü, şartnamenin 15. maddesinde ifade edildiği gibi ceza-i nakti ve kefalet ödemelerinde bölge mahkemelerinin hükmünün aranması bunun en somut göstergesiydi. Ayrıca hazırlayacağı layıhanın şartnamenin 1. maddesinde gösterildiği şekilde mahalli sicillere kaydının istenmesi, ihraç edeceği cevher miktarını mahalli idareye bildirme zorunluluğu ve yapılacak her türlü inşaat ve imalatta mahalli mühendislerin denetiminin istenmesi, mahalli yönetimlerin maden işletme imtiyazlarındaki rollünü göstermektedir. Aynı zamanda da klasik dönem maden işletme mevzuatından kaynaklanan maden idarecilerin serbestiyet üzere hareket etmeleri, vali ve kadı gibi mahalli yetkililere bağımlı olmaması kuralının yerine mahalli idarelerin sıkı denetimine tabi hale geldiklerini de ifade etmektedir. Fakat maden işletmesinin dolayısıyla da imtiyaz sahibinin doğrudan bağlı bulunduğu en üst merci Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti idi[39]. Bu nedenle imtiyaz sahibinin, hem yeni işletmeye açılacak maden ruhsatlarının verilmesinde, hem de gerektiğinde yeni ocak, kuyu vb. hafriyyat çalışmalarında mahalli idarenin aracılığıyla Nezaret'ten izin alması gerekmekteydi. Ayrıca eğer tahsis edilen arazi içinde yeni bir maden bulunur ise, bunun nasıl işletileceğini belirlemek de Nezaret'in sorumluluğundaydı. Üstelik, imtiyaz sahibinin hiçbir şekilde muhalefet etme yetkisi yoktu. Yalnız imtiyaz sahibi istekli olursa yeni madenin imtiyazında öncelik tanınacaktı[40]. Yine, ta'til ve fesih işlemlerin de ancak mahalli idarenin tedkik ve denetiminden sonra karar verme yetkisi nezarete aitti[41].

2.6 İzmit İskelesinden Nakil Etme Zorunluluğu

İmtiyaz sahibi ihraç edeceği maden cevherini öncelikle İzmit iskelesine nakletmek zorundaydı. Çünkü, burada maden cevheri ölçülüp, vergileri maden idaresinin ya da

39 Osmanlı madenleri 1893' ten önce Ticaret ve Nafia Nezaretine bağlıydı. Bkz: Quataret, *a.g.e.*, s. 46.

40 Şartname madde11 ve 12.

41 1869 tarihli maden nizamnamesinin 49. maddesine göre, feshine karar verilen maden imtiyazında imtiyaz sahibi bu kararın tebliğinden sonraki 3 ay içinde Şura-yı Devlet'e dilekçe ile başvurup mazeretini bildirir ve de inceleme sonrasında mazeretinde haklılığı ortaya çıkarsa maden işletmesine yeniden sahip olabilecekti ancak, inceleme sonunda haksız olduğu anlaşılırsa irade-i seniye mucibince feshi onaylanmış kabul ediliyordu. Bkz. *Düstur*, Birinci tertip, c. 2, s. 327; Aynı durum imtiyaz sahibi lehine iyileştirmeler yapılarak 1887 nizamnamesinin 52. ve 53. maddeleri ile de geçerliliğini korumuştur. Şöyle ki, imtiyaz sahibi 2 yıl içinde madenin "küşad ve imaline" başlamaz ise kendisine bunun nedeni sorulacak ve gerekçe olarak sunulan özür kabul edilir ise 6 ay daha mühlet verilecek, aksi takdirde yazılı ihtarname gönderilecektir. Ayrıca sözü edilen 6 ay içinde de şartları yerine getirilmezse ihalenin fesh olduğu yine kendisine yazılı olarak bildirilecektir. Üstelik özürünün yine kabul olunmaması durumu ortaya çıktığında imtiyaz sahibine son bir hak olarak 3 ay içinde Şura-yı Devlet'e müracaat hakkı verilmiştir. Bu 3 ay içinde de ileri sürülen nedenler yine kabul edilmez ya da imtiyaz sahibinin Şura-yı Devlet'e müracaatı hiç gerçekleşmez ise ihalenin fesh olduğu kararı alınıp sadır olan irade madenin bulunduğu bölge gazetelerinde de 3 defa yayınlanarak ilan olunacaktır. Bkz; *Mecmua-i Lahika-i Kavanin*, s. 514.

gümrük idaresi memurları tarafından tahsil olunduktan sonra imtiyaz sahibine "mürur tezkeresi" verilecekti[42].

Hiç kuşkusuz, mukavele ve şartname koşulları uyarınca imtiyaz sahibinin yapmak zorunda olduğu bu yükümlülükler ilk bakışta ağır olarak algılanabilir. Ancak bu maden imtiyazının koşullarını XIX. yy. süresince kamu, imalat sektörü veya demiryolu imtiyaz sözleşmeleri ile verilen hak ve yetkiler ile karşılaştırdığımızda çokda önemli farklılıkların olmadığını görebiliriz[43]. Hatta maden işletme ve ihraç etme yetkisi verilirken maden nizamnameleri temel alındığından dolayı maden imtiyaz sözleşmelerinin biraz daha sistemleştirilmiş olduğunu da söyleyebiliriz. Çünkü gerek demiryolu gerekse kamu ve imalat sektöründe verilen imtiyazlarda genelde imtiyazın cinsine ve imtiyazı alan ülkenin çıkarlarına göre sürekli değişiklikler yapılmıştır. Örneğin Aydın-İzmir ve Rumeli demiryolunu yapan imtiyaz sahibine maden imtiyazına göre çok geniş ayrıcalıklar verildiği gibi ek süre ve sermaye artırımlarında da yardımcı olunmuş[44], yine Baron Hirsch tarafından yapılan Rumeli demiryolu mukavele ve şartnamesi dört kez yenilenmiştir[45]. Bu nedenle 8 Zilkade 1313/ 21 Nisan 1896 tarihli bu şartname ile yükümlülükleri sıralanan imtiyaz sahibinin devletin denetimi altında olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim, askeri ve mali açıdan stratejik öneme sahip olan madenlerin bu örnekte olduğu gibi işletmesinin özel şahısları verilmesi söz konusu ise de burada tanınan hak ve yetkiler oldukça sınırlıdır. Çünkü belirli bir bölgede (sınırları tespit edilmiş haritası hazırlanmış ve sadece bu alan içindeki tek bir maden için geçerli olan) ve belirli bir süre (60 yıl) kapsamında verilmiştir.

III. Eskişehir'de Çıkarılan Magnezit Madeni
1. İmtiyaz sözleşmesine göre İmtiyaz sahibi, İmtiyazın Süresi ve Madenin Nitelikleri

Günümüzde otomotiv, kimya ve demir döküm sanayi başta olmak üzere çok yaygın bir kullanım alanına sahip olan magnezit aynı zamanda Eskişehir de çıkarılan

42 Şartname madde16.

43 Maden imtiyazında bulunmayan en önemli fark kamu ve imalat sektörüne yatırım yapanların belirli sermayeye sahip olmaları ve teminat akçesi yatırmış olmaları gösterilebilir. Ayrıntılar için bkz; Ökçün, *a.g.m.*, s. 77-82. T. Tan, "Osmanlı İmparatorluğunda Yabancılara Verilmiş Kamu Hizmeti İmtiyazları" *SBF*, C. 22, Mart, 1967, S. 1-4, s. 287-326.

44 Demiryolu imtiyaz sözleşmelerinde kefalet akçesi yoluyla km. başına belirlenmiş gelirin garanti edilmesi, demiryolu hattının 20'şer km.'lik iki yanında maden arama ve taş ocaklarını işletme yetkisinin tanınması ve satın alınan malzemelere tanınan gümrük muafiyeti gibi ayrıcalıklar yoluyla imtiyaz sahibinin zarara uğraması engellediği gibi imtiyaz sahibine veya bir başka ifade ile yabancı sermayenin geldiği ülkeye bölge üzerinde nüfuz alanı da yaratılmış oluyordu. Bkz; A. Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, Ankara, 1978, s. 363-366.

45 V. Engin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul, 1993.

en önemli madenlerden de birisidir. Çünkü Türkiye'deki magnezit rezervlerinin önemli bir kısmı Eskişehir sınırları içinde bulunmaktadır[46].

Nitekim, kullanım alanı nedeniyle ülke sanayii için çok önemli bir hammadde konumunda olan magnezit madeninin Cumhuriyet dönemindeki üretim tarihini 1930'lara değin götürmek söz konusudur. Ancak modern tekniklerden yararlanarak maden çıkarımı ve geniş ölçekli işletmelerin kurulması ise, 1960'lardan sonra mümkün olmuştur[47]. Bu nedenle 9 Zilhicce 1338/ 23 Ağustos 1920'de Eskişehir'in Sepetçi köyünde magnezit madenini çıkarma ve işletme izninin 60 yıl süre ile Fransız tebasından İzak Yusuf Yahya'ya verilmesi önemlidir. Şura-yı Devlet'in Maliye ve Nafia Dairesi'nde yapılan görüşmeler sonrasında imtiyaz sahibinin söz konusu olan bu madeni "ba-ruhsatname" 10 yıldır işletmekte olduğu göz önüne alınarak lazım gelen "resm ve harcları" da ödemesi koşuluyla imtiyazın süresi 50 yıl olarak belirlenmesine karar verilmiştir[48]. Ayrıca şartnamenin 3. maddesi uyarınca verilen bu işletme hakkı, sadece doğudan Dede Tepesi ve Turuk Tepesinden geçerek Akkaya Tepesine kadar ulaşan, güneyden Akkaya'dan başlayıp Çamlı Tepesinden geçerek Sarı Tepe noktası arası, batıdan yine Sarı tepe noktasından başlayıp oradan Dikilitaş mevkiini izleyerek başlangıç noktası olan Dede Tepesine ulaşan sınırlar arasındaki 110 cerip ya da 1207 dönümü kapsayan alan için geçerlidir. Bundan dolayıdır ki aynı sınırlar içinde bulunan bir başka madeni çıkarma ve işletme hakkı buna dahil değildir. Özellikle de aynı bölgeden "min'el kadim" ihraç edilen lületaşı madeninin bu maden ile karıştırılmaması gerekmektedir[49]. Nitekim maden uzmanları tarafından da bu madenin magnezit olduğu ve lületaşının bu "ruhsatname ahkamından hariç" bulunduğu bildirilmiştir[50].

Üstelik söz konusu olan bu sınırlar içindeki arazinin de miri arazi olmasından dolayı 18 Zilhicce 1304 / 6 Eylül 1887 tarihli maden nizamnamesi uyarınca taş ocakları

46 Türkiye toplam sinter magnezit kapasitesinin % 31,6'sı kalsine magnezit kapasitesinin ise yaklaşık % 24'ü Eskişehir'de çıkarılmaktadır. Magnezitin en yaygın kullanımı ise refrakter ürünler ve ısıl işlemli proses sanayidir. Ayrıca magnezit cevherin işlenmesiyle elde edilen magnezyum metali ve bileşikleri ağır sanayinin gelişimi ile önem kazanmıştır. Özellikle uçak ve otomotiv sanayiinde, sfero demir dökümünde, özel alışımlar üretiminde kullanılmaktadır. Bunun yanında magnezyum oksite dayalı sinter magnezit ürünleri de demir çelik ve demir dışı izabe sanayiin çok önemli bir yardımcı maddesi olan refrakter ürünlerin temel taşı olarak kullanılmaktadır. Bkz; "Eskişehir" *Yurt Ansiklopedisi*, C. 4., s. 2871.

47 "Eskişehir" *Yurt Ansiklopedisi*, C. 4., s. 2871.

48 *BOA. DUİT*, 17-5/15.

49 Lületaşı maden olarak hidratlı magnesium silikattır ve % 70'i karbonat de magnesie, % 25'i silikat ve bir de arjil'den magnezyumda magnezit cevherlerinin işlenmesiyle elde edilmektedir. Bu nedenle aynı bölgeden çıkarılan magnezit ile lületaşının karıştırılma olasılığı Şura-yı Devlet'te yapılan görüşmeler esnasında üzerinde durulan konulardan birisi olmuştur. *BOA. DUİT*, 17-5/15.

50 Şartname madde 2.

nizamnamesine bağlı olduğu da ilan edilmiştir.[51]

2.İmtiyaz Sahibinin Yükümlülükleri
2.1.Ödemek Zorunda Olduğu Vergiler

Imtiyaz sahibi taş ocakları nizamnamesinin 18. ve 20. maddeleri uyarınca ocak hasılatından vapura veya şimendifer iskelesine ya da mahallindeki değerinden nakliye masrafı düşüldükten sonra % 5 kuruş resm-i nisbiyye ve 1207 dönüm miri arazinin her dönümü için 10'ar para resm-i mukarrereyi ödemek zorundaydı[52]. Ayrıca söz konusu olan bu vergilerden resm-i nisbiyye, taşın nakli gerekli olduğunda, resm-i mukarrere ise, her yıl Mart ayının başında ödenmeliydi aksi takdirde imtiyaz sahibinin faiz ödeme mecburiyeti olacaktı. Bunun yanında resm-i nisbiyye için verilecek tezkire 20 kuruştan daha fazla olursa imtiyaz sahibinden Hicaz demiryolu tezkire ücreti olarak 25 para alınacaktı[53].

İmtiyaz sahibi ayrıca bir defaya mahsus olmak üzere 100 Osmanlı lirasını taş ocakları nizamnamesinin 20.maddesi uyarınca ferman-ı ali harcı olarak ödemek zorundaydı. Üstelik söz konusu olan bu harcın % 6'sı değerindeki para da "techizat-ı askeriyye tertibi" için "ita kılacaktı"[54].

2.2.Belirli Süreler İçinde Yapılması Gereken Hazırlıklar

İmtiyaz sahibinin ferman-ı alinin verildiği tarihten itibaren 3 ay zarfında 100 Osmanlı lirası değerindeki harcı vermediği ve yahut işletmekte olduğu ocağı zarara uğrattığı, ya da ocağı 3 yıl terk ve ta'til ettiği durumlarda taş ocakları nizamnamesinin 28. maddesi uyarınca sahip olduğu işletme yetkisi düşmüş olacaktı[55].

Bu koşulların gerçekleşmesi durumunda ise, hükümet ocağın işletmesini "talipli olan" bir başkasına devretme hakkına sahipti. Üstelik eski imtiyaz sahibine ait olan eşya, alet, vb. araçların değeri bilirkişiler tarafından tespit edildikten sonra belirlenen fiyatın yeni işletmeci tarafından eski imtiyaz sahibine ödenmesi kararı da alınmıştı[56].

51 Şartname madde 6. Taş ocakları nizamnamesi için bkz; *Mecmua-i Lahika-i Kavanin*, s. 526-536.
52 Şartname madde 4.
53 Şartname madde 5.
54 Şartname madde 7.
55 Şartname madde 8.
56 *Mecmua-i Lahika-i Kavanin*, s. 535.

2.3.Tazminat ve Ceza Ödeme Durumu

Ocak çevresine güvenlik ya da "sıhhat-i umumiyyece" istihkam, yol veya askeri tesis inşa etme durumu ortaya çıktığında imtiyaz sahibinin itiraz etme yetkisi de yoktu. Aynı şekilde maden ocağının çevresinden askeri birliklerin geçmesi söz konusu olduğunda da üretim faaliyetinin gerek kısmen, gerekse tamamen ta'til edilme durumu oluşsa dahi imtiyaz sahibinin tazminat talebi ya da muhalefet etme yetkisi olmayacaktı[57].

Hiç kuşkusuz imtiyaz sahibinin ödemek zorunda olduğu vergiler ve ödeme koşulları dışında magnezit madenin işletme imtiyazına dair şartnamesine göre sıraladığımız bu yetki ve sorumluluklar kapsam ve içerik açısından krom madenine göre daha sınırlıdır. Nitekim, hem şartnamede, hem de Şura-yı Devlet'te yapılan görüşmede daha önce imalat sektörü ve kamu imtiyazlarında da istenilen sosyal yardım parası, patent vergisi, kefalet ödeme konusunda bilgi verilmemiş, harita, periyodik hesap cetvelleri ve yapılması gerekenlerin gösterildiği yönergenin hazırlanma zorunluluğuna yer verilmemiş; mahalli idarelerin işletme üzerindeki denetim, sicile kayıt vb. yetkilerinden hiç söz edilmemiştir. Ancak bu durum imtiyaz sözleşmesinde mukavele yer verilmeden sadece şartname hazırlanmasından kaynaklanmış olabileceği gibi, eksik görülen bu koşulların taş ocakları nizamnamesi ile giderilmek istendiği şeklinde de açıklanabilir. Çünkü, iradesi yayınlanarak işletme imtiyazı alan kişi ya da ortaklıkların zaten gerekli olan tüm işlemleri tamamlamış olması gerekmektedir[58]. Üstelik şartnamenin 6.

57 Şartname madde 9.

58 Örneğin taş ocakları nizamnamesine göre maden "küşadı ve imali" için ilmühaber ya da ruhsatname almak isteyenler mahalli hükümete dilekçe ile başvurmak zorundaydılar. Dilekçede isim, şöhret ve mahalli ikametgah, ocağın bulunduğu arazinin kimin tasarufunda olduğu ve sahibinin isim şöhretiyle birlikte rızasının bulunduğuna dair belge, ocak açılmasından dolayı oluşacak zarar ve ziyanın tazmin edileceği garantisi, ocak civarında bulunan menzil, bina vb. emlaka arazinin uzaklığı, ocağın sath-ı arazide mi, yoksa mağara hafriyatıyla mı imal olacağı, ocakta çıkarılacak madenin cinsi, nakil ve ihraç edileceği yer ve ocağın tahminen "vaziyeti cesameti" yazılmak zorundaydı. Ayrıca sözü edilen bu dilekçeye ek olarak tertip olunacak zarar ve ziyanın tazmin olunacağına dair kefalet senedi ile arazi bir başka kişiye aitse onun rızasını gösteren belge ve karşılığında verilen ücret ve bu araziyi ne kadar süre ile elinde bulunduracağı yine bir senet şeklinde eklenecekti. Bunun dışında yine dilekçe ile birlikte ihraç edilecek madenin gerek ham, gerekse mamulünden ikişer parça örneği de dilekçe sahibi tarafından verilmek zorundaydı. Bu örneklerden birisi mahalli hükümette kalacak, bir diğeri ise maden idaresine gönderilecekti. Ayrıca ocağın1/500 ölçeğinde hazırlanmış haritası 3 nüsha olarak teslim edilecekti. Eğer sayılan tüm bu koşullar yerine getirilir ve mahalli hükümette gerekli soruşturmayı yaptırdıktan sonra kabul ederse dilekçe sahibine "matbu ve koçanlı" ilmühaber vererek defter-i mahsusaya kayd edip maden idaresine gönderecekti. Aynı zamanda inceleme sonrasında dilekçeleri red edilenlerin bu deftere kayıt edilmesi gerekmekteydi. Üstelik incelemeyi yapan memurların masraflarının karşılanması da dilekçe sahibine aitti.. Tüm bu işlemlerden sonra gerekli olan evrak ise vilayet merkezine ulaştırılacaktı. Burada da fenniye, nafia veya belediye mühendislerinden birisinin incelemesinin ardından konu meclis-i idare-i vilayette görüşülüp canib-i vilayetten ruhsatname

maddesi uyarınca taş ocakları nizamnamesinin geçerli olduğu da vurgulanmıştı. Fakat, 23 Ağustos 1920 tarihinde başta Sadrazam Hariciye Nazırı ve Harbiye Nazır Vekili konumunda bulunan Damat Ferit, Şeyhülislam, Şura-yı Devlet Vekili, Bahriye Nazırı, Evkaf-ı Hümayun Nazırı, Adliye Nazırı, Nafia Nazırı ve Maarif Nazır Vekili, Ticaret ve Ziraat Nazırı ve Dahiliye Nazır Vekili ve son olarak Maliye Nazırı'nın imzaları ile yürürlüğe giren bu maden işletme yetkisinin, mütareke döneminde özellikle de 10 Ağustos 1920 Sevr Anlaşması'ndan sonra imzalanmış olması dikkate değer. Çünkü, bir tarafta yurdun işgaline karşı başlatılan ulusal kurtuluş mücadelesi, diğer tarafta işgallere karşı tepkisiz ama hala icra günü kullanarak varlığını sürdürmek isteyen İstanbul hükümetinin konumu, siyasal iktidarın devamında, iktisadi yapının rolünün ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Osmanlı devletinde, kuruluştan XIX. yy.'ın ortalarına kadar maden "çıkarma ve satın alma" hakkı üzerindeki devletin tekel yetkisi devam etmiştir. Ancak XIX. yy. sonu ve XX. yy. başından itibaren de Osmanlı madencilik sektöründe yabancı sermayenin ve azınlıkların maden üretimdeki payları giderek artmış, Türkler tarafından üretimi yapılan madenlerin miktarı ise, hızla gerilemeye başlamıştır. Nitekim maden açısından zengin bölgelerden birisi olan Eskişehir yöresi de bu süreç içinde yabancı sermayenin madencilik sektörüne girdiği alanlardan birisi olmuştur. Öyle ki, kentle özdeşleşen lületaşı madeninin üretiminde Türklerin payları hala ağırlığını hissettirmesine rağmen Avrupa da gelişen sanayinin de uzantısı olarak bölgede kullanım alanı çok kısıtlı olan madenlerin "çıkarma ve ihraç etme" yetkisi yabancılara verilmeye başlamıştır. Ancak, verilen bu yetki dönemin imtiyaz sözleşmeleri geleneği içinde ve maden nizamnameleri kapsamında tanınmıştır. Bu nedenle süre, bölge ve işletmecinin kesin tanımları yapılmış, sorumlulukları belirlenmiştir. Ayrıca, imtiyazın bir başkasına devredilmesi mümkün değildir. Aynı şekilde koşulların yerine getirilmeme durumu oluştuğunda imtiyazın feshi söz konusu olacaktır. Bununla birlikte imtiyaz sözleşmeleri kapsamında maden işçilerinin durumu, ücretleri konusunda bilgi bulunmamakta ise de imtiyaz sahibinin hem yerel makamlar ile hem de merkez tarafından (hesapları, yapacağı imalat ve inşaat faaliyetlerinin) denetime tabi olması, imtiyaz sahibinin keyfi ve serbest hareket etmesini engellemiştir. Üstelik, imtiyaz sahibinin ödemekle yükümlü bulunduğu vergiler ülke ekonomisi için katkı sağlamış, bölge halkı tarım dışında yeni

verilecekti. Aynı şekilde yapılan başvurular sonucunda verilen ruhstanameler ya da reddedilen dilekçeler defter-i mahsusaya kayıt olduktan sonra her yıl Mart ayı içinde hesap cetvelleri, ocak hasılatları ve haritalarıyla birlikte maden idaresine gönderilmek zorundaydı. Bkz; Taş Ocakları Nizamnamesi madde 9-17. *Mecmua-i Lahika-i Kavanin*, s. 528-532.

bir çalışma sahasına kavuşmuştur. Sonuç, her ne kadar milli servet niteliğinde olan madenlerimizin işletilmesinin yurt dışına "hammadde" olarak taşınması anlamına gelse de bölgede; bölge insanı, imtiyaz sahibi, yerel makam ve devlet arasında yeni etkileşim ve iletişim alanlarının kurulmasına da neden olmuştur.

Abstract
From the beginning on, the sector of mining in the Ottoman Empire remained under the state monopoly due to financial and strategic concerns. However, the share of foreign capital in the sector increased rapidly in the last years of the 19th century. As a result, Eskişehir and its environs, being rich in mining, became a region that attracted foreign capital. Foreign investors were given some privileges in 1896 and 1920, including "the right of mining and exporting" chromium and magnesit. This study examines these concessions, emphasizing the application of the regulations concerning the mining in the region.

Keywords
Eskişehir, Kavak, The mining regulations, Chromium, Magnesit, The sector of mining in the Ottoman Empire.

Eskişehir

Eskişehir Kentinin Cumhuriyet Öncesi Mekânsal Gelişimi

Ali ULU*

İnsanlar ve yaşadıkları mekânlar birbirleri ile tarih boyunca etkileşim ve bu etkileşim sonucunda değişim içindedirler. Bu süreçte insanlar yaşadıkları doğal çevreyi ve kentleri biçimlendirirken ve kimlik kazandırırken, doğal çevre ve kentler de insanları biçimlendirmiş, davranışlarını, kimliklerini, kültürlerini ve yaşama biçimlerini belirleyen, onları eğiten bir işlev görmüşlerdir. Farklı coğrafyalardaki farklı kültürel ve mekânsal etkileşim, kentlerin oluşumda ve biçimsel gelişim süreçlerinde kentlerin birbirinden farklılıklarını ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda Eskişehir kentinin Cumhuriyet dönemine kadar 30.000 kişinin altında nüfusa sahip olan ve ticaret bölgesi ile konut bölgesi ayrı noktalarda gelişmiş küçük bir yerleşme olduğu düşünüldüğünde tarih boyunca oluşumu, gelişimi ve kültürel kimliği kentin bu günkü yapısının oluşmasında etkin olmuştur.

Sanayi devrimi öncesi toplumların yerleşme merkezleri seçiminde kullandıkları, savunma kolaylığı, tarıma elverişli arazi yapısı, ulaşım kolaylığı gibi ölçütler, Eskişehir kentinin yerleşimi içinde geçerli olmuştur. Yapılan araştırmalar sonucunda Eskişehir ve çevresinde tarih öncesinden bu yana yerleşimlerin olduğu ortaya çıkmıştır (Işık ve Şanlıer, 1988: 4).

Eskişehir kenti ve çevresi (eski adıyla Dorylaion) M.Ö. 4000'li yıllara uzanan tarihi ile çeşitli uygarlıkların (Hitit, Frig, Pers, Roma, Bizans, Selçuklu, Osmanlı) önemli bir ticaret ve ulaşım merkezi olmuştur. Elde edilen bulgular ışığında Dorylaion kentinin Hitit dönemlerinde meskun alan olduğu ve Frigyalılar tarafından yerleşimin kurulduğu

* Anadolu Üniversitesi Müh. Mim. Fak. Mimarlık Bölümü, alulu@anadolu.edu.tr

ortaya çıkmıştır. Ayrıca Bizans döneminde de kaplıcaları ile ünlü bir eğlenme ve dinlenme merkezi olduğu görülmektedir. Çeşitli kaynaklarda, eski Dorylaion kentinin konumunu, kentin şimdiki yerinde ya da kuzey doğusunda ova ortasındaki Şarhöyük'te veya güneybatıda Karacaşehir[1] yöresinde olduğu gösterilmektedir (Aslanbayı, 1955: 13).

İlk ve orta çağlarda "Dorylaion" ismi ile tanınan Eskişehir kentine ait ilk bilgiler, Batı Anadolu'da büyük bir uygarlık kuran Frigler dönemine rastlamakta ve şehrin Eretria'lı Doryleos tarafından kurulduğu kabul edilmektedir. Bu dönemde Dorylaion, kaplıcaları ile ünlü ve önemli yolların düğüm noktasında yer alan bir kent olarak tanımlanmıştır. Bu dönemde Friglerin yaşamına ait bir takım bilgiler, kentin o dönemde kültür ve uygarlığın küçük bir modeli olduğu yolundadır. Ancak döneme ait fonksiyonel faaliyetler hakkında çok fazla bir bilgiye ulaşılamamıştır (Albek, 1991: 63). Dorylaion, ilk çağda tarımsal nitelikleri ağır basan bir kent yapısı kazanmıştır. Bunun yanı sıra, kentin relief faktörü yönünden ulaşıma elverişli bir yerde kurulmuş olması, bu ürünlerden elde edilen artı ürünün değerlendirilmesini sağlamış ve böylelikle ticari fonksiyon gelişmiştir.

Bizans döneminde Hıristiyanlaşma sürecine giren kentte, bu dinin etkisiyle ilk çağın çok tanrılı dinleri, yerini tek tanrılı bir dine bırakmıştır. Bu biçimde sosyal yapıda önemli bir değişim yaşanarak, kentsel fonksiyonlar (imalat, tarım, ticaret vb.) büyük ölçüde kiliselerin kontrolüne girmiştir. Aynı dönemde kent tarım, imalat, ticari faaliyetlerini sürdürerek, ekonomik yapısını korumuştur.

Kent, Manuel Komnenos tarafından 1175 yılında savunma amaçlı olarak, Karaca şehrinin bulunduğu platoya taşınmıştır. Böylece yerleşimin isminin Dorylaion'un kalan harabelerinden dolayı "Eskişehir" olarak değiştiği tahmin edilmektedir (Albek, 1991: 101). Selçuklularla birlikte, Hıristiyan halk eskisi gibi sanat ve zanaatla uğraşmış; Türkler ise, ticaret ve mülk sahipliğini üstlenmişlerdir. Bu dönemde inşa edilen (1220) Alaeddin Cami (Resim 1), şimdiki konut dokusunun çekirdek yerleşme alanını oluşturmaktadır.

Osmanlı döneminde, kent eski önemini yitirmiştir, 1554 yılında kente gelen Dernschwams kentin büyük ölçüde yıkılmış ve tahribe uğramış olduğunu belirtmektedir. Evliya Çelebi ise, 1648 yılında kentte 17 mahalle, 800 dükkan bulunduğunu

1 İlkçağda ve Ortaçağda kenti ziyaret edenler kentin ilk yerleşim alanı olarak Karacaşehir'i en zayıf ihtimal olarak vermektedirler. Dönemi içerisinde bu alanı savunan Vondiest buranın inşaa edildiği zamanı tespit etmenin mümkün olmadığını ancak buranın sadece kale değil büyük bir yerleşim yeri olduğunu belirtmiştir. Daha sonraları sıcak sular nedeni ile Kentin Romalılar döneminde ovaya yavaş yavaş taşındığı belirtilmektedir. Ramsey, Anna Commenno'ya dayanarak Karacaşehir'in Türklerin ovadaki kenti tahrip etmesinden sonra 1175 yılında imparator Mihail döneminde inşaa edildiğini ileri sürer. (Çelikkanat, 1983: 83)

belirtmektedir. Çarşı ve hanlardan oluşan ticaret alanının ovada kaplıcalar (17. yy.'da 41 adet) etrafında; ikametgâh alanının ise, güneydeki tepenin yamaçlarında (bugünkü Odunpazarı) (Resim 2) yer aldığını; kentin çevresinin, tarım ürünleri açısından zengin ve verimli olduğunu söylemektedir (Ertin, 1994: 14). Bu dönemde kentte ekonomik yaşam henüz canlılığını yitirmemiş, ancak yavaş yavaş gerilemeye başlamıştır.

1800'lü yılların başında gerek W.M. Leake, gerekse Mac Kinnier kentin büyüklüğünün 800 haneden oluştuğunu ve aşağı mahalle olarak tanımlanan şimdiki Taşbaşı Bölgesi'nin (merkezi iş alanı) küçük bir çarşı, büyük bir han ve birkaç hamamdan oluştuğunu belirtmektedirler (Resim 3). 1853 yılında kente gelen Kinner kentin aşağı ve yukarı olmak üzere iki kısımdan oluştuğunu ve konutların çok kötü durumda olduğunu belirtmektedir. Amsfor ise 1840 yılında kentin iki kısımda geliştiğini, çarşı kısmının konut bölgesinden yaklaşık 800 metre uzakta yer aldığını belirtmektedir. Ayrıca aşağı bölgede ufak bir çarşı olduğunu, bunun yanında ise büyük bir hanla birlikte bazı inşaatların ve hamamların varlığından söz etmektedir. 1853 yılında Tchihatcheff, Eskişehir'i tanımlarken "bir zamanların meşhur Dorylaion'unun yerinde, yoksul ve çok kirli küçük bir kasaba bulunuyor" demektedir (Çelikkanat, 1983: 85). Aynı yıllarda Ch. Texier, Eskişehir kentini "sıcak suları bugün de ünlüdür. Fakat şehir bayındırlık ve gelişimden uzak bir görünümdedir. Camilerin uzaktan görünümü güzeldir. Evlerin üzerinde yükselen yedi-sekiz minare manzarayı güzelleştirmektedir. Şehir ikametgâh alanı ve büyük bir çarşı ile hamamların bulunduğu ticaret sahası olmak üzere, iki mahalleden meydana gelmiştir. Bu iki mahalle taştan yapılmış bir yol ile birbirine bağlanır" diye tanımlamaktadır (Ertin, 1994:16).

Eskişehir kenti, 19. yy.'ın ilk yarısında değişmeye başlamıştır. Bu dönemde, merkezi yönetim göçerlerin yerleşmesini sağlamaya yönelmiştir. Böylelikle toprakların işlenmesi ile birlikte ticaret yaşamı hareketlenmiştir. Kentin gelişmesindeki ikinci etken ise, 19. yy.'ın ikinci yarısında lületaşı ticaretine bağlı olarak, nispi bir canlanmanın meydana gelmesidir. Lületaşının Avrupa'da büyük ilgi görmesi üzerine, kent çevresinde nüfusu tamamen erkeklerden kurulu köyler kurulmuş, kentte de lületaşını dış ülkelere pazarlayan bir tüccar sınıfı yerleşmiştir. Bu biçimde 19. yy.'da tamamen yerli tüccarların elinde bulunan ihracat, Viyana ile kurulan ilişkiyi geliştirmiştir. Bu ilişki etkisini kentin mesken tipleri üzerinde göstererek, "Viyana tipi" evlerin yapılmasında etken olur (Işık, 1988: 9). Kent 1850'li yıllardan sonra hareketlenmeye başlamış 1877 yılından sonra gelen göçmenlerle birlikte yeniden kentte imar hareketlenmiştir. Bu dönemde Eskişehir kentinin nüfusuna bakıldığında ise, 1870 yılındaki *Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*'ne göre, toplam erkek nüfusu 16.518 iken, bu rakam 1874'de 27.886'ya çıkmıştır. 1876 *Hüdavendigâr Sâlnâmesi*'nde ise, Eskişehir'de yaşayan Müslüman erkeklerin nüfusu 11.320 olarak gösterilmektedir. Von Diest'e göre, Eskişehir kentinin 1886'daki nüfusu 15.000'i bulmaktadır (*Yurt Ansiklopedisi*, s: 2839). Bu dönemlerde demiryolu gelmeden hemen

önce 1860-1890 yılları arasında kent şimdiki gar binasının yanında ve kentin kuzeyine doğru ovada gelişim göstermiştir.

1892 yılında kenti ziyaret eden Huard, demiryolu inşaatı nedeniyle kente gelen Avusturyalı işçiler için Porsuk çayı boyunca yeni ticarethanelerin ve otellerin açıldığını vurgulamaktadır (Çelikkanat, 1983: 85). 1893 yılındaki Osmanlı-Rus savaşından kaçan göçmenlerin kente yerleşmeleri ve 19 Haziran 1892 tarihinde Eskişehir-İstanbul seferinin başlamasıyla ve 1894 yılında Berlin-Bağdat demiryolunun işletmeye açılmasıyla (Tunçdilek, 1957: 43) birlikte, kentin çekiciliği artmıştır (Resim 4). Demiryolunun etkisi ile kente göç hızlanmış böylelikle batıdan gelen nüfus ile birlikte kentin görünümü çok hızlı bir şekilde değişmiştir. Özellikle Harita 1'den görüleceği gibi, 1880 yılından itibaren, etrafı tamamen boş açıklık alan olan ve sadece daha önce gelen küçük göçmen grupların yerleştikleri Porsuk çayının kuzey kıyılarındaki yerleşmeler yeni gelen göçmen ailelerle birlikte hızla genişlemiştir.

Tablo 1. 1870, 1874 ve 1876 yıllarına ait Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnâmelerinde Eskişehir Merkezinde ve Nahiyelerinde bulunan nüfus, mahalle ve hane sayıları

	Eskişehir	Seyitgazi	İnönü
1870 yılı			
Köy ve Çiftlik	35	35	15
Mahalle	5	5	--
Hane	3.339	1.425	1.170
Müslüman Erkek Nüfus	7.931	4.688	3.899
Müslüman Olmayan	0	--	--
Nüfus	**7.931**	**4.688**	**3.899**
Toplam			
1874 yılı			
Köy ve Çiftlik	35	35	15
Mahalle	5	5	--
Hane	4.069	1.425	1.180
Müslüman Erkek Nüfus	19.168	4.731	3.190
Müslüman Olmayan	77	--	--
Nüfus	**19.245**	**4.731**	**3.910**
Toplam			
1876 yılı			
Köy ve Çiftlik	--		
Mahalle	--		
Hane	4.500		
Müslüman Erkek	11.320		
Müslüman Olmayan	--		
Toplam	**11.320**		

1893 *Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*'nde, Eskişehir'de 57.420 Müslüman'ın yaşadığı, toplam nüfusun ise 59.657 olduğu belirtilmektedir (Tablo1). Ancak aynı yıl Cuinet, Eskişehir'in Müslüman nüfusu 48.200 iken, toplam nüfusun 67.074 olduğunu belirtmektedir (Albek, 1991: 151). Yine Cuinet'ye göre, Eskişehir merkezinin 1893'teki toplam nüfusu 17.131'i Müslüman, 1.147'si Rum Ortodoks, 583'ü Ermeni Gregoryen, 132'si Katolik Ermeni ve 30'u Latin olmak üzere toplam 19.02'dür (Tablo 2).

Cuinet, en çok 400 kişilik bir nüfusun ise, yerleşik olmadığını, bu grubun demiryolu şantiyesinde çalışan Rum ve İtalyanlar'dan oluştuğunu kaydetmektedir.

1900 yılı *Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*'ne göre, Eskişehir'in XX. yy. başlarında nüfusu 68.024'ü Müslüman olmak üzere, 71.486'yı bulmaktadır (Tablo 3). 1903 *Hüdavendigâr Sâlnâmesi*'nde ise, Eskişehir nüfusunun çok az artarak, 69.016'sı Müslüman olmak üzere, 72.772'ye yükseldiği görülmektedir. Kent merkezinin nüfusu J. H. Mordtmann'a göre, I. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda 25.000 kişi, A. Reinhard'a göre ise 35.000 kişidir (Albek, 1991: 160).

1900 yılı *Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*'ne göre, Eskişehir'in XX. yy. başlarında nüfusu 68.024'ü Müslüman olmak üzere, 71.486'yı bulmaktadır (Tablo 3). 1903 yılına ait *Hüdavendigâr Sâlnâmesi*'nde ise, Eskişehir nüfusunun çok az artarak, 69.016'sı Müslüman olmak üzere, 72.772'ye yükseldiği görülmektedir. Kent merkezinin nüfusu J. H. Mordtmann'a göre, I. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda 25.000 kişi, A. Reinhard'a göre ise 35.000 kişidir. (Albek, 1991: 160)

Tablo 2. Cuinet ve 1893 yılı Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi'ne Gore, Kent Nufusunun Dinsel Dağılımı

Eskişehir Kazası	V. Cuinet	1893 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi
Müslüman	48.200	57.420
Rum Ortodoks	12.700	820
Ermeni Gregoryen	6.074	1.172
Yahudi	100	53
Katolik	–	192
Toplam	**67.074**	**59.657**

1870, 1874 ve 1876 yıllarına ait *Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnâmeleri*'de, Eskişehir'deki (nahiyeler dışında) hane sayıları, sırasıyla, 3.339, 4.069 ve 4.500 olarak verilmektedir. 1876 yılı *Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*'nde, Eskişehir'de 9 cami, 6 mescit, 5 tekke, 10 han, 4 hamam, 30 kahvehane olduğu; 1893 tarihli *Hüdavendigâr Vilâyet Sâlnâmesi*'nde ise, 11 cami, 6 mescit, 3 medrese, 4 tekke, 80 sıbyan okulu, 20 han, 4 hamam, 700 dükkan, 20 tabakhane ile 2 kilise bulunduğu belirtilmektedir (Tablo 4). Cuniet göre 1893'te, Eskişehir merkezinde 11 cami, 6 mescit, 3 medrese, 1 Rum kilisesi, 1 Ermeni kilisesi, 1 Katolik şapeli, 4 tekke, 2 eczane, 25 han ya da otel, 2'si demiryolu istasyonu yakınında kurulmuş toplam 4 lokanta, 3'ü erkekler ve 1'i kadınlar için toplam 4 kaplıca hamam bulunmaktadır (*Yurt Ans*, s: 2840).

1890 yılında başlayan ve Porsuk'un kuzeylerine kadar uzanan konut yerleşim dokuları, merkezde çarşı ve pazar alanlarını genişletmiştir. Ayrıca Porsuk çayının çevresinde ise, göçmenlerin kurdukları Hacı Seyit, Hacı Alibey, Hayriye, İhsaniye, Güllük, Eskibağlar ve Mamure Mahallelerinin ilk çekirdekleri atılmıştır. Böylelikle 1903 *Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*'nde görüldüğü gibi göçmenler ve demiryolunun etkisi ile hane sayısının kısa sürede artığı ve 16.612'ye yükseldiği görülmektedir.

Tablo 3.
1903 yıllarına ait Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi'ne Göre, Kent Nufusunun Dinsel Dağılımı

	1900	1903
Müslüman	68.024	69.016
Rum Ortodoks	1.163	1.289
Ermeni Grogoryen	2.022	2.210
Katolik	211	206
Bulgar	3	–
Yahudi	63	51
Toplam	**71.486**	**72.772**

1920'lere kadar ki dönemde kopuk yerleşme dokusu, bahçelere de konutlar yapılması ile, yer yer birleşerek bütünlük kazanmıştır. Çarşının ahşap yapı malzemesinden inşa edilmesi, 1905 yılındaki yangının,

çok kısa sürede yayılmasına ve çevre konutlara sıçramasına neden olmuştur. Bu yangın esnasında kentin en eski kapalı çarşısı da yanmıştır.

Demiryolunun kente gelmesi ve istasyonun kent içinde yer alması, çevre köylerden gelen ürünün Eskişehir'de toplanmasını sağlamıştır (Albek, 1991: 160). Bu biçimde kır ile kent arasında başlayan ilişki, Eskişehir kentine ticari organizatör rolü kazandırmıştır. Bu olaya bağlı olarak başlayan ekonomik kalkınma, tüccar ve esnaf sınıfını Eskişehir'e çekmiştir. Böylece kent, yeni gelenlerle ticari faaliyetini geliştirdiği gibi mağaza, depo vb. tesislerin açılması ile, finans alanında da kendini yenilemiştir. Ancak Kurtuluş Savaşı (1922) esnasında, Yunanlıların geri çekilirken çarşı ve Hıristiyan mahalleleri ateşe vermeleri üzerine, kent ikinci kez yanmıştır. Özellikle, ticaretin yoğun olarak yapıldığı bölgeler Tuzpazarı, Taşbaşı, Reşadiye camilerinin bulunduğu yerler (daha sonra Ziraat Bankası, hükümet binası, merkez bankası, adliye vb. kamu kurumlarının yeraldığı alanlar) (Resim 5) ile İstasyon Caddesi ve Bağlar Caddesinin bulunduğu kısım tamamen yanmıştır (Eskişehir Valiliği,1938:132). Yangından sonra, kentin o dönemde kent merkezini oluşturan Köprübaşı ile İstasyon arasındaki doku tamamen yok olmuştur. Ancak kent Cumhuriyetin ilanı ile birlikte tarımsal ürünlerin değerlendirilmesinin, sanayinin ve en önemlisi sosyo-kültürel gelişimin ülke nüvesi olmuştur.

Tablo 4. 1876 ve 1892 yıllarına ait Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnâmelerinde Kentteki Taşınmazların Dağılımı

Malların Türü	Salname Tarihi	
	1876	1892
Cami	9	11
Mescid	6	6
Medrese	--	3
Tekke	5	4
Rüştiye	--	1
İlkokul	--	3
Sıbyan Okulu	--	80
Okul	7	--
Han	10	20
Hamam	4	4
Kahvehane	30	--
Dükkan	40	700
Mağaza	--	30
Lokanta	--	3
Eczane	--	2
Depo	--	1
Tabakhane	--	20
İstasyon	--	1
Kilise	--	2
Hane	4.500	--
Mahalle	5	--
Köy	39	147
Çiftlik	10	--

Sonuç:

Eskişehir, MÖ. 8. yüzyıldan itibaren Frig uygarlığı ile başlayan ve bilinen tarihi (Lloyd, 1997: 64) ile Cumhuriyetin ilanına kadar olan süreçte zaman zaman önemli bir yerleşim olarak ön plana çıkarken özellikle 15. yüzyıldan başlamak üzere ve19 yüzyılın ilk yarısına kadar önemini çok fazla koruyamamış sadece dinlenme ve konaklama merkezi olma özelli öne çıkmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa kıtasındaki ekonomik gelişim ve pazar yollarına hâkim olma düşüncesi ile yapılan Berlin-Bağdat Demiryolu hattı ülke içerisinde kentin önemini artırmıştır. Kentin nüfus yapısı, yerleşim dokusu (ticaret mekânının iskân alanlarından ayrı bir noktada yer alması yeni yerleşmelere daha kolay hizmet sağlama olanağının olması) ve demiryolunun sağlamış olduğu kolay ulaşılabilirlik,

Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ile yapmış olduğu savaş sonucunda ülkeye göç edenlerin kenti yerleşim yeri olarak tercih etmelerine neden olmuştur. 1300'lü yıllardan itibaren Taşbaşı'nda kısmen gayrimüslimlerin oturduğu konutlarla birlikte ağırlıklı olarak ticarethanelerin yeralan diğer tarafta Odunpazarı'nda konut dokusu olmak üzere gelişmiş olan kent 1890-1922 yılları arasında fiziksel yerleşim dokusu açısından tamamen farklılaşmış ve kent merkezi yerleşim dokusu içinde kalmıştır. Konut alanlarındaki hızlı mekânsal gelişim süreci, cumhuriyetin ilanı ve göçmenlerin batıdan getirmiş oldukları teknoloji ile birlikte üretim sektörüne de yansımış ve kent Türkiye Cumhuriyeti'nin sanayi merkezi olmuştur. Tarım sektöründeki teknolojik gelişmeler ürün kapasitesini arttırmış ve kent teknoloji ile tarımı geliştirmiştir.

Günümüzde küreselleşen, üretim tarzlarının ve tüketim alışkanlıklarının sürekli değişim ve gelişim gösterdiği dünyada kentlerin, gelecekte bu gelişmelere fiziksel ve ekonomik olarak cevap verebilecek şekilde yeniden yapılanması zorunludur. Özellikle 19 yüzyılın ikinci yarısından sonra ekonomik, fiziksel ve sosyal olarak altyapısı hazırlanan Eskişehir kenti 1920-1950 yılları arasında tarihini en hızlı gelişmesine sahne olmuştur. Bu gelişim sürecinde, kamusal yararlar gözetilerek, tarihi eğilimler değiştirilmiş ve kent içinde geleceğe yönelik gerekli kullanımlara uygun ekonomik, teknik ve sosyal altyapı hazırlanmış. Kentlerin sağlıklı ve sürdürülebilir bir gelişim gösterebilmesi için tarihsel kriterler göz önüne alınarak geleceğe yönelik gelişim stratejileri oluşturulmalıdır. Eskişehir kenti yerleşim olarak kurulduğu günden 19 yüzyıla kadar büyük sıçramalar yaşamamış olmasına rağmen birikimleri ile bu tarihten sonra öncü olmuştur.

KAYNAKLAR:

Albek,S., 1991, *Doriaion'dan Eskişehir'e*, Eğitim Sağlık ve Bilimsel Araştırma Vakfı Yayınları, No:89 Eskişehir.

Aslanbayı, M., 1955, *Alaeddin Camii ve Eskişehir Tarihiyle İlgili Araştırmalar*, Eskişehir.

Çelikkanat, F., 1983, "Şehrin Yapısı ve Tekamülü", *50. yılda Eskişehir*, Eskişehir Valiliği, Eskişehir.

Ertin,G., 1994, *Eskişehir Kentinde Yerleşmenin Evrimi*, Anadolu Üniversitesi, No:773, s:7-89.

Eskişehir Valiliği, 1938, *Cumhuriyetin Onbeşinci Yılında Eskişehir*, İstanbul.

Işık, C. Şanlıer, K.; 1988, *Sosyo-Ekonomik Gelişmede Eskişehir: Nereden-Nereye*, Eskişehir Ticaret Odası, Eskişehir.

Loyod, S., 1997, *Türkiye'nin Tarihi*, TÜBİTAK, Ankara.

Tunçdilek,N., 1957, "Eskişehir ve Şehrin Tekamülü", *İ.Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, C:4, İstanbul.

Yurt Ansiklopedisi, 1980. "Eskişehir", İstanbul, s:2814-2946.

Abstract:
The process of interaction between the cities and their resident populations shows diversity in the formation of every city. In this context, Eskişehir, established during the Phyrigian age and named Dorylaion, had a population of around 30.000, where trade and housing developed in different points of the city. Since the establishment Eskişehir has been an important centre of trade and transport, particularly after the second half of the 19th century, the city's infrastructure was improved in terms of its economic, social and physical elements. In this study it is shown that, the city experienced the fastest growth from 1920 to 1950 and historical background of cities will determine their developments.

Key words:
Eskişehir, Dorlylaion, history of city.

Eskişehir-Odunpazarı Geleneksel Konut Cephelerinde Yaşanan Değişimler

Osman TUTAL*
Emrah GÖKALTUN*

1. GİRİŞ

Anadolu topraklarının doğal verileri, konutun biçimini ve uygulamalarını farklı şekilde etkilemiştir. Coğrafyanın sunduğu farklı malzeme çeşitliliğine bağlı olarak gelişen mimari, özellikle ahşap malzeme ile özgün yorumlara ulaşmıştır. Taş malzemeye göre daha dayanıksız ve kısa ömürlü olmasına karşın, çekme ve eğilmeye dayanımı nedeniyle büyük açıklıkların geçilmesinde ahşap malzeme daha çok tercih edilmiş ve kullanılmıştır. Ahşabın, Çıkma ve Taşırma strüktürlere olanak sağlaması da özgün ve karakteristik bir Ahşap Karkas Konut Mimarisinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Anadolu'nun birçok kentinde tarihle, kültürle ve coğrafyayla biçimlenen ve genellikle o kentin yerleşim çekirdeğini oluşturan geleneksel konut dokusu kentin kolektif belleğinde önemli bir yer tutar. Eskişehir-Odunpazarı konutları da dönemin çarşısıyla birlikte kentin belleğine kazınan önemli işaretlerden biridir. XIX. yüzyıl sonları ve genellikle XX. yüzyıl başlarına tarihlenen konutlar ahşap karkas sistemde inşa edilmişlerdir. Hımış yapım tekniğinin kullanıldığı konutlarda temel yapım malzemeleri ise taş, ahşap ve kerpiçtir. 1986 yılında Kentsel Sit niteliği kazanan konutların yaklaşık 170 adedi tescil edilmiş, ancak kentsel sit kararı ve tescil işlemine rağmen konutlarda büyük değişimler yaşanmıştır. Bu değişimler, Geleneksel Türk Konut Mimarisi'nin tipik örneklerinden olan Odunpazarı Konutlarının karakteristik özelliklerinin yitirilmesine yol açacak bir sürecin de başlangıcını oluşturmuştur.

* Eskişehir Anadolu Üniversitesi Mimarlık Bölümü Öğretim Üyesi

Tarihi Odunpazarı Konutlarında meydana gelen değişimler, plan ya da cephe bazında, bazen de birbirinin devamı niteliğinde gelişim göstermiştir. Plan ölçeğinde gerçekleşen değişimlerin çoğu zaman dışa yansıması olmamış, buna karşın cephede meydana gelen değişimler malzeme, boyut, renk ve doku olarak yüzeylere yansımıştır. Konutların cephe karakteristiğini bozacak değişimlere, kullanıcıların ihtiyaca bağlı olarak yapmış olduğu sözde onarımların ve 1990'lı yılların başından itibaren de bazı kuruluşların koruma, restorasyon ve işlev değişikliği adı altında gerçekleştirdiği çalışmaların neden olduğu söylenebilir. Kullanıcıların yapmış olduğu değişimler, çoğu zaman cephenin belli bir bölümü üzerinde etkili olmuş, restorasyon adı altında yapılan çalışmalarda yapının tüm cephesi değişim geçirmiştir. Bugün gelinen süreç içerisinde, Tarihi Odunpazarı Konutlarının cephe yüzeylerinde yaşanan değişimler, "ahşap malzemenin kullanımındaki değişimler" ve "sokak duvarı" ya da kentsel korumada "kent duvarı karakteristiği üzerindeki değişimler" olmak üzere iki farklı boyutta olmuştur. Bu çalışmada, böyle bir sürece tanıklık eden Odunpazarı Kentsel Sit Alanındaki konutlarda meydana gelen değişimin "Korunması Gerekli Geleneksel Konutların Cepheleri"ne yansımaları ve etkileri üzerine bir değerlendirmenin yapılması amaçlanmaktadır.

2. KÜLTÜREL MİMARİ MİRAS OLARAK KONUTLAR

Şehirler karakteristik özelliklerini barındırdığı nüfusun yaşamından, yaşamın binalarından ve binaların mimarilerinden alır. Özellikle konutlar, bir yandan yerleşim alanlarının hakim yapı tipini oluştururken, öte yandan modern yapılaşmanın gerçekleşmeyen vaatlerini de yerine getirirler. Tarihsel olarak ele alındıklarında ise konutlar iletişim, etkileşim, mekan, zaman ve anlamın örgütlü bir örüntüsüdürler. Bir yandan ait olduğu etnik grubun karakteristiklerini, yaşam biçimini, davranış kurallarını, çevresel tercihlerini, imgelerini, zaman-mekan taksonomilerini yansıtırken, öte yandan kullanıcısının özüyle ilgili imgelerini, kendini kanıtlama ve anlatma eğilimini, böylece tasarım, donatım ve biçemi ile bireyin kişilik ve ayrıcalığını yansıtırlar [1]. Bu yüzden konut mimarisi, sosyal yapının, yaşama kültürünün ve toplum uygarlığının başat görüntüsünü ifade eder. Tarihi gelişmenin her çağında, günlük yaşam ile konut arasındaki organik bağlantının Türk evini ve kentini, Türk tarihinin toplum strüktürünü simgelemek açısından başta gelen verileri üretmesinin arkasındaki gerçek de budur [2].

Şehirli insanın üslup baskılarından ve yaşadıklarından uzakta, gündelik hayatın ihtiyaçlarıyla iç içe oluşmuş yerleşim dokuları bir bütün olarak yer ve iklimin aşılması zor sınırlamalarına karşı bir yanıt da oluştururlar. Bu yanıt, bilinen ve direten bireysel ve sosyal gereksinmelere, yer ve iklim koşullarına doğrudan duyarlı ve toplumu

1 Gür, Ş.Ö., 2000, *Doğu Karadeniz Örneğinde Konut Kültürü*, YEM Yayınları, s.11, İstanbul.

2 Kuban, D.,2000, *Tarihi Çevre Korumanın Mimarlık Boyutu*, YEM Yayınları, s.149, İstanbul.

oluşturan insanların kendileri tarafından ya da katkılarıyla hayata geçirdiği, yapay zevkte üslup kısıtlamalarından bağımsız, bazı doğal yönlendirici etmenlerin insan yapısı çevreyi nasıl şekillendirdiğini algılamaya da olanak tanır. Böylece kolektif davranışın yaşayan kalıplarını deneyimlemeyi mümkün kılar [3]. Birçoğu tek başına belli bir anıtsal değer taşımayan, ancak bir araya gelişleriyle oluşturdukları bütünlük bakımından önem kazanan Eskişehir-Odunpazarı konut dokusu bir bütün olarak bu yanıtı ifade eder (Fotoğraf 1).

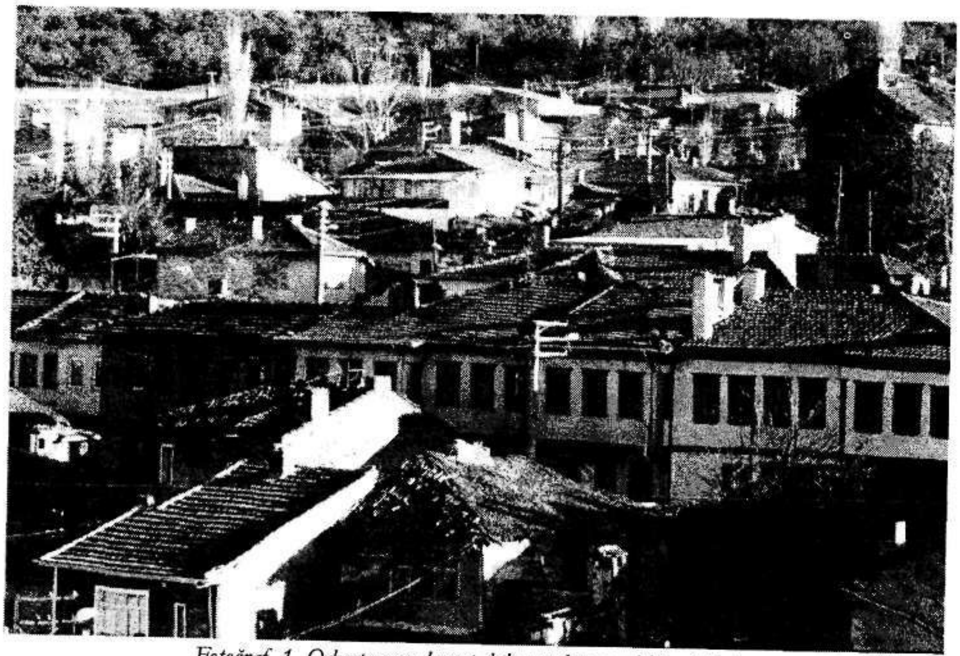

Fotoğraf 1. Odunpazarı konut dokusundan genel bir görünüm

Eskişehir Odunpazarı Konut dokusu, ahşap karkas sistemde yapılmış çok sayıda geleneksel konutun yer aldığı geniş bir bölgeye yayılan önemli bir yerleşimdir. Kentin tarihi ve kültürü açısından taşıdığı bu öneme karşın yaşam koşullarındaki hızlı değişim, kentleşme, yerel ve evrensel değerler arasında yaşanan çelişkiler açısından yeni mekansal boyutları ortaya çıkarmıştır. Geçmişle sürekliliğin kopmasına yol açan ve geleneksel değerlerle karşıtlık oluşturan ya da çelişen bu boyutlar benzer yerleşmelerde görülen;

• 20 yüzyıl Türk toplumunun ve dolayısıyla tarihsel doku içerisinde yaşayan konut

3 Aran, K., 2000, *Barınaktan Öte*, Tepe Mimarlık Kültürü Merkezi, s.15, Ankara.

sahiplerinin (ya da kullanıcılarının) sosyo-kültürel yapısındaki değişimlerden kaynaklanan sorunlar,

- Mülkiyetten kaynaklanan sorunlar,
- Malzemeye bağlı olarak ortaya çıkan sorunlar,
- Konutları günümüz yaşam tarzına katma kaygısı veya isteği ya da ekonomik zorlukların üstünde büyük bir güçle mülk sahiplerinin geleneksel konutunu yeni yapılarla değiştirmek istemesi,
- Konutların bugünkü fiziksel durumu ile ilgili sorunlar,
- Konut sahiplerinin ekonomik durumu ile ilgili sorunlar vb. ile tarihi Odunpazarı'ndaki yaşamı ve dokuyu etkilemiştir. Karakteristik özellikler ve özgün değerler, hem biçimsel hem de kültürel olarak standart olanla ya da dokuya uyumsuz olanla yer değiştirmiş, bu değişimin doğal bir sonucu olarak da günümüze gelinceye kadar konutlarda büyük değişimler yaşanmıştır. Bu değişimler, Geleneksel Türk Konut Mimarisi'nin tipik örneklerinden olan Odunpazarı Konutlarının karakteristik özelliklerinin yitirilmesine yol açacak bir sürecin de başlangıcını oluşturmuştur.

3. KONUT CEPHELERİNDE MEYDANA GELEN DEĞİŞİMLER

Değişimler, ekler, bozulmalar yaşamanın bir kesin ilkesi kabul edilince, yapıların değişme süreç ve koşulları da her kuramsal düşüncenin vazgeçilmez parametrelerinden biri olmak zorundadır. Çok simgesel anıtlar dışında, her yapının özellikle de konutların yeri ve örtülü mekanı sonradan gelen kuşaklar tarafından ya yeni amaçlar için kullanılmak istenir [4] ya da gündelik yaşamın gereklerine dönüştürülmeye çalışılır. Bu dönüşüm, sıhhileştirmede olduğu gibi *önce koruma sınırlarını saptama sonra konutlara modern yaşam standartlarını getirmekle başlayacaktır. Bunların başında su, kanalizasyon ve ulaşım gelmektedir. Eski konutların olduğu bir bölgeye/ mahalleye belediye hizmetlerinin getirilmesi, motorlu taşıtlar için özel önlemlerin düşünülmesi dışında, bölgenin/ mahallenin tarihsel çevrenin özelliklerini bozacak nitelikte değildir*[5]. Buna karşın, gündelik yaşamın gereksinimleri ve bu gereksinimleri modern yaşam standartları ile karşılama isteği sonucu gerçekleştirilen değişimler, konutun fiziksel yapısıyla birlikte tarihi çevrenin özgün niteliğini de etkiler. Odunpazarı Kentsel Siti içinde yer alan konutlarda meydana gelen değişimler kentsel mekana yansıyan bu etkinin izlerini açıkça gösterir.

Konutlarda meydana gelen değişimler plan ya da cephe bazında, bazen de birbirinin devamı niteliğinde varolurlar. Plan ölçeğinde gerçekleşen değişimlerin çoğu zaman dışa yansıması yoktur. Algılanması da dışarıya yansıyabilecek ipuçlarını okuyamayacak kişiler için oldukça zordur. Buna karşın, plan ölçeğinde olup konutun cephesine yansıyan ya da yalnızca cephelerde gerçekleştirilen değişimleri bina yüzeyinde görmek ve mevcut cepheden ayırmak çoğu zaman mümkündür. Odunpazarı'ndaki ahşap karkas konutların

4 Kuban, D., 2000, *a.g.e.*, s.107.

5 Kuban, D., 2001, *Türkiye'de Kentsel Koruma*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s.19, İ :anbul.

cephe karakteristiğini tamamıyla bozacak nitelikte oluşum gösteren ve çoğu zaman cephenin belli bir bölümü üzerinde, bazı durumlarda da cephenin bütününde etkili olan bu değişimler, bazen teknik yardımların eşliğinde, bazen de kullanıcıların ihtiyaca bağlı olarak onarım adı altında yapmış olduğu müdahalelerin genel bir sonucudur. Öyle ki, bu müdahaleler çeşitli nedenlerle tarihi varlık ve kimlik arasında bir ilişki kuramamış kullanıcılar ya da kentlilere karşı, bilinçli ve çağdaş bir kamuoyu ve kurumsal katılımcıların desteği ile sınırlı başarılar göstermişse de bu daha çok tek yapı ya da sokak boyutundan öteye gitmez. Kaldı ki, yasaların koruma konusunda sağladığı olanaklar ya da koruma kurullarının koruma adına aldığı doğru kararlar almasına olanak sağlasa da, bunların uygulanması bürokratik, politik ve ekonomik nedenlerle gerçekleşmemektedir. Henüz kültürel statüsü belirlenmemiş böyle bir ortamda toplum kültürünün vermediği bir statüyü tasarımcılarla (restoratör, mimar vb.), kurullarla, yasalarla hatta yasaklarla vermek de mümkün değildir.

Tarihsel doku içerisinde konumlanmış olan konutlar üzerinde meydana gelen bu müdahalelere ilişkin tespitler; Konutlarda Strüktürel Sistemi Doğrudan Etkileyen Değişimler, Konutlarda Strüktürel Sistemi Doğrudan Etkilemeyen Değişimler ve Kentsel Sitin yaşatılmasına Yönelik Çalışmalarda konut Cephelerinde Meydana Gelen değişimler olmak üzere iki ana başlık altında incelenebilir.

3.1. Konutlarda Strüktürel Sistemi Etkileyen Değişimler

Odunpazarı'ndaki konutlar cephe düzenleri açısından incelendiğinde, *zengin cephe elemanlarına sahip konutlarda kapılar, pencereler, çıkmalar, payandalar, saçaklar ve bahçe duvarları gibi çok sayıda cephe elemanı detaylı işçilik sunarlar. Basit cephe elemanlarına sahip konutlarda, cephe elemanları daha yalın ve süslemeden uzaklaşır. Süsleme öğesi olarak kullanılan cephe elemanlarının bulunmadığı konutlar ise inşaat tekniği bakımından geleneksel mimari özellikleri taşımaktadır* [6]. Dolayısıyla genellikle plan ölçeğinde başlayan değişimlerin sokak ya da bahçe cephelerine de yansıyıp konutun cephe düzenini oluşturan mimari özellikleri etkilemesi kaçınılmazdır. Kaldı ki, *geçmişte var olmayan ya da biçim değiştiren bazı etkinliklerin günümüzde var olması mekan gereksinimi oluşturmakta, bu nedenle geleneksel konutlar işlevsel olduğu kadar biçimsel olarak da değişime uğramaktadır.*[7] Değişimlerin cephe ve konut bütünü üzerindeki en önemli etkileri, cepheye (ve plan özelliğine) ait özgün mimari karakteristikler ile geleneksel-yerel konut kimliğinin yitirilmesidir. Çok daha önemlisi, *geleneksel yapı malzemesinin tahrip ve yok edilmesi yanında yapının strüktürel (ahşap karkas) sisteminin oluşturduğu yapı güvenliğinin ve taşıyıcılık özelliğinin tehlikeli sayılabilecek boyutlara ulaşmasıdır.*[8]

6 Tutal, O., 1996, "Eskişehir'de Eski Bir Doku:Odunpazarı", *ADA Kentliyim*, s.120-124, İstanbul.

7 Kuloğlu, N., 1991, "Geleneksel Sivil Mimari Örnekleri Üzerinde Kullanım Sorunları", *Yapı ve Yaşam 91, Kongre Kitabı*, Mimarlar Odası Bursa Şubesi Yayını, s.20, Bursa.

8 Gökaltun, E., 1993, *Korunması Gerekli Konutlarda Zaman İçinde Ortaya Çıkan Değişimler*, Anadolu Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s.48, Eskişehir.

Konuta (ve dolayısıyla cepheye) yeni bir ek yapılması, cepheye yeni kapı(lar), pencere(ler) açılması ya da mevcut pencerelerin kapatılması, geleneksel pencerelerin yerini geniş pencerelerin alması, konuta yeni bir giriş sağlamak için cephe yüzeyine kapı açılması, konutun giriş katının bir bölümünün ya da tamamının dükkana dönüştürülmesi, konut çatısının bir bölümünün kaldırılarak terasa çevrilmesi, bu bağlamda tespit edilen en önemli değişimlerdir.

•Yeni ek yapılması

Bina yüzeylerine yansıyan değişimlerde en çok görülen özelliklerden biri yeni ek yapılması ya da eklemelerdir. *Geleneksel konutların kimi zaman çağdaş aile büyüklüğüne uyacak şekilde bölünmesi, mekan birimleri arasındaki kopukluğun günümüzün işlevsel hiyerarşi istekleri doğrultusunda kaldırılması, bina içine alınması istenen yeni işlevlerin yerleştirilmesi ya da bahçe/ avlu içinde yer alan WC, banyo, depo, samanlık, ahır gibi mekanların gündelik yaşamın değişen gereksinimlerini karşılamakta yetersiz kalması, avlu ya da bahçe kullanımının çağdaş olanaklarla bağdaştırılması, simgesel isteklerin geleneksel karakteri bozmayacak tasarım çözümleriyle karşılanması veya geleneksel karaktere uygun yeni çözümler aranması,*[9] konutlarda mekansal değişimi zorunlu hale getirmiştir. Gereksinimler doğrultusunda konutlara yapılan müdahaleler bazen olumlu sonuçlara ulaşsa da konut ve bahçe duvarları yenilenen cepheleri açısından değerlendirildiğinde, sokak duvarı ya da kentsel korumada kent duvarı oluşumuna olumlu katkı sağlayan uygulamalar olmaktan uzaklaşmıştır. Böyle bir tasarım/uygulama süreci, kent büyüklüğünde bir artifactın korunmasının toplumların ekonomik olanaklarını aşması gibi, konutta yaşayanların sosyo-ekonomik yapılarıyla bütünleşmeyince, yasaların koruma konusunda sağladığı olanaklara(!) karşın kullanıcı gereksinimleri ve yapı ustalarının öngörüleri doğrultusunda gerçekleşmiş ve konut cephelerine yansımıştır (Şekil 1).

•Yeni pencere(ler) açılması ya da mevcut pencerelerin kapatılması

Konutların giriş katları, zaman zaman bünyelerine zemin katla bağlantısı olan oda(ları) katmaktaysa da genellikle penceresiz ya da küçük pencere(ler) ile esas kata su basman görevi üstlenen depo, kiler, giriş ve merdiven holü, ahır, samanlık gibi mekanlara hizmet vermiştir. Günlük yaşam koşullarına ve aile yapısına uygun hale getirebilmek için konuttaki değişmeler, ekler, bozulmalar yaşamanın ve yaşatmanın doğal bir sonucu olarak ortaya çıkınca, bu sonucun izleri doğal olarak konutun cephelerine de yansımıştır. Konutun cephelerinde ya yeni pencereler açılmış ya da mevcut ama yetersiz kalan pencerelerin yeri ya da boyutu yeniden biçimlendirilmiştir. Mevcut cephe düzenine saygılı davranmak ve özgün niteliklerini korumak bu tür uygulamalarda genel eğilim

9 D. Kuban, 2001, *a.g.e.*, s.163, Ankara.

olarak gözükse de, mevcut ile değişmiş/eklenmiş/bozulmuş olan arasında kurulacak görsel ilişki biçim, boyut, doku, renk vb. uyumu açısından öznellikten uzaklaşamamıştır. Bina yüzeyine yeni pencere açılması vb. müdahalelerin ya doğrudan kullanıcılarca ya da kullanıcı isteği ve yapı ustası öngörüleri doğrultusunda gerçekleştiği düşünülünce öznellikten uzaklaşması da beklenemez. Böylece yeni cephe düzeni, mevcut kent duvarları ve onları yaratan mimarlıktan uzaklaşır (Şekil 2).

Konuttaki mekanların kullanımında yapılan işlevsel değişiklikler kimi zaman modern yaşam standartlarının bu mekanlara yerleştirilmesinde pencerelerin kapatılmasını gerektirirken kimi zamanda bu mekanların ısıtılmasında yaşanan güçlükler vb. bazı pencerelerin kapatılmasını zorunlu hale getirmiştir. Cephelere yeni pencere açılması gibi kapatılması da katlar arasındaki pencere düzenini bozmakla kalmamış, yüzeyin doluluk boşluk dengesini yitirmesi kadar genellikle cephenin kapatılan pencere boşluğunun doku ve renk açısından bina yüzeyiyle olan ilişkisini de olumsuz etkilemiştir (Şekil 3 ve Fotoğraf 2-3).

•Konutta Pencere Boyutlarının Değiştirilmesi

Genelde plana bağlı olmadan gelişen bu değişimi, konut sahiplerinin ya da kullanıcılarının günümüz apartman mimarisine olan öykünmesinin ve böyle

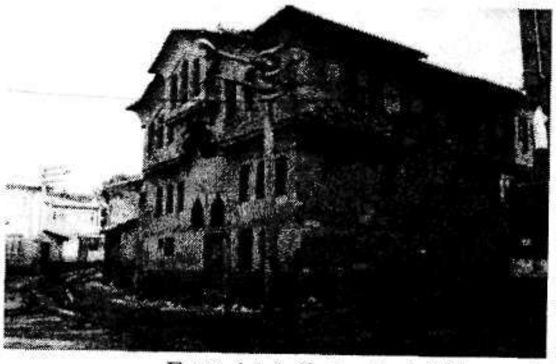

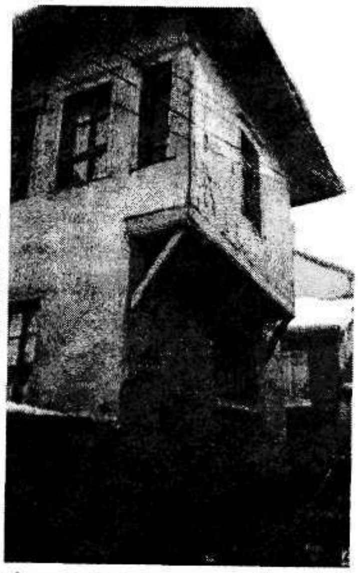

Fotoğraf 2-3. Cephe yüzeyindeki pencereleri kapatılmış konutlar

büyük pencereleri olan bir apartman dairesinde oturma isteğinin temel göstergesi olarak değerlendirmek mümkündür. Geleneksel ahşap pencere doğramaları, ilk zamanlarda büyük ahşap pencere doğramalarına dönüşmüş ancak günümüzdeki PVC pencere doğraması modasına uyulması sonucunda, büyük ahşap pencere doğramaları da, büyük PVC pencere doğramalara dönüşmüştür (Şekil 4- Fotoğraf 4-5).

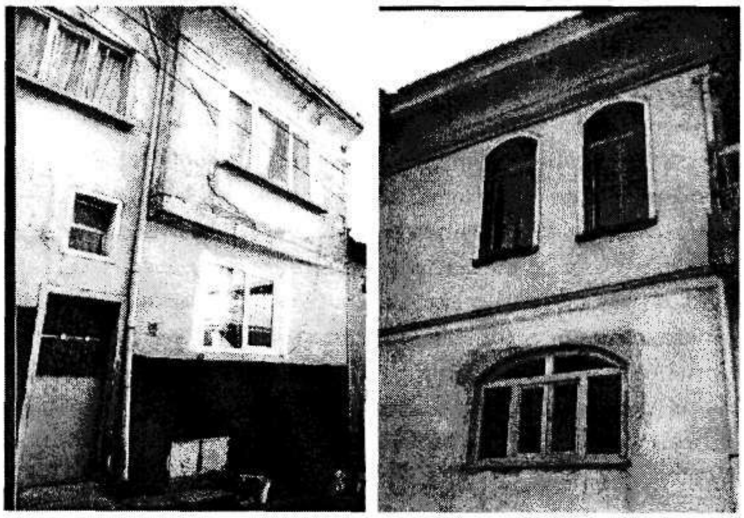

Fotoğraf 4-5. Geleneksel pencereleri geniş pencereye, geniş ahşap pencere doğramaları da geniş PVC doğramalara dönüştürülmüş konutlar.

•Konuta yeni bir giriş sağlamak için cephe yüzeyine kapı açılması

Döneminin geniş aile tipinin gereksinimlerine göre inşa edilmiş ve kullanılmış olan konutların kentleşme olgusunun yarattığı sosyal değişimle çekirdek aile tipinin kullanımına geçmesi ve bunun yanı sıra konut sahibine kira gibi sürekli gelir getiren potansiyel bir rant kaynağı oluşturması, konutların kendi içerisinde bölünerek, konutun büyüklüğüne göre 2 ya da 3 aile tarafından kullanılmasına olanak sağlamıştır. *Konut planını etkileyen bu tür değişimlerde bölüntüsüz, yatay bölüntülü ve düşey bölüntülü olarak üç farklı yaklaşım ortaya çıkmıştır. Konutların %74'ünün zemin katları yüz metrekarenin altında olması nedeniyle*[10] bu konutlarda yatay bölünme ile oluşturulmuş ayrı kullanımlar toplam konut sayısı içinde büyük bir oranı kapsar. Bu tür uygulamalarda, özellikle bitişik düzendeki pek çok konutun özgün giriş kapısı yanında ikinci bir kapıya daha yer verilmiştir. Yeni konut birimlerine, bir başka deyişle üst katlara bağlantının bina içinden sağlandığı uygulamalarda merdivenler ancak özgün konumunun elverişliliği oranında kullanıldığından cephe karakteristikleri genellikle giriş için açılan ikinci kapı ile değişime uğramıştır. Üst kat bağlantısının dışardan sağlanmasının zorunlu olduğu uygulamalarda ise, bu olumsuz etkiyi yalnızca kapılar değil merdivenler de üstlenmiştir. Üstelik merdivenler yalnızca zemin katı etkilemekle kalmaz, cephe üzerinde zemin katta başlayan olumsuz etkisini kapı(lar) gibi üst kat(lar)a da taşımıştır (Şekil 5).

10 Sönmez, N., 1984, *Eskişehir'de Odunpazarı Tarihi Yerleşiminin Fiziksel Gelişi ve Geleneksel konut Dokusunda Dizgesel Çözümler*, İTÜ Mimarlık Fakültesi Doktora Tezi, s.57, İstanbul.

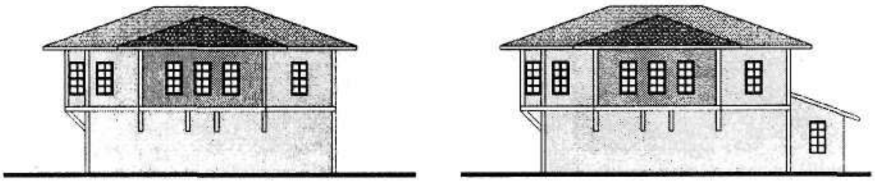

Şekil 1. Yeni bir ek yapılması

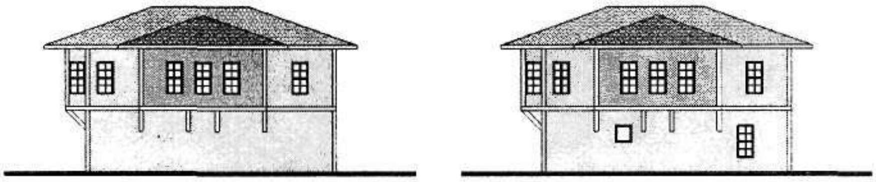

Şekil 2. Yeni pencere açılması

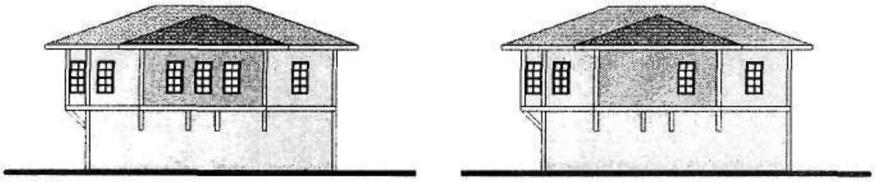

Şekil 3. Mevcut pencerenin kapatılması

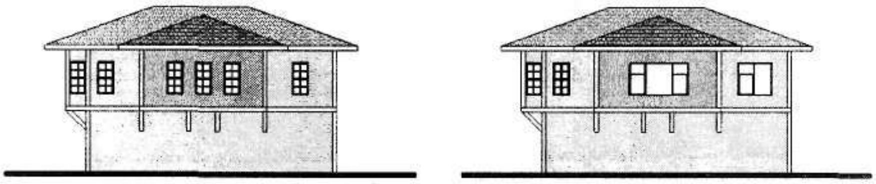

Şekil 4. Geleneksel pencerelerin geniş pencereye dönüşmesi

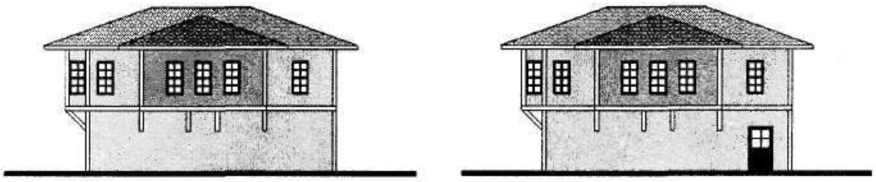

Şekil 5. Konuta yeni bir giriş sağlamak için zemin katta ya da üst katta cephe yüzeyine kapı açılması.

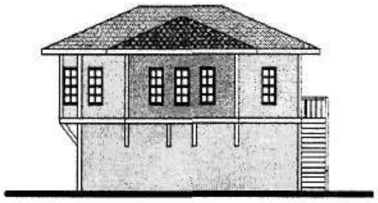

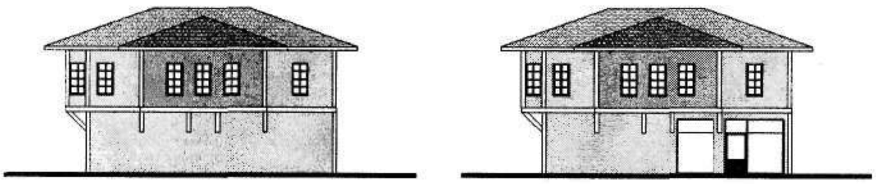

Şekil 6. Konut giriş katının bir bölümünün ya da tamamının ticarethaneye dönüştürülmesi.

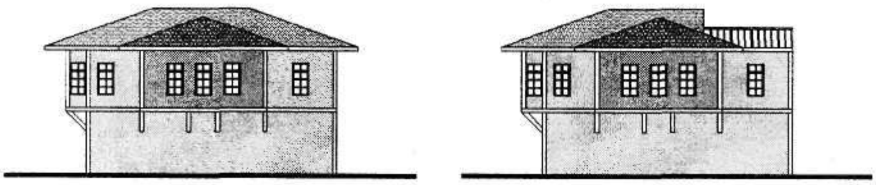

Şekil 7. Konut çatısının bir bölümünün kaldırılarak terasa çevrilmesi.

•Konut giriş katının bir bölümüne ya da tamamına yeni bir işlev verilmesi

Konutların kendi içerisinde bölünerek katların yatayda ya da düşeyde ayrı birer konut olarak düzenlenmesi kadar önemli bir mekansal değişim biçimi de zemin katların ticari amaçlı kullanımlara dönüştürülmesidir. Odunpazarı'nın ana caddesi (Şeyh Şehabettin) üzerinde bölgesel bir ticaret merkezine dönüşen, kimi zaman da ara sokaklara sıçrayan ticarethanelerde konutların giriş katlarındaki işlevsel değişikliğin bütün çeşitlemeleri görülür. Konut girişleri ayrı tutulduğunda, giriş katının tamamını kullanan ticari örnekler yanında giriş katının yalnızca bir bölümünün dönüştürüldüğü büyüklü küçüklü bir, iki, üç hatta dört ticarethanenin bulunduğu örneklere de rastlanır.

Odunpazarı geleneksel konutlarında birden çok sayıda dükkan bulunması ya da tüm giriş katının ticari kullanıma dönüştürülmesi, genellikle bölgeyi terk eden konut sahiplerinin konutlarını kiraya verirken daha çok gelir elde etmek amacıyla benimsedikleri bir yöntem olmuştur. Mülk sahibinin de aynı yapıda yaşadığı örneklerde, zemin katta ticarethaneye dönüştürülen mekan sayısının minimumda tutulduğu görülmüştür. Buna karşın, konuttan bir rant sağlamayı düşünen orta ve düşük gelirli mülk sahipleri konutun bir katını kiraya vermeleri durumunda elde edecekleri gelirden daha fazlasını zemin katta konut eylemlerine ayrılan alanları küçültüp ya da tamamıyla ortadan kaldırarak ticarethanelere dönüştürmüşlerdir. Bazı yapıların zemin katında sonradan düzenlenen ticarethaneler nedeni ile bina cephelerinde ticari fonksiyon gereği (kapı, pencere/vitri açılması) uyumsuz değişmeler yapılmıştır.[11] Cephenin özgün karakterini yitirmesine neden olan bu dönüşüm; işlevin gerekleri, strüktürün sınırları ve ekonomik durumun karşılayabildikleri ölçüsünde yüzeysel ve dokusal karakteristiklerin düzenini de bozmuştur (Şekil 6-Fotoğraf 6).

Fotoğraf 6. Giriş katları dükkanlara dönüştürülmüş konutlar

•Konut çatısının bir bölümünün kaldırılarak terasa çevrilmesi

Anadolu'daki geleneksel sivil mimari örneklerin çok büyük bir bölümünde (mahremiyet ve benzeri nedenlerden dolayı) bugünkü anlamda bir balkon ya da teras bulunmaması,

11 İpekoğlu, B., 1988, "Eskişehir-Tarihi Odunpazarı Sit Alanı Paşa, Orta, Akcami Mahalleleri Koruma ve Geliştirme Planı Tespit Çalışmalarının Yöntem ve Sonuçları", *Türk Etnografya Dergisi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını, Başbakanlık basımevi, sayı:18, s.164, Ankara.

Fotoğraf 7. Çatısının bir bölümü terasa çevrilmiş bir konut

özellikle bahçe ya da avlu kullanma imkanı olmayan ya da bahçe ya da avlusu mevcut olmayan konutlarda (bazı durumlarda konutun birden fazla aile tarafından kullanılmasına da bağlı olarak), çoğunlukla çamaşır asma ve kurutma eylemleri için gereken balkon ya da teras ihtiyacı, çatının genellikle bir bölümünün kaldırılıp yeniden düzenlenmesi ile giderilmiştir. Kullanıcılar tarafından yapılan diğer değişimlere karşın belki de uygulamanın zorluğundan ve taşıdığı büyük riskten dolayı yerleşim alanı içinde sınırlı sayıda örneğe rastlanmıştır (Şekil 7-Fotoğraf 7).

3.2. Strüktürel Sisteme Etkisi Olmayan Değişimler

Geleneksel konut cephelerinde tespit edilen bu önemli değişimlerin dışında, geleneksel ve orijinal cephe karakteristiği ile yapı elemanı malzemesi üzerinde etkisi olan ancak doğrudan strüktürel sisteme etkisi olmayan pek çok değişimi de saymak mümkündür. Bu değişimler;

- Geleneksel ahşap pencere doğramasının, PVC pencere doğramasına dönüşümünde olduğu gibi, ahşap konut giriş kapılarının, demir ya da alimünyum pencere doğramasına çevrilmesi,
- Pencere doğramasının değişmesi ya da genişlemesi ile birlikte, ahşap denizliklerin yerine, yerinde dökme mozaik ya da mermer gibi çeşitli yapı malzemelerinden denizliklerin yapılması,
- Az katlı ve geniş çatı saçaklarına sahip olan ve bu nedenle yağmur sularından doğrudan etkilenmeyen Geleneksel Sivil Mimari örneklerde, yağmur oluğu ve yağmur suyu iniş borularına genelde rastlanmaz. Bu bağlamda, konutlara çinko ya da PVC yağmur suyu olukları ve yağmur suyu iniş borularının eklenmesi,
- Geleneksel alaturka kiremitli çatıların, marsilya kiremitli çatılara, bazı örneklerde de oluklu levha ya da metal çatılara dönüşmesi,
- Yol düzenleme ve asfaltlama çalışmalarının sonucunda, yol kotunun değişerek, konut girişinin yol kotu seviyesinin altında ya da üstünde kalması ve buna bağlı olarak da konut girişine basamakların eklenmesi,

•Sıvalı olmayan cephe yüzeylerinde yapılan onarımlarda taş ya da kerpiç dolgulu ahşap karkas dolgunun, tuğla malzeme ile değiştirilmesi,

•Konutun su basman bölgesinde ya da yapı yüzeyinin tamamında geleneksel sıva ile ilgisi olmayan serpme sıva gibi sıva türlerinin uygulanması,

•Konutun bilinen orijinal rengi ya da geleneksel konut yüzeylerinde sıklıkla uygulanan renklerin ve boya türlerinin (kireç badana gibi) dışında, farklı renk ve boya türlerinin kullanılması,

•TV ve uydu antenleri ile elektrik ve telefon gibi tesisat kablolarının cephe yüzeyine monte edilmesi,

•Pencereden veya duvardan dışarıya (sokağa) doğru delikler açılarak soba borularının çıkartılması

şeklinde sıralanabilir.

3.3. Kentsel Sitin Yaşatılmasına Yönelik Çalışmalarda Konut Cephelerinde Meydana Gelen Değişimler

Tek yapı ölçeği ya da sokak ölçeğindeki uygulamalarda konut cephelerindeki değişimin bir başka boyutu ortaya çıkmıştır. Özellikle tek yapı ölçeğinde yapılan uygulamalarda yukarda bahsedilen cephe değişikliklerine rastlansa da gerek kullanıcıların kendi girişimleri gerekse aldıkları teknik yardımlar sayesinde başarılı sayılabilecek uygulamalar yaptıkları görülür. Sokak ölçeğindeki uygulamalar ise, sokak üzerinde farklı yaklaşımları sergilemesi nedeniyle dikkat çekicidir. Özellikle uygulamalardan biri, sokağın bir bütün olarak ele alınmayıp, sokak üzerinde yedişer konuttan oluşan iki ayrı alanda iki farklı proje yaklaşımı ile farklı kurumlarca yürütülen çalışmaları içermektedir. Şüphesiz bu tür bir çalışmanın yürütüldüğü sokakta cephelerin geleneksel karakterden uzaklaşması, değişmesi, bozulması hatta yenilenmesi kaçınılmaz gözükmektedir.

Bu alandaki ilk uygulama Anadolu Üniversitesi tarafından satın alınan 7 konutun yıkılarak yeniden yapılmasıdır. Yeni işlev verilen konutların iç mekanlarında yapılan değişiklikler konut cephelerine de yansımış ve konutların iç mekanları kadar cepheleri de özgün karakterlerinden uzaklaşmıştır. Koruma Kurulu görüşlerine başvurulmadan önce, özellikle cephelerde dokuya ait ancak yapıya ait olmayan bir çok simge (demir kafesler, pencere alt ve üst ahşap elemanları, konsollar, duvar silmeleri vb.) yapı yüzeylerine yerleştirilmiş, cephede pencereler kapatılmış, payandalar yerine konsollar kullanılmışken, koruma kurulu görüşleri doğrultusunda yapı yüzeyleri kendilerine ait olmayan bir çok eklentiden temizlenmiş ve bugünkü biçimlerine kavuşmuşlardır (Fotoğraf 8-9-10).

Odunpazarı Belediyesi ile ÇEKÜL Vakfı tarafından gerçekleştirilmiş olan "Odunpazarı Evleri Cephe Sağlıklaştırma Çalışmaları" ile aynı sokağın orta bölümünde yer alan ve biri tescilli olan 7 konut cephe ölçeğinde yeniden düzenlenmiştir. Özellikle

Fotoğraf 8. İlk uygulamaya konu olan konutların müdahale öncesi hali

tescilli konutun cepheye yansıyan ahşap yapı elemanları ve çatısı yenilenmiş, cephe mevcut rengine boyanmıştır. *Diğer yapılar, Odunpazarı evlerinin geleneksel dokusuna uyumlu olacak şekilde cephe ölçeğinde düzenlenmiştir. Geleneksel evlerin ölçek ve detayları dikkate alınarak kapı ve pencereleri değiştirilmiş, cephe renkleri ise kentsel sit içinde tespit edilebilen orijinal renklerde boyanarak kentsel dokuya uyumlu hale getirilmiştir.*[12] Buna karşın, uygulama alanı içinde yer alan boş bir köşe parselde olması gereken yapının proje boyutunu aşması nedeniyle yeniden yapılamayışı ve bu parseli sınırlandıran sağır cephelerin yeni pencere görüntüleriyle düzenlenişi cephelerdeki en belirgin değişiklik olarak kentsel mekana yansımıştır. Pencerelerin biçimlendirilmesinde bölgenin konut dokusuna ait olmayan kepenklerin kullanılması ise bu cepheleri oraya ait olmaktan uzaklaştırmıştır. (Fotoğraf 11-12)

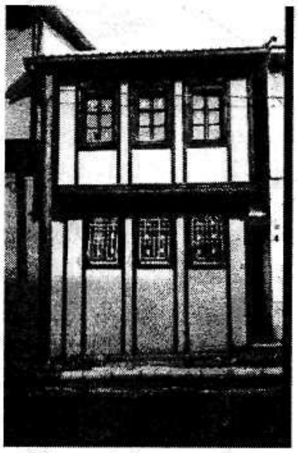

Fotoğraf 9-10. Özgün cephe karakteristiklerinden uzaklaşan yapıların uygulamanın ilk safhalarındaki görünüşü.

Sokak ölçeğindeki bir başka proje, Anadolu Üniversitesi, Odunpazarı Belediyesi ve Kültür Bakanlığının katkıları ile Beyler Sokağın tamamında kent duvarı sürekliliğinin korunmasına yönelik olarak hazırlanmıştır. Bozulmuş olan sokak mekanını oluşturan duvarların/yüzeylerin/cephelerin rölöveleri çıkarılmış ve bu cephelerin projelendirilmesi gerçekleştirilmiştir. Konut cepheleri biçim, doku ve renk olarak yeniden ele alınmış, dokusal ölçeğinden uzaklaşan, bozulan ya da değiştirilen kapı, pencere, parmaklık/kafes, duvar silmeleri, bahçe duvarı, çatı, saçak,

12 Uçkan, Y., 2002, *Eskişehir Odunpazarı Evleri*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınlar, s.77-79, Eskişehir

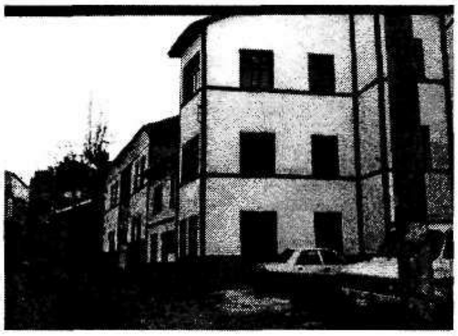

Fotoğraf 11-12.Kurşunlu Cami Sokakta cephe sağlıklaştırılması gerçekleştirilen evler.

baca gibi cepheye yansıyan mimari elemanlar özgün niteliklerine uygun halde yeniden tasarlanmıştır. Tamamlandığında aynı yapı adasının diğer hizasını oluşturan kurşunlu Cami Sokaktaki düzenlemelerle bütünleşecek olan projenin uygulama safhasına henüz geçilmemiştir.

Yapı adası bazında hayata geçirilen en önemli proje, uygulaması Eskişehir Büyükşehir Belediyesi tarafından etap etap sürdürülen Odunpazarı Tarihi Koruma ve Geliştirme Projesidir. *Odunpazarı'nı bakımsız görüntüsünden kurtarıp yeniden hayata kavuşturmayı amaçlayan proje Odunpazarı'nın geleneksel mimarisinden esinlenerek, sokak konturlarını ve kotlarını koruyarak yeni bir yerleşme birimi oluşturmaktadır. Gerek cephe özellikleri, arazide konumlanışları, gerek kullanılan malzemeler ile tarihi Odunpazarı evlerinin geleneksel mimari yapısına bağlı kalınarak hazırlanan ve bünyesinde konuk evlerini, bir adet restoran-kafeterya-barı, bir adet Kültür Merkezini barındıran bu proje ile Odunpazarı Tarihini en iyi şekilde yaşayıp hissedebilecekleri, sosyal ve kültürel olanaklarından faydalanabilecekleri bir ortam sunulmasını da amaçlamaktadır*[13]. Uygulamalar tamamlandığında yeni bir yerleşme birimi oluşurken alan içine dahil üç binanın restorasyonunu da gerçekleştirilmiş olacaktır.

Proje, cephe düzenleri, arazi kullanımları, kontur ve gabarileri ile gelenekseli görüntü düzeyinde yaşatmayı amaçlıyor olsa da tasarımı yapılan binaların daha önce aynı alanda yer alan binalarla görüntü düzeyinde bile bir ilişkisinin olmadığı görülür. Kaldı ki, özellikle Seyitgazi caddesine yönelen yapı cephelerinde daha yenilikçi bir yaklaşımın eksikliği hissedilmektedir. Yapılanma koşullarındaki bağlayıcı hükümler, özellikle yeni yapılarda mevcut dokunun kolaj görünümlerini artırıcı bir etkiye sahip olmakla birlikte, tasarımcının gelenekseli yorumlama, stilize etme ve tasarımın da öz alabileceği bir tarza sınır koymadığı da açıktır. Yapılar gelenekseli görüntü düzeyinde yaşatmayı amaçlıyor olsa da plan şemasından cephe elemanlarına kadar birçok yapısal unsurun yapılarda kolaj olarak toplanması ya da aynen tekrarlanması yerine bu öğelerin özsel

13 Uçkan, Y., 2002, *a.g.e.*, 79.

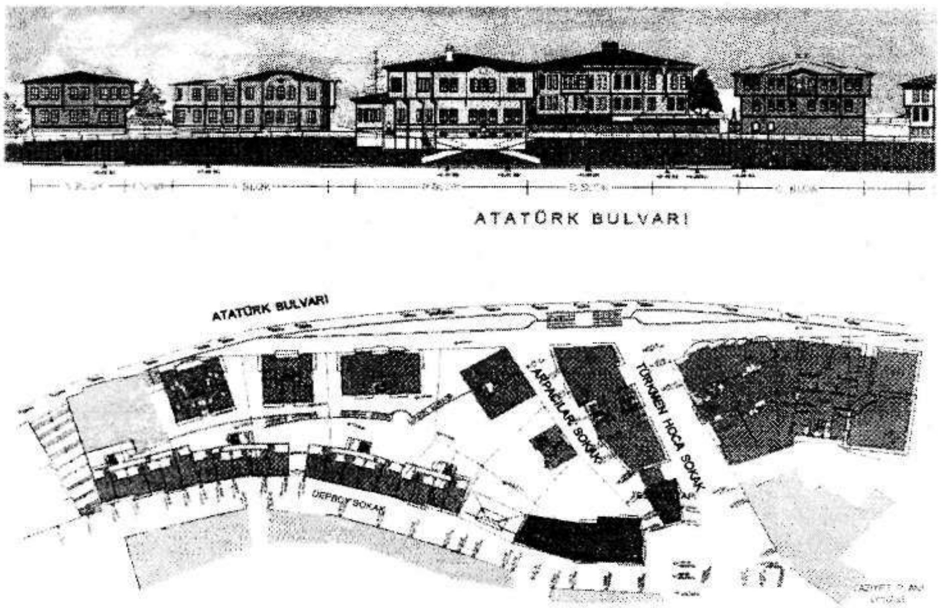

Şekil 8. Odunpazarı Tarihi Koruma ve Geliştirme Projesi Plan ve Görünüşleri

niteliklerinin çağdaş bir yorumla yeni yapılara yansıtılması şeklinde olmalıdır. Dolayısıyla, ayrık nizam yapılarıyla bölgenin ağırlıklı dokusal karakterinden uzaklaşan, dönemin yani bugünün binaları olmalarının izlerini de yansıtmayan cepheleriyle belki de görüntü düzeyinde etkili olmayı öne çıkarması, projede yer alan yapıların her yerde inşa edilebilmelerini ve her yere ait olabilmelerini olanaklı kılmaktadır (Şekil 8).

3. SONUÇ

Günümüzde artık kendi zamanlarıyla var olan ve gün geçtikçe içinde bilinmeyen bir geleceği barındıran konutlar ister hayata doymuş görünsün, ister zamana uysunlar, tanıklık ettiği tarihin ve içinde bulunduğu ortamın ayrılmaz parçalarını oluştururlar. Bütün yasal olanakların varlığına ve kurul kararlarına, yasalara ve yasaklara rağmen büyük tahribata uğramakta ve hızla yok olmaktadırlar. *Tarihi yapı envanteri tamamlanmamış, mimari ve kent tarihi araştırmaları henüz yetersiz olduğu için de konuyla ilgili/ilgisiz kişi ve kurumlar arasındaki tartışmaların, hâlâ aydınlanamamış bir kamu oyunun ilgisini fazla çekmeden, daha çok prosedür sorunları üzerinde devam eden bir ülke*de[14] tersini beklemek fazlasıyla iyimserlik olur. İnsan bu iyimserliği değişim karşısında her zaman gösterirken, korumaya karşı genellikle duygusal olarak yaklaşmakta ve koruma olgusunu zaman zaman kentsel

14 Kuban, D.,2000, *a.g.e.*, 119.

söylemin bir parçası yapmaktadır. Koruma olgusu her ne kadar söyleme dönüşse de korunacak değerlerin çeşitliliği nedeniyle koruma konusunda her bölgede, hatta her yapıda kendine özgü problemler görülmektedir. Problemlerin kimi zaman yere, kimi zaman bölgeye, kimi zaman da malzemeye göre ortaya çıkması özellikle konutların korunması konusunda genellemeler yapmayı engellemektedir. Tekil olarak ele alındıklarında yukarıdaki problem kaynaklarını temel alarak koruma yerine, koruma kurullarının tescil kararıyla bir başka deyişle sadece yasa zoruyla sağlanmaktadır. Bu yapılar gelecekte de aynı yolla korunmaya devam edilse bile, sorun bazı yapıların korunması değil, tarihi çevrenin yaşamasını sağlayacak kültürel bilincin yerleşip örgütlenmesi sorunudur.

Günlük hayatın çok boyutlu değişme sürecinde sabit tutulabilecek hiçbir şey yoktur. Üstelik, yaşamsal deneyimin insan hayatında her geçen gün daha fazla yer talep ettiği bir dönemde değişim kaçınılmaz gözükmektedir. Zamanın mekan üzerindeki etkileriyle birlikte yaşam koşullarına bağlı olarak fiziksel, işlevsel, simgesel ve estetik yapıdaki değişimler genellikle yapı yüzeyine yansımaktadır. Böylece yapı, özgün biçimlenmesini ve cephe karakteristiğini büyük ölçüde kaybetmektedir. Bütün bunlara, Odunpazarı Konutlarında olduğu gibi, yapının taşıyıcı sistemini oluşturan ahşap malzemenin eskimesi ve ahşap karkas strüktürü zorlayıcı müdahaleler ya da koruma amaçlı yapılan çalışmalarda ortaya çıkan farklı uygulamalar eklenince, konutun fiziksel yönden deformasyona ve değişime uğrama süreci hız kazanmaktadır.

Sonuç olarak, köhneme bölgeleri haline dönüşen tarihi yerleşim dokularının çağdaş kent yaşamına katılmalarını sağlamak giderek zorlaşan bir bilinçlenme, örgütlenme ve planlamayı zorunlu hale getirmektedir. Bunu sağlarken, Eskişehir Odunpazarı Kentsel Siti gibi genel karakterini korumuş kentsel sitlerin, kent yaşamına yeni bir yüz, yeni bir işlevle katılması ya da bünyelerine yeni yapıları katması dokuyu geleneksel fizyonomilerinden uzaklaştırmamalıdır. Eğer bu gerçekleşir, geleneksel çevrelerin insani değerleri ve mekanları eklenen ya da değiştirilenlerle fizyonomisini yitirmeye başlarsa, geleneksel konutun ya da Türk Evi'nin biçimsel yapısının şematik olarak cumbaları, cumbaları taşıyan payandaları, payandalarla bütünleşen ve binayı çepeçevre dönen ahşap hatıl ve kaplamaları, saçakları, pencereleri, kafesleri, kısaca yüzeyin dili, sosyo-kültürel ilişkileri biçimlendiren hayatsız, sofasız, bahçesiz vb. olarak geleneksel konutun ya da Türk Evinin biçimini ve mekanını anlatır hale gelecektir.

•

Fotoğraflar: 1-7 Fotoğraflar AÜ Mimarlık Bölümü Arşivine aittir.
8-12 Uçkan, Y., 2002, Eskişehir Odunpazarı Evleri, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Eskişehir.

Abstract:

Natural resources of Anatolia has effected the construction and structure of housing and caused diversity. Due to the material available, architecture has developed accordingly and resulted in particularly original usage of woden elements. This article tries to show how Odunpazarı quarter in Eskişehir had been an architectural housing example of woden usage in Anatolia and how the changes in time effect their charasteristics so we have, especially because of the importance of traditional frontal applications, the problem of preservation.

Key words:

traditional housing, frontal charasteristics, Odunpazarı.

Eskişehir'de Nüfus ve 1916 Nüfus İstatistiği

Kemal YAKUT*

19. yüzyılın başlarında sosyal ve ekonomik açıdan canlılık göstermeyen Eskişehir, kenti ziyaret eden gezginlerin büyük kısmı tarafından "yoksul bakımsız ve dikkati çekmeyen bir yer" olarak tasvir edilmektedir. Bunlardan biri olan J. Macdonald Kinneir, kalıp dinlenebileceği bir ev bulamadığından yakınmaktadır: "... şehre vardık. Müsellim'e fermanı gösterip kalacak yer istedik. Yarım saat avluda bekledikten sonra toprak evlerin arasından ahır gibi dar bir yere götürdüler. Bir başka yer istemek için uşağımı Müsellim'e gönderdim. Eskişehir'de daha iyi bir yer yok demişler"[1]. Ekonominin tarıma ve geleneksel el sanatlarına dayanması, lületaşı ticaretinden istenilen faydanın sağlanamaması, bu ve buna benzer tasvirlerin uzun süre yapılmasına yol açtı[2].

Hiç kuşkusuz, kenttin geri kalmışlığının nüfusuna da yansıdığı ve nüfus yoğunluğunun fazla olmadığı bilinmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1831 yılında erkeklerin sayıldığı ilk nüfus sayımında kentin nüfus dağılımı Tablo-I'de verilmiştir[3]:

---

* Yrd. Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

1 J. Macdonald Kinneir, *Voyage dans l'Asie Mineure, I, Armenie, le Kurdistan*, Paris: 1818, s. 668.

2 Charles Texier, V. F. Amsverdth, ve P. De Tchihatcheff gibi gezginlerin izlenimleri de aynı doğrultudadır. Bkz. Suzan Albek, *Dorylaion'dan Eskişehir'e*, Anadolu Üniversitesi Eğitim Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfi Yayınları, Eskişehir: 1991, s. 140-155; Besim Darkot, "Eskişehir", *Yurt Ansiklopedisi*, C. 4, Ankara: 1968, s. 2838.

3 Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara: 1943, 110, 203.

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde pazar için üretim yapılmaya başlanması ve dünya pazarlarıyla bütünleşilmeye çalışılması, Anadolu-Bağdat Demiryolu Hattı'nın kentten geçmesi ve Balkanlar ile Kafkaslardan yoğun bir göç dalgasının yaşanması demografik yapıyı önemli ölçüde değiştirdi. Bu sosyal ve ekonomik değişim sonucu Müslüman olmayanların da bölgeye yerleştikleri görülmektedir.

Tablo-I: 1831 Nüfus Sayımına Göre Eskişehir

Eskişehir Sancağı	İslam	Reaya	Toplam
Eskişehir	6.632	122	6.754
Seyitgazi	2.250	-	2.250
Karacaşehir	3.725	575	4.300
Bilecik	5.489	3.266	8.755
İnönü	2.450	-	2.450
Toplam	20.546	3.963	24.509

1302 (H)/(1885-1886 M.) Salnamesinde hane ve nüfus dağılımı bunu açıkça göstermektedir (Tablo-II):

Tablo-II: 1302 (H) Salnamesine Göre Nüfus

Eskişehir Kazası	
Müslüman köy	98
Müslüman olmayan köy	2
Mahalle	8
Hane	7.270
Müslüman erkek nüfus	13.812
Müslüman kadın nüfus	12.830
Müslüman olmayan nüfus (erkek-kadın)	600

Eskişehir'e bağlı olan Seyitgazi Nahiyesi'nde ise 2.300 hane ve 58 köyde; Müslüman erkek ve kadın nüfus 14.100, Müslüman olmayan erkek ve kadın nüfus ise 140 kişiden oluşmaktadır[4].

Kentin gelişmesine tanıklık eden Duyûn-u Umûmiye memurlarından Vital Cuinet, ovanın güneyinde tepenin yamacına yayılmış Müslüman mahalleleri yanında Porsuk çayına doğru uzanan düzlükte, Porsuk'un solunda Ermeni mahallesi, sağında Yunan

4 *Salname-i Vilayet-i Hüdâvendigâr*, Sene: 1302, Bursa: 1302 s. 447, 452. Şemsettin Sami, Eskişehir'in merkez nüfusunu 10 bin, Seyitgazi Nahiyesi ve köylerinde bulunanları 27.242 kişi olarak göstermiştir. Bkz. Şemsettin Sami, *Kamusü'l Alam*, C. 2, İstanbul: 1306, s. 937-938.

Ortodoks mahallesi bulunduğunu belirtir ve nüfusun etnik ve dinsel dağılımını verir[5]. Buna göre Eskişehir merkezinde 17.131 Müslüman, 1147 Ortodoks Rum, 583 Gregoryan Ermeni, 132 Katolik Ermeni ve 30 Latin olan toplam 19.023 kişi yaşamaktadır. Yine Cuinet'in verdiği bilgilere göre Eskişehir'in genel nüfusu ise 48.200 Müslüman, 12.700 Ortodoks Rum, 6.074 Gregoryen Ermeni ve 100 Yahudi olmak üzere 67.074'tür[6].

Kentin nüfusunun düzenli olarak artmış olmasına karşın, yoğunluk azdı[7]. Dönemin bazı yazarlarının Osmanlı İmparatorluğu'nun yeterince nüfusa sahip olmadığını ve bu nüfus azlığını eleştirdikleri bilinmektedir[8]. Ancak Cuinet'in verilerinde görüldüğü gibi farklı etnik ve dinsel gruplara mensup kişilerin sayısında büyük artış vardır. Anadolu-Bağdat Demiryolu Hattı'nın bu artışa ve çeşitliliğe büyük oranda etki yaptığı, bazı yazar ve gezginler tarafından tespit edilmektedir. Ahmet İhsan'ın Eskişehir ve çevresinde yaşanan sosyal değişime yönelik izlenimleri buna örnek olarak verilebilir: "Ah şu küplü! Geçen sene, evvelki sene âdeta bir Paris idi. Zira tünellerde, köprülerde işleyen iki bini mütecaviz amele, yüzlerce mühendisler, ustalar, kalfalar hep burada yatar kalkar, işiyle uğraşırdı. Artık böyle Avrupa'nın her tarafından gelmiş mühendis, kalfa ve amelenin teşkîl edeceği manzarayı tahayyül eyleyebilirsiniz. Ya hele Pazar günleri, sabaha kadar köyde zevk olunur idi. İki sene zarfında köyde bir çok oteller, gazinolar yapıldı: hülasa köylü erbâb-ı iştigalden epeyi müstefid oldu. Onların da zihninde köy güzel hatıra bıraktı"[9]. Eskişehir'de dinî ve etnik kompozisyonun çarpıcı bir biçimde değişmesi, Avrupalı girişimciler tarafından yeni yaşam mekânlarının kurulması ve yeni mahallelerin oluşturularak fiziki yapının büyütülmesi, canlı ve renkli bir yaşam kültürünü de beraberinde getirdiği görülmektedir. Sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmenin demografik verilere hangi oranda yansıdığı 1906/1907 Vilayet Salnamesinde izlenmektedir[10]: Buna göre belirtilen tarihte Eskişehir'de 84.051 Müslüman (kadın-

---

5 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: Géographie, Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de l'Asie Mineure*, Tome: IV, Paris 1894, s. 209. 1897 yılında yayınlanan bir Osmanlı eserinde ise merkez nüfus 10 bin, Seyitgazi'nin ise 27 bin olarak gösterilmiştir. Bkz. Ali Cevat, *Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı*, İstanbul: 1897, s. 103.

6 Cuinet, *a.g.e.*, s. 208.

7 Bölgelere göre kilometrekare başına düşen nüfus yoğunluğu büyük farklılıklar göstermektedir. Bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, (Çev: Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan), İmge Kitapevi, Ankara: 2002, s. 124-126.

8 Tevfik Çavdar, "Türkiye'de Nüfus ve Nüfus Sorunu", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim yayınları, İstanbul: 1983, s. 1552.

9 Ahmed İhsan, "Haydarpaşa'dan Alpu Köyü'ne Osmanlı Anadolu Demiryolu Hattında Bir Seyahat", *Servet-i Fünûn*, S. 76, s. 370-374. Yazar, Eskişehir'de bir İtalyan tarafından işletilen "Kontinental" adlı otelde kaldığını belirtir. *a.g.m.*, s. 374.

10 *Salname-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Sene: 1324, Bursa: 1324, s. 606-607.

erkek), 2.303 Rum, 3.427 Ermeni, 407 Katolik, 210 Protestan, 151 Musevi ve 431 yabancı bulunmaktadır.

Nüfusun sürekli arttığına ilişkin bir tespit de, bir yıl sonraki salnamede verilmektedir. Eskişehir'de 1.123 nikâh, 1.613 doğum ve 791 ölüm gerçekleştiğine dikkat çekilerek, ölüm ile doğum arasındaki fark incelenerek, nüfusun arttığı sonucu çıkarılmaktadır[11].

II. Meşrutiyet yıllarında tüm ülkede olduğu gibi, Eskişehir'de de büyük acılar yaşandı. Ard arda gelen savaşlar Osmanlı İmparatorluğu'nun demografik yapısını önemli ölçüde değiştirdi. Nitekim Balkan Savaşlarının yenilgiyle sonuçlanması üzerine, bu bölgeden Anadolu'ya yoğun bir göç dalgası gerçekleşti. Bu dramatik gelişme dönemin etkili siyasal örgütü İttihat ve Terakki üzerinde büyük etki yaptı. 1913 Kongresi'nde, resmi düzeyde savunulan "Osmanlıcılık" terkedildi ve "Türkçülük" benimsendi. Toplum ve devletin her alanı bu ideolojik dönüşüme göre yapılandırıldı. Toprakların üçte birinin kaybedilmesi ve Türk olmayan 5 milyon kişinin sınırların dışında kalması nüfusun homojenleştirilmesi politikalarına zemin hazırladı. İttihat ve Terakki Partisi ve onu destekleyen aydınlar, uzun süredir ihmal edilen Anadolu'ya yöneldiler. Şehabettin Süleyman, bir makalesinde, "... bugün Anadolu, balta görmemiş bir orman gibi bakir ve tazedir. Onun sinesinde henüz sarf edilmemiş bir çok kuva-yı hayatiye mevcuttur... Eğer mantıkî ... bir usul ile o kıta-yı nefiseyi ihyaya çalışırsak şüphesiz bir çok felaketlerimizi tamir eylemiş ... oluruz"[12] diyerek, yeni politikaların ne olması gerektiğini işaret etmektedir. İttihat ve Terakki Partisi hükümetleri Anadolu'daki nüfusun homojenleştirilmesi için, Bulgaristan ve Yunanistan'la mübadele anlaşmaları yapma, Ermenileri tehcire tabi tutma, aşiretleri ve göçmen unsurları iskân etme politikaları uyguladı[13]. Ayrıca, etnik dağılımın ve nüfus hareketlerinin tespit edilmesi için "bilimsel" yöntemlere başvurdu. Hükümet etnik topluluklara ilişkin verileri, devletin kendi kurumlarından, yabancı kaynaklardan ve İttihat ve Terakki üyesi araştırmacıların yaptığı çalışmalardan sağladı[14].

İttihat ve Terakki'nin, uygulayacağı politikalara zemin hazırlaması için Birinci Dünya Savaşı'ndan önce yaptırdığı nüfus sayımında, Balkanlardan gelen büyük göç dalgası nedeniyle Müslüman nüfusun arttığı ortaya çıktı. 1914 sayımına göre Eskişehir'in Müslüman nüfusunda da büyük artış meydana gelmişti. Genel dağılım Tablo-III'de görülmektedir[15]:

11 *Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr*, Sene: 1325, Bursa: 1325, s. 346.

12 Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân politikası (1919-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul: 2001, s. 37.

13 Dündar, *a.g.e.*, s. 62-73.

14 Devlet kurumlarından en önemlileri Sicill-i Nüfus İdaresi ve Aşair ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyesi idi. Bkz. Fuat Dündar, "İttihat ve Terakki'nin Etnisite Araştırmaları", *Toplumsal Tarih*, C. 16, S. 91, (Temmuz 2001), s. 43-44.

15 B.O.A., Dahiliye Nezareti. Sicill-i Nüfus İdâre-i Umumiye Kalemi, Dosya No: 44, Gömlek No: 15; Kemal H. Karpat, *Ottoman Population (1830-1914) Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, 1985, s. 182; Meir Zamir, "Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919", *Middle Eastern Studies*, Vol: 7, Number: 7, (January 1981), s. 98.

Tablo-III: 1914 Yılında Nüfus Yapısı

	Müslüman	Rum	Ermeni	Yahudi	Ermeni Katolik	Protestan
Eskişehir	83.883	2.613	3.979	194	316	215
Sivrihisar	33.328	-	4.185	206	-	-
Mihalıççık	23.367	-	112	328	-	-
Toplam	**140.578**	**2.613**	**8.276**	**728**	**316**	**215**

Savaş boyunca Anadolu'yu Türkleştirmeye yönelik çalışmalarına devam eden İttihat ve Terakki, nüfus hareketlerini (doğum, ölüm, göç gibi) büyük bir titizlikle izledi. Sicill-i Nüfus İdaresi, kent ve kazalardan üç ayda bir gelen doğum ve ölüm gibi nüfus verilerini son resmi sayım olan 1905 sayımına ekleyerek elde edilen sonuçları hükümete bildirdi. Bu birim ülke içine ve dışına gerçekleşen göçlere ilişkin kayıtlar da hazırladı[16].

Nüfus verilerinden elde edilen istatistiklerle ülkenin etnografik haritaları düzenlendi. Bu projenin mimarlarından biri olan Dahiliye Nazırı Talat Paşa, 20 Temmuz 1915'te tüm vilayet ve mutasarrıflıklara çektiği şifreli telgrafla köylere varıncaya kadar dar mülki teşkilatı gösterir bir harita ile köy ve kasabalardaki "ahalinin milliyet esasına" göre miktarlarını gösteren cetvellerin hazırlanarak gönderilmesini istedi[17].

İttihat ve Terakki'nin Anadolu'yu Türkleştirme politikası, Eskişehir'de de kentin 3.Nisan.1915'te bağımsız bir sancak merkezine dönüştürülmesinden sonra, ilgili bürokratik birimlerin oluşturulmasıyla adım adım gerçekleştirildi. Dahiliye Nezareti'nin 27.Aralık.1915 tarihli telgrafından sonra İstatistik Kalemi kuruldu[18]. Müdürlüğüne ise Samsun Dar-ül Muallimin Müdürü A. Ferid Bey getirildi[19]. İstatistik kaleminin kurulmasının temel nedeninin "memleketin ahvâl-ı iktisadiye ve ticariye ve sairesinin terakkiyat ve tedenniyâtın takdir ve mukayesesi" için olduğu belirtildi[20]. İstatistik kalemi, ilk olarak kentin iktisadi durumunu gösteren bir istatistik, daha sonra da İttihat ve Terakki'nin hedefleri doğrultusunda nüfusun ne oranda azalıp çoğaldığını göstermek üzere 1916'da bir nüfus istatistiği hazırladı[21]. İstatistik Müdürü A. Ferid elde edilen

16 Dündar, *a.g.e.*, s. 85.

17 Dündar, *a.g.e.*, s. 85-86.

18 *Eskişehir Sancağı Meclis-i Umumi Mukerrerâtı Üçüncü Devre-i İctimaiye (1332)*, Liva Matabaası, Eskişehir: 1332, s. 25.

19 B.O.A, Dahiliye Nezareti (DH), Umur-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti Analitik Envanteri (UMVM), Dosya No: 4, Gömlek No: 12.

20 *Eskişehir Sancağı Meclis-i Umûmi Mukerrerâtı*, s. 25.

21 Bu çalışma Müstakil Eskişehir Sancağı İstatistik Müdürü A. Ferid tarafından *1332 senesi Tevellüdât ve Vefeyât İstatistiki* başlığı ile Mayıs 1917'de Eskişehir Liva Matbaası'nda bastırılmıştır. Yapılan çalışma sonucu elde edilen bazı istatistiki değerler Ek-1 ve Ek-2'de özetlenmiştir.
Aynı tarihlerde farklı bölgelerde de nüfus istatistikleri hazırlandığı bilinmektedir. Örnek için bkz. *İzmir ve Çevresi Nüfus İstatistiği 1917*, (yayına hazırlayan: Erkan Serçe), Akademi Kitapevi, İzmir: 1998.

sonuçlara göre, "nüfus kuyudatı(nın) bulu(nulan) asra ve ihtiyaca göre ıslah ve tensîk olunma(sının)" gerekli olduğunu belirtti[22]. Ayrıca, Eskişehir'de ilk kez bir nüfus istatistiği gerçekleştirildiğini belirten A. Ferid, "nüfus idarelerinden teşkilâtlarında istatistik idârelerinin işlerine yarar malumat bulunmadığından nüfus tevellüdât, vefeyât, sinn, ırk, ihtisâs ve saire itibarıyla tefrik" olunamadığına ve değerlerin karşılaştırılamadığına dikkati çekti.

İstatistik Kalemi'nin yaptığı çalışmaların sonucunda elde edilen nüfus verileri Tablo-IV'te gösterilmiştir[23].

Tablo-IV: Eskişehir Nüfusu-1916

	Erkek	Kadın	Toplam
Eskişehir	47.730	43.823	91.560
Sivrihisar	18.669	16.449	35.118
Mihalıççık	17.806	17.102	43.908
Genel Toplam	**84.210**	**77.376**	**161.586**

Aynı çalışmada, aylara göre doğum ve ölüm miktarları ve bunların binde itibarıyla oranları cetvellerde gösterildi. Eskişehir genelinde 1916 yılı boyunca 2.126 erkek doğumu, 2.245 de kadın doğumu gerçekleşmişti. Buna karşılık 3.819 erkek, 1.322 de kadın ölümü hesaplanmıştı[24].

Nüfus hareketi cetvelleri incelendiğinde erkek nüfusun azalırken, kadın miktarının arttığı, ancak buna bağlı olarak genel nüfusta da bir düşme (604 kişi) olduğu gözlemlenmektedir[25].

İstatistik Kalemi'nin bu çalışması sırasında altı aylık evlenme ve boşanma miktarları da tespit edildi. Buna göre Eskişehir merkezde 461 nikâh, 56 boşanma; Sivrihisar kazasında 185 nikâh, 21 boşanma; Mihalıççık kazasında ise 126 nikâh, 16 boşanma meydana gelmişti[26].

Nüfus hareketini ortaya çıkaran bu risâle, hacim olarak küçük olmasına karşın, çeşitli çevrelerce büyük bir memnuniyetle karşılandı. Çalışmaya Eskişehir'de yayınlanan Karacahisar Gazetesi'nin 59 ve 60. sayılarında yer verildi ve değerlendirildi. Zinetullah Nuşiveran, nüfus istatistiğini bu gazeteden alıntılar yaparak, İttihat ve Terakki partisi ile yakın ilişki içinde olan Türk Yurdu Dergisi'nde bir makale yayınlayarak yorumladı. Yazar Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşına girmesi nedeniyle nüfus sorununun daha da önemli olmaya başladığını söyleyerek şu değerlendirmede bulundu:

22 B.O.A., DH. UMVM, Dosya No: 85, Vesika No: 34-3.

23 B.O.A., DH. UMVM, Dosya No: 85, Vesika No: 34-4.

24 B.O.A., DH. UMVM, Dosya No: 85, Vesika No: 34-4-5.

25 a.g.b.

26 Karacahisar Gazetesi'nden aktaran Zinetullah Nuşirevan; "Eskişehir Sancağı'nda Nüfus Hareketi", *Türk Yurdu*, C. II, S. 9, (22 Kanun-ı evvel 1332), s. 150. Savaş ortamında olunmasına karşın boşanma oranının düşük olmasına dikkat çekildi. Bkz. Zinetullah Nuşirevan, *a.g.m.*, s. 150.

"memleketimizin ahval-i iktisadiyesine ve bütün ictimaî müesseselerine işlemek cihetle nüfus meselesinde vakayi'i siyasiyenin de te'siratı olduğuna şüphe yokdur. Kezâlik köylünün iktisadına, servet ve refahiyetiyle kati' bir suretde alakadar olan vaziyet-i maliyenin, malî ve iktisadî kanunların mahiyeti de nüfus meselesi nokta-i nazarından bir ehemmiyet-i mahsusaya haizdir"[27]

Yazarın asıl üzerinde durmak istediği ve belli noktalarda İttihat ve Terakki'nin nüfus politikasıyla örtüşen kısmı "nüfus meselesi(nin) ... dinî, ahlâkî, adlî, siyasî, malî ve iktisadî nokta-ı nazarlardan tedkik" edilmesi gerektiğidir. Bu bağlamda Eskişehir nüfus istatistiğinin belli sorulara cevap verebilecek nitelikte olduğu görüşündedir[28].

Nüfus hareketi çalışmasını değerlendirenlerden biri de, Eskişehir'de Maarif Müdürlüğü yapmış olan ve daha sonra Adana Maarif Müdürlüğüne atanan Edhem Nejat Bey'dir[29]. İstatistik Müdürü A. Ferid Bey'e yazdığı mektupta, "zâhiren ufak bir risâle olan eseriniz, memleketimizin en hakiki bir tedkikâtına aid olduğu için bence en büyük ciltlerden daha kıymetlidir. Memleketimiz ve milletimize aid ma'lûmât ve harekât-ı ihsâiyeyi şimdiye kadar her yerde Avrupa âsârına mürâcaât ederek yalan yanlış anlatdığımız zaman hakiki bir elem ve hicâb duyuyorduk. Sizin âmil-âne ve müdekkik-âne taharrî ve ta'kibleriniz sayesinde, artık emniyet edebilirim ki, bizde de milli mesail, ilmî ve kavâid-i riyâziyye şeklinde hal edilmeğe başlanabilmek adımını atmakdır" şeklinde övgü dolu satırlara yer verdi[30].

Nüfus istatistiği çalışmasını tamamlayan bir diğer çalışma ise, Dahiliye Nezareti'nin isteği üzerine Aralık 1916'da merkez de dahil olmak üzere tüm köylerin hanelerini gösteren cedvellerin hazırlanmasıdır[31].

Mülki teşkilat ve demografik veriler çıkartıldıktan sonra İttihat ve Terakki'nin ideolojik anlayışına uygun nüfus politikaları üretildi. Anadolu'da Müslüman-Türk unsurun yoğunlaşmasına çalışıldı. Eskişehir'e Balkanlardan gelen göçmenlerin yerleştirilmesi, bu bölgede bulunan Ermenilerin tehcire tabi tutulması[32] demografik yapıyı önemli ölçüde değiştirdi. Savaş sona erdiğinde, Ermeni nüfusun çok azalması, Rumların ise Türk Kurtuluş Savaşı sonrasında bölgeden ayrılması ulus-devletin demografik alt yapısının oluşturulması sürecini tamamlanmasına katkıda bulundu.

---

27 Zinetullah Nuşiveran, *a.g.m.*, s. 147.

28 Zinetullah Nuşirevan, *a.g.m.*, s. 148.

29 Ethem Nejat, ***Türklük Nedir ve Terbiye Yolları***, (Yayına Hazırlayan: Faruk Öztürk), Kızılelma Yayıncılık İstanbul: 2001, s. 14.

30 B.O.A., DH. UMVM, Dosya No: 85, Vesika No: 34-2. Mektubun metni için bkz. Ek-3.

31 B.O.A., DH. UMVM, Dosya No: 1, Vesika No: 49.

32 Ahmet Refik, Sevk Komisyonu başkanı olarak 1915 yılında Eskişehir'de görev yaptığı sırada Ermeni tehcirine tanıklık etmiş ve gözlemlerini çarpıcı bir şekilde kaleme almıştır. Bkz. Ahmet Refik, *İki Komite İki Kıtâl*, Matbaa-ı Dihaniye, İstanbul: 1919.

Ek-1

Kaza İtibârıyla Tevellüdât						
Tevellüdât- Her kazada her ay vuku'bulan tevellüdât ber-vech-i âtidir						
Tevellüdât						
	Eskişehir		Sivrihisar		Mihallıççık	
	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs
Mart	144	156	65	91	9	12
Nisan	183	139	129	149	31	50
Mayıs	183	155	42	44	18	19
Haziran	57	100	20	21	54	57
Temmuz	32	39	14	9	28	45
Ağustos	89	80	10	5	13	10
Eylül	89	79	15	13	15	15
Teşrin-i evvel	125	131	48	27	36	29
Teşrin-i sânî	152	151	30	30	17	21
Kanun-ı evvel	123	151	26	32	21	40
Kanun-ı sânî	210	168	35	46	8	7
Şubat	72	96	15	19	7	9
Yekûn	1499	1445	440	486	257	314
Vasatî	124	120	30	40	21	26

Tevellüdât			Tevellüdât		
	Zükûr	İnâs		Bin zükûra isabet eden mikdarı	Bin inâsa isabet eden mikdarı
Mart	224	262	Mart	2,6	3,3
Nisan	348	317	Nisan	4,1	4,0
Mayıs	242	220	Mayıs	2,8	2,8
Haziran	138	161	Haziran	1,6	2,0
Temmuz	54	55	Temmuz	0,6	0,7
Ağustos	97	94	Ağustos	1,1	1,3
Eylül	113	104	Eylül	1,3	1,3
Teşrin-i evvel	204	208	Teşrin-i evvel	2,4	2,7
Teşrin-i sânî	200	200	Teşrin-i sânî	2,3	2,7
Kanun-ı evvel	203	240	Kanun-ı evvel	2,4	3,13
Kanun-ı sânî	273	259	Kanun-ı sânî	3,2	3,3
Şubat	100	125	Şubat	1,1	1,6
Yekûn	2196	2245			
Vasatî	173	187			

Ek-2

Kaza İtibârıyla Vefeyât						
Vefeyât- Her kazada her ay vuku'bulan tevellüdât ber-vech-i âtidir						
	Vefeyât					
	Eskişehir		Sivrihisar		Mihallıççık	
	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs
Mart	228	81	117	35	38	6
Nisan	142	79	367	76	43	14
Mayıs	464	96	49	30	13	11
Haziran	110	27	24	17	58	17
Temmuz	103	43	80	12	58	24
Ağustos	121	50	56	20	26	12
Eylül	77	48	21	16	47	29
Teşrin-i evvel	100	83	83	36	127	30
Teşrin-i sânî	43	39	58	24	18	11
Kanun-ı evvel	157	86	67	41	24	6
Kanun-ı sânî	143	97	106	30	46	8
Şubat	549	64	35	15	12	9
Yekûn	2237	793	1063	325	529	177
Vasatî	186	66	88	29	44	18

On iki aylık vefeyât – her ay vukubulan ber-vech-i âtidir					
Vefeyât			Vefeyât		
	Zükûr	İnâs		Bin zükûra isabet eden mikdarı	Bin inâsa isabet eden mikdarı
Mart	392	145	Mart	4,7	1,9
Nisan	636	185	Nisan	7,5	2,3
Mayıs	531	137	Mayıs	6,3	1,7
Haziran	198	50	Haziran	2,3	0,6
Temmuz	229	63	Temmuz	2,7	0,8
Ağustos	198	79	Ağustos	2,3	1,0
Eylül	136	70	Eylül	1,6	0,9
Teşrin-i evvel	226	133	Teşrin-i evvel	2,6	1,7
Teşrin-i sânî	114	74	Teşrin-i sânî	1,3	0,9
Kanun-ı evvel	282	144	Kanun-ı evvel	3,3	1,8
Kanun-ı sânî	307	151	Kanun-ı sânî	3,6	1,9
Şubat	610	91	Şubat	7,2	1,1
Yekûn	3859	1322			
Vasatî	321	110			

Ek-3

Muhterem Kardeşim Ferid Bey,

Eskişehir Sancağına aid yaptığınız ve evvelce mütâlaa için bana verdiğiniz iktisad istatistiki gibi nüfus istatistikinizi de büyük bir hazz ve ihtiyaçla mütâlaa eyledim. Zâhiren ufak bir risâle olan eseriniz, memleketimizin en hakiki bir tedkikatına aid olduğu için bence en büyük cildlerden daha kıymetlidir. Memleketimiz ve milletimize aid ma'lûmât ve harekât-ı ihsâiyeyi şimdiye kadar her yerde Avrupa âsârına mürâcaât ederek yalan yanlış anlattığımız zaman hakiki bir elem ve hicâb duyuyorduk. Sizin âmil-âne ve ve müdekkik-âne taharrî ve ta'kibleriniz sayesinde, artık emniyet edebilirim ki, bizde de milli mesâil, ilmî ve kavâid-i riyâziyye şeklinde hal edilmeğe başlanabilmek adımını atmaktadır.

Eskişehire ilk geldiğim zaman buranın nüfus hareketini anlamak üzere eldeki vesâika mürâcaât ederek mühimma emkine bazı erkam toplayabilmiş ve bunların müşterek sa'yimizle vücud bulan "Karacahisar" gazetesi ile neşr eylemiş idim. Benim sathî olduğuna kanâat ettiğim tedkikatım bile pek çok mahâfilin nazar-ı dikkatini celb etdi, ehemmiyetle karşılandı. Bundan anlamışdım ki her sunûf halk fıtrî ve gayr-i müdrik olarak bu mesâil ile az çok iştigale müstaidd ve hevâhişkâr ve hakayikden başka bir şey olmayan erkam karşısında halecânlı ve dûrbîndir. Bu hissi görmek en büyük ıslahât ümidlerini verdi. Zararı kabul ve müşâhede etmeyenler ıslâh ve telâkiyesine hiçbir vakit tevessül edemezler. Bunun için îmânım tezâuf etdi ki, herşey gibi tezâyüd-ü nüfûs mese'lesinde sözden kuru teheyyücden ziyâde ilmî çalışmak ve maddi vesâik ortaya koymak lazımdır.

Esasen ihsâiyyâtsız milletin hayatı, deftersiz tüccarın haline benzer; bu tüccar ne mevki'-i ticariyesinden, ne de inhitât veya kârından haberdar olamaz, iflâs ettiğinin bile farkına varamaz. ... Günün birinde nüfusumuz artık iflâs-ı ilân ettiği zaman dehşet ve felâketi ancak anlayacağız ki, ihtimâl o vakit bütün tedâbir kıymetinden sâkıt olmuş olacaktır. Nüfusca bulunduğumuz mevki' inhitâtı göstermek, halkı tedhiş etmemek için memâlik-i saire ve bilhassa komşu devletlerle mukayeseye lüzûm görmediğinizi söylüyorsunuz. Bu mukayeseler karşısında cidden pek elim ve mehâlik olan halimizi anlatmış olsaydınız daha iyi olurdu, ve kendimizi daha çabuk ve müsta'cel toplamak vesilesini ihzâr etmiş olurdunuz.

Eskişehirin bu mühim, bu hayati resmi işini kabul edib cihanın dağdağa ve debdebeyesine kulaklarınızı kapayıp sakin, kitaplar, rakamlar, çizgiler, renkli kağıtlar, köylere varıncaya kadar ince tedkik ve tetebbu'lar ve her fırsatdan istifade için masrûf mesailer içinde sizi gördüğüm vakit zaten pek büyük eserler ihtirâ' edeceğinize kanaat eylemişdim, tekrar ederim, küçük, fakat münderecatı büyük ve kıymetli olan iş bu eserden dolayı samîm ruhumla sizi tebrik eder, çıkan hakikatlardan idâre me'murları, muallimler, aile reisleri ve bilhassa etıbbânın müstefid olmasını ve nekaiz-ı mühimmeye karşı ittihaz-ı tedabir eylemesini temenni ederim efendim.

Eskişehir: Çarşamba 16 Mayıs Sene 1333

Adana Maarif Müdürü
Edhem Nejad

Abstract:
The city of Eskişehir has not developed socially and economically until the end of 19th century. It had small population of diverse ethnic and religious groups. However, this picture changed by the construction of Bagdad Railway in the late nineteenth century; both population and market oriented agricultural production increased significantly.
After the proclamation of the Constitution in 1908, the Committee of Union and Progress (CUP) increasingly pursued the policy of Turkish nationalism and homogenised the population. Internal migration, Armenian deportation in 1915 and the gradual settlement of nomads constitute the most important dimensions of this policy. The CUP carried out population surveys determining the rates of birth and death, particularly for the Turkish population of Anatolia. This was followed by the institutional regulations concerning the population and settlement in the Empire; this affected the demographic structure of the city. The preparation of the population statistics of Eskişehir was perceived as a positive developoment by various groups. The study examines the demographic changes of this particular period in Eskişehir and emphasizes that these changes constituted the initial stages of the demographic foundation for the future Turkish Republic .

Key words:
Eskişehir, Population of Eskişehir, Population Statistics, Population Question, Committee of Union and Progress, Office of Statistics, Administration of Population Register, Rates of Birth and Death, Population Movement.

"Odunpazarı Polis Karakolu"

Eskişehir Basın Tarihi Üzerine Bibliyografik Notlar

M. Bülent VARLIK*

II. Meşrutiyet'in oluşturduğu kısmî özgürlükçü ortam, Anadolu'nun birçok kentinde yerel basının başlamasına yol açmıştır. Bu kentlerden birisi de Eskişehir'dir. 1909 da yayınlanan **Nimet**, Eskişehir'in ilk süreli yayınıdır 1919-1920 yıllarında çok sayıda sosyalist gazetenin yayınlanması dikkat çekicidir. Eskişehir'de çıkan süreli yayınlar arasında resmi ve mesleki yayınlar da önemli bir ağırlığa sahiptir.

Veriler, Eskişehir'in II. Meşrutiyet'in ilanından sonra canlı bir basın hayatına sahip olduğunu göstermektedir[1]. Aşağıda, 1909-1928 döneminde yayınlanan 30 süreli yayın hakkında kısa bilgi verilmiştir. Bugün bazı süreli yayınların tek nüshası bile bulunmamaktadır. Mevcut olan yayınların kapsamlı bir incelemesi ile bu sayının oldukça artması olasılığı vardır.

***

Tamamıyla ikincil kaynaklara dayalı olan 1909-1928 Eskişehir süreli yayınlar bibliyografyanın hazırlanmasında kullanılan kaynaklar aşağıda gösterilmiştir:

---

* İktisatçı, mbvarlik@ttnet.net.tr. Bu yazı M. Bülent Varlık; "Eskişehir Basın Tarihi Üzerine Notlar (1909-1938)", **Gazi Üniv. Basın-Yayın Yüksekokulu Dergisi**, No: 5, 1983, ss: 93-112'nin yeni veriler ışığında gözden geçirilmiş ve kısaltılmış şeklidir.

1 Eskişehir basını hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz: Ali Murat Vural; **Yerel Basın ve Kamuoyu**, Anadolu Üniv. yay., Eskişehir-1999.

Ank	**Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu,** Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı yay., Ankara-1987.
İst	**İstanbul Üniversiteleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu 1828-1928,** (yay. haz.: Hasan Duman), IRCICA yay., İstanbul-1986.
HD	Hasan Duman; **Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri (1828-1928),** Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı yay., Ankara-2000.
SÖ	**Seyfettin Özege Bağış Kitapları Kataloğu/Kitap Adı-Yazar Adı-Konu-Süreli Yayınlar-Haritalar ve Atlaslar,** c: VI, Atatürk Üniv. Kütüphane ve Dokümantasyon Dairesi Başkanlığı yay., Erzurum-1989.
Okyay	İsmail Okyay; **Elli Yıllık Eskişehir Basını,** Tezgah Gazetesi yay., Eskişehir-1958.
Yust	K. Yust; **Kemalist Anadolu Basını,** (çev: N.E., yay. haz.: Orhan Koloğlu), Çağdaş Gazeteciler Derneği yay., Ankara-1995.
Baraz	Turhan Baraz; **Başlangıçtan Günümüze Eskişehir Basını (1908-1986)/Bir Derleme Çalışması,** Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi yay., Eskişehir-1988.

İlk dört kısaltmanın yayında yer alan rakamlar süreli yayınların kataloglardaki sırasına, sonraki kaynakların yanındaki rakamlar ise sayfaya işaret etmektedir. Açıklayıcı olarak kullanılan diğer yayınlar da [ ] içinde belirtilmiştir.

Bibliyografik künyeler, kullanılan kaynaklarda yer alan bilgilerin birleştirilmesi ile hazırlanmıştır. Bu yaklaşımla kaynaklarda yer alan eksik ve/veya birbiri ile çelişik ya da tamamlayıcı bilgilerin bütünleştirilmesi amaçlanmıştır. Bibliyografyanın hazırlanmasında tarihsel sıra gözetilmiştir.

01. **Nimet**; sahibi: Mehmet Burhanettin, sorumlu müdürü: Hafız M. Nazif. Mart. 1909.
[Okyay/222, Baraz/41].

02. **Hakikat-Anadolu Sesleri**; her şeyden bahseder Osmanlı gazetesi, sahib-i imtiyaz: Mestan İsmail, müdür-i mesul: [dava vekili] Takiyüddin, tahrir ve idare müdürü: Hakkı Tarık, haftada üç gün/günlük. Eskişehir Matbaası. 1.Haziran.1910
[Ank/ 679, İst/522, HD/733, SÖ/395, Okyay/24-26, Baraz/41].

03. **Eskişehir**; müdür-i mesul: Mestan İsmail, haftada iki kez, 12.Temmuz.1910.
[Ank/491, İst/379, HD/534, Baraz/42].

04. **Hutbe**; 1910.
[Okyay/223].

05. **Metanet**; sahibi: Mehmet Burhanettin, Hocazade Arif Bey, haftada üç gün. 3.Mart.1912.
[Okyay/221, Baraz/42].

06. **Tevhid-i Efkâr**; sahibi: Fahrettin Kerim, şapoğrafya ile basılmıştır. 1914.
[Okyay/68].

07. **Hilal-i Osmani**; sahibi: Fahrettin Kerim, 1914[2].
[Okyay/68].

08. **Kurultay**; Halkın hukukunu müdafaa eder gazete, sahibi: İdris Vehbi, sorumlu müdür: Hamdi Bey, haftalık, 9.Haziran.1915.
[İst/836, HD/1171, Baraz/43].

09. **Karacahisar**; Eskişehir Livâsı'nın haftada bir çıkan resmi gazetesidir. Yayınlayan: Eskişehir Livası, Umur-ı Tahririye:Eskişehir Livası İstatistik Müdüriyeti, Matbaa-i Liva, haftalık, 1915.
[Ank/1012, HD/1089, Okyay/99, Baraz/43].

10. **Azm-ü Emel**; sahib-i imtiyaz: Kenan Turgut, müdür-i mesul: H. Sami, haftalık. 4.Ocak.1916.
[İst/127, HD/180, Baraz/44. Mesul müdür hakkında kısa bilgi için bkz: Ömer Türkoğlu; "Hüseyin Sami Bey'in Hayatı ve Ankara'daki Ajanlık Yılları", **Kebikeç**, No: 4/96, ss: 215-222].

11. **Nevzad**; edebi ve mizahi bitaraf Türk gazetesi, sahibi ve sorumlu müdürü: Katırcızade Sedat Hakkı, haftalık. 1917.
[Baraz/44].

12. **Ferda**; ilmî, içtimaî, iktisadî, edebî mecmua, sahib-i imtiyaz: Muallim Kemalettin, müdür-i mesul: Muallim Ahmet Sami, onbeş günlük. 15.Haziran.1918.
[Ank/523].

2 Okyay tarafından Fahrettin Kerim [Gökay] tarafından çıkarıldığı kaydedilen **Tevhid-i Efkâr** ve **Hilal-i Osmani** gazetelerine, F. Kerim'in belirtilen tarihte 14 yaşında olduğu dikkate alınarak ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

13. **Ahrar**; sahibi: Mehmet Fahrettin [Gökay], müdür-i mesul: Ömer Avni, haftalık. 2.Eylül.1919.
[Ank/29, HD/33, Okyay/69, Baraz/45].

14. **Millet**; Edebi, fenni, zırai, ticari, içtimai Osmanlı gazetesidir, sahib-i imtiyaz: Kamil, müdür-i mesul: A. Zühtü, haftada iki kez. 14.Kasım.1919.
[Ank/1264, İst/993, HD/1386, Baraz/45].

15. **İmdad**; müstakil-ül efkâr gazete, müdür-i mesul; Hakkı, haftalık. 1919.
[Ank/861, HD/927, Okyay/223].

16. **İşçi**; imtiyaz sahibi: Abdullah Necmettin [Başiplikçi], mesul müdür: Behram Lütfü/ [Edirne valisi/Şuray-ı Devlet azası] Ziya, başyazar: [Eskişehir mebusu] Hakkı, 1919.
[Okyay/190, 220-221, Yust/128. Anadolu'daki ilk sosyalist yayınlardan birisi olan **İşçi** hakkında geniş bilgi için bkz: Mete Tunçay; **Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler**, Belge yay., İstanbul-1982, ss: 124-125, George S. Harris; **Türkiye'de Komünizmin Kaynakları**, (çev: Enis Yedek), Boğaziçi yay., 3. baskı, İstanbul-1979, s: 50].

17. **Kaval**; Perşembe günleri çıkar, edebi ve mizahi gazetedir. Sahip ve müdürü: Tıskaoğlu Mustafa Remzi, sermuharriri: Tevfik el-Barî, Ticaret Matbaası, haftalık. Mart.1920.
[İst/794, HD/1108. Bu gazetenin kayıtlı olduğu kütüphanede bulunamadığına dair bilgi için bkz: Turgut Çeviker; **Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-3/Kurtuluş Savaşı Dönemi 1918-1923**, Adam yay., İst.-1991, s: 146].

18. **Resmi Eskişehir**; vilayetin resmi gazetesi, Eskişehir Vilayet Matbaası, haftalık. 4.Haziran.1920.
[Ank/1606, HD/1776, Baraz/46]

19. **İstiklal**; halk gazetesidir, Eskişehir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yayın organı, müdür-i mesul: Hasan Basri, haftalık/haftada 3 kez. 21.Temmuz.1920.
[Ank/929, HD/997Yust/108-109, Baraz/46].

20. **Arkadaş**; sahibi: [Yeşilordu kurucularından] Mustafa Nuri, Ağustos-1920.
[Yust/128. Gazetenin yayına başlaması ve daha sonra **Yeni Dünya** ile birleşmesi ilgili olarak Kastamonu'da çıkan **Açıksöz** gazetesinde yer alan haberler için bkz: Emel Akal; **Milli Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm**, Tüstav yay., İstanbul-2002, ss: 102-103, ayrıca George S. Harris;

Türkiye'de Komünizmin Kaynakları, ss: 111-112].

21. **Yeni Dünya**; islam bolşevik gazetesidir, sahib-i imtiyaz ve sermuharriri: Ârif Oruç, heyet-i tahririye müdürü: Mustafa Nuri, günlük. 30.Ağustos.1920.
[Ank/2197, İst/1714, HD/2391, Yust/102-104, Baraz/47. Yayınına Eskişehir'da başlayan, 1920 sonlarında Ankara'ya taşınan ve burada **Seyyare-i Yeni Dünya** adıyla ve fasılalarla 1922 yılına kadar yayınlanan gazete hakkında detaylı bilgi için bkz: Mete Tunçay; **Türkiye'de Sol Akımlar-I (1908-1925)**, BDS yay., İstanbul-1991, ss: 127-129, Mete Tunçay; **Türkiye'de Sol Akımlar-I (1908-1925) Belgeler**, BDS yay., İstanbul-1991, s: 248, Mete Tunçay; **Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler**, ss: 220-221, George S. Harris; **Türkiye'de Komünizmin Kaynakları**, ss: 112-114 ve Ömer Sami Coşar; **Milli Mücadele Basını**, Gazeteciler Cemiyeti yay., İstanbul-[1964], ss: 127-128]

22. **Köylü**; 1920.
[Yust/128. Ayrıca bkz: George S. Harris; **Türkiye'de Komünizmin Kaynakları**, s: 112/d.14].

23. **Eskişehir**; siyasi, zırai, ilmi, edebi, içtimai Osmanlı gazetesidir. İmtiyaz sahibi ve başyazıcı: Takiyüddin, idare memuru: İsmail Hakkı, süresi belirsiz, 1920
[İst/380, HD/535]

24. **İtida**; sahibi: Hacı Mehmet Ali. 1920.
[Okyay/222].

25. **Hatif**; sahibi: [Liva Matbaası müdürü] Hüsnü Yusuf. 1921.
[Bkz: Enver Behnan Şapolyo; **Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü ile Basın**, Güven Matbaası, Ankara-1969, s: 218]

26. **Ticaret**; sahibi: Mustafa [Başiplikçi], 1921.
[Baraz/4].

27. **Askeri Hava Mecmuası**; Hava Mektebi Komutanlığınca neşrolunur, aylık meslekî mecmuadır, aylık/üç aylık. 1922.
[Ank/720, İst/94. Dergi yayın hayatına İstanbul'da başlamış, daha sonra Eskişehir'de devam etmiştir]

28. **Demiryolu**; 15 günlük. 1924.
[Ank/383]

29. **Sakarya**; cumhuriyetçi ve halkçı Türk gazetesidir, imtiyaz sahibi: Osman [Işın]/ Ali Ulvi [Bayraktar], mesul müdür: Osman, başmuharrir: Faruk Şükrü [Yersel]. İstikamet Matbaası, haftalık. 15.Kasım.1925.

[Ank/1651, HD/1836, Okyay/100, Baraz/47-48]

30. **Avukat Mecmuası;** Temyiz Mahkemesi kararlarının hülâsalariyle adlî emirler ve kanun tâdilleri de basılacaktır. Siyasiyattan başka her şeyden bahseder içtimaî, ilmî, ayda bir çıkar Türk gazetesi. Sahip ve müdürü: Bandırmalı avukat Ahmet Hilmi, İstikamet Matbaası, Sakarya Matbaası, aylık. 10.Ocak.1927.

[Ank/140, İst/108, HD/154. 1934-1935 sayıları **Eskişehir Avukat Mecmuası** adını taşımaktadır. Derginin adı 1935 yılında 35. sayıdan itibaren **Ankara Avukat Mecmuası** olarak değiştirilmiştir].

Abstract:
History of press begins in Eskişehir after the proclemation of Meşrutiyet, as in many Anatolian cities. After 1909 Eskişehir has a lively press world and during the Independance War, Eskişehir has become a center of press and also of leftist publications. The study aims to display the bibliographic information on 30 periodicals, among which publications on professions also have an important proportion, in the years 1909-1928 in Eskişehir.

Key words:
Local press, press in Eskişehir, leftist publications, publications on professions.

Nerede O Es Es-Ki Ki Günler!...

Özgür TOPYILDIZ*

Yurt genelinde olduğu gibi Eskişehir'de de en yaygın ve köklü spor dalı futboldur. Anadolu şehirlerinden ilk defa Türkiye birinciliğini kazanmak şerefi Eskişehir Demirspor sayesinde Eskişehir'e aittir. 1940 yılında finalde Fenerbahçe'yi 3-1 yenen Eskişehir Demirspor Türkiye şampiyonu olmuştur. Milli Lig'e, kuruluşundan bir yıl sonra giren ilk şehir ise bu defa Eskişehirspor'la yine Eskişehir olmuştur. Aynı zamanda bütün maçlarını Ankara'da oynamayı kabul eden Adana Demirspor'u saymazsak İstanbul, Ankara ve İzmir takımlarının hüküm sürdüğü Milli Lig'e katılan ilk Anadolu takımı da Eskişehirspor'dur.

Şehirde ilk futbol takımı 1920'de Eskişehir İdman Yurdu ismiyle kuruldu. Sarılâcivert formalı bu kulüp, adını 1936'da Türk Işığı'na, 1938'de de Eskişehir Gençlik Kulübü'ne çevirdi. İdman Yurdu'nu takiben 1922'de Türk Gücü Kulübü kuruldu. İki kulüp arasındaki rekabet Eskişehir'deki spor faaliyetlerini hızlandırdı. İki takımın ardından Demirspor (30 Ağustos 1930), Porsukspor (1931), Havagücü (1940), İstiklâlspor (1948, bu takım 1952'de Öz Fenerbahçe adını aldı), Şekerspor (1950), Hava Harp Okulu (1951), Altay, İstanbulspor, Beşiktaş, Karagücü, Gençlerbirliği, Derespor ve Toprakspor gibi pek çok takım kuruldu.

20-22 Mart 1924 günlerinde, Paris'te yapılacak olimpiyadlara katılacak takımların seçmelerinin Eskişehir'de yapılması, Eskişehir futbolunun gelişmesinde ayrı bir öneme sahiptir. Seçmeler sonunda Eskişehir futbol karmasından Cevat Yum, Milli Takım'a çağrılmıştır.

* Gazeteci yazar. otopyildiz@yahoo.com, otopyildiz@hotmail.com

FUTBOL DEĞİL FACİA

Bu hafta şehrimizde spor tarihine kanlı bir hadise ilâve edildi. Gürbüz ve genç bir amatör olan Mehmet Ali'nin sol ayağının kemiği nârin bir kalem gibi ikiye bölündü. Cuma günü Tayyare İdman Yurdu ile Ocak İdman Yurdu egzersiz mahiyetinde bir maç yaptılar. Maça çok samimi bir ahenkle başlandı ve daha ilk dakikalarda İdman Yurdu'ndan Mehmet Ali, acı bir feryat ile yere düştü. Tayyare'den iki arkadaşının arasında topu kurtarmaya çalışan bu gencin ayağına basılmış ve sert bir tekme neticesi, kemik iki parça olmuştur. Mehmet Ali'yi sahada bulunan sıhhıye arabası ile Merkez Hastahanesi'ne kaldırdılar. Ayağı orada sarıldıktan sonra Memleket Hastahanesi'ne naklolundu. Bu hadise, bütün sporcu gençler arasında derin bir teessür doğurdu. Mehmet Ali'nin tedavisinin bir aydan fazla süreceği anlaşılmaktadır...

Sakarya Gazetesi, 15 Teşrini Sani 1925

Yeni kurulan ve birleşen takımlar lig maçlarına ayrı bir hava kattı. Eskişehir'de bölge lig maçlarına 1920'de başlandı. İlk şampiyon olan İdman Yurdu, Yunan işgali nedeniyle lige verilen iki yıllık aradan sonra da 1932'ye kadar üstüste şampiyon olmayı başardı. Bundan sonra şampiyonluğu Demirspor kazandı. 1935-1936'da İdman Yurdu'nun tekrar şampiyon olmasından sonra, Demirspor 1949'a kadar birinciliği elinde tuttu. 1949-1950'de Havagücü ve 1950-1951'de Şekerspor'un ardından Demirspor, 1958-1959 sezonuna kadar yine şampiyonluklar elde etti. Buna göre Demirspor 22, İdman Yurdu 12, Havagücü ve Şekerspor ise birer defa şampiyon oldu.

Eskişehirspor'un kurulmasından önce top koşturan pek çok futbolcu yetenekleri sayesinde büyük takımlarda yer buldu. Fenerbahçe'de Basri Dirimlili, Abdullah Matay, Galatasaray'da Ergun Ercins, Beşiktaş'ta Süreyya Özkefe, Fehmi Sağınoğlu, Yalçın Atabay, Yüksel Özbek Eskişehir'i başarıyla temsil ettiler. Bunların dışında PTT (Kubala Yüksel), Şekerspor (Muzaffer Çil), Gençlerbirliği (Tevfik Kutluay, Faik Şentaşlar, Burhan Tözer), Ankaragücü (Doğan Tepeçalı), Beykoz (Orhan Atmacan) gibi dönemin önemli, bugünün Gençlerbirliği dışında nostaljik takımları da Eses kurulasıya kadar şehrin futbolcuları için pek çok gel-gitlere sahne oldu. Bu gelmelerle gitmeler arasında topçular gelişti, Eskişehir değişti ve 1965 yılında Eskişehirspor'un kurulmasıyla futbolcular bir bir yuvaya döndü. Eses sonrasında futbolcular ancak sağlam bir kadroya giremedilerse ve yöneticiler tarafından gelecek vaad etmedikleri düşünüldüyse 'dışarıya' gittiler. Beşiktaş'ta kalecilik yapan Rasim Kara ve Fenerbahçe'deyken Dünya Karması'na seçilen İsa'yı örnek verip geçelim...

Taraftarından amigosuna, yıldız futbolcularından, başarılı yöneticilerine kadar binlerce insanın hayat verdiği, önemli başarılara imza atan Eskişehirspor, 1965 yılında çıktı

Taşkın, Halil, Vahap, Şevki, İsmail, Fethi, İlhan, Faik, Küçük Burhan, Koko Burhan, Kâmuran **(İsmail Alkılıçgil Arşivi)**

sahaya. O yıllarda futbolu Türkiye geneline yaymak isteyen Orhan Şeref Apak yönetimindeki Türkiye Futbol Federasyonu Eskişehir'deki mevcut futbol potansiyelini de cesaretlendirmeyi başardı. 1960'larda ekonomik ve sosyal yönden üst sıraları zorlayan şehir, artık profesyonel bir takım istiyordu. Spor kulübü kurulması için valisinden basınına, esnafından öğrencisine kadar herkes tek yürek olunca, yapılan toplantıların ardından federasyona resmi başvuru yapıldı:

Köklü bir futbol geçmişi olan şehirde mevzuat gereği kulüplerin fedakârlıkta bulunup kendilerini fesh etmeleri ve birleşmeleri gerekiyordu. Demirspor gibi kimi kulüpler "altın sayfalarla dolu geçmişlerini böylesi bir maceraya feda edemeyeceklerini" beyan ederken, kimi kulüpler de renklerinden vazgeçmeyi ve yöneticilerinin dışarda kalmasını göze alamadı. Sonuçta Akademi Gençlikspor, Çelik Kartal ve İdmanyurdu kulüplerinin birleşmesi sonunda efsanenin adı konuldu: Eskişehirspor.

Aziz Bolel başkanlığında Eskişehirspor Türkiye II. Ligi'ndeki ilk resmi maçını 5 Eylül 1965'te Kasımpaşa ile oynadı ve ligi şampiyon bitiren Eses, olanaksızı başararak kurulduğu sezon şampiyon olup I. Lig'e yükselen ilk takım oldu. Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'nde bir yandan öğrenimlerini sürdüren futbolcular bir yandan da yeni takımları Eskişehirspor'da eğitimli futbolcunun nasıl daha başarılı olacağını gösteriyordu seyircisine. Hatta bu futbolculardan Fethi Heper, futbolun ardından mezun olduğu okulunda profesörlüğe kadar yükseldi.

6 Ekim 1968 BJK-ES: 0-0
Mümin, Nihat, İsmail, Nehir, Burhan, Vahap,
Ender, Necdet, Kamuran, Nuri, Fethi, ***(Nihat Atacan Arşivi)***

Yıldan yıla büyük nüfus artışı, iktisadi, içtimai ve sosyal ilerlemelerle Orta Anadolu'nun en büyük illerinden biri olan Eskişehir, son yıllarda açılmış bulunan İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'yle daha büyük bir şehir vasfını almış olup, bu kere de Eskişehir'de kurulmasına karar verilen ve kanunlaşmak üzere bulunan üniversitenin açılmasıyla da artık İstanbul-Ankara ayarında önem taşıyacaktır.
Eski yıllardaki vaki ricalarımız da nazara alınırsa artık Eskişehir'de profesyonel futbol kulübünün kurulmasına bir zaruret vardır denilebilir.
Eskişehirliler 'Profesyonel Eskişehir' namı altında bir futbol kulübü kurulması için karar vermiş durumdadırlar. Sayın makamınızdan müsbet mutala ve cevap alındığı takdirde derhal;
1-Bölgemizi temsil edecek kuvvette yeterli bir kulüp olması için mevcut kulüplerden istenildiği kadar eleman alınabilecektir. Mevcut kulüpler Eskişehirspor kulübüne iltihaka rıza göstermektedirler. Bu hususun böylece kabulünü ehemmiyetle rica ederim.
2-Bu amacımızın tahakkuku için federasyonumuzdan sadece müsaade buyurulmasını arz ve rica ediyoruz. Federasyondan maddi talepte bulunmayacağız.
Gerek maddi, gerek araç gereç, otel ve lokanta bakımından hiç endişe edilmeyecek yegane şehir, Eskişehir'dir. Bütün bu maruzatlarımızın ardında Eskişehirliler'in en gencinden en yaşlısına kadar birer nebze de olsa Profesyonel Eskişehirspor'un kurulması için temenni, rica ve istirhamları bulunduğu sayın makamınıza arzetmek vazifesini ciddi olarak hissetmiş bulunuyorum.
En kısa zamanda müsbet cevap ve yapılması icab eden hususlar için kat'i talimatınıza intizardayız.

Bölge Başkanı
Eskişehir Valisi
İhsan TEKİN
24 Mayıs 1965

"Siyah-kırmızı Anadolu Yıldızı" Eskişehirspor, Milli Lig'e yükseldiği yıl Trabzon İdman Ocağı'nı Tıy Nihat'ın golüyle 1-0 yenerek Başbakanlık Kupası'nı da kazanıyordu. İlk iki yılda gelen bu başarıların tesadüf olmadığı toplam 22 yıl I. Lig'de top koşturan Eses'in lig sonu puan durumlarından anlaşılabilir. 1968-69 sezonunda şampiyonluğu kıl payı kaçıran (!), ligi üç kez 2., ikişer kez de 3. ve 4. olarak bitiren Eses, şampiyon olamasa da 80'li yıllara kadar Galatasaray, Fenerbahçe ve Beşiktaş'ın korkulu rüyası olmayı başardı. Abdullah Matay, Galip Türkkan ve Esesliler'in her zaman kalbinde ayrı bir yeri olan antrenör Abdullah Gegiç de Eskişehirspor efsanesinin baş mimarları olarak her zaman anılacaklardır. Aziz Bolel, Murat İnce, Celal Sölpük, Selami Vardar, Aydın Arat, Yılmaz Sezer gibi başkanlar takımlarının başında Eskişehirspor'un adını, kazanılan Başbakanlık, Federasyon ve Cumhurbaşkanlığı kupalarıyla yüceltmeyi başardılar.

KUPA MAÇLARINDAKİ BAŞARILAR:

1965-66 Eses-Trabzon İdmanocağı **1-0** BAŞBAKANLIK KUPASI ESES'İN...
1969-70 Eses-Göztepe **2-1, 1-3** (TÜRKİYE) FEDERASYON KUPASI FİNALİSTİ...
1970-71 Eses-Bursa **0-1, 2-0** (TÜRKİYE) FEDERASYON KUPASI ESES'İN...
1970-71 Eses-Galatasaray **3-2** CUMHURBAŞKANLIĞI KUPASI ESES'İN...
1971-72 Eses-Altay **2-0** BAŞBAKANLIK KUPASI ESES'İN...
1986-87 Eses-G.Birliği **0-5, 2-1** (TÜRKİYE) FEDERASYON KUPASI FİNALİSTİ...
1986-87 Eses-Beşiktaş **6-4**/Pen. BAŞBAKANLIK KUPASI ESES'İN...

ESKİŞEHİRSPOR FUTBOL TAKIMI İLK KADROSU

Abdullah Matay, Yüksel Özbek, Hakkı Aygün, Doğan Atmacan, Orhan Aydıngör, Yüksel Kutlu, Mahmut Şölenişçi, Ünver Şeren, Öncü Boğatur, Mehmet Dülger, Ayhan Aşut, Ahmet Çatalağaç, Muzaffer Çil, Metin Büyüksolak, Nihat Atacan, Fethi Heper, Çetin İmrek, Hasan Bora, İsmail Arca, Kâmuran Yavuz, Mehmet Mengü.

Kanserden ölen solbek Necdet, futbolu bıraktıktan sonra bunalıma girip canına kıyan Yüksel, Abant kampında kalp krizi geçirip Eses kalesinde yeri doldurulamayan Sinan, milli futbolcular Güvercin Nuri ve Abdurrahman bugün bile kahvelerde, alınan acı galibiyeler sonunda tribünlerde anılan değerlerdi. Kimbilir, belki de erkenden ölümsüz olmayı düşlerdiler...

1960'ların sonundan itibaren 1970'lerin ortalarına kadar ligde mucizeler yaratan Eskişehirspor'un kadrosunu neredeyse tüm Türkiye ezbere biliyordu. Kaptan Fethi,

ES ES ES Kİ Kİ Kİ KIRMIZI ŞİMŞEK HEY HEY HEY ()

Bir de Eskişehirspor vardı ki... "Şimdi de var" diyeceksiniz. Ama öylesi değil. O Eskişehirspor'u seyredenler bilir, yaşayanlar anlatır ancak.

"Es Es ..." diye bir başladı mıydı tribünler... O ses Eskişehir'den tüm Türkiye'ye yayılırdı, 'Anadolu'nun Sesi' olarak. Anadolu futbolunun ilk parlayan güneşiydi Eskişehirspor. Aziz Bolel, Aydın Begiter ve daha nice büyük dostları Eskişehirspor sayesinde tanıdık. Öyle güçlüydü ki Eskişehirspor, bir ara Türk futbolunun kalbi Eskişehir'de atar olmuştu. Fethi'siyle, Nihat'ıyla bir ver-kaça girdiler miydi...Sonu goldü... Daha sonraki yıllarda Ender de katılınca zafer çağrısı tamamlanmıştı: "Fethi, Nihat, Ender... Filelere Gönder..."

Fethi'si, Nihat'ı, Kamuran'ı, İsmail'i efendi futbolculardı. Kültürlü, kafalı, terbiyeli insanlar takımıydı Eskişehirspor. Lige renk getiren takımdı. Bir Amigo Orhan'ı vardı ki, 'Beyefendi Amigo' tipinin en büyük sembolüydü. Gerçek bir orkestra şefi gibiydi. Çıkardı sahanın ortasına, bale yaparcasına hareketlerle staddaki bimlerce insanı coştururdu. Kucağında bebesiyle maça gelirdi Eskişehirli anneler. Ak saçlı nineler, ak sakallı dedeler görülürdü tribünlerde...Ve Amigo Orhan küfür ettirmezdi, sövdürmezdi. Tatlı tatlı takımını coşturmanın sırrına erişmişti çünkü. O Eskişehirspor bir dönemdi Türk futbolunda. Futbolcusuyla, futboluyla, taraftarıyla, amigosuyla, yöneticisiyle, coşkusuyla ve rengiyle...

KIVANÇ, Halit, *Gool Diye Diye*, Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık A.Ş., 1983, ss.101-102.

Tıy Nihat, Ender Konca, İsmail Arca, Piç İlhan, Kedi Mümin, Koca Usta Vahap, Şeker Orhan, Abdurrahman Temel, Şevki Şenlen, Ömer Kaner, Mehmet Kalaycı, Piç Ahmet, Riva Halil, Güvercin Nuri, Deli Bahtiyar, Asker Selahattin, Zafer Tüzün, Koko Burhan, Köfte Burhan, Gani, Pırpır Hüdai ve daha niceleri... Efsane deyince Amigo Orhan'dan söz etmemek olmaz... Halen günümüzde "Beyefendi Amigo" kimliği ile ilk akla gelen Orhan; bir orkestra şefi gibi el hareketleriyle binlerce seyircirciye yön veren, küfür ve çirkefe asla pirim vermeyen dev bir adam... "Dünyanın En Büyük Orkestra Şefi"...

Siyah pantolonu ve kırmızı gömleğiyle tek başına tüm Atatürk Stadı'nı idare eden Amigo Orhan'dan sonra tribünler Ayder grubunun yönetimine geçti. Ayder, deplasmanlara topluca gidiyor, diğer takımlar gibi günün şarkılarını futbol diline çeviriyorlardı. Türkiye'de ilk kez kartonlarla "Eses" yazan Ayder 80'li yıllar boyunca takımını destekledi. 90'lı yıllarla birlikte Eskişehir, daha hırçın bir grupla, Kızılcıklı'yla tanıştı. Takım, en kötü günlerini yaşadığı III. Lig'de bile deplasmana onbinlerce kişi gidiyor, bu da yabancı basında bile yer alıyordu. 1995 yılında Konya'daki yükselme grubu finallerine işini gücünü bırakan 25 bin Eskişehir taraftarı otobüslerle, trenle ve özel arabalarıyla akın ediyordu. Bugün ise Kızılcıklı kadar kalabalık ve etkin olmasalar da Altes, Oldcity,

Ayder Grubunun tribün şovu. **(Serdar Uygunkan Arşivi)**

Yıldıztepe, Odunpazarı gibi pek çok grup tribündekini yerlerini aldı.

Milli Takım'a da sayısız futbolcu veren Eskişehirspor'da 9 kez milli takım kaptanlığı yapan İsmail Arca öne çıkmaktadır. Tarihi fark yemeyelim diye çıktığımız 1-1 biten Almanya Milli Maçı'nda, "Türkler bana gol atamaz, atarsa saçımı keserim" diyen kaleci Meier'e enfes bir gol atan Eskişehirspor'lu Kamuran ile Almanlara çim söktüren Eskişehirsporlu Ender ise formanın hakkını en iyi verenlerdendi. Hatta Ender'in Eskişehirspor'dan E. Frankfurt'a transferi bu iki milli maçtaki oyunu sayesinde gerçekleşmişti.

Ligi lider olarak bitiremediği yıllarda, ligin en çok gol atan takımı ya da en az gol yiyen takımı gibi özelliklerinin yanında, bünyesinden üç kez de gol kralı çıkardı Eskişehirspor. Kaptan Fethi Heper, 1969-70 ve 1971-72 sezonlarında, Ömer Kaner ise 1974-75 sezonunda gollerini gol krallığıyla taçlandırdı. Ligdeki başarılarından dolayı Avrupa'ya açılan Eses, Balkan Kupaları'nda Lokomotif Sofya, Farul Konstanza, Niş ve Dinamo Tiran takımlarıyla; Avrupa Kupa Galipleri Turnuvası'nda Mikkelin ve Dinamo Moskova takımlarıyla; UEFA organizasyonunda ise Sevilla, Fiorentina, FC Köln, Leviski Sportaks takımlarıyla karşılaşıyordu. 16 Eylül 1970 tarihinde İspanya'nın Sevilla takımıyla oynanan karşılaşmaya ev sahipliği yapan Eskişehir Atatürk Stadı tarihi günlerinden birisini yaşadı. İlk maçı 1-0 kaybeden ve ikinci maçı da son 12 dakikaya kadar 1-0 yenik götüren kırmızı şimşekler, ardarda Fethi Heper'in ayağından son 10 dakikaya sığdırılan üç golle sadece Eskişehir'in değil; Sevilla'nın bile unutamadığı bir mucizeyi gerçekleştirerek tarihteki yerini aldı. Ve dahi Sevilla Porsuk'ta boğuldu!...

Başarılar ne yazık ki devamlı olamadı. 1980'lerden itibaren değişen ekonomi ve ortaya çıkan yeni anlayış pek çok kulüp gibi Eskişehirspor'u da etkiledi. 1981-82 sezonunda, sürekli zirveye oynadığı futbol ligini 15. sırada bitiren Eskişehirspor, 16 yıllık tarihinde ilk kez II. Lig'e düştü. Yılmaz Sezer başkanlığındaki takım iki yıl sonra tekrar I. Lig'e merhaba dese de, Eskişehirspor için başarı çok uzaklardaydı artık. 5 sezon süren I. Lig macerasından sonra 1988-89 sezonu sonunda kırmızı şimşekler,

bir karanlık meçhule, II. Lig'e tekrar düşüyordu.

1991-92 sezonunda Eses tarihinin en acı olayını yaşadı ve bir sezonluğuna III. Lig'de mücadele etmek zorunda kaldı. Yılların efsane takımı, adı sanı bilinmeyen köy kasaba takımları arasında mücadele etmek zorunda kaldı. Eskişehirsporlu taraftarlar takımlarını tekrar ve son kez I. Lig'de izlemek için 1996 yılını beklemek zorunda kalıyorlardı. Şu anda ise adı başka, kendisi özünde III. Lig olan bir ligde top koşturan Eskişehirspor'dan bir grup taraftar dışında tüm şehir ümidini kesmiş durumda. Hatta bazı şehir yöneticileri ve işadamları Eses'i vebalı gibi görüp önemli bir geçmişe, bir efsaneye karşı ne kadar vefalı olduklarını gösteriyorlar.

80'lerin Şampiyon Kadrosu
Erdoğan, Gani, Zafer, Burhanettin, Güven, Sinan,
Şenol, Fatih, Ahmet, Selahattin, Burhan, **(Selahattin Örcüm Arşivi)**

Abstract:
Football is among the oldest and most popular sports in Eskişehir, as in Turkey in general. The city's first football club was founded in 1920. Eskişehirspor, founded in 1965, has been a real success for the city both in national and international arenas; winning many cups, it constitutes a model for many other Anatolian cities outside Istanbul.

Key words:
Eskişehirspor, football

RUSYA DEVLET ARŞİVLERİNDEN (II)

Rusya Devleti Eski Antlaşmalar Arşivi'ndeki Türkiye ile İlgili Belgeler[1]

Eftal Ş. BATMAZ*

Rusya Devleti Eski Antlaşmalar Arşivi, 1917 Sovyet Devrimi öncesinde varolan arşivlerin biraraya getirilmesinden oluşmaktadır.

Bu Arşivler; -Adalet Bakanlığı Moskova Arşivi[2]: 1852 yılında kurulan bu arşiv, Moskova'daki bazı arşivlerin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Bunlar: 1763 yılında kurulan "Razryadno-Senatskiy" Arşivi, 1768 yılında kurulan "Votçin" Arşivi ve 1782 yılında kurulan "Gosudarstvennogo Arhiva Starıh Del" Arşivi, 1860'lı yıllardaki reformlar sırasında kaldırılmış olan Rusya'daki mahalli idarelerin arşivleri ile Senato'nun Moskova departmanlarının arşivleridir.

-Dışişleri Bakanlığı Moskova Ana Arşivi[3]: Bu arşiv 1724 yılında kurulmuştur ve 1832 yılına kadar Moskovskiy Arhiv Kollegii İnostrannıh Del [Dışişleri Heyeti Moskova Arşivi] olarak adlandırılmıştır. 1834 yılından itibaren Saray Arşivleri de buraya dahil edilmiştir. 1882 yılında ise Eski Anlaşma ve El Yazmalar Arşiv'i ile birleştirilmiştir.

-Dışişleri Bakanlığı Devlet Arşivi[4]: 1801 yılında Rusya İmparatorluğu Devlet Arşivi olarak kurulmuştur. 1834 yılında bu arşivin bir kısmı Dışişleri Bakanlığı Petersburg Kurulu Arşivi olarak yeniden düzenlenmiş ve 1917 yılına kadar Petersburg'da bulunmuştur.

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü

1 Rossiyskiy Gosudarstvennıy Arhiv Drevnih Aktov RF. (РГАДА)Arşivdeki çalışmalarım sırasında ve karşılaştığım sorunları aşmada çok yakın ilgilerini gördüğüm Dr. Sagid Faizov'a, Pervez Babayev'e ve arşiv yetkililerine yardımlarından dolayı teşekkür ederim.

2 Moskovskiy Arhiv Ministerstva Yustitsii. (МАМЮ)

3 Moskovskiy Glavnıy Arhiv Ministerstva İnostrannih Del. (МГА МИД)

4 Gosudarstvennıy Arhiv Ministerstva İnostrannih Del. (ГА МИД)

-İmparatorluk Bakanlıkları Genel Arşivi, Moskova Bölümü[5]: 1869 yılında kurulmuştur. Daha sonra Silahlı Kuvvetler Arşivi ve Moskova Saray Bürosu Arşivleri ile birleştirilerek 1888 yılına kadar Moskova Devlet Arşivi olarak adlandırılmıştır.

-Sınır Konsoloslukları Arşivi[6]: 1768 yılında kurulmuştur. 1919-1939 arasında Merkezi Sınır Arşiv olarak adlandırılmıştır.

-Moskova Kilise-manastır ve Sinoda arşivleri[7].

1917 devriminden sonra, 1918 yılında yukarıda söz konusu olan bütün bu arşivlerin dokümanları Merkezi Devlet Arşivi'nin Hukuksal, Tarih-Kültürel seksiyona dahil edilmiştir. 1925 yılında ise, Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Merkezi Tarih Arşivi Moskova Bölümü'nde biraraya getirilmiş ve arşive Feodal-Kölelik Dönemi Devlet Arşivi [GAFKE- Gosudarstvennıy Arhiv Feodalno-Krepostniçeskoy Epohi] adı verilmiştir. Söz konusu Arşiv 1941 yılında Eski Antlaşmalar Devlet Arşivi, 1992 yılında ise Rusya Devleti Eski Antlaşmalar Arşivi adını almıştır.

Bu arşivde, XI. yüzyıldan XX. yüzyıl başlarına kadar olan sürece ait dokümanlar yer almaktadır. Arşivin fondlarında Rusya Devleti'nin ve Rusya İmparatorluğu'nun (XVIII. yy sonundan XIX. yy başındaki idari reformlara kadar varolan) merkezi ve mahalli idarelerinin ve kuruluşlarının dokümanları bulunmaktadır. Dışişleri, harbiye ve denizcilikle ilgili kurumsal fondlardan başka Merkezi Sınır İdareleri fondları, devlet adamları, bilim ve kültür adamları, toprak sahipleri ve manastırlar ile ilgili belgeler, Rusya İmparatorluğu'nda yaşayan Rus ve diğer halkların kültür ve gelenekleri hakkında XV. yüzyıldan başlayarak XIX. yüzyıla kadar uzanan sürece ait birçok yerli ve yabancı el yazmaları da arşivde yer almaktadır.

Bu arşivde bulunan yaklaşık 400 nadir eski anlaşma ve yazma koleksiyonu arşivin en değerli bölümünü oluşturmaktadır. Bu koleksiyonun en eski belgesi 1264 yılında Tver ve Vladimir Knyazı Yaroslav Yarosloviç ile Büyük Novgorod arasındaki anlaşma metnidir. Dini metinler, barış anlaşmaları ve diğer anlaşmaların yanısıra burada XI. ve XVII. yüzyıla ait kanunname metinleri de bulunmaktadır. Örneğin;Çar III. İvan'ın Kanunnamesi (Sudebnik, 1497'yılı) ve Rus Hakları (Russkiye Pravdı), Çar IV. İvan'ın Kanunnamesi (Sudebnik, 1550 yılı) ve 1649 tarihli Sabornoye Ulojeniye[8].

Bu arşivdeki belgeler çeşitli fondlar altında toplanmıştır ve her fonda farklı isimler verilmiştir. Örneğin, XVII ve XVIII. yüzyılda Rusya'nın üst düzey yönetiminde bulunanlara ait belgeler Liçnıh Kantselyariy Monarhov [Monarşi Özlük İşleri] fondunda,

5 Moskovskoe Otdelenie Obşevo Arhiva Ministerstva İmperatorskovo Dvora

6 Arhiv Mejevoy Kantselyarii

7 Arhivı Moskovskih Uçrejdeniy Sinoda, Serkvey i Monastırey

8 *Sabornoye Ulojeniye*: Çar IV. İvan zamanında,1648-49 yılında, köylülerin haklarını yeniden tanımlayan kanunnamedir. Bu kanunname, XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar yürürlükte kalmıştır.

çarlık dönemi Rusya'sının toprak yönetimi ve yapısı Vodçinnıy Kollegii, Pomestnıy ve Razryadnıy Prikaz fondlarında bulunmaktadır. Devrim öncesi Rusya'sının büyük toprak sahipleri ve devlet adamları olan Vorontsov, Bobrinskiy, Gagarin, Gonçarov, Demidov, Panin, Şeremetyev, Şuvalov ve Yusupovlar'a ait özel fondlar da vardır. Manastır fondları arasında bulunan Troitse-Sergiyev Lavrı ve Sovoletskiy Kilisesi fondlarında manastırların idaresi ve onlara bağlı toprakların, köylülerin ve kiliselerin inşaatlarına ilişkin belgeleri bulmak mümkündür. [9]

Rusya Devleti Eski Anlaşmalar Arşivi'nde Türkiye ile ilgili belgeler "Rusya'nın Türkiye İle İlişkileri" adı altında 89 numaralı fondda yer almaktadır. Bu fonddaki belgelerin başlangıç tarihi 1497, bitiş tarihi ise 1719'dur. Buradaki belgeler, genellikle Rus çarları ile Osmanlı padişahları arasındaki yazışmalar ve İstanbul'da görevlendirilen Rus elçileri ile Rusya'ya gelen Türk elçileriyle ilgilidir. Bununla birlikte, Rusya'nın diğer devletlerle olan ilişkilerine ait fondlar ile devlet yönetimine ilişkin çeşitli fondlarda da Türkiye ile ilgili belgeler bulunmaktadır. [10]

RUSYA'NIN TÜRKİYE İLE İLİŞKİLERİ[11]
F: 89, 674 ed. hr. , Op: 1-4, Tarih: 1497-1719.

Rusya ile Türkiye arasındaki anlaşmalar: Türk elçisi F. M. Kantakuzen'in Rusya sınırlarına yapılan akınlardan Kırım'ın korunması hakkındaki yeminli yazısı; IV. Mehmed'in Bahçesaray Barış Antlaşması'nı onayı (1681); Karlofça (1699); İstanbul (1700); Prut (1711); Edirne Barış Antlaşması (1713).

Türk Padişahlarından Rus Çarlarına Gönderilen Gramotlar[12]: II. Bayezıd (1497 ve 1500); I. Selim (1513, 1516, 1521); II. Süleyman (1522); II. Selim (1572); III. Murat (1574, 1584 ve 1592); IV. Murat (1627,1633, 1634); Sultan İbrahim (1642, 1647); IV. Mehmed (1667, 1668, 1670, 1678, 1681, 1683 ve 1687); Sadrazamların ve İstanbul Patriklerinin Rus Çarlarına, Patriklere ve devlet yöneticilerine gramotları (1498-1719); Vezir Sinan Paşa'nın B. F. Godunov'a gramotu (1593); Sultanların ve vezirlerin Ukraynalı komutan B. M. Hmelnitski (1647,1653,1657) ve P. Doroşenko'ya (1675-1676) gramotları.

9 Bu bilgiler; E. F. Jelohovtseva-M. V. Babiç-Y. M. Eskin tarafından hazırlanan *Sentralnıy Gosudarstvennıy Arhiv Drevnih Aktov SSSR*, Moskova, 1991 adlı eserin I. cildinin 9-33 sayfaları arasından özetlenmiştir

10 İleride bu arşivde yapılabilecek araştırmalarda Fondlara ulaşmada kolaylık olması bakımından, Fond başlıkları Türkçe'ye tercüme edilmekle birlikte, Rusça orijinalleri dipnotlarda latin harfleriyle yazılmıştır. Bazı Fond başlıkları ise döneme ait kurum ve teşkilat isimleri olduğundan, orijinal isimleri aynen yazılmış ve dipnotlarda fonksiyonlarına ilişkin bilgiler verilmiştir.

11 Snoşeniya Rossii s Turtsiyey

12 Rusya'da X. yüzyıldan XX. yüzyıl başlarına kadar çarların başka ülke yöneticilerine ve idarelerindeki yöneticilere gönderdikleri veya aldıkları resmi nitelikteki mektuplar arşivde "gramot" olarak adlandırılmıştır.

Gramotlar. Rus Çar, Çariçe ve Knyazlarının Türk Sultanlarına, Sadrazamlara, Şeyhülislamlara ve İstanbul Patriklerine gönderdikleri gramotlar (1497-1718); I. Petro'dan III. Ahmed'e gramot (1714-1715).

Türk Elçilerinin Rusya'ya Gelişleri Hakkında İşlemler. Mangupskiy Knyazı F. Kamal (1514); Skindersak (1522); İskender (1525), Bustan Çelebi (1570); A. Svir (1577), İbrahim Çavuş (1593), Rezvan Çavuş (1593), Ali Çavuş (1615), M. Kantakuzen (1621-1637); Ahmet Ağa (1624); H. Haydarov (1630); Ali Ağa (1633); Muslu Ağa (1634); Y. Stepanov (1641); Mehmet Çavuş ve Mustafa Çelebi (1642); Hüseyin Çavuş (1642); Arslan Ağa (1644); Mustafa Çavuş (1649); 1699 Rus-Türk görüşmeleri ve 1711 Prut Savaşı sırasındaki görüşmelerle ilgili olarak gönderilen elçi Y. Beleviç hakkında Valahya Muhafızı Kostantin'in notları.

Türkiye'deki Rus Elçileri Hakkında İşlemler. M. İ. Alekseyev (1512-1514); V. A. Korobov (1515-1516); D. Stepanov (1516); B. Y. Golohvastov (1519-1521); T. Gubin (1521); İ. S. Bruhov-Morozov (1523-1524); F. G. Adaşev (1534-1539); İ. P. Novosiltsev (1569-1570); A. İşçein-Kuzminsky (1571-1572); B. Bagov (1584-1585); A. İvanov ve G. A. Naşçokin (1592-1593); D. İ. İslenyev (1594-1597); S. İ. Protasyev (1613-1614); P. İ. Mansurov (1615-1617); İ. T. Kondırev (1622-1623); İ. A. Begiçev (1624); S. D. Yakovlev (1628-1629); A. P. Sovin (1630-1631);Y. A. Daşkov (1633-1634); İ. G. Korobov (1634-1635);Y. Petrov (1637); B. Lıkov (1641); M. Boyarçikov (1642); İ. D. Miloslavskiy (1643-1644); S. V. Telepnov (1645-1648); V. M. Tyapkin (1666); A. İ. Nesterov (1667-1668); A. Porosukov (1669-1671,1677-1678); V. A. Daudov (1672-1673,1678-1680); N. S. Kudryavtsev (1679-1681); P. B. Voznitsin (1681-1682); A. Vasilev ve K. O. Hlopov (1683); N. Alekseyev (1685-1686) ; E. İ. Ukraintsev (1699-1700); P. A. Tolstoy (1702-1709); P. P. Şafirov ve M. B. Şeremetyev (1711-1713); L. Barki ve V. Teyls (1713-1719).

F: 89, Op:1, Tarih:1512-1700
D:1,Tarih:1512-1564, L:418

İstanbul'a Rus elçilerinin tayinleri: 1-M. İ. Alekseyev,V. A. Korobov, T. Kadışev, D. S. Bık, B. Y. Golohvastov, İ. Laziyev, T. G. Moklukov, İ. S. Morozov ve tüccar A. Mojaitinov, Kazak K. Mdoranov; 2-*Türk elçileri, tüccar ve ulaklarının Rusya'ya gelişleri:* Elçi Kemal Feodorit, elçi İskender, elçi Halkokondil, orta elçi Ahmet ve tüccar Mustafa Çelebi; 3-Azov, Kefe, Moldovya ve İstanbul'dan elçilerin Moskova'ya gelişleri; 4-İstanbul'un dini liderlerine verilen gramotlar; 5-Rus çarlarına ve metropolite İstanbul'daki ruhani liderlerden gönderilen gramotlar.

D:2,Tarih:1569-1590, L:515

İstanbul'a tayinler. 1-İ. P. Novosiltsev ve orta elçi A. İşçein-Kuzminskiy, tüccar İ.

Borzunov, orta elçi B. P. Blagov. *2-Türk orta elçilerinin gelişleri:* Aza Bustan Çelebi, tüccar A. Svir, tüccar Mehmet Çelebi, orta elçi İbrahim, tüccar D. Sıryenak. 3-Azov ve Kefe'ye gönderilen gramotlar.

D:3, Tarih:1592-1594, L:400

1-İstanbul'a orta elçi G. A. Naşçokin ve katip A. İvanov'un tayini; B. F. Godunov'un Türk veziri ile yazışmaları; G. A. Naşçokin, D. İ İslenyev ve katip T. Avramov tarafından hazırlanan büyükelçilik listesi. 2-Orta elçi Rezvan'ın gelişi.

D:4,Tarih:1621, L:195

1-Orta elçi F. Kantakuzin'in gelişi. 2-İ. G. Kondırev ve katip T. Bormosov'un İstanbul'da görevlendirilmesi.

D:5,Tarih:1627, L:172

1-Sultan IV. Murad tarafından gönderilen elçi F. Kantakuzin, Ahmet Çelebi ve Ahmed Beğ. 2- Çar Fedor İvanoviç ve Patrik Filaret'e gönderilen gramotların tercümeleri.

D:6,Tarih:1630-1650, L:391

1- İstanbul'da devlet yetkililerine verilen ve alınan hediyelerin listesi. 2- *İstanbul'a tayinler:* A. Sovin ve başkatip M. İ. Alfimov; Y. Daşkov ve başkatip M. Somov; İ. Korobin ve S. Matveyev; Stolnik[13] İ. D. Miloslavskiy ve başkatip L. Lazorevskiy, Stolnik S. Telepnev ve başkatip A Kuzovlev.

D:7,Tarih:1631-1650, L:212

Türk büyükelçileri, tüccarları ve Yunanlı hacıların maiyyetinde olanlarla ilgili gelir-gider defterleri: Elçi Mustafa Ahmet Ağa ile K. Navalkin (1631); Elçi F. Kantakuzen ile L. Lopuhin; Elçi Ali Ağa ile N. Kavtirev (1633); Elçi Mustafa Ağa (1634) ile Svazev; Okolniç[14] S. M. Proyestev ve başkatip K. P. Akinfiyev ile elçi Mustafa Araslan Ağa (1645); Elçi Araslan Ağa ile S. Kartsov (1645); Elçi Mustafa ile S. Kartsov (1650); Elçi Mustafa ile M. Şişkin (1650).

13*Stolnik*: XIII-XVIII yüzyıllarda Rusya devletinde bir saray görevlisi. XVI-XVII. yy'da çarların ve prenslerin resmi tören yemeklerine ve çarların seyahatlerine eşlik ediyorlardı. XVII. yy'dan itibaren çarların en yakını olarak onların oda hizmetinde çalışmaya başlamışlardır. Stolnik olanlar, voyvodalık ve büyükelçilik görevlerine tayin edilebiliyorlardı. XVII. yy'da protokoldeki yerleri Boyar, Okolniç, Dumnıy Dvoryan, Dumhıy Dyak'dan sonra geliyordu.

14 *Okolniç*: XIII. yy'dan XVIII. yüzyıl başlarına kadar olan dönemde Rus devletinde saraya yakın görev yürüten kişidir. İlk zamanlar görevleri Knyazların seyahatlerini organize etmek ve yabancı büyükelçi kabul ve görüşmelerinde bulunmaktı. 1284'e kadar bu görevi yürüttüler. XIV-XVIII yy'da üst düzey Knyaz Duma Kurulu'na dahil oldular ve protokolde Boyarlardan sonra yer aldılar.

D:8, Tarih:1667, L:334

1-Orta elçi İ. Kondırev ve katip T. Bormosov ile Türk sultanına gönderilen para ve hediyelerin listesi. 2-Elçi Stolnik A. Nesterov ve başkatip İ. Vahrameyev'in İstanbul'a tayini. 3-Katip V. Nikitin'in Azov'da görevlendirilmesi. 4-Mütercim V. Daudov ve Grek M. İvanov'un Smolensk üzerinden Moldovya ve sonra İstanbul'a gönderilmesi. 5-Türkiye'de esir kalmış olan S. İ. Kaznaçeyev ve K. R. Teryeyev'in sorgulanmaları. 6-Sultan IV. Mehmed'in elçi A. İ. Nesterov ile Çar Mihayloviç'e gönderdiği gramotların sureti.

D:9,Tarih:1667, L:95

1-Türk Sultanı IV. Mehmed'e Stryopçi[15] V. Tyapkin ile gönderilen gramotların sureti. 2- Stolnik A. İ. Nesterov ve İ. Vahrameyev'in İstanbul'daki Rus Elçiliği'ne talimatları.

D:10,Tarih;1667-1668, L:426

Stolnik A. İ. Nesterov ve başkatip İ. Vahrameyev'in İstanbul'daki Rus Elçiliği'ne gönderdikleri liste.

D:11,Tarih:1669-1671, L:138

1-Elçi A. Porosukov, katip G. Dolgov ve mütercim D. Şaydurov'un İstanbul'a tayini. 2-A. Porosukov'un hazırladığı elçilik listesi. 3- D. Grigorov'un Azov'a tayini. 4- D. Grigorov'un Türk Sultanı IV. Mehmed'in cevabi gramotu ile dönüşü.

D:12,Tarih:1669-1670, L:82

1- A. Porosukov, katip G. Dolgov ve mütercim D. Saydurov'un hazırladıkları İstanbul'daki Rus Elçiliği listesi;. 2-A. Porosukov ve diğerleri tarafından hazırlanan elçiliğin hediye defterleri.

D:13,Tarih:1672-1674, L:93

1- Elçi V. Daodov ve katip N. Venukov'un İstanbul'a tayini. 2- V. Daudov'un cevabi gramotlarla İstanbul'dan dönüşü. 3- V. Daudov ile N. Venukov'un ödüllendirilmesiyle ilgili belgeler.

D:14,Tarih:1677-1678, L:317

1-Rusya ile Türkiye arasında diplomatik yazışma örnekleri. 2-Türk ordusu ile

15 *Stryopçi*: Rusya'da XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıl başlarına kadar sarayda Çarın özel eşyalarıyla ilgilenen görevli.

Don Kazakları arasındaki Azov Savaşı'na[16] ilişkin belgeler. 3-1613-1681 yılları arasında Türkiye'ye gönderilen gramotların kopyaları ve cevabi gramotların tercümeleri. 4-Stolnik S. Almazov'un Boyar M. G. Romodanov'a Çigirin[17] şehrinde Türk-Tatar askerlerinin taarruz imkanları hakkında Rjevskiy Voyvodasına talimatlar götürmesi için gönderilmesi. 5- İstanbul'dan, Türkiye'den ve Grek patriklerinden gönderilen mektuplar.

D: 15, Tarih:1677-1679, L:196

1-Orta elçi Stolnik A. Porosukov, katip F. Starkov ve mütercim G. Voloşaninov'un İstanbul'a tayinleri. 2-A. Porosukov'un İstanbul'dan Rusya'ya cevabi gramotlar ve esir düşen M. Starski ile geri dönüşü. 3-Knyaz G. Romodanov'un Türkiye'ye karşı askerleriyle birlikte savaşa gönderilmesi. 4-G. Romodanov'un mektupları ve çarın gramotları. 5-Prens G. Romodanov'un yanına başkatip İ. Gorohov ve başkatip S. Polkov'un gönderilmesi.

D: 16, Tarih:1677-1679, L:182

Orta elçi A. Porosukov'un İstanbul'a tayini ile ilgili belgeler.

D: 17, Tarih:1677-1678, L:115

Stolnik A. Porosukov'un Türk Sultanı IV. Mehmed'e sunduğu elçilik listesi.

D: 18, Tarih:1678-1681, L:492

1-Mütercim G. Voloşanin, Dvoryan[18] V. Daudov, katip F. Starkov'un İstanbul'da görevlendirilmesi. 2- Mütercim G. Voloşanin ve Dvoryan V. Daudov ile katip F. Starkov'un Moskova'ya dönüşleri. 3-Moldovyalı orta elçi yüzbaşı İ. Beleviç'in Yassa'dan Moskova'ya gelişi; kurye D. Beleviç'in mütercim Spafariya'ya getirdiği mektuplar. 4-V. Daodov'un İstanbul'dan dönüşü. 5- Başkatip E. Ukraintsev'in Tihvin ve Baturin'de görevlendirilmesi. 6-Doktor M. Petrov'un Yassa'ya gönderilişi. 7-Kurye katip N. Kudryavtsev'in İstanbul'a gönderilişi. 8-Orta elçi Y. Pavlov'un ve Moldovyalı kurye P. Ostafeyev-Yasov'un Yassa'dan gelişi.

---

16 Bir Türk Kalesi olan Azak'ın, 1637 yılında Don Kazakları tarafından ele geçirildiği savaş. 1641 yılına kadar Kazakların elinde kalan bu kaleyi Kazaklar, Rusya'ya vermek istemişlerse de o sırada Türkiye ile sorun yaşamak istemeyen Rusların bu teklifi reddetmeleri üzerine yıkarak boşaltmışlardır.

17 Çehrin

18 *Dvoryan:* Rusya'da XII-XIII. yy'da askeri hizmet sınıfının en alt kademesi olarak ortaya çıkmıştır. XIV. yy'dan sonra toprak sahibi asilzadeler olarak anılmaya başlamışlardır. I. Petro zamanında devlet hizmetinde daha üst bir düzeye yükseltilmişlerdir.

D: 19, Tarih:1678-1681, L:213

1- V. Daudov'un hazırladığı İstanbul Rus Elçiliği'nin listesi. 2- Kurye N. Kudryavtsev'in listesi.

D: 20, Tarih:1681-1682,L:847

1-Kurye katip T. Protopopov'un İstanbul'da görevlendirilmesi. 2-Okolniç İ. İ. Çirikov'un ve başkatip P. Voznitsi'nin İstanbul'da görevlendirilmesi. 3-Rus elçilerinin Türkiye'den gönderdikleri cevabi yazılar. 4-İstanbul'daki Rus elçilerine yardıma gönderilenler: MütercimY. Suhanov; katip M. Savin; mütercim Tonkaçeyev; mütercimler İvanov ve Suhonov ile birlikte katip A. Vasilyev. 5-Kurye Timofeyev'in dönüşü. 6-Elçi P. V. Voznitsin'i karşılamak üzere katip M. Savin'in Kaluga'ya gönderilişi. 7- Türk Sultanının gramotunun tercümesi, Çargrad[19] patriklerinin gramotu. 8-Elçi P. Voznitsin'in brifingi, Malorossiyskiy[20] hetmanının[21] gramotları ve cevabi gramotların suretleri.

D: 21, Tarih:1681-1682, L:234

1-Okolniç İ. İ. Çirikov ve başkatip P. Voznitsin'in hazırladıkları İstanbul'daki Rus Elçiliği'nin listesi. 2-P. Voznitsin'in Türk veziri ile görüşmesine ilişkin notlar. 3- İ. İ. Çirikov ve P. Voznitsin tarafından hazırlanan, İstanbul'daki Rus Elçiliği'nin eşya ve masraf defterleri.

D:22, Tarih:1681-1682,L:56

T. Protopopov'un hazırladığı İstanbul'daki Rus Elçiliği'nin listesi.

D: 23, Tarih:1682-1684, L:484

1-Kurye katip M. Tarasov'un kurye olarak İstanbul'a gidişi. 2-Mütercim A. Şerbin'in görevlendirilmesi. 3- Elçi yardımcısı K. Hlopov'un ve katip V. Postnikov'un İstanbul'a gönderilmesi. 4-Kurye katip M. Tarasov'un yazışmaları. 5-A. Şerbin'in ve M. Tarasov'un dönüşü. 6- Katip A. Vasilyev'in görevlendirilmesi ve Moskova'ya dönüşü. 7- Malorossiyskiy hetmanı'ile yazışmalar.

D: 24, Tarih:1682-1684, L:140

1 Katip M. Tarasov'un hazırladığı elçilik listesi. 2-A. Vasilyev'in hazırladığı elçilik listesi.

---

19 İstanbul

20 *Malorossiyskiy* : Küçük Rusya [Ukrayna]

21 *Hetman:* Ukrayna'da XVI-XVII yy'da Kazak ordusunun seçimle göreve gelen komutanlarına verilen ünvan. 1657-1764 yılları arasında Ukrayna'nın üst düzey yöneticelerine de Hetman denilmekteydi.

D: 25, Tarih:1684-1693, L:505

1-Z. İvanov'un İstanbul'a orta elçi olarak gönderilmesi. 2-Orta elçi Z. İvanov'un dönüşü. 3-Piskopos Gedeon'un gelişi. 4-Katip N. Alekseyev ve orta elçi İ. Lisitsa'nın kurye olarak gönderilmesi. 5-İstanbul Patriği Dionisi'nin gramotunun tercümesi. 6-S. Maksimov'un elçilik hizmetinde gösterdiği başarıdan dolayı ödüllendirilmesi hakkında işlemler.

D: 26, Tarih:1685-1686, L:181

Kurye katip N. Alekseyev tarafından hazırlanan İstanbul'daki Rus Elçiliği'nin listesi.

D: 27, Tarih:1699-1700, L:1378

1-Başkatip E. İ. Ukraintsev ve katip İ. Çeredeyev tarafından hazırlanmış olan İstanbul Rus Elçiliği'nin listesi. 2- E. İ. Ukraintsev ve katip İ. Çeredeyev tarafından hazırlanan gelir-gider defterleri.

D: 28, Tarih:1699, L:225

E. İ. Ukraintsev ve katip İ. Çeredeyev tarafından hazırlanan İstanbul'daki Rus Elçiliği'nin listesi.

MALOROSSİYSKİY PRİKAZ[22]

F: 229, 1442 ed. hr. , Tarih:1619-1723

Ukraynalı hetmanlar İ. Samoyloviç ve P. Doroşenko'nun mektuplarının suretleri ve P. Doroşenko zamanında Kırım, Moldovya, Polonya, Ukrayna, Türkiye ve Valahya'daki olaylar hakkında eski kantselarist[23] V. L. Koçubey'in notları (1675).

F: 229, Malorossiyskiy Prikaz , 1297 ed. hr. , Op: 1-5, Tarih:1619-1723

Çar I. Petro'nun, İ. S. Mazep'e Rus ve Ukraynalı Kazak askerlerinin harekat ve buluşma noktaları hakkında gönderdiği gramotlar (1689); Andrey Pervozvanniy'in ödüllendirilmesi ve Türk ordusunun olası saldırı noktaları (1698). Ruhani lider ve komutanların Rus çarlarına yazdıkları gramotlar; İ. Samoyloviç'in Rusya'nın Kırım ve Türkiye ile 20 yıllık barış görüşmeleri hakkındaki notları (1681); Hetmanların dış politika ile ilgili çalışma ve dokümanları; P. Doroşenko'nun Türk Sultanı ve Kırım Hanı ile Polonyalılara karşı savaşta yardım edilmesi hakkındaki yazışmaları (1673). *Dokümanlar.*

22 *Malorossiyskiy Prikaz:* Ukrayna'nın sol sahilini yönetmek için 1662-1663 yılında oluşturulan kurumdur. 1671 yılında Posolskiy Prikaz'ına bağlanmıştır. Ukrayna hetmanlarının faaliyetlerini ve Ukrayna'nın Rusya ile her türlü ilişkisini yürütmüştür. 1722 yılında kaldırılmış olan bu kurumun görevleri Malorossiyskaya Kollegiya'ya devredilmiştir.

23 Konsolos

Ukrayna şehirlerinin ve Zaporejskiy Seç'in[24] Türk ve Kırım askerlerinin hücumlarından korunması için yapılan askeri hazırlıklar (1672-1673); Türk hücumlarına karşı Rus ve Ukraynalıların mücadelesi hakkında belgeler (1676-1681,1686-1700); Kanev'in Türkler tarafından alınışı, Çigirin'in kuşatılma girişimi ve Rus ve Ukraynalı askerlerin Türk ordusuyla Kiev'de çarpışması (1678). *Dokümanlar*: Rus elçisi V. A. Daudov'un Türkiye'ye gönderilişi (1679).

POSOLSKİY PRİKAZ[25]

Fondlar:137,138,159,229, 7125 ed. hr. , Tarih:1606-1719

F: 137, Boyar ve Şehir Kitapları, 110 ed. hr. , Tarih:1556-1718

Kitaplar: XVII. yüzyılda Batı Avrupa'daki olaylar ve Türkiye ile Kırım faaliyetleri hakkında yazılan *Vestovaya Vedomost* isimli kitap.

F:138, Posolskiy Prikaz ve Görevleri, 1800 ed. hr. , Op:1-3, Tarih:1613-1719

Posolskiy Prikaz'ın Kitapları: Kırım, İran, Türkiye ve diğer ülkelerdeki Rus esirlerin fidye ile kurtarılmaları hakkında işlemler (Bu kitaplarda esirlerin hatıratları mevcuttur) (1683-1688).

F: 159, 5194 ed. hr. , Op: 2, Tarih:1606-1719

Kırım ve Türkiye'den esirlerin fidye ile kurtarılmaları; Posolskiy Prikaz'ın P. P. Şafirov ile Türkiye'de bulunan M. B. Şeremetyev'le diplomatik yazışmaları (1713); P. B. Voznitsin (1681) ve V. T. Posnikov (1682-1686) Türkiye yönelik notları ve çalışmaları; Türkiye ve Kırım'a karşı birlik oluşturulmasına ilişkin Kurlandiya'da Polonya, İsviçre ve Rus elçilerinin görüşmeleri (1667-1668); Rusya'daki yabancı büyükelçiler hakkında notlar: F. M. Kantakuzen (1627-1628); Rusya'da yabancı tüccarların bulunuşu hakkında işlemler; Türk tüccarların ticaretleri; Kırım ve Nogay hanlıklarından, Polonya'dan ve Türkiye'den Rus esirlerin dönüşü; Kırım ve Türkiye ile yapılan çarpışmalara Don Kazaklarının katılması hakkında belgeler.

F: 229, Malorossiyskiy Prikaz , 2 ed. hr. , Op: 2,5, Tarih:1669-1689

Polonya'da bulunan orta elçi İ. M. Volkov'un, A. V. Golitsin'le Polonya ile anlaşma imzalanması ve Türkiye ile savaş yapılması hakkındaki mektupları (1689).

24 *Zaporejskiy Seç*: Ukrayna Kazakları kendilerine Zaporoj Kazakları diyorlardı. Dinyeper sahillerinde yaşıyorlardı ve merkezleri Dinyeper üstünde bir ada olan Seç idi.

25 *Posolskiy Prikaz*: 1549-1720 yılları arasında Rusya Devleti'nde dış ilişkileri yöneten kurumdur. Dış politika yönetimi yanısıra, Rusya'nın güneyinde ve doğusunda bulunan bir dizi bölgenin de yönetimini gerçekleştiriyordu. .

MOSKOVA MASASI[26]

Tarih:1576-1707, (Kop. 1511) OdiB. Kn. 11

Çar Mihail Fedoroviç ve Çar Aleksey Mihayloviç'in gramotları; Razryadnıy Prikaz[27] ve Prikaz Taynıh Del [İstihbarat İşleri]'nin, şehir ve alay voyvodaları[28] ile yazışmaları; Yabancı ülkelerde görev yapan ve esaretten kurtulanların verdikleri bilgiler; Rusya'nın Kırım, Polonya, Türkiye ve İsviçre ile savaşları hakkında belgeler (1613-1706).

BELGOROD MASASI[29]

Tarih:1584-1702, OdiB. Kn. 12-14

Çar Mihail Fedoroviç, Çar Aleksey Mihayloviç, Çar Fedor Mihayloviç ve Çar I. Petro'nun gramotları; Razryadnıy Prikaz ve Prikaz Taynıh Del'in, alay ve şehir voyvodaları ile Ukraynalı ve Polonyalı asker ve yöneticilerle yazışmaları; Askeri birliklerin harekatı, donanımları ve toplanmaları; Kırım, Türkiye ve diğer ülkelerden savaşla elde edilen yerlerin yönetimi(XVII. yy);*1677-1681 Rus-Türk Savaşı [Çehrin Seferi]*[30] *hakkında yazışmalar ve gramotlar.* Putivla'da Knyaz V. V. Golitsin'in Sud-obası'ndan gönderdiği dokümanlar(1677);VoyvodaV. A. Zmeyev,BoyarKnyaz G. G. Romodonovski,İ. B. Miloslavski ve Hetman İ. Samoyloviç'in savaş harekatları,ordunun ikmali ve Çigirin muhasarası hakkındaki talimatları; Çigirin Savaşı'ndaki esir, ölü ve yaralı listesi (1678-1680).

RAZRYADNIYE VYAZKİ[31]

Tarih:1604-1711, OdiB. Kn. 10

Yabancı devletlerle diplomatik ilişkiler, savaşlar ve hudud bölgelerinin durumu: L. P. Nepluyev ve B. P. Şeremetyev'in birliklerine gönderilen talimatlar (1688); A. A. Çubarov'un, Zaporojskiy savaşçılarına maaşlarını ödemek üzere gönderilmesi ve Kazak, Türk ve Kırım Hanlarıyla barışın ihlaline ilişkin görüşmeler (1691); Moskova'daki Türk elçisi Mustafa Ağa hakkında belgeler.

---

26 Stolbtsı Moskovskogo Stola. Bkz. Dipnot:27

27 *Razryadniy Prikaz*: XVI. yüzyılın başlarında kurulmuştur. Rusya Devleti'nde görevli personel ile askeri işleri yürütüyordu. Aynı zamanda kale inşaatları ve sınır hizmetlerini organize ediyor ve Ukrayna'daki şehirleri yönetiyordu. Razryad; Finans İşleri ve bölge masalarından (Moskova, Belgorod, Vladimir, Novgorod, Sevsky ve Kiev gibi)oluşuyordu. Moskova Razryad'ı sadece Moskova bölgesini değil tüm devlet işlerini yönetiyordu. 1711 yılında kaldırılmıştır.

28 Rusya'da X. yüzyıldan itibaren alay ve tümen komutanlarına verilen ünvan.

29 Stolbtsı Belgorodskogo Stola: Bkz. Dipnot:27

30*Çehrin Seferi:* 1569-1570 yılındaki Astrahan seferi sayılmazsa Türklerle Ruslar arasındaki doğrudan ilk savaş Ukrayna'nın sağ yakası için yapılmıştır. Tatarlar bu savaşta asli rol oynamışlardır. Kesin bir sonuç elde edilemeyen bu savaş sonunda Bahçesaray'da bir barış anlaşması imzalanmıştır (1681).

31 *Razryadnıye Vyazki:* Razryadniy Prikaz içinde alım-satım işlerine bakan ve fiyatları tesbit eden kuruldur.

RAZRYADNIY PRİKAZ'IN KİTAPLARI VE TASNİFİ[32]

Tarih:1597-1711 (Kop. 1512), Op: 21

Türkiye ile savaş belgeleri (1633-1708)

VLADİMİRSKAYA ÇETVERT[33]

İçerdiği Fondlar, 2687 ed. hr. , Tarih:1593-1709

Gürcistan, Kırım, İran ve Türkiye'de diplomatik vazifede bulunanlara verilen paralar hakkında belgeler (1613, 1627, 1629, 1632).

TARİHİ VE MERASİM İŞLERİ[34]

F: 156, 254 ed. hr. , Op: 1, Tarih:1526-1829

Rus ordularının, İsveç ve Türkiye'ye karşı savaşları hakkında çıkarılan dergi ve özel yayınlar (1713-1714); Türkiye ve İsveç'le yapılan barış anlaşmalarının imzalanması ve askeri zaferlerin kutlanmasına ilişkin resmi tören notları (1721-1775).

PRİKAZ İŞLERİNİN YENİ TASNİFİ[35]

F: 159, 2179 ed. hr. , Op: 1-4, Tarih:1572-1818

Smolenskiy Prikaz, Prıkaz Velikoy Rossii, Malorossiyskiy ve Kollegii İnostrannıh Del dokümanları: Polonya Kralı Hetman C. Yablonovski'nin Türkiye'ye karşı beraber hareket etme teklifi yazısı ile ilgili olarak, Posolskiy Prikaz'ın Kiev Voyvodası L. F. Dolgorukiy ile yazışmaları (1691).

ÇAR ARŞİVİ DOKÜMANLARI VE POSOLSKİY PRİKAZ[36]

Posolskiy Prikaz'ın dokümanları ve işleri (1589-1706): Posolskiy Prikaz'ın kadrosunda bulunan kişiler hakkında bilgiler; İngilizce, Yunanca, Almanca, Farsça, Tatarca ve Türkçe tercümanların maaşlarının ödenmesi hakkında belgeler (1589).

---

32 Stolbtsı i Knigi Razryadnogo Prikaza.

33 *Çetverniye Prikaz*: XVI. yüzyılın ikinci yarısından XVIII. yüzyıl başlarına kadar merkezi finans yönetim teşkilatıdır. Bir dizi doğrudan ve dolaylı vergileri ayni ve nakdi olarak topluyordu ve üst düzey feodaller ile taşradaki yöneticilere maaş ödemesinde bulunuyordu. Bu yüzyıllarda ülke Vladimirskaya Çetvert , Galitskaya Çetvert, Kostromskaya Çetvert, Novgorodskaya Çetvert, Ustujskaya Çetvert, Novaya Çetvert gibi birtakım mali-idari bölümlere ayrılmıştı. Bunlardan Vladimirskaya Çetvert; XVI. yüzyılın başlarında Posolskiy Prikaz'a bağlı olarak kuruldu ve 1686 yılında Vladimirskaya Çetvert adını aldı. 1690 yılında kaldırıldı. Moskova'nın merkezi ve güney bölgelerinde 30'a yakın şehiri idare etmekteydi.

34 İstoriçeskiye i Tseremonialnıye Dela

35 Prikaznıye Dela Novoy Razborki

36 Dokumentı Tsarskogo Arhiva i Posolskogo Prikaza

FARKLI PRİKAZLARIN DOKÜMANLARI[37]
Kırım, Polonya, Türkiye ve İsveç savaşları hakkında belgeler (1582-1705).

ÇARLIĞIN, YEREL İDARECİ VE GÖREVLİLERİYLE İLİŞKİLERİ[38]
F: 168, 242 ed. hr. , Op: 1, Tarih:1742-1798

Çariçe II. Yekatherina'nın emirleri (1762-1798): Türkiye ile yapılan barış antlaşması üzerine yapılacak törenler hakkında (1775); Çariçe II. Yekatherina'ya mektup ve dilekçeler: A. G. Orlov tarafından yazılan mektupta Rus savaşçılarının zaferi ve Türkiye ile İsveçle olan savaşın bitmesi ve Rus ordusunun zaferine ilişkin kutlamalar (1787-1792).

ORJİNAL ÇAR MEKTUPLARI[39]
F: 142, 892 ed. hr. , Op: 1, Tarih:1623-1801

Çar I. Petro ve Çariçe II. Yekatherina'nın Türk Sultan'ı III. Ahmed'e mektupları; *Çar I. Petro, Çariçe I. Yekatherina, Çariçe Anna İvanovva ve Çariçe II. Yekatherina'nın mektupları ve Rus diplomatik temsilcilerine dış politik işler hakkında yazılan mektuplar.* E. İ. Ukraynsev (Türkiye,1699-1700), Graf M. B. Şeremetev (Türkiye,1712-1713), İ. İ. Nepluyev (Türkiye,1723); *Çar I. Pavel'in İsveç ve Türkiye'ye karşı askeri harekatlar hakkında mektupları*: Graf N. İ. Panin'e (1778), Graf A. A. Bezborodko'ya (1781-1791), Graf İ. A. Osterman'a (1782-1790), Graf A. A. Arakçeyev'e (1794-1798); Graf F. V. Rostopçin'e (1799-1801); Knyaz A. D. Menşikov'un Graf G. İ. Golovkin'e ve P. P. Şafirov'a Türkiye ile barış antlaşması üzerine mektupları (1711).

RUSYA'NIN ERMENİSTAN İLE İLİŞKİLERİ[40]
F: 100, 260 ed. hr. , Op: 1,2, Tarih:1626-1719

İ. Orya'nın faaliyetleri hakkında dokümanlar (1701-1719): Türkiye, İran, Batı Avrupa ülkeleri ve Za-Kafkasya'ya seyahatleri hakkında Başpiskopos Minas Vardapet ile İ. Orya'nın incelemeleri (1701-1711) ve İ. Orya'nın Posolskiy Prikaz'ına yazdığı raporlar; İ. Orya'nın I. Petro'ya(1703, 1710, 1711) ve Graf G. İ. Golovkin'e (1710-1711) Türkiye, Za-Kafkasya ve İran'daki politik durum ile Rus ve Ermeni tüccarların çıkarlarının korunmasına ilişkin mektupları.

37 Dokumentı Raznıh Prikazov
38 Snoşeniya Russkih Gosudarey s Pravitelstvennımi Mestami i Doljnostnımi Litsami
39 Tsarskiye Podlinnıye Pisma
40 Snoşeniya Rossii s Armeniyey

RUSYA'NIN GÜRCİSTAN İLE İLİŞKİLERİ[41]

F: 110, 262 ed. hr. , Op: 1-2, Tarih:1586-1769

Gürcü krallarının Ruslarla birlikte İran ve Türkiye'ye karşı askeri ve diplomatik birlikteliğin oluşturulmasına ilişkin gönderdikleri gramotlar (1594-1704);Gürcü elçilerin Rusya'dan istekleri: Krallığın ve prensliklerin Rusya himayesi altına alınması ve İran ile Türkiye'ye karşı askeri ve diplomatik yardımda bulunulması ve birlik oluşturulması ricaları; Türkiye'den gelen esirlere verilen yardım paraları hakkında belgeler (1702).

DON BÖLGESİ FAALİYETLERİ[42]

F: 111, 1241 ed. hr. , Op: 1, Tarih:1594-1768

Posolskiy Prikaz'ın Don bölgesi Atamanları[43] *ile yazışmaları (1594-1719)*: Kırım ve Türkiye ile Don Kazaklarının ilişkileri: Kırım, Kuzey Kafkasya ve Türkiye'deki olaylar; Kaçak Kazakların Kırım ve Türkiye tarafından sahiplenilmesi; Kazakların devlet hizmetine alınması; Kazakların Smolensk civarına yerleştirilmesi (1632); Kazakların Çigirin (1677-1678) ve Kırım seferlerine katılması (1695-1696) için Sveyskiy sınırına yerleştirilmesi.

KABARDİN, ÇERKEZ ve DİĞERLERİNE İLİŞKİN FAALİYETLER[44]

F: 115, 166 ed. hr. , Op: 1-2, Tarih:1578-1720

Posolskiy Prikaz'ın Tersk ve Astrahan voyvodaları ile yazışmaları; Türk ve Kırım ordularının, Kuzey Kafkasya ve Za-Kafkasya üzerinden yapacakları sefer hakkında bilgi toplanması; Tersk Kalesi'ndeki Rus garnizonunun durumu hakkında bilgiler.

RUSYA'NIN KIRIM İLE İLİŞKİLERİ[45]

F: 123, 2005 ed. hr. , Op: 1-4, Tarih:1474-1718

Türk-Macar Savaşı sırasında Livna'da yapılan toplantı ve Kırım Hanı Gazi Giray'ın Rusya ile ilişkilerini yeniden başlatması hakkında belgeler (1593-1594); Rus çarlarının gramotları (1474-1692); Çar I. Fedor İvanoviç'in Gazi Giray'a sunduğu Dinyeper'de şehir inşaası ve Kırım halkının Dinyeper'e yakın yere yerleştirilmesi hakkındaki projesi; İvan ve Petr Alekseyeviç'in[46] Saadet Giray'a gönderdikleri Kırım, Polonya ve Türkiye

41 Snoşeniya Rossii s Gruziyey

42 Donskiye Dela

43 *Ataman:* Rus Kazakları reislerine verilen ünvan.

44 Kabardinskiye, Çerkesskiye i Drugiye Dela

45 Snoşeniya Rossii s Krımom

46 Çar Fedor Alekseyeviç'in 1682 yılında ölümü üzerine,1682-1696 yılları arasında I. Petro[Alekseyeviç] ile kardeşi V. İvan iktidarı müştereken paylaşmışlardır. Ancak yaşlarının küçük olması dolayısıyla Prenses Sofya onlara naib olarak atanmıştır.

ile barış anlaşması yapma isteği ve Moskova'da Kırım elçilerinin bulundurulması hakkında belgeler (1692).

UKRAYNA İŞLERİ[47]

F: 124, 4649 ed. hr. , Op: 1-6, Tarih:1563-1768

Belgeler: Ukrayna'nın Pravoberejnaya[48] sahillerini savunmak için yapılan Rus-Türk Savaşı [Çehrin Savaşı](1677-1681); Malorossiyskiy ve Posolskiy Prikaz ile Kollegii İnostrannıh Del'in Ukraynalı hetmanlar ile 1624-1768 yılları arasında Türkiye, Kırım ve Polonya'daki olaylar hakkında olan yazışmaları; Ukrayna Kazaklarına maaş ödenmesi, arazi verilmesi ve onların Rus ordusuyla birlikte Kırım, Türkiye ve İsveç'e karşı savaşlara katılmaları hakkında yazışmalar; Hetmanların, 1656-1727 yılları arasında Türk hükümetleriyle, Kazak liderleriyle, Kırım Hanlarıyla, Ruhbanlarla ve Zaporojskiy Seç Hetmanlarıyla olan yazışmaları.

RUSYA'NIN MOLDOVYA ve VALAHYA İLE İLİŞKİLERİ[49]

F: 68, 357 ed. hr. , Op: 1-3, Tarih:1574-1739

Moldovya ve Valahya hükümdarlarının Ruhbanlara, Boyarlara ve Rus Knyazlarına gramotları (1624-1714): Moldovya ve Valahya'nın Rus himayesine alınması ve Türkiye'ye karşı yardımlar (1654-1684); Türkiye'deki durum ve Rusya ile Türkiye arasında arabuluculuk girişimleri (1690); Valahya Hükümdarı Boğdan'ın Rusya'ya gelmesi (1574); Moldovyalı ve Valahyalı elçilerin, tüccarların ve ruhbanların Rusya'ya gelmeleri (1629-1717): Türkiye'ye karşı yardım ricaları, Moldovya ve Valahya'nın Rusya'nın himayesine alınması; Kırım, Polonya, Ukrayna ve Türkiye faaliyetleri hakkında gramotlar; Moldovya'ya gönderilen orta elçi A. L. Ordina-Naşçokina'nın Türkiye politikası hakkında Posolskiy Prikaz'ına gönderdiği raporlar (1642-1643); Valahya, Kırım, Moldovya, Polonya, Türkiye ve Balkanlardaki olaylara ilişkin yazışmalar.

RUSYA'NIN NOGAY TATARLARI İLE İLİŞKİLERİ[50]

F: 127, 308 ed. hr. , Op: 1-2, Tarih:1489-1665

Posolskiy Prikaz'dan Astrahan ve Tersk voyvodalarına talimatlar; Astrahan ve Tersk voyvodalarının Nogaylar hakkında ve Nogay Han ve Mirzalarının Kırım, İran ve Türkiye ile karşılıklı ilişkileri hakkındaki raporları (1586, 1587, 1604, 1608, 1613-1662).

---

47 Malorossiyskiye Dela

48 *Pravoberejnaya* : Dinyeper Irmağı'nın sağ yakası.

49 Snoşeniya Rossii s Moldaviyey i Valahiyey

50 Snoşeniya Rossii s Nogayskimi Tatarami

RUSYA'NIN YABANCI DEVLETLER İLE İLİŞKİLERİ

AVUSTURYA-ALMANYA İMPARATORLUĞU İLE İLİŞKİLER[51]

F: 32, 799 ed. hr. , Op: 1-5, Tarih:1488-1719

Venedik, Rusya ve Kutsal Roma İmparatorluğu'nun Türkiye ve Kırım'a karşı birleşmeleri ve Çar I. Petro'nun bu antlaşmayı imzalaması (1710); Türklerin Venedik'i kuşatması (1683) ve Türkiye'ye karşı uluslararası bir birliğin organize edilmesi için Avrupa devletlerinin aldıkları tedbirler.

RUSYA'NIN MACARİSTAN İLE İLİŞKİLERİ[52]

F: 40, 60 ed. hr. , Op: 1-3, Tarih:1629-1719

Dokümanlar: K. Talerand ve Y. P. Russel arasında yapılan Türk- Rus- Macar- İsveç koalisyonu hakkında görüşmeler (1629-1637); K. Talerand'ın Türkiye ve İspanya'yı "zayıflatma"girişimleri hakkında görüşleri (1635); Kiev'de, Y. Stepanov ile II. Rakots'un elçisi Georgi arasında, Türkiye'ye karşı ittifak görüşmelerine ait belgeler (1660).

RUSYA'NIN VENEDİK İLE İLİŞKİLERİ[53]

F: 41, 60 ed. hr. , Op:1-3, Tarih:1647-1719

Türkiye ve Kırım'a karşı Rusya ve Kutsal Roma İmparatorluğu'nun ittifak antlaşmasının tercümesi; Çar I. Petro'nun bu antlaşmayı onayı; Venedikli Doj Silvester Valeri'nin bu ittifakı onayı (1697); Venedik ile Türkiye arasındaki Karlofça Antlaşması (1699), elçilik serenomileri hakkında mutabakat metinleri (1656-1717); Venedik Dojlarının Rus Çarlarına gramotları: Rusya ile Venedik'in Türkiye, Kırım ve Polonya ile diplomatik ilişkileri ve savaşlar hakkında (1657-1697); Türkiye ile Pasarofça Antlaşması'nın imzalanması hakkında haberler(1718); Türkiye ile Rusya arasındaki askeri faaliyetlerle ilgili olarak Venedik ve Fransız temsilcilerinin, Ukraynalı Hetman P. Doroşenko'ya gramotları (1673); *Rus çarları İvan[V.] ve Alekseyeviç[I. Petro]'nun gramotları*: Oçakov[54] yakınlarında ve Perekop'ta[55] kazanılan zafer ve Samara topraklarında kale kurulması hakkında belgeler (1688-1689).

RUSYA'NIN HOLLANDA İLE İLİŞKİLERİ[56]

F. 50, 740 ed. hr. , Op:1-3, Tarih:1600-1731

Türkiye ve Rusya arasında barış anlaşmasının imzalanmasına Hollanda'nın etkisi (1699).

51 Snoşeniya Rossii s Avstriyey i Germanskoy İmperiyey
52 Snoşeniya Rossii s Vengriyey
53 Snoşeniya Rossii s Venetsiyey
54 Özü Kalesi
55 Orkapı
56 Snoşeniya Rossii s Gollandiyey

RUSYA'NIN YUNANİSTAN İLE İLİŞKİLERİ[57]

F: 52, 3337 ed. hr. , Op: 1-4, Tarih:1509-1718

Doğu Patrikleri ve diğer yüksek ruhanilerin Rus knyazları, çarları ve önde gelen kilise mensuplarına yazdıkları gramotlar (1509-1711); Rusya'nın Polonya, Kutsal Roma İmparatorluğu ve Türkiye ile ilgili dış politikası hakkında belgeler; Çar I. Petro hükümeti ile Kudüs Patrikleri Dositheus ve Hrisanf arasında, Türkiye'nin iç politikası ve Yunanlıların milli kurtuluş savaşı hakkında yazışmalar; Ortodoks ruhanilerinin ve tüccarların Arabistan, Bulgaristan, Valahya, Yunanistan, Gürcistan, Mısır, Makedonya, Moldovya, Polonya, Sırbistan, Suriye ve Türkiye'den gelişleri hakkında; Türkiye ve Kırım'dan fidye ile kurtarılan Rus esirler hakkında belgeler (1558-1716).

RUSYA'NIN İSPANYA İLE İLİŞKİLERİ[58]

F: 58, 29 ed. hr. , Op: 1, Tarih:1667-1719

İspanya'daki Rus konsoloslarından Knyaz Y. F. Dolgorukiy, Knyaz Y. T. Misetskiy ve katip K. V. Alekseyev'in Türklere karşı İspanya ile ittifak anlaşmaları hakkında belgeler (1686-1688).

RUSYA'NIN İRAN İLE İLİŞKİLERİ[59]

F: 77, 554 ed. hr. , Op: 1-3, Tarih:1583-1719

İran Şahı I. Abbas ile Kutsal Roma İmparatoru II. Rudolf'un Türkiye'ye karşı ittifak kurma planları (1610).

RUSYA'NIN POLONYA İLE İLİŞKİLERİ[60]

F: 79, 3476 ed. hr. , Op: 1-5, Tarih:1487-1719

Rusya, Polonya ve Litvanya arasındaki anlaşmalar. Türkiye ve Kırım'a karşı ittifak; Kırım Hanı Gazi Giray'ın Moskova'ya yapacağı seferinin bozguna uğratılması; Türklerin Azov seferi hazırlıkları (1640-1641); Türkiye'ye karşı askeri ittifaklar hakkında (1673-1676 ve 1683-1699); *Rusya'daki Polonya ve Litvanya konsoloslukları hakkında işlemler (1487-1719)*: S. Gleboviç'in isteği üzerine Türkiye ve Kırım'a karşı, Polonya için askeri yardım görüşmeleri (1651); İ. Komar'ın, Türkiye ve Kırım'a karşı askeri harekatın sona erdirilmesine ilişkin teklifleri; Türkiye ve Kırım'a karşı Polonya'ya yardımlar (1665, 1670, 1673); K. A. Çihrovskiy'nin Türkiye ile savaşta Polonya'ya yardım edilmesine ilişkin görüşmeleri (1676); Avrupa devletlerine kurye ile gramotların gönderilmesi (1667) ve Türkiye ile savaşın başlaması (1672); *Karşılıklı yazışmalar.* Posolskiy Prikaz'ın,

57 Snoşeniya Rossii s Gretsiyey
58 Snoşeniya Rossii s İspaniyey
59 Snoşeniya Rossii s Persiyey
60 Snoşeniya Rossii s Polşyey

Avrupa devletleri, Kırım, İran, Türkiye ve Zaporojskiy Seç ile Polonya savaşının başlaması kapsamında yazışmaları (1653) ve "II. Moskova Kararları"nın imzalanması (1672-1674) ile ilgili yazışmaları; Polonya'nın, Türkiye ve Kırım tarafından tahrip edilmesi hakkında (1735-1738); Polonya'nın İngiltere, Danimarka, Prusya, Kutsal Roma İmparatorluğu, Türkiye ve İsveç ile anlaşmalarının kopya ve asılları (1609-1719).

RUSYA'NIN PRUSYA İLE İLİŞKİLERİ[61]

F: 74, 614 ed. hr. , Op: 1-3, Tarih:1516-1722

Rusya'daki Brandenburg Elçiliği Hakkında işler. İ. Skultet'in Türkiye'ye karşı Polonya'ya yardım ricası (1675); *Prusya'daki Konsolosluk işleri:* S. E. Almazov (1674) ve V. T. Posnikov (1688) arasındaki yazışmalarda Türkiye'ye karşı ittifak hakkında belgeler.

RUSYA'NIN RAGUZA İLE İLİŞKİLERİ[62]

F: 59, 38 ed. hr. , Op: 1-2, Tarih:1702-1725

Graf S. L. Vladislaviç-Raguzinskiy'nin[63] *Rusya'da bulunması hakkında dokümanlar:* Moskova'ya gelişi; Türkiye'de büyükelçi P. A. Tolstoy'a ziyareti (1702-1703); Graf Vladislaviç'in ve kahyalarının mali ve ekonomik durumları hakkında dokümanlar; Moskova'da onlara han, maaş ve çiftlik verilmesi hakkında belgeler (1705-1718); Graf S. L. Vladislaviç-Raguzinskiy'nin Prut Seferi'ne iştiraki (1711) ve Türkiye'ye gidişte diplomatik masraflar için verilen para (1712); Graf S. L. Vladislaviç-Raguzinskiy'nin mektupları:Boyar F. A. Golovin'e İstanbul'dan yazdığı mektup (1704); Graf G. İ. Golovkin'e, P. P. Şafirov'a, Hetman İ. S. Mazep'e mektupları (1708); B. İ. Golovkin ile Türk-Rus ilişkileri hakkında yazışmaları (1712-1716).

RUSYA'NIN ROMA PAPALARI İLE İLİŞKİLERİ[64]

F: 78, 29 ed. hr. , Op: 1-2, Tarih:1580-1720

Roma Papaları ve Rus Çarlarının gramotları (1576-1665): Türkiye ile yapılan savaşta Polonya'ya yardım edilmesi üzerine Rusya'ya Roma Papa'sının teşekkürü (1673); Venedik, Polonya ve Kutsal Roma İmparatorluğu'nun Türkiye'ye karşı olan ittifaka katılma istekleri (1684-1685); *Rus çarlarının gramotları (1580-1685):* Türkiye'ye karşı

61 Snoşeniya Rossii s Prussiyey

62 Snoşeniya Rossii s Raguzoy

63 1668'de Hersek/Popovo'da doğmuş, Raguza'da babasının yanında ticaretle uğraşmış ve sonra İstanbul'a gidip Rus elçisi Ukraintsev'in gizli ajanı olarak çalışmıştır. 1702 yılında I. Petro'nun daveti üzerine Rusya'ya gitmiştir. 1705'de tekrar Türkiye'ye dönmüş, 3 sene Ruslar hesabına çalıştıktan sonra Rusya'ya gidip Petro'nun nezdinde yükselmiştir. Prut müzakereleri sırasında Türkler Kantemir'le birlikte iadesini talep etmişler; fakat Ruslar bunu kabul etmemişlerdir. Uzun süre İtalya'da sonra da I. Yekatharina döneminde özel elçi olarak Çin'de görev yapmıştır.

64 Snoşeniya Rossii s Rimskimi Papami

oluşturulan Avrupa İttifakı hakkında görüşmeler için gönderilen Rus elçisi P. Menezius ile Papa X. Kliment arasındaki görüşme hakkında belgeler (1672).

RUSYA'NIN SAKSONYA İLE İLİŞKİLERİ[65]
F: 84, 20 ed. hr., Op: 1, Tarih:1633-1703

Türkiye ve Kırım'a karşı yürütülecek askeri harekatlar hakkında görüşmeler yapmak üzere doktor L. Ringuber'in Moskova ziyaretleri (1674,1684-1685).

RUSYA'NIN SIRBİSTAN ve ÇERNOGORİYA İLE İLİŞKİLERİ[66]
F: 86, 17 ed. hr., Op: 1, Tarih:1703-1717

Çernogor[67] temsilcileri Voyvoda S. Nikolayeviç (1712), Metropolit Daniel[68] (1714) ve diğerlerinin Rusya'ya gelişleri; Türkiye'ye karşı savaşta yardım ve Çernogoriya'nın Rusya tarafından koruma altına alınması hakkında ruhani liderlerin ricası (1714-1716); Çernogor halkının Türkiye'ye karşı mücadelesi hakkında belgeler (1711-1716).

RUSYA'NIN FRANSA İLE İLİŞKİLERİ[69]
F: 93, 174 ed. hr., Op: 1-4, Tarih:1595-1719

Fransa'nın iç durumu; dış politikası; Türkiye'ye karşı savaşta Rusya, Polonya ve Kutsal Roma İmparatorluğu ile ilişkileri; Kuzey Savaşı'nda Fransa'nın pozisyonu hakkında belgeler.

YABANCI DEVLETLER ARASINDAKİ ANLAŞMA ÖRNEKLERİ[70]
F: 369, 34 ed. hr., Op: 1, Tarih:1642-1719

Barış, ittifak, ticari ve deniz anlaşmaları (1642-1719): İngiltere'nin Brandenburg, Hollanda, Danimarka, Portekiz, İsveç ve Türkiye ile olan anlaşma metinleri (1642-1715); Venedik'in Türkiye ile (1718); Türkiye'nin, Venedik ve İngiltere yaptığı anlaşmalar (1676, 1699).

---

65 Snoşeniya Rossii s Saksoniyey

66 Snoşeniya Rossii s Serbiyey i Çernogoriyey

67 Karadağ

68 *Prens Daniel Petroviç.* Türklere karşı 1702 yılında Karadağ'da isyan eden Petroviç'in bu hareketinin bastırılması için 1706 yılında Türklerin yaptığı seferin sonuçsuz kalması üzerine iki kardeşiyle birlikte isyan hareketini genişletmiştir. Rusların Prut'da yenilgiye uğramaları üzerine 1714'te Daniel Karadağ'ı terk etmeye mecbur kalarak Rusya'ya gitmiştir. I. Petro ile bir anlaşma yaparak taraftarlarının bir kısmının Rusya'ya yerleştirilmesini sağlamış ve para yardımı alarak Karadağ'a geri dönmüştür.

69 Snoşeniya Rossii s Frantsiyey

70 Kopii Dogovorov Mejdu İnostrannımi Gosudarstvami

GİZLİ PAKETLER[71]
F: 1(Razryad I), 111 ed. hr. , Op: 1-2, XVIII. Ortalarından 1830'a kadar 'Vitse-Konsolos Graf K. V. Nesselrod Mühürlü Paketler'
1836-1841, Op: 2

Avusturya, Prusya, Türkiye ve Rusya'daki Fransız diplomatik temsilcilerinin kendi hükümetlerine gönderdikleri yazışmalar (1831-1842).

RUSYA'NIN İÇ ve DIŞ POLİTİKALARI[72]
F: 3 (Razryad III), 197 ed. hr. , Op: 1, Tarih:1708-1863

Türkiye'deki Rus diplomatik temsilcilerle, Rus Dışişleri Bakanlığı arasındaki yazışmalar (1821-1853).

EN ÜST DÜZEY YÖNETİCİLERİN ÖZEL KİŞİLERLE YAZIŞMALARI[73]
F: 5 (Razryad V), 365 ed. hr. , Op: 1, Tarih:1682-1869

Çariçe II. Yekatherina'nın mektup ve talimatnameleri (1758-1796): Türkiye'ye karşı savaş harekatı; Türkiye'ye gönderilen olağanüstü elçiler N. V. Repin (1793) ve Knyaz A. M. Golitsin'e Türkiye'ye karşı savaş manevrası ve harekatı hakkında direktifler (1768-1776).

DEVLETE KARŞI İŞLENEN SUÇLARA AİT CEZAİ İŞLEMLER[74]
F: 6 (Razryad VI), 1380 ed. hr. , Op: 1, Tarih:1640-1864

E. İ. Pugaçev'in Malıkov'da Yaik Kazaklarıyla anlaşıp Türkiye'ye gitmek istemesi üzerine tutuklanması (1772).

---

71 *Sekretnıye Paketı*: Çar I. Nikolay (1825-1855) zamanında oluşturulmuştur. Gizlilik derecesi taşıyan belgelerin yeraldığı bu tasnifdeki belgeler sadece Devlet Arşivi müdürü tarafından mühürlenebilmekteydi. XX. yüzyıl başlarında söz konusu tasnifte yeni düzelmeler yapılmış ve belgeler özetlenerek yeniden isimlendirilmiştir.

72 Delo, Otnosyaşiyesya do Vnutrenney i Vneşney Politiki Rossii

73 Perepiska Vısoçayşih Osob s Çastnımi Litsami

74 Ugolovnıye Dela po Gosudarstvennım Prestupleniyam

75 *Preobrajenskiy Prikaz*: I. Petro tarafından 1686'da Moskova'ya yakın Preobrajenskiy köyünde kurulan Preobrajenskiy ve Semenovskiy alaylarının yönetilmesi için kurulmuştur. Çariçe Sofiya'nın iktidarına karşı mücadelede I. Petro tarafından kullanılmıştır. 1695 yılından sonra Preobrajenskiy Polk (Preobrajenskiy Alayı) adını almıştır. Moskova'da düzenin korunmasını sağlamaya çalışmış ve önemli mahkeme işlerini takip etmiştir. 1697 yılından itibaren politik suçluların takibi ve muhakemeleri ile ilgili haklar elde etmiştir. Doğrudan Çar'ın emrinde olan bir kuruluş idi.

PREOBRAJENSKİY PRİKAZ[75]

GİZLİ KALEM ODASI ve GİZLİ ARAŞTIRMA[76]
F: 7 (Razryad VII), 9947 ed. hr. , Op: 1-3, Tarih:1633-1802
Senato'nun[77] Gizli Araştırma Belgeleri: Türk casusları ile mücadele hakkında dokümanlar (1775-1799).

I. PETRO KABİNESİ[78]
F: 9 (Razryad IX), 527 ed. hr. , Op: 1-7, Tarih:1673-1732
II. Bölüm: 'Gelen Mektuplar'
1693-1727, Op: 3-4
Posolskiy Prikaz, Posolskiy Kantselyariy ve Kollegii İnostrannıh Del'in yurtdışındaki diplomatik temsilcilerinden gelen raporlar: E. İ. Ukraintsev (Türkiye ve Polonya, 1703-1707); M. B. Şeremetyev (Türkiye,1711-1713); İ. İ. Nepluyev (Türkiye, 1721-1727); *Talimatların yerine getirilmesi, araştırma ve askeri işlerle ilgili raporlar:* A. İ. Rumyantsev'in Türkiye'deki büyükelçiliği(1725-1727) hakkında ve diğer konulardaki raporları(1714-1727).

FARKLI KİŞİLER ARASINDAKİ YAZIŞMALAR[79]
F: 11 (Razryad XI), 1725 ed. hr. , Op:1, Tarih:1626-1877
Türkiye'de elçi olarak bulunan İ. İ. Nepluyev'in Çar I. Petro'ya mektupları ve raporları (1732-1735); Knyaz A. S. Menşikov'un İran ile Türkiye'ye elçi olarak gitmesi (1826).

DİPLOMATİK BÖLÜM[80]
F: 15 (Razryad XV), 1053 ed. hr. , Op:1, Tarih:1594-1902
Knyaz Petr Fedoroviç, Çariçe Yelizaveta Petrovna, Çariçe II. Yekatherina, Çar I. Aleksandr, Çar I. Nikolay'a değişik kişilerin yazdıkları mektuplar (1742-1850); Türkiye'ye karşı savaşa güney Slavların da iştirak etmesi hakkında İ. İ. Podgoriçan'ın yazdığı mektup (1769); Sırp temsilciler M. Milovanoviç ve Y. Nenadoviç'in Sırbistan'a yardım ricaları (1819); 1775 yılında Türkiye'de bulunan Knyaz N. V. Repnin hakkında

76 Taynaya Kanstelrariya i Taynaya Ekspeditsiya

77 *Senato:* Rusya'da 1711-1717 yılları arasında imparatora bağlı, devletin en yüksek organıdır. I. Petro tarafından en üst organ olarak kurulan Senato, kanuni işleri ve devlet idaresini yürütmüştür. XIX. yüzyılın birinci yarısından sonra en yüksek mahkeme organı olarak memurların ve devlet kuruluşlarının faaliyetlerini denetlemiştir. Çar tarafından tayin edilen 'General Prokuror' Senato'nun başkanı sayılırdı ve yalnız Çar'a karşı sorumluydu.

78 Kabinet Petra I.

79 Perepiska Raznıh Lits

80 Diplomatiçeskiy Otdel

belgeler; Türk Paşa'sı Battal Bey ve Kumits Kontu Çupolov'un Rus uyruğuna geçme istekleri hakkında belgeler ve işlemler (1791-1793); Çeşitli kişilerin XVIII ve XIX. yüzyıldaki Rusya'nın dış politika sorunlarına ilişkin projeleri ve görüşler: Rus-Türk sorunlarına ilişkin notlar (1741-1761).

FİNANS İŞLERİ[81]

F: 19 (Razryad XIX), 686 ed. hr. , Op: 1, Tarih:1693-1857

Berg ve Kamer Heyeti[82] ve diğer heyetlerin Türkiye ile ticari ilişkiler hakkında yazışmaları.

ASKERİ İŞLER[83]

F: 20 (Razryad XX), 552 ed. hr. , Op: 1, Tarih:1700-1852

Senato, Voennoy Kollegii [Askeri Heyet] ve Voenno-Pohodnıh Kantselyariy [Askeri-Sefer Odası]'nın Rusya'nın Polonya ve Türkiye ile savaşları hakkında yazışmaları.

BAHRİYE BAKANLIĞI FAALİYETLERİ[84]

F: 21 (Razryad XXI), 178 ed. hr. , Op:1, Tarih:1655-1854

E. İ. V. Kabine[85]*, Senato, Admiralteyskoy Kollegii [Amiraller Heyeti] yazışmaları*: Baltık, Karadeniz, Don ve Kaspiyskiy'deki[86] filoların durumu ve harekatları (XVIII. yüzyılın ilk yarısı ile XIX. yüzyıl); İsveç (1741-1743, 1788-1790) ve Türkiye (1768-1774) ile yapılan savaşlardaki deniz operasyonlarına ilişkin belgeler.

PRİKAZ TAYNIH DEL

F: 27 (Razryad XXVII), 993 ed. hr. , Op:1, Tarih:1427-1715

Taynıh[Gizli] Prikaz Kançılaryası: Çar Alekseyev Mihayloviç'in Türk Sultanı IV. Mehmed'e gramotları (1664).

81 Finansı

82 *Berg ve Kamer Heyeti:* I. Petro zamanında İsveç Devlet Teşkilatı örnek alınarak, Senato'ya bağlı çalışan 'Kollegium'lar oluşturulmuştur. Bunlar: Askeri, Tersane, Dış İşleri ve Mali işlerle uğraşan üç Kollegium: Kamer-Kollegium(vergi ve varidat toplayan), Ştats-Kollegium(devlet masraflarını kontrol eden), Revision-Kollegium(gelir ve masrafları kontrol eden), sanayi ve ticaret işlerine de üç Kollegium'da bakılıyordu: Manufaktur-Kollegium, Berg Kollegium ve Kommerz-Kollegium.

83 Dela Voennıye

84 Dela Morskogo Vedomstva

85 *Kabinet Ego İmperetarskogo Veliçestva:* 1704-1917 yılları arasında Çar ailesinin özel işlerini yöneten kurumdur. 1704 yılında I. Petro tarafından kurulmuştur. Çar'ların özel kalemi niteliğindeydi, hazinesi ve mülkleriyle ilgileniyor ve yazışmalarını yapıyordu. 1727'de kapatıldı. 1741 yılında Çariçe Yelizaveta Petrovna'nın Özel Kalemi olarak yeniden işlerlik kazandırıldı. 1826'da İmparatorluk Bakanlar Kurulu'nun oluşturulmasıyla birlikte bu Kurula bağlı bir kadro oldu. 1917 yılında kaldırıldı. Diğer adı Kabinetskiye Zemli'dir.

86 Hazar Denizi

YÜKSEK GİZLİ HEYET[87]

F: 176, 129 ed. hr. , Op:1-2, Tarih:1726-1730

Dergi ve protokoller (1726-1730); Gizli Heyet üyeleri Graf F. M. Apraksin, Knyaz D. M. Golitsin, Graf G. İ. Golovkin, Knyaz A. D. Menşikov, Baron A. İ. Osterman, Graf P. A. Tolstoy ve Graf P. İ. Yagujinskiy'in 'İran, Türkiye ve Hollanda İşleri' hakkındaki görüşleri (1726-1727); Vitse-konsolos A. İ. Osterman'ın raporlarında Rusya'nın dış politikası (1726).

BAKANLAR KABİNESİ[88]

F: 177, Bakanlar Kabinesi, 1268 ed. hr. , Op:1-2, Tarih:1731-1741

Konular ve belgeler (1731-1741): Rusya'nın dış politikası; Türkiye ve İsveç'e karşı savaş harekatı; Rus ordusunun askeri faaliyetlerine ilişkin plan ve istihbaratlar (1736-1739).

F: 248, Senato ve Kuruluşu, 107 ed. hr. , Op:17, Tarih:1730-1742

Vitse-konsolos Graf M. G. Golovkin ve Graf A. İ. Osterman'ın İran ve Türkiye ile ilişkiler hakkındaki görüşleri (1741).

SENATO'NUN KALEM ODASI[89]

3330 ed. hr. , Tarih:1700-1771

Kaznaçestvo[Hazine Dairesi]'nin yayınları ve faaliyetleri (1708-1733): Türkiye ile savaş için toplanan paralar hakkında belgeler (1723-1725); Rus-Türk Savaşı'ndaki zafere ilişkin gönderilen haberler (1737-1739).

Voennaya Kollegiya [Askeri Kurul] ve General-Krigs-Komisseriat hakkında belgeler (1711-1765), Opis: 1-2, 7-8, 13-14, 23, 39-41, 67, 88, 105.

Dokümanlar: Prut Seferi (1711); Türkiye ile Savaş (1736-1739).

Kollegii İnostrannıh Del hakkında belgeler (1727-1763); Opis: 14, 20, 23, 38-39.

Konular ve dokümanlar (1727-1763): Türkiye (1740), Çin (1732) ve İran (1733) büyükelçilerin kabulü için yapılacak resepsiyonlara para tahsisatı hakkında belgeler.

87 *Verhoynıy Taynıy Sovet:* Çar I. Petro'nun ölümnden sonra tahta geçen Çariçe I. Yekatherina (1725-1727) döneminde, 1726 yılında, kurulmuştur. Petro döneminin en önemli devlet adamları bu heyete alınmış; Senato bu Heyet'e baglandığından devlet işlerinde en yüksek makam olmuştur.

88 Kabinet Ministrov

89 Kantselyariya Senata

SENATO YÖNETİMİ KALEM ODASI[90]

F: 248, 639 ed. hr. , Op: 120-122, Tarih:1711-1721

Türkiye ile yapılacak savaş için para toplanması hakkında Senato, elçilikler, valilikler ve diğer kuruluş ve görevlilerle yapılan yazışmalar.

MOSKOVA SENATOSU BÜROSU[91]

F: 248, 5500 ed. hr. , Op:93-100, 103, 118-122, 126

Türk esirlerin iaşe-ibadesi ve ülkelerine gönderilmelerine ait belgeler (1738-1741).

SENATO'NUN GİZLİ ARAŞTIRMA MATERYALLERİ[92]

F: 248, 1700 ed. hr. , Op: 113, Tarih:1732-1802

Rusya'nın Türkiye, Hollanda, Çin, İran, Polonya, Prusya ve İsveç ile diplomatik ve ticari ilişkileri hakkında belgeler (1732-1802).

ŞTAST-KONTOR KOLLEGİYA[93]

F: 279, 23, 262 ed. hr. , Op: 1, Ç. 1-9, Tarih:1719-1783

Slav, Yunan ve Latin akademileri öğrencilerine verilen paralar ve Türkçe öğrenmek için Türkiye'ye gönderilen öğrenciler hakkında belgeler (1724).

MOSKOVA POLİS İDARESİ[94]

F: 931, 7926 ed. hr. , Tarih:1722-1783

1736-1781 yıllarına ait evraklar. 1740-1741 yılında Moskova'ya gelen İran ve Türk Büyükelçilerinin konaklamaları hakkında evraklar.

90 Kantselyariya Senatskogo Pravleniya

91 *Moskovskaya Senetskaya Kontora:* 1722 yılında Moskova'da Senato'ya bağlı heyet bürolarını ve diğer kuruluşları idare etmek üzere kurulmuştur. Senato'ya bağlı olarak karar ve yönetim fonksiyonlarına da sahip ve çok geniş arazileri kontrol eden Petersburg ve Arhangelsk valiliklerini de kapsayacak şekilde Moskova'ya yakın vilayet ve taşra voyvodaları ile valilerin faaliyetlerini kontrol etmekteydi. Bunlar üzerinde idari ve hukuki yetkileri vardı. 1763 yılında fonksiyonunun Senato'nun 5. departmanına geçmesiyle ilga edilmiştir.

92 Materialı Sekretnoy Ekspeditsii Senata

93 *Ştats-Kontor Kollegiya:* 1717 kurulmuştur. 1718 yılından itibaren idari kurumların ve görevli kişilerin giderlerine yönelik alınan Senato kararları uyarınca devlet harcamaları işlerini yönetiyordu. 1723 yılında Senato Kontor'u yeniden organize edilmiştir ve "Ştats-Kontor Senata" adını almıştır. 1726-30 yıllarında Kamer-Kollegii'ye bağlanmıştır. 1730 yılında bağımsız bir Kollegii olarak yeniden kurulmuştur. 1780 yılında kapatılmış ve yürüttüğü bütün fonksiyonlar Moskova ve Petersburg'daki hazine kuruluşlarına devredilmiştir.

94 *Moskovskaya Politsmeysterskaya Kantselyariya:* 1722 yılında kurulmuştur. 1722-27, 1729-1781 yılları arasında Senato'ya bağlı olarak çalışmıştır. 1727-29 yılları arasında ise Moskova Valiliği Bürosu adı altında Moskova'nın güvenliğini sağlamıştır. 1732 yılından sonra Polis Baş Müdürlüğü niteliğinde bir fonksiyona sahipti. 1781 yılında kaldırıldı.

TİCARET KOMİSYONU[95]
F:397, 884 ed. hr, Op:1-2, Tarih:1750-1797
Dış ticaret hakkında dokümanlar (1750-1794): Türkiye ile ticari ilişkiler(1761-1782).

Kısaltmalar:
D - Delo
ed. hr - Yediniy hraneniya
F. - Fond
Kop. - Kopiya
L. - List
Op. - Opis
OdiB. Kn. - Opisaniye Dokumentov i Bumag. Kniga

Abstract:
State of Russia Old Treaties Archive collects the material belonging before the 1917 Revolution. Those related to Turkey are at fond 87. Other fonds of other countries also shelter material related to Turkey. The material includes correspondances between Ottoman an' Russian officials, information of consulates, reviews of international relations and problems.

Key words:
State of Russia Old Treaties Archive, international relations, Ottoman-Russian teraties, Russian and Ottoman foreign affairs.

95 Komissiya o Kommertsii

www.sanatkitabevi.com.tr

İnternetteki İLK "sanal" sahaf...

Sanat Kitabevi

Karanfil Sok. Birlik İş Merkezi 5/60
06650 Kızılay / ANKARA
Tel: (90-312) 418 62 03
Fax:: (90-312) 425 93 77

www.sanatkitabevi.com.tr

sanat@sanatkitabevi.com.tr
sahaf@sanatkitabevi.com.tr

Türkiye Komünist Fırkası/1925 Üzerine Belgeler - II

Eftal Ş. BATMAZ*
M. Bülent VARLIK*

1925 Başında Ankara İşçilerinin Durumu

Cumhuriyet'in kurulduğu yıllarda Ankara işçi sınıfının büyük bir kısmını imalât-ı harbiye işçileri oluşturmaktaydı. 1923 yılı verilerine göre imalât-ı harbiye fabrikalarında 600, demiryollarında 400 işçi çalışmaktaydı[1]. İmalât-ı harbiye fabrikalarının gelişmesi ve sayılarının artması, 1924 yılında elektrik santralının kurulması, 1925'te Gazi Orman Çiftliği'nin oluşturulmaya başlaması ve fırın, değirmen, dokuma tezgahı, matbaa, tuğla-kiremit ocağı gibi küçük imalathanelerde çalışanlar da dikkate alınırsa 1925 başında Ankara'daki işçi sayısının 2.000 civarında olduğu kabul edilebilir[2].

Aşağıda sunulan ve muhtemelen bir TKF üyesinin 1925 başında kaleme aldığı

* Bu çalışmada kullanılan belgeler Eftal Ş. Batmaz; Yrd. Doç. Dr/Ankara Üniv.-DTCF tarafından Rossiyskiy Centr Hraneniya i İzuçeniya Dokumentov Noveyşey İstorii'den temin edilmiştir. Belgelerin Eftal Ş. Batmaz tarafından yapılan çevrim-yazıları Kebikeç Yayın Kurulu tarafından gözden geçirilmiş, açıklamalar da M. Bülent Varlık; iktisatçı, mbvarlik@ttnet.net tr tarafından eklenmiştir. TKP tarihi ile ilgili serinin 14. sayıda yer alan ilk yazısının hazırlandığı günlerde yayınlanan Erden Akbulut; *Komintern Belgelerinde Nâzım Hikmet*, Tüstav yay., İstanbul-2002'de N. Hikmet ile ilgili tüm belgeler gün ışığına çıktı. Türkiye işçi ve sol hareketinin tarihini araştırmayı amaçlayan Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı (Tüstav) konu ile ilgili olarak sahip olduğu belgelerin listesini www.tustav.org adresinde yayınlamış olup araştırmacılara internet üzerinden elektronik ortamda çalışma imkanı da sağlamaktadır.

1 Arslan; *Modern Türkiye*, (çev: Fatma Arıkan), Tüstav yay., İstanbul-2002, s: 74.

2 Ankara sanayiinin gelişmesi ile ilgili olarak kısa bilgi için bkz: İlhan Tekeli; "Ankara'da Tarih İçinde Sanayinin Gelişimi ve Mekânsal Farklılaşması", *Ankara Ankara*, (Ed.; Enis Batur, yay. haz.; Selahattin Özpalabıyıklar), YKY yay., İstanbul-1994, ss: 171-199.

rapor (Belge-1), hem imalât-ı harbiye işçilerinin nasıl bir örgütlenme içinde olduklarını göstermesi, hem de Ankara'daki işçi sınıfının büyük bir kesimini ifade eden bu kitle içinde TKF'nın gücünü sergilemesi bakımından önem taşımaktadır.

•

"Ankara Amele Hayatının Muhtasaran İzahı

19-20. 4. [1]925

Ankara'da ufak büyük çok fabrikalar vardır. Bunlardan yalnız imalât-ı harbiye amelesi kendi refahını mümkün mertebe temin içün teşkilata havidir.

İdman Klübleri: Fabrikada senelerden beri yekdiğeriyle rekabet eden ve her amelenin nefretini mucib olan iki klüb var idi. Bunların yekdiğeriyle olan tezadı; birkaç arkadaşımızın himmetiyle çok devam etmeyerek geçen sene birleşmesiyle neticelendi[3]. Bu birlik Ankara efkar-ı umumiyesi üzerinde mühim bir mevki ihraz etti [kazandı] ve sanatkâr gücünün idman sahasında da kıymetini gösterdi ve geçen sene Ankara şampiyonluğunu da aldı. Bu hal her amelenin göğsünü kabarttı. Netice, bu birlik devam etmedi. Üç ay evvel klübden bir kısım oyuncular çıkarak "Türk İdman Ocağı" namıyla ve azasının ekserisi hariçden olmak üzre bir klüb teşkil ettiler. Fabrikada kalan işçi gençleri, bu vaziyet karşısında daha ziyade faaliyete geçdiler, cemiyetimiz binasında içtimalarını yapmakdadırlar. Fiili azasından başka fahri olarak amele azası da pek çokdur.

Hasta Kasamız: Kasamız bidayetten beri vardır. Mevcud nakdi sekizyüz küsur liradır. Ankara'nın mütehavvil [değişken] havası arkadaşlarımızı hastalıkdan kurtaramadığı için kasanın mevcud nakdi ümid edildiği kadar değildir. Her amele azasıdır.

Heyet-i İdaresi: Bu arkadaşlar arasında şube birliklerinden kimse yokdur yalnız şubelerden intihab edilen [seçilen] kırk kişilik kongre azası içinde mevcuddur. Bir ay evvel yapılan intihabatda bizim arkadaşlardan var idi. Bu vazifeyi kimsenin kabul etmemesi, hepsinin istifasıyla neticelendi. Tekrar intihabat yapılmayub sabık heyet-i idarenin vazifelerinde altı ay müddetle ibkası [devam etmesi] ekseriyetle kabul edildi. Kasada sui idare, sui istimal yokdur. Çünkü amele idaresi ve murakabesindedir. Kazaya uğrayan bir arkadaşa müdavat-ı edviyesini [tedavi için gerekli ilaçları] fabrika idaresinin

3 İstanbul'da bulunan imalât-ı harbiye işçileri 1910 yılında Altınörs İdmanyurdu ve Turan Sanatkârângücü adları ile iki takım oluşturmuştu. İşçilerin Milli Mücadele'ye katılarak Ankara'ya gelmelerinden sonra da aralarındaki rekabet devam etti; esliha [silah] tamirhanesinde çalışanların takımı olan Altınörs İdmanyurdu, adını Anadolu Sanâtkarângücü'ne çevirdi. Demir usta ve işçileri de Turan Sanatkârângücü'nü devam ettirdi. 1923 sonunda her iki takım Anadolu-Turan Sanatkârângücü adı altında birleşti. Geniş bilgi için bkz: www.ankaragucu.org.tr

bilmesi icab ettiği halde, bu vazifeyi de kasamız yapmakdadır... Fabrika şuabatında [şubelerinde] pansumancı arkadaşlar vardır.

Kooperatif

Amelenin iaşesini temin eden bu şirketin heyet-i idaresi amele ve zabitandan mürekkebdir, azası da amele, memurin ve zabitandan. Geçen seneki heyet-i idaresi, reis kaimmakam Nuri Bey[4] dahil olmak üzre zabitandan mürekkeb idi, yalnız bir ustabaşı dahil idi. Bir ay evvel yapılan senelik kongrenin intihabatında birçok münakaşalar oldu. Reis, katib ve muhasibden başka diğer azası ameleden intihab edildi...

Bunlar arasında benim arkadaşlardan yoksa da fikrimize yakın olan vardır. İntihabatda muvaffak olmadığımızın esbabı; ekserimizin şirkete dahil olmamasıdır. "Çünkü bekarız, erzakın bize lüzumu yokdur" diyerek büdcelerimiz ba-hisse başına beş lira vermeğe müsaade etmedi. Mevcud nakdi 2.000 liraya karibdir [yakındır]. Erzakı hariçden daha ucuz satmakdadır.

4 Yarbay Mehmet Nuri [Altınok]. Tamirhane müdürü olan Nuri Bey, aynı zamanda imalât-ı harbiye bünyesinde bulunan iki futbol takımının da reisidir.

Cemiyet

Aylarca müsade istihsali için uğraşdıkdan sonra 16.Kanun-ı evvel.340 [16.Aralık.1924] tarihinde resm-i küşadı icra edildi. Tunalı Hilmi[5] ve Sivas me'busu [Halis] Turgud[6] beyler teşrif etmiş idiler. Fabrika müdürlerini ve sair birçok zevatı da davet etti isek de hiç birisi icabet etmediler. O gün cemiyet binası hınca hınç dolmuşdu. Fehmi babanın teşekküratını havi mukaddemesiyle başlayan merasim, her amelenin tüylerini ürpertecek güzel bir gün yaşandı. Onu takib eden mini mini amele çocuğunun sevimli nutku herkesi hıçkırıklarla ağlattı. Bilhassa çocuğun ağlaması cidden salonu meyusiyete gark etdi. Sonra arkadaşımızın; amelenin meziyeti hakkında vermiş olduğu ateşîn nutku mebus beylere hüsn-ü tesir yapdı, onlar da birkaç kelimeden ibaret cevab verdiler...

Fazlı babanın da senelerden beri millet ve memleket için çalışıb bu hale geldiğini, dişlerinin iş üzerinde çürüdüğünü izah eden sözleriyle nihayet bulan merasim, istikbal için atacağımız adımlar mukaddemesiydi...

İki hafta sonra yapılan intihabatda üç arkadaş kazandık...

He'yet-i idare azasından; ikisi tam manasıyla dalkavukcu, üçü korkak ve diğerlerine mütemayil... Birisi de yine yakındır. Ceman dokuz azadır. Vazife başına geçer geçmez de haftada iki, üç gece içtima yapıyorduk. Cemiyetlere teşekkülümüzü bildirdik. Mesai kanununun[7] üzerinde gece yarılarına kadar müzakere ve münakaşa ediyorduk. Diğer taraftan Ticaret Encümeni'ne bir tezkere yazarak kabul edilen mevadı [maddeleri] istedik. Kabul edilen mevadı havi resmi tezkereyi şubelere tayin ettik. [...] mesainin üçe iblanı her işçide bir kin ve asabiyyet var idi: Ne çare yine inkılab mefkuresi kalblerine kadar yerleşmiyordu belki, "daha fazla süremez bu hayat" diyen yabancı gençler var idi. Benim arkadaşlar bu hadiseyi sevinçle karşıladı, çünkü muvakkat bir zaman için olan bu hal belki de birkaç genç arkadaş kazandıracak idi... Nitekim öyle oldu. İstanbul'da harbden evvel tesis edilen İmalat-ı Harbiye Fabrikaları Temin-i İstikbal Sandığı'nın akıbetini meydana çıkarmak vazife-i mühimmesinden idi. İstanbul'a sandıkla alakadar bir şube memuru gönderdik. Aldığı izahatın neticesini umumi kongrede ameleye bildirdi, 65.000 liradan ancak 290 lira kalmış idi. Müdhiş münakaşaları mucib olan bu hal neticede, tekrar yapılmakda olan temin-i istikbal sandığına eski paramız meydana çıkmadıktan sonra dahil olmamağa karar verildi.

---

5 Ünlü Jöntürklerden olan Tunalı Hilmi Bey, dönemin Zonguldak milletvekiliydi. Cumhuriyet döneminin ilk iş kanununun hazırlanmasında büyük katkıları olmuştur.

6 Halis Turgut (Sivas 1886-İzmir 1926). II. Dönem Sivas milletvekili. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası içinde yer almış, İzmir suikastı davası sonunda idam edilmiştir.

7 Mesai Kanunu Layihası'nın ortaya çıkışı ve gelişimi ile ilgili geniş bilgi için bkz: Mesut Gülmez; *Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)*, TODAİE yay., Ankara-1983, ss: 204-224 ve Mesut Gülmez; *Türkiye Belgesel Çalışma İlişkileri Tarihi (1936 Öncesi)*, TODAİE yay., Ankara-1983, ss: 243-312.

Mütareke esnasında para zabitan ve memurin tarafından yağma edilmişdir. İstanbul'da yapılan kongre, elbette işçilerimizin beklediği bir şey değildi. Kongreden iki gün sonra İstanbul'dan bir şimendöferci arkadaş gelmiş idi. Mesai kanununa ve diğer bazı mesail hakkında umum azanın reyini almak için kongre akd ettiğimiz bir gecede misafir arkadaşımızı da davet etmiş idik Kısaca İstanbul kongresini izah ederek Ankara'dan da iki murahhasın tayin edilmesi icab ettiğini söyledi.

Birkaç umde:

Gelecek murahhasların hükümete rica etmeyub başka dürlü hareket etmek ihtimalleri olduğunu ve bu vaziyet karşısında nasıl hareket etmekliğimiz lazım geldiğini, korkak mefkureleriyle izah ettiler.

Hak istediğimizi [...] alacağımız mükafatın tokatdan başka bir şey olmayacağını havi bir gayrı ateşîn ve uzun bir nutku diğer gençler üzerinde, hatta umumun üzerinde iyi tesir yapmadı. Nihayet iki murahhasın intihab edilmesine karar verildi. İntihabat fevkalade gürültüleri mucib olduğu gibi; maalesef nizam ve intizam dahilinde de yapılmadı. İlk evvel on namzed gösterildi, bunlardan ikisi bizden... On namzedin çok olduğunu iddia ederek, birçok gayri muvafık münakaşalardan sonra dörde tenzil ettiler. Bunlardan birisi bizden, diğerleri ustabaşılardan idi. İntihabatın aleni yapılmasına karar verdiler. Aleni yapılan intihabatın herhalde bizim aleyhimize olacağını düşünen bir arkadaşımız da "böyle intihabatlarda hiç bir işçi kalbindeki hissiyatını izhar edemez. Bilakis ustabaşılarının tesiri altında kalır, binaenaleyh hafî [gizli] yapmalıyız". Bizim ve bize iltihak eden bazı gençlerin namzed arkadaşımızı müdafaa etmesi bir netice vermedi. Şunu da itiraf etmeli ki... O gece gençlik kendini gösteremedi. Tesir altında kaldı, bizden de hasta olub gelmeyen var idi. Bir dalkavukcu bunlardan "filan, filan ustabaşıyı intihab ediyoruz" diye bağırması; "kabul ediyoruz" sedasıyla karşılandı. Gençlerin bir kısmı onlara iltihak etti, bir kısmı da

bizimle beraber şiddetle itiraz etdi. Fakat sesimizi ancak kendimiz işide biliyorduk. Reisin "mesele hallolunmuşdur" demesi salonu karışdırdı. Arkadaşlar hep birden "... filan efendi her ikisinden daha iyidir siz diktatörlük yapıyorsunuz..." Bir arkadaşımızın da "onların yerine Asım Paşayı[8] gönderirseniz daha iyi olur" demesi! Müzakere tatil edildiğinden dolayı şiddetli ve şahsi münakaşaları mucib oldu. Hafi yapılmış olsa idi kazanmak ihtimali yüzde yetmiş idi.

Cemiyet hey'et-i idaresi: Bir Mayıs için birkaç içtima yapıldı ise de bir şeye karar veremedi, hatta hükümete mezuniyet almak için de müracaatda mütereddid idi.

Diğer taraftan biz de iki ay evvel Bir Mayısı Türkiye'de şimdiye kadar görülmemiş bir suretde te'sid edeceğimize karar vermiş idik. Ahval-i hazıra istihzarımıza [hazırlık yapmamıza] bile mani oldu[9]. Mamafih mümkün mertebe yapılacakdır[10]".

***

TKF, Takrir-i Sükûn'u Değerlendiriyor!

1.Mayıs.1925 tarihinde İstanbul'da beyanname dağıttıkları gerekçesi ile Takrir-i Sükûn Kanunu[11] uyarınca tutuklanan TKF mensuplarının yargılanmasına 9.Ağustos.1925 tarihinde başlanmış ve muhakeme 12.Ağustos.1925 tarihinde neticelenmiştir[12]. Bu davada yargılanıp "on sene küreğe mahkum edilen tıp talebesinden Hüseyin Hikmet [Kıvılcımlı][13] "Eylül 1925 sonunda yazdığı bir mektupta hem muhakemenin işleyişi hakkında bilgi vermekte, hem de Takrir-i Sükûn Kanunu hakkında görüşlerini açıklamaktadır (Belge-2). Bir TKF mensubunun aldığı ağır cezaya rağmen "ben inkılabın durmamasını temenni ediyorum" diyerek belirli ölçülerde de olsa Kemalist rejimi

8 Orgeneral Asım Gündüz (1880-1970). Milli Mücadele'nin önde gelen kumandanlarından. Garp cephesi kurmay başkanlığı yaptı. Mondros Mütarekesi, Montreux Boğazlar Anlaşması ve Hatay'ın anavatana katılması ile ilgili olarak kurulan heyetlerde görev aldı. Genelkurmay II. Başkanlığı görevinde bulundu.

9 Ankara'da 1 Mayıs kutlamaları ile ilgili olarak 1922 yılı için bkz: Mete Tunçay; *Türkiye'de Sol Akımlar-I (1908-1925)-Belgeler:2*, BDS yay., İstanbul-1991, ss: 249-251 ve 1924 yılı için bkz: Mete Tunçay; *1923 Amele Birliği*, BDS yay., İstanbul-1989, ss: 129-130.

10 Fond: 495, Opis: 181, Dela: 229, List: 1-2.

11 Takrir-i Sükûn Kanunu'nun uygulanması ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz: Mete Tunçay; *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1925-1931)*, Yurt yay., Ankara-1981, ss: 127-183.

12 Muhakemenin seyri hakkında kısa bilgi için bkz: Fethi Tevetoğlu; *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faâliyetler (1910-1960)*, Ayyıldım Matbaası, Ankara-1967, ss: 388-394.

13 Mektubun altında sadece "Hikmet" imzası bulunmaktadır. Ancak, gerek tutuklananlar, gerekse mahkum olanlar arasında bir başka "Hikmet" bulunmadığı için bu kişinin Hikmet Kıvılcımlı olduğunu tahmin etmekteyiz. Ayrıca, mektubun genel üslubu da bu kanımızı kuvvetlendirmektedir. Kıvılcımlı'nın görüşleri için ayrıca bkz: Hikmet Kıvılcımlı; *İhtiyat Kuvvet: Milliyet (Şark)/yol: 6. kitap*, Yol yay., İstanbul-1979.

desteklediğini belirten bu mektup, o dönemde TKF tarafından izlenen politikayı ortaya koyması açısından da önemlidir.

"Ankara Hapishanesi
25 Eylül 1925

Çok aziz kardeşim,

Evvela sizin, zevcenizle hülasa hepinizin gözlerinden, yanaklarınızdan yüzlerce, milyonlarca defa öperim. Tevkif ve mahkumiyet hadiseleri sana mektub yazmama mani oldu. Mamafih kısaca hülasa etmek icab ederse diyeceğim ki iyiyiz ve sıhhatdeyiz. Maddeten hayatımız hatta mahbus hayatı bile değildir. Ankara'da yeni yapılan tevkifhanenin hususi kısmında, yani hastahane odalarında çok serbest bir suretde yaşıyoruz. Tabii siz tanımazsınız, fakat biz on iki kişi mahkum olduk[14]. Bu arkadaşları hatta ben de bir kısmını yeni tanıdım, mamafih hepsi gayet iyi insanlar. İşçilik ve yemek işlerini sıra ile yapıyoruz, bol bol okuyoruz, yazıyoruz, lisan ve musiki öğreniyoruz[15]. Tevkifimiz hadiselerine gelince, onu vukuundan evvel etraflıca tahmin ve tayin ettik, fakat maalesef uzaklaşmak ihtiyarım dahilinde değildi ve ben buna fazla lüzum görmedim. İsticvab [sorgulanma] ve muhakemelerimizin bariz hususiyeti de şu ki, bunlarda katiyyen ve hiç birşey mevzu-i bahs olmadı denilebilir. Mesela benim muhakemem dört dakika sürdü ve orada daha ziyade "anan kim? baban kim?" şeklinde suallere maruz kaldım. Halbuki ben zannediyordum ki [...] bir mecmuada çalışıyordum, bunun neşriyatı ve muhteviyatı etrafında pek çok suallere muntazırdım. Bu ve buna yakın sualler hiç birimize tevcih etmedi. Muhakeme zabıtnameleri müstesna olarak temyize verilmedi, bir kararname sureti tebliğ edilmedi. Mamafih gerek muhakemenin cereyanı esnasında, gerekse hal-i hazırda müstesna derecede iyi muamele gördük. Yalnız en göze çarpan şey hakimlerin şiddetidir. Bunu bir kısım arkadaşlar benim müdafaamın şiddetine mal ettiler. Vakıan müdde-i umumi iki aydan iki seneye kadar mahkumiyetimizi istedi, halbuki biz yedi seneden on seneye kadar mahkum olduk. Mamafih hal ve tavrımızla mahkeme heyeti üzerinde canlı, [...] ve takdirkar bir intiba bırakdığımıza kaniyiz ve bilahire buna emniyet ettik.

14 Bu oniki kişi; Bursa'da yayınlanan *Yoldaş* gazetesi sahibi İbrahim Hilmi, Amele Teali Cemiyeti üyesi Şevki, elektrikçi Nuri, Sadrettin Celal [Antel], sanayi-i nefise'den [ressam] Sami, talebeden Nuri Haydar, Amele Teali Cemiyeti Katib-i Umumisi Abdi Recep, Şevket Süreyya [Aydemir], eczacı Vasıf, doktor mülazım Mümtaz, tıp talebelerinden Hüseyin Hikmet [Kıvılcımlı] ve Süleyman Neşati'dir.

15 Ankara hapishanesinde geçen günlerin tasviri için ayrıca bkz: Şevket Süreyya Aydemir; *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitapevi yay., 6. baskı, İstanbul-1976, ss: 379-386.

Son günlerin haberlerine gelince: Elaziz'de muhakeme edilmekde olan gazeteciler beraat ettiler[16]. Hüseyin Cahid [Yalçın] ve diğer mevkuf gazetecilerin affı için takrir verildi. Sebilürreşad veya Tanin sahibleri serbest kaldıktan sonra bizim mevkufiyetimizin artık hiç bir manası kalmaz. Mahkeme reisine ve reis-i cumhura birer mektub, meclise de bir istida hazırladık, vereceğiz. Neticesinden ümitvarız. İstiklal Mahkemeleri faaliyetlerinin artık tedricen nizami mahkemelere intikal edeceğine ve Takrir-i Sükun'un istihdaf ettiği gayelerle artık iktitaf edilmiş bulunduklarına eminim. Mamafih bu Takrir-i Sükun Kanunu'nun mahiyyet-i içtimaiyesi hakkında bir kaç söz söylemek isterim. Bu kanaatlerimizi Mazhar Selim(?) nakleder:

Takrir-i Sükun faaliyetinin herşeyin fevkinde bir mahiyet-i inkılabiyesi tezahür ettiğine, bu mahiyyet onu alelalade bir terhib ve tedib gibi olmakdan çıkardı. Takrir-i Sükun Şark'da derebeyliğin son enkazını darbeledi. Takrir-i Sükun tekkelerin, medreselerin son bakiyelerini temizledi. Takrir-i Sükun memleketde adem-i memnuniyetle, irticanın körü körüne bir sembolu olmak rengini bilerek veya bilmeyerek takınan Terakkiperver [Cumhuriyet Fırkası] ocaklarını temizledi, memleketde öteden beri politika oyunlarıyla geçinen ve her devirde suyun yüzünde gezmek isteyen Lütfi Fikri[17] , [Hüseyin] Cahid [Yalçın] ...ilh. gibi düşkünleri ve döküntüleri "diskredite" ve "ekarte" etti. Bir defa daha, efkar-ı umumiyeyi, hükümet-i umumi etrafında birleşdirdi. Şimdi o efkar-ı umumiye mesela Musul meselesi gibi bir emperyalist oyun karşısında kolayca ve müttehiden istiklali koruyacakdır. Bize gelince:

Memleketde inkılabın selamet-i seyrini bittabi kendi zararımıza da olsa herşeye tercih edeceğiz. Ben inkılabın durmamasını temenni ediyorum. Bu temennileri taşıyan insanların, mürtecilerle, düzenbazlarla bir safda mahkemelere çekilmesi, mahkum edilmesi ve hala mahbus bulundurulmaları garabetine rağmen bu temennilerin sarsılmaması için çalışıyorum. Siz nasılsınız? Markoni'nanın(?) zevcesi de nezdinizde midir? Eğer orada ise selam söyleyiniz. Kendisine İstanbul'un havası hiç yaramadı. Sıhhati ve iradesi çok duçar-ı zaaf olmuşdu, tedavisine itina ediniz.

Mektub yazarsanız Abdullah Bey, daha iyisi Sabriye hanım vasıtasıyla eve yazınız, bana gelir. Sonra senden bir ricam var. Talat'ın vaziyet-i maddiyesi maalesef çok

---

16 Gazeteciler davası ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz: Ergün Aybars; *İstiklal Mahkemeleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara-1982, ss:187-195, Ahmet Emin Yalman; *YakınTarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c: 3 (1922-1944), Rey yay., İstanbul-[t.y.], ss: 171-190, Mete Tunçay; *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek -Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, ss: 142-146 ve Eşref Edib [Fergan]; *İstiklâl Mahkemelerinde/ Sebilürreşad'ın Romanı*, (haz.: Fahrettin Gün), Beyan yay., İstanbul-2002.

17 Hakkında bilgi için bkz: *Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü/ "Daima Muhalefet"*, (yay. haz.: Yücel Demirel), Arma yay., İstanbul-1991.

fenadır. Çocuğuna da bakamıyor. Daha fazla yazamayacağım. Ayda 10-15 lira kadar kendisine acele muavenet edebilirseniz çok sevineceğiz. Gözlerinizden öperim.

Kardeşin
Hikmet[18]"

Abstract:
The second part of the serial on "Turkish Left Movements" includes two archive documents. The first gives important information on the worker organizations in Ankara in 1925, especially those of the workers in the military factory. The second document is a letter of Hikmet Kıvılcımlı, one of the prominent names of the leftist movement, written from Ankara prison. Writing of the situation in the prison, he evaluates and props up the new press act, saying it had given a strong blow to the reactionists, while the act had been the reason of his sentence.

Key words:
Ankara, worker organizations, Communist Party of Turkey, Hikmet Kıvılcımlı, Takrir-i Sükun Kanunu.

18 Fond: 495, Opis: 181, Dela: 229, List:11/11a

www.sanatkitabevi.com.tr

İnternetteki İLK "sanal" sahaf...

Sanat Kitabevi

Karanfil Sok. Birlik İş Merkezi 5/60
06650 Kızılay / ANKARA
Tel: (90-312) 418 62 03
Fax:: (90-312) 425 93 77

www.sanatkitabevi.com.tr

sanat@sanatkitabevi.com.tr
sahaf@sanatkitabevi.com.tr

Üç Düalizm
Gnostik Mezhepler ile Maniheizm Arasında Gerçekte Bir Bağ Var mıdır?

Savaş Çağman COŞKUN

Son yıllarda kitapçı raflarında, ilkçağ Anadolu'sunda ve ortaçağ Avrupa'sında yayılmış Gnostik-Hıristiyan mezhepleri ya da halen gnosis (marifet) kavramını zemin edinmiş İslam tasavvufu hakkında kaleme alınmış kitaplara, sıklıkla rastlar olduk. Bu çoğu Türk yazarlara ait kitapların hemen hepsinde, gnostik inancı düşünce tarihi içinde konuşlandırırken iki bildik eğilim yinelenmekte. İlk eğilim, ortaklaşmacı yapılanmaları yüzünden tüm Paulusçu, Bogomil, Kathar hareketleri ve hatta Simavna kadısının oğlu Şeyh Bedrettin Mahmut'un on beşinci yüzyılda kurduğu Simavi tarikatını bile toptan *komünist* olarak adlandırma yönünde. İkinci eğilim ise Gnostik-Hıristiyan mezheplerinin tümünü Maniheizm kökenli ilan etmek şeklinde. İlk eğilim genelde aydınlama çağı sonrası değer yargılarıyla geçmişe bakma hatasından kaynaklanıyor. Endüstri sonrası toplumların kavramlarıyla tarihi değerlendirmek, bu tür kavramların oluşmadığı toplumlardan söz ederken yanılmalarla dolu bir söyleme götürüyor araştırmacı yazarları. Bu yazıda ikinci eğilimle ilgilenmek istiyorum. Çünkü bu eğilim Gnostik akımların sınıflandırılmasında gerçekten okuyucuyu yanıltır hale gelen bir kargaşaya neden olmakta. İster vahdet-i vücut görüşünü (birçok Galiye ve tasavvuf tarikatında olduğu gibi), ister evreni açıklarken düalist bir yaklaşım benimsesin (Paulusçu, Bogomil, Kathar, Mandenci evren tasavvurunda olduğu gibi), ister ana inancını düalizmin reddi üzerine yapılandırsın (Yezidilik de olduğu gibi) her Batıni inanç odağını bu dinle açıklamak gerçekten, birer birer bu inançları anlama yolunda çıkmaz bir sokağa sokuyor okuyucuyu.

Maniheizm, Mazdekçilik ve Zerdüştçülük düalist dinlerdir. Ama düalizm, bütün bu dinler içinde aynı tanımla karşımıza çıkmaz; ayrıca her inançta bu karşıt evrenler ve unsurlar tasavvuru kendini başka şekillerde tanımlar. Düalizmi basite indirgeyerek üç ana başlıkta toplayabiliriz.

Birinci düalist evren tasavvurunda, dünya *Kötü* ve *İyinin* savaş alanıdır. Tüm evren bu iki karşıtlık üstüne inşa edilmiştir. Bu ilahiyat görüşünün kökenlerinde kötünün açıklanması yatar. Bildiğimiz anlamda kötü, ilk başlarda şeytaniye denk gelen bir anlam taşımaz, kötü de tanrısaldır, hatta kötülüğün (zulmetin) bir Tanrısı vardır ve bu Tanrı tabiatı gereği yıkıcıdır, ölümle ilişkilidir. İyinin (nurun) Tanrısı ise hayatın kendisini temsil eder, onarıcı, şifa verendir. Bu sayede, karanlık-ışık, ölüm-yaşam, yıkım-onarım karşıtlıkları iki eşit güce atfedilir. Böylelikle, iyinin ve kötünün kaynağı açıklanırken insanın evren içinde duruşu tayin edilmiş olur. Bu yaklaşım, *Ahuralar* (İyi Tanrılar) ve *Devalar* (Kötü Tanrılar) arasındaki savaşı ilk destanlarında bile işleyen Hint-Ari halklarının evren tasavvurundaki görüştür. Bu iki karşıt güç odağı arasında fert seçim yapabilen, özgür iradeli olarak tasarlanmıştır, ki bundan dolayı insan kurtulabilir ya da hataya düşebilir. Bahsedilen Hint-Avrupa kaynaklı düalizm, İran'da biçimlenmiş Mazdekçilik, Zurvancılık ve Zerdüştçülük içinde aynen yukarıdaki gibi yer alır.

Ortadoğu ve Yunan-Roma dünyasında karşımıza bambaşka bir düalizm çıkmaktadır. Bu düalizmin köklerini Pythogorasçı-Orpheusçu evren tasavvurunda aramak gereklidir. Helenistik dönemden önce, Suriye ve Mısır'a ulaştığı su götürmez olan Hindistan kaynaklı Sankhya-Yoga uygulamalarını kendine pratik edinen düalist görüş yukarıda adı geçen Pythogorasçı-Orpheusçu gizem dinlerinin yapılanmasında ilk harçtır. Büyük İskender'in İndüs seferinde yanına aldığı feylesofların karşılaştığı çıplak rahipler (büyük olasılık Sankhya görüşlerini benimsemiş Maskarin Gosâla, belki de Mahavira yanlıları olabilir) ve onlarla yapılan *hikmet* sohbetleri hem Yunan, hem Hint kaynaklarında (özellikle Budist metinlerde) aktarılmıştır. Bu tarz düalizm, geçmişi itibariyle Ari öncesidir ve Hindistan'ın ilk yerlileri, Apollinaire'in Palasthanlılar adını verdiği, taş çağında İran'ın, Ortadoğu'nun (belki Anadolu'nun) ve Hindistan'ın esmer halklarına aittir. Ari öncesi halkların evren tasavvuru anaerkildir ve merkezinde Yoni'ye (Kadın cinsel organı ya da dişil bir doğa-doğum Tanrısına) tapınma olan, Linga'ya (Erkeklik organı ya da yaratıcı eril bir Ay tanrısına) tapma öncesi bir eğilimini temsil eder. Bu düalizm, dünyayı çözülmez bir ikiye bölünüşle açıklar. Tüm evren hayat monatları (*puruşa*) ve cansız maddeyle (*prakriti*) iki alana ayrılmıştır. Madde (prakriti) ölüdür, ama ona sızan karışan hayat monadı (puruşa) yüzünden can bulur ve ölümler doğumlar ile hayat zincirinin (*samsara*) oluşmasına neden olur. Bu tür düalizmde fert birbirine karışan bu iki unsuru ayırmak, sonsuz hayata ulaşmak için içe yönelir, çile çeker, ayrıntılı arınma ayinlerine katılır, belirli yiyeceklerden (örneğin et) kaçınır ve cinsel perhiz uygular. Pythogorasçı-Orpheusçu düalizmde, Hint-Avrupa merkezli

düalizminden farklı olarak üremeye ve cinselliğe olumsuz anlamlar yüklenir ve cemaatin seçkinleri bekar erkeklerdir.

Üçüncü tür düalizm ise aslında kaynağında mutlak monizme yani Tanrının iradesinden başka bir kuvvet aramayan, evren tasavvurunda tek Yaradan'dan başkasını tanımayan görüşe yer veren, fakat zaman içinde kötülüğün kaynağını araştırırken sonradan oluşturulmuş öğretilerle düalizme varan Yahudi-Hıristiyan düalizmidir. Babil sürgününden önce, hatta Filistin'e yerleşilen dönemden de eskilerde İbranilerin çöllerde göçebe yaşayan atalarının dini monizm ile açıklanabilir. Babil sürgünü döneminde gelişen ve Kabala mistisizminin temelini oluşturan Merkava gizemciliği bu düalizmin oluşmasında zemin hazırlar. Çölde göçebe olan dönemde iyinin ve kötünün kaynağı Tanrı (Elohim) idi. Elohim kelimesinin tek olanı anlatması gerekirken kutsal yazıların tümünde, kelime olarak çoğul biçimde (Tanrı kelimesi İbranice El kelimesidir ama Tanrı için Elohim yani Tanrılar kullanımı yaygındır) geçmesi, bazı görüşlere göre de Filistin'e göçten sonra Kenanlıların Tanrının oğulları kavramının dine girmesiyle ikircikli bir hal almıştır. Çöl göçebeliği zamanında Tanrının yeryüzündeki kötü eli, öbür maskesi, Me'lak Yehova (Yehova'nın meleği) olarak adlandırılmakta, ama ondan ayrı düşünülmemekteydi. YHVH telaffuz edilemez dört harfiyle anlatılan bilinmez ve aşkın Tanrının kötücül yanı ayrışmaya başlayarak, zamanla ikizleşmeye yöneldi. *Bene-ha Elohim* yani Tanrının oğulları kavramı, *Sod*, başka bir değişle Tanrının mahiyeti, göklerin ordusu, Tanrının çevresindeki tüm iyicil varlıklar için kullanılması ve ilahiyatta yer alması Filistin'e yerleşimden sonra oluşmuştu. Böylelikle Tanrı'nın iyicil eli Bene-ha Elohim, kötücül eli ise Me'lak Yehova oldu. Bu iki odağa eşit güçler verilmemişti ilkin. Aynı İslam'da olduğu gibi sonradan İblis kavramına, yani düşmüş meleğe dönüşecek olan Me'lak Yehova, yine de kaynağı olan tanrıdan güçsüzdü ve daima ona yenilmeye mahkumdu. Bu görüş sonradan neredeyse aynen Hıristiyanlığa ve İslam'a aktarılmıştır. Kötüyü, Yehova bilebilmekte, hatta kontrol edebilmekte, kaynağı doğrudan olmasa da güçlü konumda iyiliği sembolize etmektedir. Bu düalizm Ortadoğu'da Yahudi kaynaklı Esenli çileciliği ve Merkava mistisizminde kötülüğün bilinmezliği tanımlanmaya başlamış, Tanrının iradesinin dışına çıkmış kendisine tanınan bir zaman dilimi içinde kötülük yapmasına izin verilen kişileşmiş kötülük yani Şeytan biçimini almıştır.

Gnostik inanç, ikinci ile üçüncü yüzyıllarda, üç ana odakta oluşmuştur; Mısır, Anadolu ve Ortadoğu. Kötülüğün kaynağı meselesini Tanrının içindeki bir kopuştan kaynaklı kabul eden ve inancını yaymaya başlayan ilk gnostik Simun Magus ile Kilise Babaları İrenaeus (185), Hippolytus (230), Epiphanios (375) bu çığ gibi büyüyen heretik mezhepler hakkında birçok karşı yazı kaleme almıştır. Simun Magus'un kurduğu tarikatta özünde tek Tanrı inancı vardır ve güçlü bir Yahudi etkisi taşır. Dünyanın yaratılışı konusunda Platoncu görüşlerin Suriye'de yayılması ve kabul görmesi Valentinus ve Basilides gibi yeni gnostik düşünürlerin çıkmasına neden oldu. İlk gnostik belgelerden

olan ve orijinali Kopt dilinde yazılmış olan Pistis Sophia yani İmanın Bilgeliği kitabı, Gnostik ilahiyatın Hıristiyan karşı saldırıya meydan okur duruma geldiğini göstermektedir. Bu ilk Gnostik görüşler madde tasavvuru, ferdin konumu meselesi ve kötülüğün kaynağını açıklarken, yukarıda bahsettiğimiz ve Hindistan kaynaklı Sankhya-Yoga irfanından etkilenmiş Pythogorasçı-Orpheusçu evren tasavvuru ve monizminde bölünmüş Yahudi düalizminin eşsiz bir karışımı gözlenebilir. Yehova'nın yanılgısı olan Dünya, ışık alemini (*Pleroma*) oluşturan iyi ruhlara (Bene-ha Elohim tanımına benzeyen bir kavrama) ve bunların kaynağı mutlak iyi Tanrıya yabancıdır. Ruh içsel bir deneyimle ve gizil bir gerçekle (gnosis) keşfedilmelidir. Bu ilk mezheplerde arınma ayinlerine yer verilmiştir ve bunlar Hıristiyan vaftizinden öte eski Ürdünlü sonradan Mezopotamya'ya sürülen Manden yarı-gnostiklerinde olduğu gibi ruhsal arınmayı, cemaat bağlarını temsil eder. Bu düalizm anti-kozmiktir yani dünyanın hata olduğu, yaratılmaması gerektiğini savunur. Maddeyi kötü kabul eder. Platoncu sonsuz idealar ve sonlu maddesel görüntüler olarak tanımlanan ve İslam sufizmini, Hıristiyan ilahiyatını etkileyen görüş karşımıza karamsar bir bakış açısıyla çıkar.

Maniheizm dinine baktığımızda dinin kurucusu Manes, Mezopotamya'da dünyaya geldi, Babası Pattak, bir Manden Ganzibra'sı yani din büyüğü idi. Çocukluğu gnostik inancın benimsendiği bir ortamda geçti. Ama Manes İran'a yerleşip yeni bir ilahiyat geliştirmeye karar verdiğinde, güçlü bir Hint-Avrupa düalizminin göbeğinde, bu insanlara yabancı bir Tanrı tasavvuru ile başarılı olamazdı. Maniheizm dininde Kötü Tanrı ve İyi Tanrı aynen Zerdüştlükte olduğu gibi ikiz ve eşit bir güce sahiptir. Bu bakımdan Pythogorasçı-Orpheusçu evren tasavvurunun, Yahudi-Hıristiyan düalizminin ve karamsar bir Platonculuğun kavramlar dünyasını ödünç alan Gnostik Mezheplerde eşit ve ikiz tanrısal odaklara rastlanmaz. Valentinus'un gnostik görüşlerine karşı yazılar yazan Kilise Babası Tityanus ya da Markion'a karşı yazan Teofilos aslında her iki yazarın da *Kitab-ı Mukaddes*'in Latince çevirisi *Vulgata* ve Yunanca çevirisi *Septuagint* bölümlerinde yer alan çeviri açıklarını tıpkı Kilise Babaları gibi kendi yararlarına kullanmış, Üçleme, Meryem'in Bakireliği, İsa'nın insani ve tanrısal tözü gibi Hıristiyanlığın başat meselelerine gnostik evren tasavvurlarının ışığı ya da gölgesi altında yorumda bulunmuştur, yani gnostik görüşün üstüne kafa yorduğu metinler *Tevrat* ve *İncil*'dir, Maniheizmin yedi kutsal kitabından en çok kullanılan olanı *Erjeng* değildir. *Erjeng* tümüyle ayrı bir evren yaratımını anlatır, Yahudi-Hıristiyan mitolojisinden ödünç birkaç kişilik dışında (mesela Nuh peygamber) nerdeyse sırtını tümüyle Zerdüştlüğe dayar.

Maniheizm'de yaratıcı tanrı, bazen Zurvan (Zerdüştlerin zaman tanrısı) ya da Sroşâv olarak anılan ışığın tanrısıydı ve karşısında eşit bir güç olarak Ehrimen (Zerdüştlerde kötülüğün tanrısı) bulunmaktaydı. Gnostik mezheplerde tümüyle bilinmez olan iyicil tanrı ışık alemindedir ve yeryüzünü yaratan kötücül tanrı ya da düşmüş meleğe (Şeytan) müdahale etmez. Maniheizm'de madde tüm Gnostik tasavvurda olduğu gibi kötünün

bedeninden (örneğin kötüye karşı savaşta cinlerin kemiklerinden yaratılan dağlar) oluşur, ve bunun da Manden yarı-gnostikleri arasında büyüyen Manes'in aktardığı gnostik bir görüş olduğu su götürmezdir. Gnostik cemaatlerin dinin tüm kurallarını uygulayan seçkinler ve din kurallarının bir kısmını dinleyen dinleyiciler olarak bölünmesi, ilkçağ gizem tapkılarında bile rastlanan bir durumdur. Bu gnostik dinlerde herkese açıklanmayan gizil inancın bir gereğidir. Bu yüzden Maniheizm'de benzer bir uygulamanın oluşu, yine Manes'in babasının cemaatinden bazı kuralları yeni dinine aktardığını ortaya çıkartır. Yani toplumsal örgütleme olarak Maniheizm Gnostik mezhepleri etkilememiş onların ilkçağdaki biçimlerinden (Pythogorasçı-Orpheusçu gizem tapkılarından, Mandencilikten) etkilenmiştir. Maniheizm seçkinci ve karma bir inançtır, sırtını dayadığı Hint-Avrupa düalizmi ve ödünç aldığı Yahudi-Hıristiyan düşüncesinde üremeye olumsuz bir bakış yoktu. Doğu kiliselerinde papazlara evlenme yasağı konulmamıştı, bu sonradan manastır hareketinin ve çileciliğin Bizans'ta gelişmesiyle hem evlenen, hem de evlenmeyen din adamlarının oluşmasına zemin oluşturmuştu. Yahudilikte, Zerdüştçülükte ve Mancilikte zaten bekarlık kınanan bir durumdu. Maniheizm'e rahiplerin evlenmemesi uygulaması büyük olasılık Budizm ile girmiştir. Çünkü Gothama Sakyamuni de bu din içinde sayılan ışık peygamberlerindendir.

Anadolu'da gelişen ve batıya her geçtiği ülkede ismini değiştirerek varan Paulusçuluk, yazarlarımızın ilgisini fena halde çeken Bogomillerin ve Albi Heretiklerinin ilksel biçimini oluşturur. Paulusçuluk gnostik bir mezheptir ve Hıristiyan kökenlidir. Bu inanç oluştuğu coğrafya itibariyle Manici cemaatlere yakın olmasından dolayı Maniheizm diniyle karıştırılır durur. Bu yüzden Balkanlarda Bogomil, güney Fransa'da Albi Heretikleri ya da Katharosçulara hep yeni-manici yaftası yapıştırılır. Yukarıda saydığımız paralellik dışında Paulusçuluk ve ondan türeyen cemaatler bu dinden etkiler taşımaz. Paulusçuluk ismini İsa'nın insanlığını vurgulayan heretik Monarkyanizm öğretisini savunan ve ilk Üniteryan ilahiyat örneklerinden birini veren, M.S. 260 ile 268 arasında Antakya piskoposluğu yapmış Samsatlı bir Ermeni Hıristiyan, Paulos'tan alır. Paulos hayatının hiçbir evresinde Gnostik olmamıştır. O İsa'nın tanrısal sözü insanlığa ulaştırdığını ve tanrılaşmadığı savunuyordu. Bu görüş tanrısal sözü (*logos*) bağımsız saymaz ve üçleme içinde Baba'nın tanrılığını vurgulayarak tektanrıcı bir uçta yer almıştır. Monarkyanizm Adopsiyanizm ve Sabelliusçuluk olmak üzere iki kola ayrılmıştı. Bu iki kol her ne kadar sapkın sayılsa da gnostik mezhepler değildi. M.S. 280 civarında Monarkyanizm Antakya'da egemen düşünce oldu ve Ermeniler arasında hızla yayıldı. Doğu Anadolu sık sık İran ve Bizans arasında el değiştirdiğinden bu bölgede otorite boşluğu oluşabiliyor, ayrıca sarp doğa yapısı sapkın sayılanların kolayca kamufle olabilmesini sağlıyordu. Bu bölgedeki Ermeniler arasında, Anadolu kökenli bir din adamı olan Markion'un M.S. 144'de sapkınlıkla suçlanıp kiliseden ihraç edilmesiyle kurduğu Markionculuk denilen gnostik mezhebe inanalar da bulunmaktaydı. Markionculuk

evreni iki ayrı kozmik güçle yani iyi ve kötü iki tanrıyla açıklıyordu. Yahudi-Hıristiyan düalizminden farklı olarak bu iki güç birbirinden bağımsızdı. Markioncular, *gnosis* denilen gizil bilgiyi değil de İsa'nın kurtarıcılığına imanı vurgulayan katı bir çileci yaşamı, kadınların rahip ya da piskopos olabilmesini, kötücül yaratıcı tanrının Yahudilerin tanrısı YHVH olduğu ve onun bu dünyayı yarattığı, *Tevrat* şeriatı ile *Yeni Ahit*'in kurallarının uzlaşamayacağı, *İncil*'den Yahudiliğe ait öğeleri ayıklayıp sadece *Aziz Paulus'un Mektupları* ve *Luka İncili*'ni kutsal metin kabul edilmesi gerektiğini savunan kendilerine has gnostiklerdi. İyi tanrının bilinmezliği vurgulanıyor, alışıldık gnostik inancın tersine dünyanın yaratıcısı ve yöneticisi Şeytanın Tanrı'dan kopan bir ışın filizinden oluştuğuna inanıyorlardı. Görüldüğü üzere iki bağımsız tanrının ya da öğenin oluşturduğu Hint-Avrupa düalizminden farklı olarak yine, birbirinden kaynaklı bir Pythogorasçı-Orpheusçu düalist görüş ve monizmi bölünmüş Yahudi düşüncesinin karışımı karşımıza çıkıyor. Her ne kadar Markionculuk Yahudi fobisi barındırsa da bazen antitez aslın aynısı olabiliyor.

Paulusçuluk, yedinci yüzyılda Paulus'un müritlerinden Silas'ın ismini alan Konstantin adında bir Ermeni tarafından kurulmuştur. 698-872 yılları arasında mezhep Anadolu'da hızla güçlendi. 872 yılında mezhebin merkezi bugün ki Şebinkarahisar'ın düşmesiyle askeri güçleri kırılmış oldu ama Paulusçuluk yayılmaya devam etti. Mezhep adını Samsatlı Paulos'a dayandırsa da bu sadece Ermeniler arasında yayılmasını güçlendirecek bir meşruiyet çabasındandır. Görüş olarak Paulusçuluk, Markioncu evren tasavvuruna dayanır. Kaderin cilvesidir sanırım, düşmanları Bizans'ın onları Bulgar saldırısına karşı Trakya'ya konuşlandırması mezhebin yok olmayarak devam etmesine yol açmıştır. Balkanlarda bu inanç Bogomil, Theophile yani Tanrı Aşığı gibi isimler alacaktır. İtalya'da Patarene, Güney Fransa'da Albi Heretikleri, Katalanya'da Katharosçular ismi yine aynı inancın farklı isimleridir.

Tekrar Maniheizm'e dönersek, Manes yaşadığı dönemde arkasında tartışmalara yol açmayacak kadar ayrıntılı bir ilahiyat bırakmıştı, Kuzey Afrika'dan İç Asya'ya dek tek ve değişmez bir ilahiyat. Bu nedenle diğer dinlerden farklı olarak mezhep kavramı genelde Manici cemaat yığınlarının yönetildiği merkezleri anlatmak için kullanılıyordu, yoksa bir düşünsel bölünmeyi sembolize etmiyordu. Manici metinler yazıldıkları Süryanice'den hemen hemen yayıldığı tüm eski çağ dünyasının dillerine tercüme edilmiştir. Tapınak kuralları, rahip kıyafetleri ve ayin dili dışında Maniheizm tarih içinde hep bir bütün olarak kalmıştır. Sanıldığı gibi Uygur manicisi ile Mısır manicisi arasında düşünsel bir ayrım yoktur. Bu nedenle Maniheizm'den koparak farklılaşan bir mezhepten tarih bahsetmez. Manicilik köklerindeki gnostik düşünceden dolayı diğer gnostik mezheplere benzer. Ama yapılanma itibariyle benzersizdir. Ortaklaşmacı yapısını Manicilikten değil de Markionculuktan alan Bogomil, Kathar, Paulusçu gnostikler Manici cemaatlerle iç içe coğrafyalarda yaşamalarının sonucunda bu dinle açıklanır

olmuşlardır. Tabidir ki yan yana yer alan topluluklar birbirinden etkilenir. Fakat yukarıda ismini saydığımız hiçbir cemaat inancını Manes'e ya da onun dinine dayandıran bir göndermede bulunmamıştır. Ayrıca bu cemaatlerin kutsal metinlerinde Manici metinlerin hiç birinin adı sayılmaz. Yarı-gnostik Maniheizm gelişip serpildiği ve kendini dayandırdığı inançlara atıfta bulunurken gnostik inancın semboller dünyasını ödünç alır, ama hiçbir gnostik mezhep kendini açıklarken Hıristiyanlığa atıfta bulunduğu gibi Maniheizm'e gönderme yapmaz.

Sonuç itibariyle, bir toplumu zeka özürlü, diğerini fikir üreten ve yayan kabul etmiş görüşü, her eğilimin bir başkasından türemesi gerekliliğine ısrar edenleri bir yana bırakırsak, bir çok inanç, eğilim, düşünce eşzamanlı olarak yakın ya da uzak coğrafyalarda oluşabilir. Bu muhakkak birbirlerinden etkilendikleri anlamına gelmez. Yakın coğrafyalarda birbirine karışmaksızın paralellik taşıyan inançlar, eğilimler, düşünceler filizlenebilir. Eğer bunları göz ardı edersek ve sadece inançlardan söz ederken ilahiyat açısından Gnostik mezhepleri ve Maniheizm'i değerlendirirsek Gnostik Hıristiyan mezhepleri yeni-manici olarak değil de Maniciliği köken itibariyle yarı-gnostik olmasından söz edebiliriz. İnsan düşüncesi, eğilimleri, alışkanlıkları tarih içinde kesintisiz olarak devam etmiştir, edecektir. Bu, evreni adlandırma çabası içindeki iki görüş için ortak bir düalizm tanımı bulunamaz. Gözden kaçması kolay olan bu nüans, fark edilmesi güç de olsa Gnostik mezhepler ile Maniheizm'in arasında ince bir sınır oluşturmaktadır.

Abstract

In recent popular books on the history of ancient Anatolia and medieval Europe, gnostic heretic sects of Christianity, the Yezidi religion and the teaching of Şeyh Bedreddin, are often confused and mistakenly related to the dualisms of Manichaeism, Mazdaism and Zoroastrianism of Iran, Pythagoras-Orpheus dualism of Greco-Roman world and the dualism of the Judeo-Christian tradition. While elobarating the historical interaconnectedness of these traditions, this essay emphasizes the theorethical differences among them.

Key words

dualism, gnosticism, heretic sects.

www.sanatkitabevi.com.tr

İnternetteki İLK "sanal" sahaf...

Sanat Kitabevi

Karanfil Sok. Birlik İş Merkezi 5/60
06650 Kızılay / ANKARA
Tel: (90-312) 418 62 03
Fax: (90-312) 425 93 77

www.sanatkitabevi.com.tr

sanat@sanatkitabevi.com.tr
sahaf@sanatkitabevi.com.tr

Avrupa Kenarındaki Diller

Aydın AKIN

Eğer Avrupa'daki dil gruplarını çeşitli renklere boyayacak olursak, şu tablo hemen gözümüze çarpacaktır. Hint-Avrupa dillerinin 3 temel öbeği olan Germanik, Latin ve Slav dilleri; bir tabloya en son ve bol miktarda fırlatılmış boyalara benzerler. Akdeniz havzasının Avrupa tarafında Latin dilleri grubu, Orta Avrupa ve Kuzey Avrupa'da Germen dilleri, German dillerinin doğusunda, yani Orta ile Doğu Avrupa'da Slav dilleridir. Kıtanın kenarlarında ise, bir zamanlar Avrupa kıtasında daha yaygın iken, tarihin akışı içinde köşeye sıkışmış dilleri, Baskça'yı, Breton dilini, Avrupa'nın en kuzeyinde yer alan Laponcayı görürüz. Diğer yandan, coğrafi olarak kenarda olmayıp, haritanın orta kesimlerinde olup, diğer sıkışmışlar gibi, varolmakla yok olmanın arasında diller de bulunmaktadır.

Germanik diller, daha çok kıtanın Orta ve Kuzeyinde yayılım gösterir. Alp dağlarından(Avusturya, İsviçre ve İtalya'nın kuzeyinde yer alan Adige bölgesinden) başlayarak İskandinavya'ya, Ren havzasından Orta Avrupa içlerine kadar German dilleri karşımıza çıkar. Bu dillerden bazıları birbirleri ile basit bir diyalog kurmağa yetebilecek kadar yakın, birçokları da daha önceden birbirlerinden uzaklaşmağa başladıkları için, daha uzak dillerdir. Germen halklarının tarihsel süreç içinde hangi coğrafyalarda bulundukları ve yer değiştirdikleri çok belirli olmadığı için, birçok halkta olduğu gibi eski dönemlerine dair kesin bir çizgi çekmemiz olanaklı görünmemektedir. En azından Roma devrinde bu halkların bir kısmının, kabaca bugünkü Almanya sınırları içinde ve cıvarında yaşamış olduklarını, Roma tarihinden ve Tacitus gibi yazarlardan öğreniyoruz. İskandinav dilleri de Germen dillerinin bir öbeğidir ancak Almancaya

olan yakınlıkları Hollandaca kadar değildir. İsveççe, İsveç dışında, Finlandiya'daki İsveç azınlığı tarafından da konuşuluyor. İzlanda dili de, yaklaşık 10. asırda adaya yerleşen Vikingli yerleşimcilerden beri hemen hiç değişikliğe uğramadan bugüne kadar geldiği için, bugünkü İsveççe ve Norveç dilinden farklılaşmıştır.

Slav Dilleri

Avrupa'da Slav kabilelerinin ortaya çıkışı, Germen kavimlerinin ortaya çıkmasından da sonra, oldukça geç bir devirde olmuştur. Milattan önce Slav kavimlerinin tam olarak nerelerde yayılmış olduğu da, hâlâ bir tartışma konusudur. Her nekadar, bazı arkeolojik buluntular ve arkeolojik kültürler Slavlara bağlansa da, o devirde yazının Slav kavimleri arasında bilinmiyor olması ve dönem tarihçilerinin Orta Avrupa hakkında ayrıntılı yazılar bırakmaması, Slav kavimlerinin Roma devrindeki ve özellikle daha erken dönemlerdeki yayılışlarını çizmemizi güçleştirmektedir.

Ancak Slavların tarih sahnesine çıkmaları çok hızlı ve hatta patlarcasına olmuştur. Roma tarihçileri tarafından hemen hiç bahsedilmeyen Slav kabileleri, 6. asırda büyük yayılmasına başlar. Tam bu sırada Asya steplerinden gelen Avarlar, bazı Slav boylarını hem iterek, hem de yol açarak, bu kabilelerin Balkan yarımadasına yerleşmelerini hızlandırır. Balkan yarımadasının geniş bir bölümünde kurulacak olan Avar İmparatorluğu da bu süreci kemikleştirir. Bu imparatorlukta askeri sınıf Avarlardan oluşmakta iken, Slavlar köylü sınıfını oluşturur. Bizans İmparatorluğunun Balkan yarımadası tarafı için asırlarca ciddi tehdit olan Avar İmparatorluğu filosu 626 yılında Haliç önlerine kadar gelir ancak Bizans'ı ele geçiremez. Gücünü daha bir süre koruyacak olan Avarlar daha sonradan çeşitli İmparatorlukların saldırıları ile hırpalanır ve bir çok göçebe kavmin kaderini paylaşarak 10. asırda yok olur. Hem savaşların yıpratıcılığı, hem de yerleşik kültür dilinin gücü ile Avarca, Slav dilleri tarafından öğütülür. Böylece Slav dilleri kesin olarak Balkan yarımadasına yerleşir. Tarih kayıtlarına baktığımız zaman, Slavların Yunanistan içlerine kadar yerleştiklerini görüyoruz. Ama, geçmişinde çok temel bir kültüre dayanan Yunanca, Latince gibi, kendi içine kadar giren Slavların dillerini Yunancaya çevirmiştir. Bazı istisnalar dışında, göçebelerin ve yazılı geleneği güçlü olmayan dillerin; devletleşmiş ve kurumlaşmış diller tarafından bir süre sonra tarih sahnesinden silinmesi genel kural gibidir.

Bazı Slav grupları ise, kuzey ve kuzey-doğu yönlerinde ilerleyerek bugünkü yayılışlarına yakın bir noktaya geldiler. Kiev'de kurulan Rus hanedanı, geçen asırlar içinde, sürekli ve kararlı bir şekilde doğuya doğru ilerlemesini sürdürdü, Tatarcayı ve diğer diğer Türk dillerini, Samoyetçeyi, bilimadamlarının kafalarını karıştırmaya devam eden yerli Sibirya dillerini, birbirinden asırlar önce kopmuş olan Fin-Uygur dillerini küçük adacıklara dönüştürerek, 17. asrın sonuna doğru Bering boğazına kadar ulaşmıştı. Bu yayılış son dört-beş asırda gerçekleştiği için de, Rusça'nın yöreler arası büyük

farklılıklara sahip olması söz konusu değildir.

Slav dillerinin geç olarak yayılmağa başlaması ve tarih akışının bu dil grubunun lehinde akması, bazı Slav dillerinin ölmemiş olması anlamına gelmez. Almanların 10. asırdan itibaren Slav öbeklerinin bulunduğu Polonya havzasına ve bugünkü Doğu Almanya'ya yayılma süreci, yavaş ama kararlı şekilde yüzyıllarca devam etmiştir. Slav boylarının bir ara hakim olduğu Doğu Almanya bölgesi hemen hemen tamamen Almanlaştırılmış, daha sonra sıra Pomeranya ve Prusya'ya gelmiştir. Kuzey Polonya'da yer alan Pomeranya'da konuşulmuş olan Slovins dili 18. asırda yok oldu. Aynı asırda aynı coğrafya'da bulunan Baltık dil grubundan olan Prusya dili de kayboldu ve bir zamanlar konuşulduğu bölgeye adını bıraktı. Eski Doğu Almanya'nın Lausitz bölgesinde yaklaşık 50 000 kişi tarafından konuşulmakta olan Sorabçanın da uzun vadede aynı kaderi paylaşabileceğini varsayabiliriz.

Druid, Gal ve Franklar; Louis Figuier, ***The Human Race****, Casell 8 Co., Londra 1893*

Gene tarih akışı içinde Slav dilleri bazı coğrafyalardan geri çekilmişti. Bunun en belirgin örneğini de 10. asırda görürüz. 9. asırdan itibaren batı yönüne doğru kıpırdamaya başlayan Macar kavimleri, ezici bir şekilde Avrupa'ya gelmişler, orta Avrupa'yı salladıktan ve çeşitli şavaşlardan sonra, Roma İmparatorluğu zamanında Pannonia adı verilen geniş ovaya kesin olarak yerleşmişler ve o arazide konuşulan Slav dillerini etrafa itmişlerdir. Bunu, Slav dillerinde bir kopukluğun doğması olarak algılayabiliriz çünkü Macar boylarının bugünkü Macaristan ve cıvarına yerleşmesi ile, batı Slav Dilleri ve Balkan Slav dillerinin coğrafi bağlantısı kesilmiş oldu. Macarca ve Romence, Balkan Slav dillerinin diğer Slav dilleri ile doğal bağını koparmıştır.

Günümüzde Slav dilleri Orta ve Doğu Avrupa'da en kalabalık grubu oluşturur; Orta Avrupa'da Lehçe, Çekçe, Slovakça, Balkan coğrafyasında Slovence, Sırp-Hırvatça (Sırpça, Boşnakça ve Hırvatça aynı diller olup, ufak farklarla ayrılmaktadır), Makedonca, Bulgarca; ve Doğu Avrupa'da Rusça, Ukrayna dili ve Beyaz Rusça ile temsil edilirler. Diğer dil öbeklerine baktığımız zaman, Slav dillerinin birbirlerinden nispeten az kopmuş

olduklarını görürüz. Bunu da sanırım, diğer dillere göre oldukça geç bir tarihte ortaya çıkmalarına bağlayabiliriz.

Latin dilleri

Latin dillerinin oluşum sürecine baktığımız zaman, Germen, Slav ve Kelt dillerinden temel farkı görürüz. Bu dil gruplarının aksine, Latin dillerinin özelliği bir İmparatorluk enkazından çıkmış olmasıdır. Avrupa sınırları içinde kurulmuş ilk gerçek İmparatorluk olan Roma imparatorluğunda resmi dil Latinceydi. Portekiz'den İran sınırına, balta girmemiş Orta Avrupa ormanlarından Kuzey Afrika çöllerine kadar yayılan Roma İmparatorluğu coğrafyasının birçok bölgesinde daha sonraları çeşitli Latin dilleri yeşererek ayrı dallar oluşturdu. Burada bir konuya parantez açmak gerekiyor. Roma İmparatorluğu, bu çok geniş alanda, bütün askeri, hukuk ve diğer sivil kurumları ile varolmuş olmasına karşın, İmparatorluğun bölünmesi ve çökmesi ile birlikte, nispeten az izler bırakarak kayboldu. Roma İmparatorluğu bazı topraklarda daha sonra dünyaya gelecek olan Latin dillerinin tohumlarını atmıştır, diğer taraftan Latin dilleri birçok ülkede kök salamamış ve imparatorluğun çökmesi ise, tamamen silinmiştir.

Bu bölgelerden bir tanesi de, Fas'dan Mısır'a kadar uzanan Kuzey Afrika'dır. O coğrafyanın ikliminin yoğun yerleşimlere pek izin vermemesi (Nil havzası dışında) Latinceyi bir garnizon diline çevirmişti. Romalılaştırma sürecine tabi tutulacak bir halk da sözkonusu olamazdı. O yörenin yerli kavimleri olan Berberi boyları, vahalar ile bağlantılı bir göçebe yaşam tarzına sahip oldukları için, o bölgeye, farklı bir zeminde oluşan Roma kültürünü aşılamak olanaksızdı. Deniz kıyısının hemen gerisinden başlayan kuru bir çöl iklimi de, kolonizasyon için hiç bir şekilde uygun bir zemin olamazdı. Ve bu coğrafya, birçok işgalci ülkeye yaptığı gibi, sadece bazı kıyı şehir ve yerleşimlerini istilaci Romalılara açmıştır. Roma imparatorluğuna diz çöktüren Kavimler göçü ardından Mağrip bölgelerine gelen Germen kökenli Vandal kavmi ise, bu büyük imparatorluğun az da olsa bırakmış olduğu bazı somut izleri bile yok ederek tarih sahnesinden tamamı ile çekilecekti.

Ortadoğu'daki duruma baktığımız zaman ise, daha farklı nedenler karşımıza çıkar. Yazılı tarihin ilk çıktığı, hukuk ve şehir kavramlarının ilk olarak oluştuğu, temel bilimlerin ortaya çıkmasında ön ayak olan bölgelerden olan Mezopotamya ve çevresi, dolayısıyla zengin ve eritilmesi zor olan dillere sahipti. Mezopotamya uygarlıkları, kavim düzenini aşamamış olan "barbar" Keltlerin ve Germenlerin aksine, uzun asırlardır krallık, imparatorluk, en azından siteler tarafından yönetilmiş, halklara sahipti. Hatta Roma imparatorluğu, asırlarca tapacakları tanrılarını ve temel bilimleri bu topraklardan almıştır. Aram dilleri ve Yunanca yukarıda bahsettiğimiz köklü diller için en belirgin iki örnektir. Küçük Asya'ya MÖ 2. asırda giren Latince, Yunanca ile olan mücadeleyi de 6. asırda tamamen kaybetti.

Günümüzde Avrupa'da konuşulan Latin dillerinin bazıları, sömürgecilik ve yayılma politikasından dolayı, dünyanın hemen her yanında yayılmış olan dillere dönüşmüştür. İspanyol egemenliği ve dili, tarihin en kanlı ve akla sığmaz katliam sayfaları içinde Güney ve Orta Amerika'da yerini alırken, Fransızca da bu yayılmadan nispeten daha az kanlı bir şekilde, Ortadoğu, Afrika ve Ortadoğu ülkelerine yerleşti. Romence ise kendisini, Romanya'nın (eski Dakya) nispeten koruyucu tabiatında saklayarak bugüne kadar gelmiş, asırların yapmış olduğu Slavca ve diğer komşu dillerin etkisi, devlet başkanı-diktatör olan Çauşesku rejiminde çok gerilere çekilmiştir.

İspanyol köylü, L Figuier

Bu arada, Avrupa'nın doğusunda yer alan bazı Latin dilleri de yok olmanın eşiğine geldi ve hatta birkaç tanesi yok bile oldu. Bunların en bellibaşlılarından biri ise, Dalmaçya dili idi. Bugünkü Hırvatistan kıyılarında yer alan Dubrovnik'de ve Adriyatik adalarında kullanılan dil, zaman içinde, bölgede etkisini iyice etkisini kuran Hırvatçaya yenildi. Bu dili en son konuşanlar ise, yaşlı iki kız kardeşti. Hayatta kalan en son kardeşin de 1898 yılında ölmesiyle bu dil ölmüş oldu.

Yunan Makedonyasının birkaç köyüne sıkışmış olan Meglen Ulahçası (daha şanslı olan Ulahçaya benzeyen bir dil) yakın bir tarihte kaçınılmaz sona doğru gidiyor. Hırvatistan'da yer alan ve güzel doğası ile çok sayıda turist çeken İstaria yarımadası, aynı zamanda linguistik açıdan bir müze gibidir. Isto-Romencesi ve bu dile benzeyen, ama Dalmaçya dili ile daha benzer olduğu düşünülen İstria dili, bu ufak yarımadada hala yaşamaktadır. İstria dili yaklaşık 1000, Isto-Romencesi de 550-1500 (1994, T. Salminen) kişi tarafından konuşuluyor.

Ölen dillerden bazı örneklere geçmeden önce, zaman ve yer açısından bazı sınırlamalar getirmek gerekiyor. Tarihe baktığımız zaman, binlerce yıldır birçok dilin yok olduğunu çok rahat bir şekilde söyleyebiliriz. Bu da bizi hem yoracak, hem de ana konudan sapmamıza neden olacaktır. Bundan dolayı da, özellikle son iki asırda yok olan dillerden söz açmağa çalışacağız.

İkinci bir konu da, Avrupa'nın sınırları konusudur. Avrupa'nın doğu sınırları, uzun asırlardan beri Ural dağları olarak kabul edilmiştir ancak güney-doğu sınırı olarak Kafkasların bitiminin kabul edilmesi, dilbilimcilere cennetle cehennemi aynı anda yaşatan Kafkasya'yı da Avrupa içine almaktadır. Hem Kafkasya'nın dil çeşitliğini ve zenginliği, hem de Kafkasya'nın tarihi, dilsel ve kültürel açılardan Avrupa'nın genel görünümden oldukça farklı olması nedeniyle, Kafkasya'nın bu makale içine dahil edilmemesi, makalenin bütünlüğü açısından çok daha yararlı olacaktır. Erzurum ve Kars'ın toplamı kadar araziye sahip olan Dağıstan'da birbirinden farklı 28 dilin konuşulması ve bu dillerin çoğunun birkaç vadide ya da köyde konuşuluyor olması, işin içinden çıkılamayacak kaotik yapıyı tanımlamaya yetiyor gibi.

Kelt dilleri

Son yıllarda; gaydalı halk müzikleri, *Braveheard*, *Highlander* gibi filmlere konu olan tarihleri ile gündemde olan Keltlerle başlamak, oldukça mantıklı gibi. Önceleri Latincenin ve sonra da Germen dillerinin baskısı altında olan Kelt dilleri, ortaya çıktıkları ve Roma zamanına kadar geniş olarak yayıldıkları Avrupa anakarasından hemen hemen tamamen kaybolmuştur ve birkaç dil olarak adalarda varlığını sürdürmeğe çalışmaktadır. Bütün bir dil ailesi tehlikede olduğu için Kelt dillerine daha genişçe yer verilecektir.

Kelt dilleri hakkında eski yazılı kaynaklar çok sınırlı sayıdadır, Kelt kavimleri uzun asırlar boyunca dillerini yazıya geçiremedikleri için, ancak diğer halkların kaynaklarına ve arkeolojiye başvurarak, Keltlerin yayılışı hakkında kaba bir fikre sahip olabiliyoruz. Kelt kavimlerinin MÖ 5. asır zamanda geniş bir yayılışa sahip oldukları, bugün artık biliniyor. Roma İmparatorluğunun genişlemesi ve MÖ 50 yılında Galya'yı egemenliği altına alması ile, bugünkü Fransa hızla Latinleştirilmiş ve bunu İspanya izlemiştir. İspanya'da konuluşmuş olan Lepontik Kelt dili ve Galya'daki Keltçe hakkında elde kayda değer bir bilgi yoktur. Bu durum, Ankara civarında beş asır konuşulmuş olan Galatça için de geçerlidir (Türkçe'de kullanılan *loş* kelimesinin Galatça'dan geldiği söylenir).

Bu başlık altına, şu anda yaşayan bütün Kelt dillerinin konması daha uygun gibi geliyor. Bu dillerden yalnızca Galler dilinin yok olması gibi bir tehlike görülmüyor. İlginç bir şekilde, Galler'deki kimlik İskoçya ya da İrlanda'daki kadar güçlü görünmemesine ve siyasal yapı açısından İskoçya'dan daha zayıf otonomisi olmasına karşın, Galler dili, özellikle de Kuzey Galler'de, hâlâ canlılığını korumakta ve Galce'nin daha da yaygınlaştırılması için okullarda, ana okullarında Galce dersler verilmekte, gündelik hayatın hemen her noktasında kullanıma sokulmaya çalışılmaktadır. 1916'dan beri bağımsız olan İrlanda'da ise, ana dilin kaybolmaması için çok gayret edilmekte ancak bu çabalara karşın İngilizce gündelik hayattaki egemenliğini hâlâ korumaktadır.

Kornvall dili

Galler ve Fransa'da konuşulmakta olan Breton diline benzeyen Kornvall dili, İngilizler tarafından ele geçirilen Keltçenin ilk konuşulduğu bölgedir. Bunun doğal sonucu olarak Kornvall'ca, İngilizce karşısında hep mevzi kaybetmiş, 15. asırda Cornwall kasabasının yer aldığı yarımadada hakim dil iken, 17. asırda yarımadanın en batı ucuna sıkışmış ve 18. asırda yok olmanın eşiğine gelmiştir. Ancak 19. asırda, yöredeki bazı aydınların çalışmaları ile dil en azından kayıt edilmemiş olmaktan kurtulmuş ve böylece günümüzde bu dili korumağa çalışan grup için çalışmış olmuşlardır. İlginç bir şekilde, şu an Kornvall dilini konuşabilen, koruyup yazabilenlerin sayısı, 250 yıl öncesine göre daha fazladır. Cornwall yöresinde yaşayan ve damarlarında bu kanın gezdiğini hisseden kişiler bu dilin yaşatılması için yaz okullarında ve çocuk kamplarında, internet sitelerinde Kornvall dilinin canlandırılması için çalışmalar yapmaktadırlar.

İskoç Gaelcesi

İskoçya'da yaklaşık 5 milyon kişi yaşamaktadır ama İrlanda Gaelcesine benzeyen İskoç Gaelcesini İskoçya'da yaklaşık 90 bin kişi konuşmaktadır. 1971 yılındaki araştırma sonuçlarına göre, bu kişilerden yalnızca 477'si tek dilli idi, bu kişilerin yalıtılmış yerlerde olduklarını rahatlıkla varsayabiliriz. Bunların yaklaşık olarak yarısı kendi anadilinde okuyup yazabilmektedir.

Kaybolmağa yüz tutan birçok dilde olduğu gibi (özellikle de Kelt dillerinde); İskoç dilini öğrenmek için çeşitli kitap, konuşma kitapçığı, CD vardır. Bu dillerde gazete ve dergi çıkarıldığı gibi, TV ve radyo yayınları da bulunuyor ama kaybolmanın eşiğine gelmiş bu dilin bu desteklerle kurtulup kurtulamayacağı, ya da yayılabileceği ayrı bir soru olarak karşımıza çıkıyor.

Man dili

İrlanda ve İngiltere arasında bulunan Man adasında konuşulmuş olan Man dili, İrlanda ve İskoç Gaelcelerine benziyor. Yaklaşık 300 kadar adalının kendi çabalarını ile ayakta tutmağa çalıştığı Man dilini anadili olarak bilen kimse yoktur. Kornvall dilinde olan tekrardan canlandırma çabalarını bu dilde de görebiliriz.

Bretonca

Fransa'nın kuzeybatısında yer alan Bretonya yarımadasında konuşulan Bretonca, şu anda yaklaşık 250 bin kişi tarafından konuşulmaktadır. 20. asrın başında ise bu sayı bir milyona yakındı. Fransa'nın kendi sınırları içinde barındığı diğer dillere olan yasakçı ve baskıcı tutumu nedeniyle Breton dilinin konuşulduğu alan daralmış ve konuşanların sayısı son yüzyıl içnide dramatik ölçüde düşmüştür. Fransa'nın yasaklamalarından yeni çıkarmış olduğu bu Kelt dili sınırlı şekilde basına ve yöre okullarına sokulmuştur.

1993 yılında yapılan bir çalışmada, Bretonların birçoklarının kimliklerini dışarıya vurmamaya ve kendi kültürüne sünger çekmeğe çalıştıkları gözlenmişti. Artık yasak olmamasına rağmen, Bretonca bir çok konuşanı tarafından gizlenmemesi gereken bir özellik olarak algılanmaktadır.

Baltık dilleri

Bilim adamlarının birçoklarına göre, Avrupa'da konuşulan dillerin en arkaik grubunu Baltık dilleri oluşturmaktadır. Slav ve Germen dillerinin genişleme sürecine girmesinden önce Baltık dilleri, gene aynı coğrafyada olmakla beraber, şu anki yayılış alanından çok daha geniş bir bölgede konuşuluyordu. Bugünkü Letonya ve Litvanya topraklarının daha doğusunda, Polonya'nın kuzeyindeki bölgede ve şimdi Rusya Federasyonuna bağlı olan Kaliningrad taraflarında değişik Baltık dilleri konuşulmaktaydı. İşin ilginç tarafı, Alman tarihinde birleştirici rolü oynayan, Alman Genelkurmay tarihinde herzaman lokomotif rolünü üstlenmiş olan Prusya adını, orada zamanında yaşamış olan Prusya kavminden almıştır. Alman kavimlerinin 10. asırdan başlayarak sürekli olarak Slavlar ve Baltık kavimleri aleyhinde genişlemeleri sonucu, Prusya dili 18. asırda, birçok dil gibi, egemen başka bir dilin arasında sıkışıp kalarak yok oldu. Ancak bu dil hakkında yapılmış olan çalışmalar ve kayıtlar, Prusya dilinin yapısı hakkında oldukça geniş bir bilgi vermektedir, bunun yanında dar kapsamlı da olsa sözlüğü bile vardır.

Bugünkü Beyaz Rusya ve hatta Moskova taraflarına yakın yapılan çalışmalarda, çeşitli nehir ve tepe isimlerinin, Slav kökünden ziyade Baltık dillerinden kaynaklandığı ortaya çıksa da, bu bölgede yazılı tarihin oldukça geç bir tarihte başlamasından dolayı, bu yayılış hakkında ayrıntılı bir bilgiye sahip olmaktan, en azından şimdilik, uzağız. Diğer bir ilginç nokta, çok geniş bir arazi oluşturmayan Letonya, Litvanya ve yakınındaki topraklarda konuşulmuş çeşitli dillerin zamanla, ya diğer Baltık dilleri tarafından yutulmuş, ya da yok edilmiş olmasıdır. Bu da, Baltık dillerinin o bölgede çok önceden beri var olduğunu göstermektedir.

Bugün, iki Baltık dili olan Letonca ve Litvanya dili, en azından orta vadede yok olmanın eşiğinde değil. Baltık ülkeleri arasında, yerli halkın en yoğun olduğu yer, nüfusun %80'ini oluşturan Litvanya'dır. Polonya'da olduğu gibi Litvanya'da da Katolik kilisesi, ulusal kimlik açısından belki de en güçlü tutkaldır. Letonya ise Germen kolonistlerin etkisinden dolayı Protestan mezhebine bağlıdır, ayrıca nüfusunun yaklaşık olarak yarısının Letonya asıllı olmayanların oluşturması, Letonyalı yetkililerin bu konuda daha titiz olmalarını zorlayacak gibidir. Ne olursa olsun, Letonca ve Litvanca kendi ülkelerinde artık resmi dildir ve o ülkede kalmış olan yaşlı Ukraynalı ve Rus kesmin dışında, yaşayanların çoğunluğu bu dilleri, en azından orta derecede bilmekte ya da öğrenmektedirler.

Baskça

Baskçanın en temel özelliği, Avrupa'da yer alan dillerin aksine Hint-Avrupa dil grubu ile herhangi bir bağlantısının olmamasıdır. Baskça'yla aynı özelliği paylaşan diğer diller de, Fin-Uygur dilleri grubunda yer alan Macarca ve Fincedir (bugünkü Rusya Federasyonunda bu dil grubundan irili ufaklı diller serpişmiş bir durumda hâlâ varlıklarını sürdürmektedir.) Ancak bu dillerden farklı olarak Baskça, çeşitli dilbilimcilerinin yıllar boyunca yapmış oldukları çalışmalarına rağmen, herhangi bir dil grubuna sokulamadı. Bir ara Kafkas dilleri ile akraba olduğu hipotezi ortaya atılmışsa da, eldeki veriler bunu desteklemekten ve kanıtlamaktan, en azından şimdilik, çok uzak. Son zamanlarda yasak halinden kurtulan Bask dili, şu an olmasa bile uzun vadede kaybolma riskini taşıyan dillerden biri..

Baskça, yüzyıllardır, belki de ortaya çıktığından beri aynı coğrafyada konuşuluyor, diğer dillerde olduğu gibi bu konuda kesin bir şey söylenemiyor. Temel nedeni, baş-döndürücü bir hızla ilerleyen bilimsel yöntemlere ve yeni buluntulara rağmen, eski çağlarda yaşanmış göçler ve hareketleriyle ilgili kesin bir görüşün hâlâ ortaya konamamış olması. Diğer taraftan Baskçanın daha önce daha geniş bir yayılışa sahip olduğu kesin gibi. Basklılarda çok yaygın olan kan grubu oranı olan 0 kan grubu, bugünkü Bask dili konuşulan bölgelere yakın yerlerde de, mesafe arttıkça azalarak, yaygın olarak karşımıza çıkıyor.

Fransa'da ise, yaklaşık 730 bin kadar Basklının yaşadığı (Johnstone, 1993) belirtiliyor ancak Baskça konuşanların sayısı 80 bini geçmemektedir. Bu sayıya, aşağı Navarro'daki 22.500 kişi dahildir. (Navarro Labourdin, diğer Bask şivelerinden farklılıklar göstermektedir)

Tabii ki Avrupa'da yok olmakta olan diller bu kadarla sınırlı değil. Ancak makalenin, mezar taşına benzemesini istemediğin için, örnekleri sınırlı tutmayı daha uygun buldum.

Genel İzlenimler ve Sonuç

Bir dilin yokolma süreci, birden fazla ve birbirlerinden farklı nedenlere dayandırabilir. Nedeni oluşturan etkenler de kendi aralarında bağlantılı olabilecekleri için, bu konuda değişik etkenler ortaya konabilir. Bu nedenleri doğal "yokoluş" ve "baskı" ile yokediş şeklinde ikiye ayırabiliriz. Burada da vereceğimiz örneklerde kesin çizgi koymamız zor gözüküyor çünkü doğal yokoluş gibi gözüken durumlarda, hakim dile sahip sistemin bazı baskıcı uygulamaları bulunabilir. Buna rağmen, en azından temel farkları göz önüne alarak, bu tür bir ayrım yapabiliriz.

"Doğal" yokoluşa aşamalar halinde bakacak olursak, ilk safhayı, o dili konuşan bir grubun, başka bir egemenlik sahası içine girmesi olarak nitelendirebiliriz. Bu, istilaci bir gücün o yöreyi egemenliği altına almasıyla da olabilir. Bunun tersi olarak, farklı bir dili konuşan grubun, ayrı bir bölgeye yerleşmesi de sözkonusu olabilir. Buna tipik bir örnek, 15. asırda Osmanlı egemenliğinden kaçan bazı Arnavutların, Güney İtalya ve Sicilya'ya yerleşmesi dir. İtalya yarımadasının güneyine yerleşen Arnavut gruplar, bugüne

kadar dillerini koruyabilmişlerdir. Ama geçen bu uzun süreç içinde, her iki coğrafya'daki diller farklılaştı ve birbirlerini anlamakta güçlük çekecek kadar ayrı özellik kazanmış oldular. Dillerin çoğunun yokoluş nedenine göz attığımızda, ilk nedenin daha yaygın olduğunu görüyoruz. Alman yerleşimcilerinin sürekli olarak doğuya yayılmaları ile, Baltık kıyılarında konuşulan Slovins dili hemen ötesinde konuşulan ama çok farklı olan Prusya dili, bu nedenden dolayı tarihe karıştı.

Baskı ile yokediş ise, köklerini daha çok ulus-devlet modelinde arayabileceğimiz bir olgu. Bu modelin ortaya çıkmasından önce, zaten tek kültürün yaratılması, eğitim, hukuk gibi devlet organlarında bir dilin diğer dilleri yokedercesine yaygınlaştırılması gibi bir amaç pek de sözkonusu olamazdı. Devlete tabi olan vatandaşların, monokültürden oluşan bir sistem içinde yoğrulması gerekli bulunmadığı gibi, birçok ulus-devlet öncesi yönetimlerde bu türden bir devlet yapılanması henüz gerçekleşmemişti. Devletin varlığı, orada yöneticilerin olması, eğitimin belli bir zümreye kadar ulaşması ve vergi, askerlik gibi konuların yönetimin istekleri doğrultusunda "halledilmesinden" ibaretti. Ulus-devlet modelinin Avrupa'da benimsenmesi ile, kendi haline bırakılmış olan azınlık dilleri, homojen bir kültürü tercih eden yönetimler tarafından gereksiz bir "fazlalık", hatta bir tehdit unsuru olarak algılanmaya başladı. Kuşatılmış olan bir dil, uzun vadede zaten yokoluşa doğru gider. Bazı durumlarda, coğrafi koşulların, azınlık psikolojisinin yarattığı kapalılık duygusu gibi etmenler, bu yokoluşu ancak erteleyebilir. Ulus-devlet modelinin bilinçli ve sistematik olarak uygulanması ise, yokedişi hızlandırabilmektedir. Eğitim, hukuk, bilim gibi yönetici sınıfa ait kurumsallıkların gelişmesi ile de, egemen gücün şiddeti artmış olur.

Yönetim sistemi, resmi olmayan dillerin yokolması konusunda bir fikre ve isteğe sahip olmasa bile, dolaylı olarak diller ve şivelerin yokolmasını hızlandırmakta, ya da yokoluşu hazırlayacak olan zayıflama sürecine sokmaktadır. Devletin eğitim, hukuk ve diğer alanlarda yaratmış olduğu "dil", yönetim istese de istemese de, seçilen dil dışındaki dillerin kenara atılmasına neden olmaktadır. Devletin herhangi bir nedenden dolayı kullandığı dil, "üst-dil" diye kısaca tanımlanabilecek olan dile dönüşür. "Üst-dil"çeşitli alanlarda, ki kentsel ve devletsel oluşumları kapsamaktadır, vatandaşların ifade ve kullanım ihtiyaçlarını karşılarken, bu alanlara girmemiş olan diğer diller yetersiz olmağa başlar. Bu süreci hızlandıran buluşlardan biri de, matbaadır. Matbaanın 15. yüzyılda keşfedilmesi, egemen dilin daha hızlı olarak yayılmasına ve kullanılmasına öncülük etmiştir. Dil artık daha taşınır hale gelmişti.

Fransa tarihine baktığımızda, süregelmiş olan Fransız yönetimlerinin, tek dil ve hatta tek şive konusunda ne kadar baskıcı olduğunu görebiliriz. Oysa bu dilleri anadil olarak konuşan gruplar hemen hiçbir zaman siyasi ve politik açısından bir talepte bulunmamışlardı. Fransızca ve Fransız kültürü, daha anaokuldan itibaren, çok sistematik ve planlı bir biçimde, bir monoblok kültürü olarak gösterilerek öğretilmekte, dolaylı

veya dolaysız şekilde, Fransa içindeki ve Fransız olmayan yerli kültüre ya aşağılayarak bakmakta, hatta görmemezlikten gelmektedir. İki yıl önce, Korsika dili ve kültürünün özerkliği ve kullanımı konusu mecliste gündem konusu olduğunda, azımsanamayacak bir milletvekili grubu, kemikleşmiş refleks cümleler kullanarak, bu tasarıya şiddetle tepki göstermişlerdi. Hatta Fransa, Fransızca ile yakından akraba olan ve ayrı bir dil olup olmadığı tartışma konusu olabilecek dil-şivelere de aynı tepkiyi göstermiştir. Buna en tipik örneği olarak, asırlardır zengin bir yazılı ve sözlü geleneğe sahip olan Provans dilini gösterebiliriz. Güney Fransa'da, İtalya'ya yakın coğrafyada konuşulan Provansça, diğer güney ağızları gibi 15. asırdan itibaren mevzi kaybetmeğe başladı ve 20. asırda iyice dar bir alana sıkıştı. Şu anda bu dili konuşabilen 250 bin kişinin çoğu elli yaşının üzerindeki kişiler ki, bu tespit o dilin ölmekte olduğunun bir göstergesi sayılabilir.

Dil, o dilin konuşanların kendi kültürel yapısını korumasını sağlayan en temel unsurlardan olduğu için (tabii ki bu konuda tersi örnekler de verilebilir), hakim dil tarafından dillerine genellikle şüphe ile bakılmıştır. Bundan dolayı da egemen kültür, o dilleri ve hatta şiveleri, tamamen zararsız ve sempatik hale gelinceye kadar karşına almıştır. Asırlar boyunca İngilizler tarafından ezilmiş olan İskoç dili ve yakın akrabası olan İrlanda Gaelcesi, bir avuç konuşan sayısına düşünce, birden kültürel zenginlik olarak algılanmış, önce üzerindeki baskılar hafifletilmiş, ve sonra da çeşitli kültürel haklar egemenlik tarafından "bahşedilmiştir". Bitkisel hayata giren bir hastanın soluma cihazına bağlanması misali, o diller de koruma çabası içinde alınmıştır.

KAYNAKLAR:

J. P. Mallory; *Hint-Avrupalıların İzinde, Dil, Arkeoloji ve Mit*, Çev. Müfit Günay, Dost Kitabevi Yay., Ankara.
www.ethnologue.com
www.breizh.net
Hugh Poulton; *Balkanlar*, Sarmal Yay., İstanbul, 1993.
Jacques Allieres; *Basklılar*, İletişim Yay., Cep Üniversitesi Ser., İstanbul, 1997.

Abstract:

In Europe, either languages of Indo-Europen family or languages of other origins were much more in number and many died and many are dying, due to 'natural' or 'oppressive' reasons, nation-state being the model of mono-acculturation. So it is argued that, the freedom given and struggle to enlive many minor languages and dialects, are ensured when these are not seen as a threat to the hegemony of the major group.

Key words:

Europe, dying languages, minorities, nation-state.

www.sanatkitabevi.com.tr

İnternetteki İLK "sanal" sahaf...

Sanat Kitabevi

Karanfil Sok. Birlik İş Merkezi 5/60
06650 Kızılay / ANKARA
Tel: (90-312) 418 62 03
Fax: (90-312) 425 93 77

www.sanatkitabevi.com.tr

sanat@sanatkitabevi.com.tr